

ВИКТОР САВИЋ

СРПСКА КЊИЖЕВНА РЕЧ У СВОЈИМ ПРВИМ СТОЛЕЋИМА

Подгорица • Ниш

2019

ВИКТОР САВИЋ

СРПСКА КЊИЖЕВНА РЕЧ У СВОЈИМ ПРВИМ СТОЛЕЂИМА

МЕЂУНАРОДНИ ЦЕНТАР ЗА ПРАВОСЛАВНЕ СТУДИЈЕ

ሆጽኑመጻኤ። ጸብሆሆጽሆ።

ጸብሆጸብሆ። ከጸብሆጸብሆ። ጸብሆጸብሆ።
ሆ። ጸብሆጸብሆ። ጸብሆጸብሆ። ጸብሆጸብሆ።

ጸብሆጸብሆ። ጸብሆጸብሆ። ጸብሆጸብሆ።

ВИКТОР САВИЋ

СРПСКА КЊИЖЕВНА РЕЧ
У СВОЈИМ ПРВИМ СТОЛЕЋИМА

ПОДГОРИЦА • НИШ 2019

УРЕДНИЦИ

Јелица Стојановић

Драгиша Бојовић

РЕЦЕНЗЕНТИ

Гордана Јовановић

Ђорђе Трифуновић

Јасмина Грковић-Мејџор

A 24/40
38; 2

DENKSCHRIFTEN

DER
KAISERLICHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN IN WIEN
PHILOSOPHISCH-HISTORISCHE CLASSE.

BAND XXXVIII.

II.

GLAGOLITICA.

WÜRDIGUNG NEUENTDECKTER FRAGMENTE.

VON

DR. V. JAGIĆ,

WIRKLICHEN MITGLIEDE DER KAISERLICHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN.

MIT ZEHN TAFELN.

WIEN, 1890.

IN COMMISSION BEI F. TEMPSKY

BUCHHÄNDLER DER KAIS. AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN.

Насловна страна публикације у којој је В. Јагић обрадио Бечке листиће,
прву страницу Кијевских листића и сâм Кијевски мисал (Библиотека СКА)

Моме деди
Радосаву Чођићу Јежу
(1926–2018)

ПРВА СТОЛЕЋА СРПСКЕ ПИСМЕНОСТИ

Питање забележености српске говорне и књижевне речи у раном средњем веку буди нашу радозналост. Без довољног броја домаћих и страних писаних извора, као одговарајућих материјалних остатака уз дубоке прошлости, није нам остављено много могућности за размишљање. Међутим, и оно што је до сада било познато, затим шира слика која је већ изграђена за словенску црквену и духовну културу овога периода, зачету делатношћу Солунске браће, светих Ћирила и Методија, али и нешто осетљивији приступ према познатим споменицима и вредно сакупљаним чињеницама, могу довести до извесних помака у познавању раносредњовековне српске писане прошлости. До пре двадесетак година у српској науци као да није било смелости да се гласније изрекне мисао да је Маријино четворојеванђеље споменик са српскога подручја, а тиме би се одлучније закорачило у прошлост старију од XII stoleћа. Остајало се на тврђењу да је то 'старословенски споменик', можда 'српске провенијенције', готово обавезно у корелацији с претпоставком да би се слично могло рећи и за Ключев зборник, као 'старословенски споменик хрватске провенијенције' (нпр., уп. за оба Ђорђевић 1975: 220, који за Маријино четворојеванђеље наглашава да „припада српској културној историји“)¹. Таквим ставом остваривана

¹ Овде и даље остајемо на устаљеном термину у српској средини за први словенски литургијски и књижевни језик, „старословенски“, подразумевајући под њиме оно што је прецизније, „староцрквенословенски“ (приближно 863–1100). Под „црквенословенским“, опет, разумеваћемо научном традицијом утврђени назив за облик овога језика који наставља да траје најкасније од XII stoleћа, а свакако и пре, раслојен на тзв. редакције, односно варијанте, да би га у времену учвршћивања места и улоге штампаних литургијских и црквених књига, сменио „новоцрквенословенски језик“ – у словенском свету источнога обреда којем данас у већини припадају и Срби, у руској традиционалној варијанти (о свему овоме подоста је писано, нарочито у старословенским и редакцијским прегледима; уп., на пример, Мареš 1979: 11–13).

је „објективност“, а заправо ништа више до „научна коректност“ ограничена на културну равнотежу међу југословенским народима, у контексту некадашње Југославије († 1991). У стварности, разграничење међу овим споменицима није се заснивало на лингвистичким чињеницама, него се, само узгред, помињао географски фактор код другог, управо место његова чувања до краја XV века (хрватска породица Франкопана). Једини, и то с разлогом, сигуран терен за проучавање писане речи код Срба у прошлости представљали су споменици на оба домаћа језика, једноме књижевном и другоме живом, из двеју различитих употребних сфера, у међусобном односу „комплементарне дистрибуције“, посведочени из друге половине XII века. Најгласније се само чуло питање: зар Мирослављево јеванђеље својим изузетним карактеристикама не сведочи да су у дубљој прошлости морали постојати и други српски споменици који доводе до његове појаве? А како таквих споменика није било ни на видику, остајали смо ускраћени за било какав одговор. – Требало је само променити очекивања. Необично је то што се промена приступа није догодила много раније јер нам је пред очима стајало не тако давно и врло добро познато искуство из XVIII века када је новоцрквенословенски постао главним језиком српске културе – како је његова језичка слика изгледала, готово непоколебљиво, до првих, свесних позива да се тај језик преобрази, да се писана реч прилагоди обичном народу. Зар се није могла повући аналогија са староцрквенословенском епохом, на пример са зрелим XI веком или с његовим раним прелазом у XII век када типично српских писаних књига „нема“ – а књига које су користили Срби морало је бити. Посебно када знамо колико је важних споменика из овога периода сачувано у каснијим, управо српским преписима (о томе в. ниже).

Вредна је пажње студија Ирене Грицкат (1922–2009), угледнога српскога лингвисте, објављена неколико година по обнови Народне библиотеке Србије у чијем Археографском одељењу је и сама радила, под насловом „Српска редакција црквенословенског језика“ (1975). У студији је И. Грицкат покушала пружити одговор на питање где и када је настала српска редакција старословенскога језика. У своме истраживању она је пошла од сигурних српских редакцијских извора из XII века чије су јој фонолошке

карактеристике дале повода за закључивање да су везане за реалан историјски контекст у којима их треба тражити. Руководeћи се укупном логиком културноисторијских збивања, она се усудила закључити да српска редакција може бити ‘приближном вршњакињом охридске и преславске школе’, те да је треба везати за епоху кнеза Часлава Клониимировића (X век). Данас знамо и да је појам „школе“ за средишта древне словенске писмености не тако сигуран. Иза ове хипотезе, нажалост, нису показани конкретни старији споменици који би поткрепили или кориговали њену вредност. Књига проф. Ђорђа Трифуновића, дугогодишњег наставника Филолошког факултета у Београду, *Ка њочецима српске писмености* (2001), скренула је пажњу на неке од најстаријих српских писаних споменика, оживљавајући интересовање за настанак српске писмености. Студија проф. Јасмине Грковић-Мејџор „О формирању српске редакције старословенског језика“, прочитана на научном скупу у Ђурђевим ступовима код Берана (2011), на иновативан начин је објаснила језичке односе у Маријину четворојеванђељу и формативну фазу српске редакције, остајући на трагу истраживања Ватрослава Јагића (1838–1923).

И данас, после више година, нисмо дошли до недвосмислених сазнања којима би се до детаља описао развојни пут старе српске књиге, али су нам јаснији оквири у којима се треба кретати и познајемо више споменика, међу којима је установљена одређена веза. Пошто се зна да су Срби имали учешћа у првој словенској књижевној заједници, није тешко закључити да су им биле доступне књиге настале старањем Словенских апостола, светих Ђирила и Методија. За првога се по традицији пре свега везује Словенско јеванђеље, по типу изборно („Житије Ђирилово“ 1964: 101). Судећи по Житију Методијеву, браћа су заједно превела Псалтир, Јеванђеље с Апостолом и одабране црквене службе, док је сам Методије организовао рад на преводу Номоканона („правило закона“), Патерика или Хомилијара („књиге отаца“) и Старога завета без Књига макавејских („Житије Методијево“ 1964: 169; уп. КРАТАК ПРЕГЛЕД 1976: 13, итд.). У критичкој историографији њихово се дело види понешто другачије и одређеније (за најраширеније гледиште в. Флорја и др. 2014: 186–225; уп. Динеков 1995: 388–423; Турилов–Флорја 2017: 92–98; уп. Николова 1995: 632–650).

Поред „Закона за суђење народу“ (*Закон судњи људем*), што је прерада византијске Еклоге, који се приписује архиепископу Методију (Максимович 2004: 33–34), иначе у контексту оспоравања хришћанске мисионарске улоге Солунске браће у Великој Моравској у корист идеје о њиховој правној мисији (Пентковский 2014: 41–42, 44, 77–78), Методију се доста убедљиво приписује грађење корпуса богослужбених књига западнога обреда, легитимнога у Великој Моравској и Панонији (Пентковский 2014: 66). „Методијев корпус“ сачињавају Псалтир, Апостол, Јеванђеље, Антифонар, Хомилијар и Сакраментар (Пентковский 2014: 44, 71). Од целог тога корпуса изравно је сачуван само Кијевски мисал (Пентковский 2014: 89); остали старословенски споменици својим настанком и самим преписивањем везани су за Прву бугарску државу, касније царство, односно Царство Ромеја – Византију. Док је, највероватније, Четворојеванђеље било преведено у Великој Моравској (служабно четворојеванђеље за „двострука“ читања, а не некакав лекционар), тек на словенском југу, где је словенски језик постао једини на богослужењу, сачињено је изборно јеванђеље, пуно и кратко, у зависности већ од манастирских или парохијских потреба Словенске цркве источнога обреда (Пентковский 1998, 38–43). Први ученици Солунске браће прерадили су, продужили и заокружили њихову делатност на другоме крају Словенства, у оквирима Источне цркве у Првој бугарској држави. Најважнији за Србе јесте свети Климент Велички, у доцнијој традицији Охридски, епископ словенске цркве (893–916). Његов корпус је обиман и по својој природи другачији од претходнога, будући заснован на византијском обреду, уклопљен у праксу Новог Епира из непосреднога грчкога окружења, која одговара приликама у Јужној Италији (Пентковский 2014: 87; Мучај и др. 2014: 8, 12, 34; и др.). Климентов богослужбени корпус сачињавају прерађени и неки први пут преведени састави Светога писма – Јеванђеље, Апостол, Псалтир, Паримејник, химнографски састави – Минеј, Триод (Посни и Цветни), Октоих (Изборни и Параклитик), уз оригиналне саставе, Евхологиј – Служабник и Требник, хомилитички текстови – Панагирик (Пентковский 2016: 58–59, 72–73; уп. Пентковский 2014: 87–89, 90). Тзв. „Климентов корпус“, схваћен у техничком смислу, у себи показује три хронолошка слоја: првоме припада Свето писмо, између осталог и Паримејник,

реплика византијскога Профитологија (дѣла редигована или настала око 886–893); другоме, такође „Климентову“ слоју, припадају еквиритмични преводи и оригинални химнографски састави, као и Евхологиј (893–916); трећему слоју химнографски текстови преведени дословно (Октоих, Минеј, Триод), који садрже „нове“ грецизме (око средине X века) (Пентковский 2016: 77–86, 99–100). Пошто одавно привлачи пажњу великог броја слависта, Климентов опус је издаван и као целина, при чему најпознатији део чине његова слова о црквеним празницима (главно издање: Климент Охридски, I, 1970; II, 1977; III, 1973; уп. Климент Охридски 1974; новооткривени химнографски састави, нарочито преко акростихованих потписа аутора, Попов 1988, 157–219; за најраширеније гледиште о стваралачком раду светог Климента Охридскога, в. Иванова и др. 2019: 663–676; уп. Станчев 1995, 320–335). Овим древним корпусима по својој заокружености у српској средини, колико ми разумемо, одговараће „корпус“ светог Саве, обликован у неколико деценија (крај XII века – 1236), можда окончан у време његова наследника, светог Арсенија (1233–1263, † 1266), али он тек чека своју обраду као особена културноисторијска целина, доста шири од упрошћене представе која се о њој даје у конвенционалним приказима „Списа“ светог Саве Српскога.

С једне стране, дакле, може се претпоставити с већом или мањом извесношћу постојање читава низа састава који су доспели у српску писану културу у којој су коришћени дужи или краћи период. У првом реду ту су они састави и целовите рукописне књиге чије присуство је, према досадашњој посведочености старина, у домену хипотетичкога, а ту се српска култура не разликује превише од осталих словенских, осим појединачних примера који зависе од срећнога случаја. У другом реду ту су састави који се чувају и преписују, па чак и штампају у старим српским књигама у доцнијим вековима, од почетка зрелога средњег века до истека турскога доба и зацарења новорускословенске црквене књиге. Овамо спадају Мирослављево јеванђеље са својом изузетном текстолошком и литургијском старином – на њега прво помишљамо – и већи број типичних црквенолитургијских књига, од којих ће неке бити предметом проучавања у овој прилици, али и немали број састава с књижевном, па и историјском вредношћу. Анатолиј Аркадјевич

Турилов истиче да српска и „западнобугарска“ писменост XIII–XIV века међу собом показују више заједничкога него свака од њих понаособ с „источнобугарском“ (Турилов 2014 [2005]: 25), при чему српска због географскога положаја Српске земље и специфичних и променљивих историјских околности баштини у изузетној мери велико књижевно богатство, формирано на читавом Балканском полуострву у раним столећима словенске писмености (Турилов 2014 [2005]: 33–34). Зато се не може рећи да је српска писменост „потпуни калк савремене охридске писмености“, у њој, на пример, нема трагова култа светог Климента и Наума – служби и успомена у месецословима (Турилов 2014 [2005]: 34–35). А. А. Турилов чак посвећује и посебну студију улози српске писмености у чувању древне словенске књижевности (Турилов 2014 [1999]: 43–54), наводећи као примере Проглас Јеванђеља у три српска рукописа XIII–XIV века, „загонетно“ Слово о Рођењу Христову, можда из великоморавске епохе, Климентову Похвалу четрдесеторици севастијских мученика у два српска преписа из XVI века, најстарији потпуни препис Климента Слова о Светој Тројици, твари и суду (середина XIV века), с још неколицином поука црнорисца Петра (X век) у истом кодексу, кратку компилацију Беседе презвитера Козме (X век) у Зборнику попа Драгоља (прелаз XIII/XIV века), Канон апостолу Андреју Првозваном Наума Охридскога, само у српским преписима, најстарију Службу архиепископу Методију, Канон на Успење Богоматере Климента Охридскога, а међу преводима – Житије Бенедикта Нурсијскога, Житије Панкратија Тавроменијскога, Поучно јеванђеље, Изборник, Златоструј, јединствене старе помене у месецословима везане за другу половину IX века (Турилов 2014 [1999]: 46–49). Ово је само део од укупнога наслеђа који је од посебне важности за реконструкцију Златнога века словенске књижевности. И сами смо се имали прилике уверити у чуварност српске традиције неких од древних словенских састава: на пример, неколико молитава посведочених у Синајском евхологију (*Sin. cod. slav.* 37) пренето је и у Горажданском молитвенику, штампаном далеке 1523. године, а из њега и у преписаном Детлачком евхологију, у делу конволута из 1550–1560. године (Савић 2015: 289–306).

И на посредан начин знамо да се крајем XIII и почетком XIV века у српским књижевним средиштима као узор користила вековима

старија словенска књига. И то није само захваљујући чувеном примеру Маријина четворојеванђеља у којем су тада исписиване ћириличке литургијске забелешке на маргинама новозаветнога текста, односно потпуно замењен почетак Јованова јеванђеља оновременим српским ћириличким исписом у поступку „лечења књиге“ (Moszyński 1969), јер се књига и даље користила међу српским свештеницима, највероватније свештеномонасима (Савић 2019: 146). Наиме, српски правопис назначеног периода прерађен је угледањем на старословенске изворе, а његова нормализација до ступња зрелога рашкога правописа била је могућа захваљујући добром увиду у изворе словенске писмености (Савич 2019: 317).

Посебну вредност, ипак, имају древни споменици и фрагменти који поседују српска језичка и друга обележја, настали у дубокој старини (припадају, пре свега, XI stoleћу). И одмах да кажемо: очувана српска писменост у томе знатно заостаје за старом руском, која броји више од двадесет књижних целина. По филолошкој традицији ови споменици нису убројани у „класичне старословенске“, понекад се називају „руским старословенским споменицима“. У класичне старословенске долазе они који су настајали на јужнословенском простору (за основни списак в. Вечерка 1994: 13–25; НАДЕРКА 1959: LXII–LXX; НАУРТОВА 2010). Управо међу овима треба, на првоме месту, тражити споменике с неким српским карактеристикама јер је то овима природно окружење и за сачувану српску редакцију – главно извориште. У тој групи је од раније више-мање прихваћено, као што смо споменули, само Маријино четворојеванђеље. Пажњу на себе још привлаче споменици из нешто каснијега, „недефинисаног“ периода (друга половина XI – прва половина XII века). Али, ми српске споменике, тачније, споменике који су коришћени у српској средини или међу Србима, видимо и на другој страни, као што смо то најавили – зашто да не.

За Кијевски мисал који научници већином различито датирају, углавном од X, па чак и IX до XI века (због „неспојивих“ језичких црта било је и мишљења да је фалсификат из средине XIX века, нпр. НАММ 1979), изношене су различите претпоставке о пореклу: да га је писао Чех у јужнословенским земљама, да га је писао Србин у Чешкој или Моравској итд. Анализирајући надредне знаке, Вјачеслав Михајлович Загребин (1942–2004) дошао је до неочекиваног, али

сасвим убедљивога закључка да надредни знаци овога споменика одговарају, према његовој класификацији, трећем периоду употребе надредних знакова у српској писмености (середина XIV–XVI век). Он је чак показао убедљиве подударности са системом надредних знакова примењеним у Псалтиру Цетињске штампарије из 1494. године (ЗАГРЕБИН 1995: 469–479; ЗАГРЕБИН 2006: 183–200). Појединачни србизми (дужина у речи плѣнѣ исказана надредним знаком, наставачка дужина одражена у редупликацији графема њѣвѣскооѣѣ, „тајанствени“ знак ѣ над -ѣ у ген. множ., ген. множ. типа силаѣѣ, лексема ѣнокѣѣ, ЗАГРЕБИН 2006: 186–187) утврдили су В. М. Загребина у уверењу да је Кијевски мисал позни препис који је неки писар који је владао српским ћириличким правописом начинио између средине XIV и XVI века у Синајском манастиру, где је Антонин (Капустин) и пронашао тај фрагмент око 1870. године (ЗАГРЕБИН 2006: 196, ЗАГРЕБИН 1995: 477). Ипак, треба истаћи да за суптилну примену надредних знакова и других средстава за изражавање српскога прозодијскога система није довољно познавање српске ортографије, већ смо сигурни да се ради о човеку чији је матерњи језик био – српски. Заиста морамо честитати искусноме филологу и дубоком познаваоцу српске акцентуације, нажалост сада покојноме В. М. Загребину, на анализи и систематизацији, захваљујући којима су могући наши корективни закључци, које прелиминарно саопштавамо овде. У нашем расуђивању служимо се и следећим елементима: упитна мотивација српскога преписивача да у тако касном времену у манастиру Свете Катарине преписује један глагољски мисал, иако је манастир био отворен и за западне ходочаснике (о историји манастира в. Панченко 2009: 170–214); време обликовања наведених црта у српском језику; време исписивања надредних знакова. Последњи елемент сада нисмо у могућности проверити; за други елемент, што се тиче прозодије, на основу општих чињеница из језичке историје знамо да је присутан у српском систему од окончања формативне фазе (XI век); оправдано је претпоставити заинтересованост српских књижевних делатника за мисале на ширем простору оквирно до средине XII века. Пошто исписивање прве странице датујемо у крај XI века (рука „грешнога Дмитра“, тј. Димитрија), оквирно у исти и шири период смештамо и главни део споменика. Ипак, тешко је објашњиво механичко преношење великоморавског варијетета

старословенскога језика у томе времену на словенском југу (не треба мешати временску слику коју манифестује Мисал с временом његова преписивања; он збиља копира стање из свога предлошка који припада периоду с краја IX или почетка X века); посебно, оно је у сукобу с типом истога језика који је на почетку споменика, који је приписан „грешном“ Димитрију (па опет, добро су знани усамљени фонетски моравизми у јужнословенској језичкој подлози Маријина четворојеванђеља, Синајскога псалтира и Ключева зборника). Мисал би могао настати и на Синају у XII веку (мало вероватна претпоставка о исписивању после прве странице) и негде међу Србима раније у XI веку; ми се одлучујемо за његово раније датовање (због природне хронологије у смени језичких типова и графичког развоја глагољице), те га због синкретизма ген.-лок. множ. везујемо за исти простор с кога је потекао и поменути „грешник“. Он је и могао понети Мисал са собом из српских крајева у Свету земљу.

Од посебнога значаја је руковет споменика које својим присуством или активним учешћем у настајању обједињује први по имену познати српски раносредњовековни писар, можемо рећи и културни делатник, „грешни Димитрије“ (крај XI – почетак XII века), активан у оновременом средишту хришћанства, на Синајском полуострву (уп. за сличне историјске оквире MARTI 1999: 190; MIKLAS 1999: 201–207; MIKLAS-HÜRNER 2015: 314). Димитрије је највероватније онамо доспео у времену Првога крсташког рата (1096–1099). С његовим делом славистика се јако дуго упознавала (уп. МИКЛАС 2014: 18; за рани преглед в. MARTI 1999: 189–190), од проналаска Кијевских листића (прва страна; још као анонимни писар за В. Јагића: JAGIĆ 1890: 57–58), преко Синајскога служабника (ћирилички поменик и глагољска пасхалија, РНБ, Санкт Петербург, глаг. 2; још БАН, Санкт Петербург, 24.4.8 и Sin. cod. slav. 37, 1/N, повезали их с првом страном Мисала Јосип Хам и Марија Пантелић, НАММ 1979: 94, 118, 125; PANTELIĆ 1985: 29–32), затим Псалтира са Синаја названог по њему, на којем се јављају његове белешке (Cod. slav. 3/N) (TARNANIDIS 1988: 91–100; за идентификацију MARTI 1999: 188–189; MIKLAS 2004 [2002], MIKLAS 2012 и др.), текстолошки, кодиколошки и палеографски врло блискога старијем Синајском псалтиру (Cod. slav. 38, 2/N), све до Синајскога мисала, односно служабника, како се данас овај споменик претежно одређује (PARENTI 2014: 300–302),

у чијем писању је учествовао као други писар (Cod. slav. 5/N) (Миклас 2000: 123–124; уп., у најави, МАРТИ 1999: 189, н. 38). Данас је познато десетак његових текстова и различитих исписа; то су још молитва на грчком језику на незграпном грчком алфабету на једном листу у Синајском „мисалу“ и латинички абецедар у Синајском псалтиру (Миклас-Hürner 2015: 313). Димитрије је угледна монашка фигура, свештеномонах у једној врло важној монашкој и природној пустињи Блискога истока (уп., на пример, Миклас 2014: 18). Уз ове споменике пажњу привлачи и Мали синајски минеј (Cod. slav. 4/N) јер њега одликује близак грађијско-ортографски систем и замена ѡ и ѣ са е (пр. рожден, вѣсен), што, уз неке друге ситније назнаке, открива српскога писара (уп. Велчева 2003: 614–615). По мишљењу Х. Микласа и сарадника, ради се о споменику из $\frac{3}{4}$ XI века, насталом на простору „од Македоније до Зете / Хума“, чији писар „радије долази из северозападнога него из јужнога дела ове зоне“ (Миклас et al. 2011: 200), управо како и ми, мање-више, мислимо – он је из српских крајева.

За каснији период подстицајна ће бити анализа Бечких листића који се датирају различито, од прве половине до краја XII века (ÖNB, Cod. slav. 136). Наш прелиминарни увид, заснован на Јагићеву издању, нарочито приложених снимака (Јагић 1890: 10–14, tab. I–II; уп. Birkfellner 1975: 54–55, I/3), не открива нам црте карактеристичне за хрватску редакцију. Напротив, овде видимо споменик истих језичких и правописних карактеристика као и на првој страници Кијевских листића. Привлаче пажњу и два камена глагољска натписа из дубровачке околине, можда из XI века, један из Конавала (в. Каретанић-Žagar 2001; Томовић 2005; Ћунчић 2009), други из Жупе дубровачке (в. Ћунчић-Реркић 2009), који чекају додатна објективна истраживања.

Проналазач фрагмента Синајскога глагољскога часослова из раног XI века, Нина Глибетић, повезала је на основу једнога специфичнога грађијско-ортографског решења овај споменик с Минхенским азбучником (Гливетић 2015), познатим спомеником српскога писма из прве половине XII века. То јесте основ за даље истраживање веза овога глагољског одломка са српском рукописном традицијом (за могућно датовање и географско одређење в. Миклас 2017). Овај, кратки часослов улазио је у састав Псалтира (Пентковский 2016: 61).

Познати амерички слависта, Хорас Џ. Лант (1918–2010) на основу квалитетних снимака из Публичне библиотеке у Лењинграду (данас РНБ, Санкт Петербург) анализирао је глагољски палимпсест на осам пергаментских листова (Q. п. I. 64), донетих са Синаја 1859. године (LUNT 1958; проф. А. М. Пентковском дугујемо за упознавање с овим текстом). Ради се о одломку Октоиха који је преписан у другој половини XI века, по типу Параклитика (Пентковский 2016: 67), а „Октоих је једна од фундаменталних литургијских књига Источноправославне цркве“ (LUNT 1958: 194). Његов проучавалац је запазио палеографску блискост палимпсеста с неколицином старих споменика, а посебно упадљива је глагољско-ћириличка интерференција (употреба ћириличких њ, ѓ, љ, њ); тежња ка превладавању једнога „јер“ и доследна замена *ы* > *и* после к, г, х, доводи га у везу с Мирослављевим јеванђељем. Отуда Х. Џ. Лант закључује да је споменик преписан у Рашкој или Захумљу, па можда чак „од писара с неког од ових простора који је отишао да живи на Синају“ (LUNT 1958: 205). По нашем мишљењу, ради се, највероватније, о писару из Рашке области. Ипак, што је у складу с нашим разумевањем развоја српске писмености, Лант одређује Лењинградски октоих као „староцрквенословенски текст македонскога типа, с особинама које га смештају на крај сцсл. периода“ (LUNT 1958: 204). На жалост, мало је могућности за истраживање палимпсестâ јер је познато тек нешто више од 50 словенских палимпсестних рукописа од XI до раног XV века, међу којима је чак трећина писана преко грчке или латинске текстуалне подлоге (Турилов 2014 [2005]: 22–23).

У својим истраживањима везујемо настанак Маријина четворојеванђеља за $\frac{3}{4}$ XI века на југоисточном ободу тадашње Српске земље (у државнополитичком смислу). Већ је запажено да захваљујући извесном броју црта, међу којима се издвајају српска, и уз њу и хрватска деназализација назала задњег реда (*р* > *и*), фонолошко уклањање „тврдога и“ у корист „мекога и“ (*у* > *ѣ*), ослобођено позиционе условљености, неутрализација полугласника и њихово свођење на један (*ѣ* = *ѣ*), све доказивано поремећајима у правопису (збрка у употреби очекиваних графема у писању), неколицина класичних „старословенских“ глагољских споменика чини подгрупу у крилу јужнословенског огранка древне словенске писмености. То су, на првоме месту Маријино четворојеванђеље, Синајски псалтир

и Ключев зборник. У томе смислу Роман Николајевич Кривко и закључује да ови споменици сачињавају „југоисточносрпски – северо-западномакедонски поткорпус рукописа архаичних у граматичком, лексичком и текстолошком смислу“ (Кривко 2016: 142).

Није била реткост да страни слависти неке од древних словенских рукописа везују за имагинарни српско-македонски или српско-бугарски простор, препознајући међу типичним и претежним старословенским језичким цртама поједине српске језичке елементе. У досадашњој науци нису довољно јасно били приказани логика и време, некада и етапно, ширења српских („штокавских“) језичких црта² на југоисточном правцу Српства, куда се ширила и српска политичка власт, почев од Немањиних непосредних предака и нарочито с Немањом и његовим потомцима (последња четвртина и прелаз XI у XII век, друга половина XII, XIII–XIV век). Исто тако, научнике понекад збуњује наратив о „северномакедонским“ и „западнобугарским“ говорима којим се најчешће маскира најисточнији и најјужнији српски дијалекатски блок, тзв. призренско-тимочки, чије је историјско исходиште у Метохији (по нама, XI век; вид. шесто поглавље, т. 3.2.9.2, с. 233–234). Зато лако упадају у замку анахронизма. Цењени руски истраживач, у емиграцији у Краљевини Југославији, Степан Михајлович Куљбакин (1873–1941), истаћи ће за методологију наших истраживања важан став: српска црта остаје српска и онда када се јави у неочекиваном контексту. Осврћући се на промашену студију Пјотра Афанасјевича Бузука о Маријину чеворојеванђељу, за примере попут „кога, нѣкога и сл.“ он напомиње: „Питање може бити само – откуд ова српска црта у Supr., али не може та црта да престане бити српска стога што се јавља у Supr.“ Он ће још нагласити да „замену њ са и или обрнуто налазимо само у оним старословенским споменицима у којима иначе има црта српског карактера. Замена ж са ѣ увек ће бити српска црта, и онда када се увлачи у диалекте бугарског порекла, који се налазе под српским утицајем“ (Куљбакин 1924: 219). Преко Маријина чеворојеванђеља може се и за овде поменуте, па можда и неке друге старије споменике доказивати да су настали на српском терену,

² Поред „српскога“, употреба термина „штокавски“ је излишна, али га негде у раду задржавамо из техничких разлога, као раширени *technicus terminus*; с тиме у вези користићемо и условни термин „(пред)штокавски“.

уз уважавање чињенице да су им праматице донете са словенског југа, из охридско-преспанског региона. У томе се огледа истинска словенска узајамност првих векова.

И на наведеним примерима ћемо застати, остављајући простора за даље излагање у главном делу књиге, али ни у остатку нећемо решити сва питања и приказати све споменике; то остављамо за други пут. У начелном смислу даћемо потребне напомене. Досадашње разумевање старословенског корпуса, не толико и самога старословенског језика, мора се ревидирати. Поглавито због чињенице да се међу споменицима из класичнога, а пре свега прелазнога периода налазе и они који се, под скутима пре свега климентовске традиције, али и не само ње (како је напоменуто), везују за српски етнички простор. Врло дуго старословенски језик ће у своме формалном виду, пре свега с чврстом језичком и ортографском нормом, али са „старословенским“ иновацијама, бити коришћен међу Србима. Српско порекло споменика не откривају белешке историјске садржине, него ретка огрешења о овешталу норму. И иначе, сложена је слика о српској књижи првих времена: она се везује и за Велику Моравску с Панонијом, и за црквени круг образован око Климента Величкога, потом за Свету гору атонску, па и далеку Свету земљу (неће случајно свети Сава стремити хришћанским светињама с Истока, тај пут је у српској средини већ био трасиран). Ове историјске чињенице и географска логика српскога положаја, приде, морају се узети у обзир у покушају да се што верније представи српска писменост IX–XI века и нешто каснијега периода, до првих деценија XIII века. По свему судећи, старословенски се код Срба обликовао на двема различитима подлогама, северној и јужној, у раскораку који је неумитношћу историје довео до гашења првога, али не без видљивих трагова на ткиву другог. Временско језгро за формирање првога српскога књижевнојезичкога тока видимо у распону од 873. до 924/927. године, на тлу Српске земље у ужем смислу речи (она би одговарала појму „Крштене Србије“ Константина VII Порфирогенита). С тиме у чврстој вези стоји чињеница да је у непосредној српској близини, а можда и делом међу неким Србима, а свакако међу неким њиховим сродницима, деловао први словенски архиепископ, иначе потчињен римском првојерарху, Методије. Не треба губити из вида да је Методијево архиепископство било,

макар и титуларно, везано за престо светог Андроника, једног од седамдесеторице апостола. Апостол Андроник је деловао у Панонији, по традицији у античком Сирмијуму – данас у Србији. Иако долази касније, за други књижевнојезички ток није ништа лакше одредити спољни оквир за његово настајање. Да ли, или колико, назначена промена почиње пустошењем Српске земље у рату с Бугарском, или оснивањем Рашке епископије (на почетку друге четвртине X века), или идући ка крају X столећа који је у српској историји, откада је континуирано праћена, међу најмање познатим и јасним периодима, или тек с обновом византијске власти на Балкану која је значила и оснивање византијске Архиепископије Бугарске, тзв. Охридске архиепископије, односно стварања јединственога црквенога оквира за неколико јужнословенских народа у склопу Византијскога царства. Важне су и 1018. и 1020. година (друге године се припаја Рашка епископија Охридској архиепископији, али у њој су се већ налазиле неке епископије са српскога терена). Неће све српске области бити обухваћене црквеном организацијом с Истока, али то неће зауставити кретање словенске књиге византијскога обреда. За нас се као занимљива тема у будућности, овде недотакнута, отвара питање тзв. „јужнога пута“ којим су се преносиле књиге са словенског југа, преко густе мреже српских скрипторија на данашњој српско-македонској граници, по дубини српске територије преко Косова и Метохије, с важним застанком у некадашњој Рашкој и њиховим даљим преношењем у јужније и западније српске земље (Зета с приморским градовима, Хум с Требињем, Конавле и Крајина, Босна), до хрватских крајева, рано без политичке самосталности, под угарском круном, у зони других културних утицаја. У стабилизованим црквеним оквирима који су спајали српска културна средишта с Климентовим и иним словенским светилиштима пониклим из истог језгра, Србима ће бити донет предложак Маријина четворојеванђеља; приближно истовремено с њиме и даљи протограф Мирославјева јеванђеља, и тако даље. Између писања првога и другог рукописа појачаће се прелазак с глагољице на ћирилицу, и у средини тога, по српску културу динамичнога периода, диференцираће се призренско-јужноморавски говор, чије црте ће се инфилтрирати у словенске рукописе на првој етапи њихова прилагођавања српским изговорним

навикама. Њихове трагове ће садржати готово сви каснији српски споменици уведени у српску културу овим путем, донекле до изградње српских монашких установа на Атосу, и коначно до формирања Српске архиепископије; врло видљиви трагови оваковог обликовања српске варијанте црквенословенскога језика остајаће и у наредним вековима у скрајнутој, српској писмености у Босни (само у упрошћеној представи у заједници с Хумом). Дакле, врло важне станице на путу српске књиге биће Рашка епархија и потом – Полимље, област с баштинским поседима Немање и његових најближих сродника, око духовних средишта која су образована у XII веку, с ослоном на раније хришћанске традиције. По нашем мишљењу, овде ће настати кратки глагољски праксапостол, чији је остатак Михановићев фрагмент, доцније уграђен у књижни повез Иловичкога преписа Номоканона светога Саве (1262). Овај глагољски одломак у којем се појављују и поједина ћириличка слова, а на њему је и латиницом као тајнописом патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента оставио једну забелешку (1729), изгледа да представља језички најдоследнији споменик српскословенскога језика. Нашим истраживањима, дакле, потврђује се мишљење Димитрија Богдановића да су Зета и Хум стајали на крају и средини једнога дугога ланца, а не на његову почетку. Исто тако, постаје јасно да се фантом „зетско-хумске редакције“ или нешто слично – не може одржати у науци.

Из до сада реченога, видимо три битна елемента који развејавају ограничења укорене пределе представе о српској писмености најстаријега времена: (1) српске књиге нормално су биле писане глагољском; (2) елементи западнога обреда, поред касније претежнијега источнога, постоје и у српској култури; (3) језик и ортографија најстаријих књига из српске средине у просеку (тј. „статистички“ посматрано) изгледају знатно другачије од књига из зрелог периода (друга половина XII века и нарочито касније), па зато оне и нису само српске, него припадају тада јединственој црквенословенској култури; оне чувају текстове важне за духовну културу и других словенских народа. Срби су једини словенски народ који у овоме раном периоду обједињује два крака с истим, ћирилометодијевским темељима, *Slavia orthodoxa* и *Slavia romana*. То је и природно, јер кроз унутрашњост српских земаља пролази граница између источнога и западнога хришћанства.

ЛИТЕРАТУРА

- Велчева, Боряна. „Синајски малџк миней.“ *Кирило-методијевска енциклопедия*, III. София: Институт за литература БАН, 2003, 614–615.
- Вечерка, Р. „Описание Старославянских рукописей.“ *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва: Славянский институт АН ЧР – Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994, 13–25.
- Грицкат, Ирена. „Српска редакција црквенословенског језика.“ *Сѣудје из истѳорије срѣскохрватској језика*. Београд: Народна библиотека СР Србије, 1975, 27–39.
- Грковић-Мејџор, Јасмина. „О формирању српске редакције старословенског језика.“ *Ђурђеви сѣудјови и Будимљанска епархија*. Зборник радова (ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко). Беране–Београд: Епархија будимљанско-никшићка и др., 2011, 43–51.
- Динеков, Петър. „Константин-Кирил Философ.“ *Кирило-методијевска енциклопедия*, II. София: Институт за литература БАН, 1995, 388–423.
- Ђорђевић, Петар. *Старословенски језик*. [Нови Сад]: Матица српска, 1975.
- „Житије Ђирилово“, „Житије Методијево“. Превела Олга Недељковић, у: Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци. *Ђирило и Методије. Житија. Службе. Канони. Похвале*. Београд: Српска књижевна задруга, 1964, 43–119, 145–172.
- Загребин, В. М. „Периодизация употребления надстрочных знаков в средневековых сербских рукописях и надстрочные знаки киевских глаголических листков.“ *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*. Зборник радова са III међународне хиландарске конференције (1989) (ур. Павле Ивић). Београд: САНУ, 1995, 469–479.
- Загребин, В. М. „Надстрочные знаки Киевских глаголических листков.“ *Исследования памятников южнославянской и древнерусской письменности*. Москва – С.-Петербург: Альянс-Архео, 2006, 183–200.
- Иванова, К. и др. „Климент Охридский.“ *Православная энциклопедия XXXV* (2019): 663–676.
- Климент Охридски. *Съчинения*, т. I. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов. София: БАН, 1970.
- Климент Охридски. *Съчинения*, т. II. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, Кл. Иванова. София: БАН, 1977.
- Климент Охридски. *Съчинения*, т. III. Подготвили за печат Боню Ст. Ангелов и Христо Кодов. София: БАН, 1973.
- Климент Охридски. *Житија. Слова. Поуки*. Предговор Харалампие Поленаковић. Избор, превод и коментар: Радмила Угринова-Скаловска. Скопје: Македонска книга, 1974.
- КРАТАК ПРЕГЛЕД 1976: *Крајѣак ѣреїлед јујословенских књижевности средњега века*. Записи са предавања Ђорђа Трифуновића. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, 1976.

- Кривко, Р. Н. „Орфография рукописи как свидетель текстологической преемственности.“ *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова*, Вып. 9. История русского языка и культуры. Памяти В. М. Живова (2016): 124–148.
- Кульбакин, С., „Бузукъ П., Къ вопросу о мѣстѣ написанія Маріинскаго Евангелія. (Отисак из „Извѣстія II. Отд. А. Н.“ XXIII, 1918, кн. 2, 109–149 с. с.)“ *Јужнословенски филолоџ IV* (1924): 219–222.
- Максимович, К. А. *Законъ соудънынъ людѣмъ*. Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника. Москва: Древлехранилище, 2004.
- Миклас, Хайнц. „Синайский глаголический псалтырь Димитрия.“ *Старобългарска литература* 49–50 (2014): 11–27.
- Мучай, Скендер и др. „Средневековые церкви в долине Шушицы (Южна Албания) и славянская епископия свт. Климента Охридского.“ *Slověne III/1* (2014): 5–42.
- Николова, Светлина. „Методий.“ *Кирило-методиевска енциклопедия*, II. Софиа: Институт за литература БАН, 1995, 632–650.
- Панченко, К. А. и др. „Екатерины великомученицы монастырь на Синае.“ *Православная энциклопедия XVIII* (2009): 170–214.
- Пентковский, А. М. „Лекционарии и четвероевангелия в византийской и славянской литургических традициях.“ Приложение 1, у: *Евангелие от Иоанна в славянской традиции*. Издание подготовили А. А. Алексеев и др. Санкт-Петербург 1998, 3–54.
- Пентковский, Алексей М. „Славянское богослужение в архиепископии святителя Мефодия.“ *Светѣи Кирило и Методије и словенско љисано наслеђе: 863–2013* (ур. Јованка Радић, Виктор Савић). Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 25–102.
- Пентковский, А. М. „Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужебных книг в конце IX – первой половине X веков.“ *Slověne V/2* (2016): 54–120.
- Попов, Георги. „Химнографски произведения на Климент Охридски. Издание по преписи от XI–XIV в.“, у: Красимир Станчев – Георги Попов. *Климент Охридски. Живот и творчество*. София: УИ „Климент Охридски“, 1988, 157–219.
- Савић, Виктор. „Детлачки (детловачки) евхологион као извор црквене лексике.“ *Културно-историјски комплекс Дејлак*. Бања Лука: АНУРС, 2015, 289–306.
- Савић, Виктор. „Уз Речник Маријина четворојеванђеља“, у: А. Ческини. *Речник Маријиној четворојеванђеља. Јеванђеље љо Јовану*. Ниш: Центар за црквене студије – Београд: Институт за српски језик САНУ 2019, 141–148.
- Савич, Виктор. „Звуковое значение надстрочных знаков в Святостефанском хрисовуле (1317–1318).“ *Славянское и балканское языкознание. Палеославистика 2* (2019): 314–348.

- СТАНЧЕВ, Красимир. „Климент Охридски.“ *Кирило-методијевска енциклопедија*, II. Софија 1995, 320–335.
- ТОМОВИЋ, Гордана. „О глагољском натпису из Конавала.“ *Историјски часопис* LII (2005): 23–32.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. *Ка њочецима српске писмености*. Београд: Откровење, 2001.
- ТУРИЛОВ, А. А. „Судьба древнейших славянских литературных памятников в средневековых национально-региональных традициях“, „Роль сербской традиции в сохранении древнейших памятников славянской литературы.“ *Исследования по славянскому и сербскому средневековью*, Београд: Чигоја-штампа, 2014, 21–42 [2005], 43–54 [1999].
- ТУРИЛОВ, А. А. – Б. Н. Флоря. „Мефодий.“ *Православная энциклопедия* XLV (2017): 92–98.
- ФЛОРИЯ, Б. Н. и др. „Кирилл.“ *Православная энциклопедия* XXXIV (2014): 186–225.
- BIRKFELLNER, Gerhard. *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich*. Wien: ÖAW, 1975.
- ČUNČIĆ, Marica. „Novo čitanje hrvatskoga glagoljskoga konavoskoga natpisa iz 11. stoljeća.“ *Slovo* 59 (2009): 123–133.
- ČUNČIĆ, Marica – Marta Perkić. „Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke iz 11. stoljeća.“ *Slovo* 59 (2009): 77–122.
- GLIBETIĆ, Nina. „A New 11th Century Fragment from St Catherine’s Monastery: the Midnight Prayer of Early Slavic Monks in the Sinai.“ *Археογραφски ѱριлози* 37 (2015): 11–47.
- HADERKA, Karel. „Fontes.“ *Slovník jazyka staroslověnského*, 2. Praha: Československá akademie věd – Slovanský ústav, 1959, LXII–LXX.
- HAMM, Josip. *Das Glagolitische Missale von Kiev*. Wien: ÖAW, 1979.
- HAUPTOVÁ, Zoe (hl. red.). „Fontes.“ *Slovník jazyka staroslověnského*, V. Addenda et corrigenda, 53. Praha: Akademie věd České Republiky – Slovanský ústav AV. ČR, v. i. i., 2010, 25–27.
- JAGIĆ, Vatroslav. *Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente*. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1890.
- KAPETANIĆ, Niko – Mateo Žagar. „Najjužniji hrvatski glagoljski natpis.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* XXXIX (2001): 9–48.
- LUNT, H. G. „On Slavonic Palimpsests.“ *American Contributions to the Fourth International Congress of Slavists*. ’S-Gravenhage 1958, 192–209.
- MAREŠ, Francis Wenceslas. *An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin*. München: Wilhelm Fink Verlag, 1979.
- MARTI, Roland. „Abecedaria – A Key to the Original Slavic Alphabet: The Contribution of the Abecedarium Sinaiticum Glagoliticum.“ *Thessaloniki – Magna Moravia*. Proceedings of the International Conference Thessaloniki, 16–19

- October 1997. Thessaloniki: Hellenic Association for Slavic studies – SS Cyrill and Methodius Center for Cultural Studies, 1999, 175–200.
- MIKLAS, Heinz. “Fragen und mögliche Antworten zu den frühesten Zeugnissen des kyrillomethodianischen Schrifttums.” *Thessaloniki – Magna Moravia*. Proceedings of the International Conference Thessaloniki, 16–19 October 1997. Thessaloniki: Hellenic Association for Slavic studies – SS Cyrill and Methodius Center for Cultural Studies, 1999, 201–215.
- MIKLAS, Heinz. Zur editorischen Vorbereitung des sog. Missale Sinaiticum (Sin. slav. 5/N). “*Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur* (Hrs. Heinz Miklas). Wien: ÖAW, 2000, 117–129.
- MIKLAS, Heinz. „Zur Relevanz des neuen sinaitischen Materials für die Entwicklungsgeschichte der Glagolica.“ *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa (2002) (ur. Marija-Ana Dürriegl i dr.). Zagreb: Staroslavenski institut – Krk: Krčka biskupija, 2004, 389–399.
- MIKLAS, Heinz (red.). *Psalterium Demetrii Sinaitici (monasterii sanctae Catharinae codex slav. 3/N), adiectis foliis medicinalibus*. Ad editionem phototypicam praeparaverunt M. Gau et al. Wien 2012.
- Miklas, Heinz. “The Graphemic Coordinates of the Old Church Slavonic-Glagolitic Horologion-Fragment from Sinai.” *Palaeobulgarica* XLI/3 (2017): 3–18.
- MIKLAS, Heinz, Dana Hürner, Melanie Gau. „Nachträge zum glagolitisch-altkirchenslavischen Menaeum Sinaiticum (Cod. Sin. Slav. 4/N).“ *Библистика. Славистика. Русистика*. К 70-летию заведующего кафедрой библистики профессора Анатолия Алексеевича Алексеева. Санкт-Петербург 2011, 187–210.
- MIKLAS, Heinz – Dana Hürner. „Westliche elemente in den sinaitischen glagolitischen Handschriften.“ *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju*. Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa (2012) (uredili Vesna Badurina Stipčević i dr.). Zagreb: Staroslavenski institut, 2015, 301–320.
- MIKLAS, Heinz, Melanie Gau, Dana Hürner. „Preliminary Remarks on the Old Church Slavonic *Psalterium Demetrii Sinaitici*.“ *The Bible in the Slavic Tradition* (ed. Alexander Kulik et al.). Leiden–Boston: Brill, 2016, 21–88.
- MOSZYŃSKI, Leszek. „Cyrylica w Kodeksie Mariańskim.“ *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 8 (1969): 213–259.
- PANTELIĆ, Marija. „O Kijevskim i Sinajskim listićima.“ *Slovo* 35 (1985): 5–56.
- PARENTI, Stefano. “L’eredità liturgica di Gerusalemme nelle periferie di Bisanzio e tra gli Slavi meridionali.” *Una Città tra Terra e Cielo. Gerusalemme: Le Religioni – Le Chiese* (eds. C. Alzati, L. Vaccaro). Storia Religiosa Euro-Mediterranea, 3. Città del Vaticano: Libreria editrice Vaticana – Fondazione Ambrosiana Paolo VI, 2014, 289–304.
- TARNANIDIS, Ioannis C. *The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine’s Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki: St Catherine’s Monastery and The Hellenic Association for Slavic Studies, 1988.

21 **В**ъзлюбленныи: оубогаго
дѣла дѣла: по бѣжѣ коуцѣ: нѣтъ тѣхъ
дѣла: оубѣдѣнныи: нѣтъ стѣны: оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи:
оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи:
оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи:
оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи:
оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи:
оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи: оубѣдѣнныи:

Списак Крајињана који су се заклели Дубровчанима, 1247/1248,
с елементима најстаријег српског правописа (873–925)
(Дубровачки архив), калк с ликовном дорадом

РАНИ СТАРОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК И СРПСКА РЕДАКЦИЈСКА ПИСМЕНОСТ

У старословенистици још нису дати задовољавајући одговори на нека од основних питања. – Каква је гласовна вредност слова *ѡ* у првобитној глагољници, односно: има ли корелације између слова *ѡ* и *Ѡ*? На каквом словенском говору је заснован словенски књижевни језик у време припрема Солунске браће за одлазак у Велику Моравску?

У традиционалној старословенистици раширено је схватање да је старо(црквено)словенски језик у своме првобитном фонолошком саставу располагао сугласничким групама *št* и *žd* (графички представљеним као *шѡ/ѡ* и *ѡѡ*; без непосредне везе са *Ѡ*), рефлексима прасловенских **t'* и **d'* (и **kt'*, **gt'*, **cht'*).¹ Од Николаја Николајевича Дурновоа у науци се јавља струја која у подлози првобитнога старословенскога језика препознаје нешто другачији фонетско-фонолошки склоп од овога, налазећи за своје претпоставке значајно упориште у грађијском саставу глагољице и ране ћирилице (1929, 1931).²

Док је традиционална старословенистика прихватала само то да графема *Ѡ* означава позиционо умекшану варијанту грчког *γ* у позајмљеним грчким речима (лексичка блокираност), наше је уверење да је реалније говорити о корелацији између словенских *ѡ* и

¹ О овим прасловенским групама в. Бошковић 2000 [1968]: 106–107.

² Николај Николајевич Дурново (1876–1937): *ѡ* и *Ѡ* у вредности *k'* и *g'* уместо *št* и *žd* у старословенском језику, чији су директан наставак 'данашњи западномакедонски говори, који почињу од самога Солуна' (Durnovo 1929: 64; Durnovo 1931: 68–78). – Николај Сергејевич Трубецкој (1890–1938): *ѡ* и *Ѡ* у вредности палатала *ч* и *ѡ*, (звучно/беззвучно) пара особених фонема које представљају спој палаталне спирантске и експлозивне компоненте (Трубецкој 1954). – Хајнц Миклас (1948): *ѡ*, *Ѡ* и *ѡ* представљају словенске глагољске корелате за грчке палаталне сугласнике *k'*, *g'* и *ch'* (Миклас 2007: 3–26). – У том смислу и Радослав Вечерка (1928–2017): **k'*, **g'* (односно хипотетички *t'* и *d'*) представљају солунске рефлексе прасловенских **t'* и **d'* (Вечерка 2006).

ѧ и палатализованих грчких k' и g' .³ Позиционо палатализовање у словенским говорима тога времена наслеђено је, иначе, макар као тенденција, из прасловенскога језика, тичући се других фонема, али не и ових (уп. Бошковић 2000 [1968]: 113).⁴ Какав статус заузимају ове јединице у фонетско-фонолошком систему? Некадашњим словенским палатализацијама уклоњени су велари испред вокала предњег реда, а навика вршења прве палатализације изгледа да је још важила у време досељења на Балкан (зато постоји ограничење везано за ове фонеме).⁵ То би значило да је стабилизовање умекшаних k' и g' из грчкога морало потрајати. За позицијом условљену палатализованост у графичком систему не би био потребан посебан карактер, него би била довољна комбинација базичнога слова са знаком за палатализацију / $\sim$ / или можда неким другим надредним знаком (заправо j), будући да су већ и неке од фонема у своме графичком представљању разлагане на два сегмента: ѧ ($\tilde{a}$), Ѧ ($\tilde{n}$), ѧ ($\tilde{r}$) (уп. Пешикан 1959–1960: 231, 239–245; Пешикан 1961–1962: 157, 158, 159).⁶ Било би, дакле: ѧ ($\tilde{k}$) и ѧ ($\tilde{g}$).⁷ Све ово упућује на закључак да је Константинова перцепција ових гласова у солунском словенском говору IX века била нешто другачија у односу на грчке корелате, а можда и у односу на остале словенске палатализоване гласове – зато што су ови гласови ипак имали нешто другачији изговор.

³ Вид. Миклас 2007: 8. Тешко је овде, међутим, тврдити исто и за „пауко-лико“ х /ѧ/ зато је оно посведочено искључиво у речи хѧѧѧ, увек испред вокалног l /ѧ/, где нема услова за развој позиционо умекшаног ch . У његову случају пре би се радило о ознаци некакве изразите лабијализованости (Илчев-Велчева 2003: 337–338) или грленог h , тек у повоју, ограниченога на локални говор, па стога рано напуштеног обележја.

⁴ У неким оновременим јужнословенским говорима постоји позициона палатализованост велара, али то је у историји језика постало могуће тек онда када су они дошли у непосредан додир с палаталним гласовима (на пример, $ky > ki$, $gy > gi$, $chy > chi$), што је знатно после времена првих старословенских споменика. Такву иновацију, на пример, међу српским говорима имамо у тимочко-лужничком поддијалекту (в. Белић 1999 [1905]: 165–167, Ивић 2001 [1956]: 155).

⁵ О томе сведочи, на пример, име села „Ничпур“ (< грч. Νικήφορος) (Конески 1966: 21–22) у близини Гостивара на крајњем северозападу данашње С. Македоније (Полошка област).

⁶ Доследно је то само у Зографском четворојеванђељу и Супрасаљском зборнику (Станишић 2005: 250).

⁷ И можда још ѧ ($\tilde{x}$).

Изговор тих гласова био је, како схватамо, у словенским устима не само појачано палатализован (k'' и g'') него, вероватно, још и с додатном фрикативном компонентом: k'^s ($\approx t'^s$) и g'^z ($\approx d'^z$). Имамо на уму напоре присуство ранијих претпостављених ликова $*t^s$ и $*d^z$ ($< *t', *d'$), с којима је могло доћи до приближавања, односно уједначавања.⁸ У том случају, уколико је у међувремену и одмакао развој словенских фонема у правцу каснијих $št$ и $žd$, гласови из посуђених грчких речи морали су остати конзервативнији због упоришта у актуелном грчком говору чији је развој имао сопствени општи ток у односу на словенски. Графије ψ и ϕ би, према томе, садржавале донекле замрзнуту слику конвергентнога развоја грчких k'/g' и словенских $*t'/*d'$ у словенском говору солунскога краја, негде између VII и IX века.

Напомена: акустички сродни гласови из словенскога система на које су се могле ослонити ове новоуведене гласовне јединице и комбинације, разуме се, нису морали по своме карактеру бити праисточнојужнословенски $*t^s$ и $*d^z$. Ништа мање могли су бити и празападнојужнословенски (географски посматрано, праштокавски) $*t^s$ и $*d^z$, што заправо ни не знамо.⁹ Овом приликом тиме се не можемо посебно бавити.¹⁰ У оба случаја (нарочито у првоме)

⁸ За ch нема таквог ослонца у систему.

⁹ О развоју ових фонема в. Бошковић 2000 [1968]: 105–106. У првом случају, заправо, из западнословенског лика, у другом из источнословенскога. Ипак, уколико се узму у обзир и данас актуелне периферијске вредности ових континуаната у призренско-тимочкој (у ослонцу на њу и „македонској“) и чакавској говорној зони, закључак би могао бити другачији (да се у штокавском и чакавском дуго задржавало средњепалатално $*t'$ и $*d'$ (без секундарне фрикације), можда до зрелог средњег века, што је кроз споменике тешко доказиво, упркос примамљивим правописним решењима).

¹⁰ Тешко је одређено рећи какав је у ствари карактер прве, „солунске“ фазе старословенскога језика, да ли је он изграђен на подлози источних или западних јужнословенских говора јер нема сачуваних споменика из тога периода. Од тога зависи да ли он у својој фонолошкој структури има у датом случају четири или две сугласничке јединице. Четворочлана структура засад збиља делује убедљивије, али можда ћемо током времена доћи до нових извора који ће знатније изменити наша знања. Сачувани писани споменици показују само случајно, а не стварно историјско стање. Не зна се распоред словенских говорних типова на Балкану у првим вековима по словенском досељењу јер су миграциони процеси задуго били живи, уз разна померања и преслојавања. На малом простору у непосредном суседству могле су боравити различите словенске скупине, тако

особена природа означенога графемама **ш** и **ѡ** сугерише да имамо посла са заосталом, периферијском вредношћу прасловенских експлозивних дентала. У оба случаја за нас су наведене две графеме и фонеме реалност.

1. $[\check{s}t] < [*t^{\check{s}}]$ и $[*t^{\check{s}}/k^{\check{s}} (\leftarrow k'')]$
 $[\check{z}d] < [*d^{\check{z}}]$ и $[*d^{\check{z}}/g^{\check{z}} (\leftarrow g'')]$
ш^{ср}, **ѡ**^{ср} и **ѡ**, **ѡ**
или
2. $[*t^{\check{s}} (< *t')] = [*t^{\check{s}}/k^{\check{s}} (\leftarrow k'')]$
 $[*d^{\check{z}} (< *d')] = [*d^{\check{z}}/g^{\check{z}} (\leftarrow g'')]$
ѡ, **ѡ**

На српском терену, много векова касније, имамо сигурне потврде за потпуну адаптацију грчких позајмљеница и њихово утапање у постојећи фонолошки репертоар: на њих је уопштен српски звучно-безвучни пар **ѡ** и **ѡ** (грѣваснѣ, с наглашеним писањем и грѣваснѣ / *đervasije*/, кѣлиѣ, наглашено и кѣлиѣ / *čelija*/) (в. Ђорђевић 1971: 212–213).

Рецепција грчких лексема у словенском књижевном језику, у први мах, остварена је према народном грчком, а не према књижевном. Познати су Фасмерови примери типа: **сѡѡѡѡ** (σάμβατον ≠ σάββατον), **парасѡѡѡѡ** (παρασκευή ≠ παρασκευή), **лѡѡѡѡѡѡ** (λευίτης

да данашња општа (источнојужнословенска) слика не говори много о посматраном времену. Могуће је и средње решење: да је солунски словенски говор који су познавали браћа Константин и Методије, могао бити и некакав говор мешавинскога типа (по Трубецком: „солунско-словенски коине“, Trubetzkoy 1954: 130, уп. Стефова 2003: 197). – Разуме се, не треба до краја искључити ни могућност да је првобитни старословенски језик почивао на западнојужнословенском говорном типу. Степан Михајлович Куљбакин у својој приступној академској беседи „О речничкој страни старословенског језика“ извео је закључак „да је српско-хрватска језичка група у лексичкоме погледу најближа старословенском македонском дијалекту св. Ђирила и Методија“ (Куљбакин 1930: 143). Он је, наиме, приметио да ретко која старословенска реч није присутна и у неком српско-хрватском дијалекту. За многе особене речи из Мирослављева јеванђеља, уз претпоставку да су свесно, а не механички коришћене, утврдио је да их има у штокавским, чакавским или кајкавским говорима. Препознао је у старословенској грађи и словеначке паралеле каквих нема у бугарском језику. У исто време читав низ речи замењен је у Бугарској зато што су тамо биле неразумљиве или напросто неуобичајене. – Не треба сметнути с ума ни податак који 948/952. наводи Константин VII Порфирогенит (905–959) да су се Срби најпре настанили у солунској регији (в. ВИН II: 47–49; в. Скок 1938: 243–284).

≠ λευίτης) (ФАСМЕРЪ 1907: 212–213, уп. Николић 1978: 15). Константин и Методије, мада изузетно образовани Грци, нису марили за изворни граfiјско-фонолошки лик позајмљеница у књижевном грчком, с правом дајући предност облицима који су заживели у простом словенском говору.¹¹ – Првобитни словенски књижевни језик не познаје грчке комбинације представљене словима ξ и ψ. Одговарајућа слова јављају се касније, тек у ћирилици, када њихов изговор постане могућ Словенима. У глагољским споменицима нема тих слова, а грчке консонантске групе преносе се декомпоноване (*ks*, *ps* – кс, пс), па чак и разбијене полугласником, што је знак веће старине (*kvs*, *pvs* – кѡс, пѡс).¹² – Очито је настојање твораца првога словенскога књижевнога језика да граfiчки састав писма одговара реалном фонолошком саставу. У тој светлости, дакле, још је извесније да су графемама ѡ и ѡ преношене посебне фонеме.

Тако се, преко наизглед усамљенога „ђерва“, ипак, види траг првобитне симетричне, логичне и хармоничне граfiјске структуре. Јасно је да је његов системски, безвучни парњаk ѡ првобитно, пре стварања ћирилице и ревизије граfiјско-фонолошкога система имао другачију вредност од посведочене. Томе речито у прилог говори првобитна неуједначеност у писању у раној ћирилици: шт, ч, ѡ (диграф и лигатуре). У неким од глагољских споменика, такође, ограничена је или искључена употреба слова ѡ,¹³ у чему је Дурново

¹¹ Увођење вештачких, неизговорљивих форми није оправдано за језик који тек треба да заживи као књижевни, па је неопходно његово приближавање корисницима. Тек у (нешто) каснијем развоју старословенскога језика стање у књижевном грчком језику играло је битнију улогу. Истовремено с увођењем ћирилице угледањем на грчки алфабет (тадашњу капиталу), извршено је и уједначавање с грчким правописом, тиме и званичним изговором, што је тада већ, с протоком времена, било пријемчивије словенском уху.

¹² На пример *pъsalъtyrъ*, *pъsalъtyrъ* у Синајском псалтиру (в. СС: 556).

¹³ Не само да у ћириличком Супрасаљском зборнику нема (тада већ лигатуре) ѡ – опште је шт, – него те графеме нема ни у најстаријем глагољском Зографском јеванђељу (с изузетком на једноме месту), док се у Маријину јеванђељу проређено користи у другом његову делу (уп. Куљбакин 1928–1929: 208), ваљда само као траг старине. И у овим глагољским споменицима, дакле, нормална је употреба граfiјскога пара шѡ. (Отуда није случајно што је Франц Миклошич у своме Лексикону у азбучном низу користио шт, задржавајући ѡ тек из примера.)

оправдано видео поткрепљење своје хипотезе да некадашња вредност овогe слову и секвенци ш^о није била иста (DURNOVO 1931: 73). Сачувани споменици, гледано из тога угла, заправо сведоче о (поодмаклом) напуштању првобитне функције назначеног слова, пре свега због збуњујућег, у томе времену напоредногa ћириличног лигатурног щ, које је већ уопштило нову вредност. „Посведочена“ вредност št за ѡ представљала би, у томе смислу, реинтерпретацију овогa карактера према млађој, ћириличној вредности. Исти је случај, на пример, и с накнадном интерпретацијом глагољског ѣ као ји на месту солунског ѣ из Константинова времена (в. Пешикан 1961–1962: 154, 157).¹⁴ На дељу имамо декомпоновано схватање постојећих удружених графичких елемената под дејством измењеног изговора графичких јединица. То је последица промене говорне средине у којој се накнадно реализовао словенски књижевни језик. – Глагољски словни знак ѡ примарно је, дакле, био из реда монографа (попут графички сродног ѡ /č/), а не лигатурâ.¹⁵

Наш је закључак да су се малопређашњи примери могли писати на следећи начин: на пример, ꙗꙗꙗꙗꙗꙗꙗꙗ ꙗꙗꙗꙗꙗꙗꙗ [parasewěŋii] и љꙗꙗꙗꙗꙗꙗꙗꙗ [levěŋitъ].

ПОЧЕЦИ СРПСКОСЛОВЕНСКЕ ПИСМЕНОСТИ У КОНТЕКСТУ ДРУГИХ РАНИХ ПИСМЕНОСТИ

Словенска писменост Србима је дошла вероватно још за живота кнеза Мутимира, који је владао у другој половини IX века. Он је у време деловања словенске мисије

¹⁴ По среди је, ваљда, позиционо мућење вокала (iü), в. Пешикан 1961–1962: 159; Пешикан 1959–1960: 231–237, 243, 246. И сам грчки је, иначе, до IX века имао фонему iü /v/ (Браунинг 2005: 73), што је кроз Константинову свест о томе могло имати утицаја приликом формирања глагољице.

¹⁵ У науци је, такође, примећено да ѡ у посведоченим рукописним споменицима вероватно не чува своју првобитну бројну вредност, а тиме и место у азбучном низу. Ово ће свакако бити од значаја у подупирању претпоставке о његовој изворној гласовној вредности. И данас у науци подразумевана позиција, испред с и ѓ, осим што га ставља на чело африката, уједно га одваја од фрикативног š. – Од важности је, такође, стање које је затечено у хрватским глагољским споменицима. Група žd (ѡѡѡѡ) чува се врло постојано, али зато графема ѡ означава ċ, šć и ретко št; за то време ꙗꙗ означава j, а некад је у тој улози ѡ (ДАМЈАНОВИЋ 2004, 563, 564; НАММ 1963: 52–53). Ово би, са своје стране, поткрепљивало идеју о корелацији између ѡ и ꙗ, у односу на комбинаторичко ш^о и ѡѡ.

био у одличним односима с РOMEЈСКИМ царством – Византијом: најкасније 870. прихватио је византијског василевса Василија I (867–886) за врховнога поглавара (Живковић 2006: 29). Познато је писмо папе Јована VIII (872–882) кнезу Мутимиру из маја месеца 873. године у којем се, у склопу обнове папске надлежности над некадашњим Илириком, од њега захтева да прихвати надлежност панонског епископа, чије је седиште „на престолу светог Андроника“, тј. у Сирмијуму.¹⁶ Тадашњи је епископ управо један од двојице Солунске браће – Методије.¹⁷ Папино писмо могло би се схватити као формално признавање онога што се већ одвијало на терену: експанзија словенскога богослужења међу Словенима у суседству мисије, па тиме и међу Србима. Словенска писменост би, у томе случају, продирала у Српску земљу из Коцељеве Доње Паноније, кроз данашњу северозападну Србију и североисточну Босну.¹⁸ Било то спонтано (од рада Солунске браће у Панонској кнежевини, 867), или што је много вероватније, у склопу јединствене црквене

¹⁶ Ово признавање јурисдикције Моравско-панонске архиепископије и у њој важећег, словенскога богослужења, могло се односити само на „континенталну Србију“ (Рашку и Босну), док би српске приморске земље (Неретва, Требиње, Захумље и Диоклија) остале изван овог оквира јер су се налазиле у саставу већ постојећих приморских дијецеза, у томе времену под окриљем источне, византијске цркве (в. Живковић 2006: 28).

¹⁷ Није сачуван писани одговор кнеза Мутимира, али логичним нам се чини његово прихватање надлежности једине и уједно суседне архиепископије са словенским богослужњем, коју у томе часу подржавају и Рим и Цариград (да је Мутимир супротно поступио, угрозивши права римскога понтифекса, о томе би вероватно остало писаног трага; уп. богату грађу из истог времена о проблему положаја Бугарске цркве, географски још удаљеније од Рима). Необично би било да Мутимир одбије увођење словенскога богослужења у своју земљу. Време упућивања овога писма поклапа се с Методијевим ослобађањем из тамнице у Баварској, када се, такође уз папину интервенцију, учвршћује и његова епископска столица. С гашењем словенске службе у њеном средишту (по Методијевој смрти), логично је, даље, претпоставити Мутимирово окретање византијској црквеној организацији јер он с Византијом развија тешке односе, али тек тада, а не пре (в. Живковић 2004, 69; уп. Живковић 2006: 28).

¹⁸ Северна српска граница у раном средњем веку простирала се, судећи по изворима, на десној обали реке Саве, у највећем делу Посавине, од ушћа Врбаса у Саву – на западу, готово до ушћа Саве у Дунав у Београду – на истоку (Живковић 2001: 13–17; уп. Ђирковић 1998: 23–25, Благојевић 2011: 42, мапа 46/47, Благојевић 1995).

У графици *k* и *g* видимо гласове попут наших *ć* и *đ*:

chokú · bití I р. 7, читати: *choći* – стсл. хоѡѡ · бѣти;

tomuge II р. 60, читати: *tomide*²³ – стсл. томоуѡѡ (тѣѡѡ).

Другачије се бележе моравско *c* и словеначко *č*:

chocu saiatí III р. 48, читати: *choci* или *choći* – стсл. хоѡѡ;

Есѣ II р. 1, читати: *eče* [словеначки, данас *če* 'ако', средњовековно српско *акѣ*, читати: *аѣ*] – стсл. аѡѡ;

Несумњиво читање као *j*:

toiemofim II р. 106, читати: *toje možet* [словеначки] – стсл. тоѡѡ ѡѡ (тѣ ѡѡ).

У овоме споменику се словенска африката *č* у писању нормално обележава латиничким *c*, *tz*, *cz*, *zc* (Рамоуш-Кос 1937: 9). Словеначки приређивачи овога споменика примећују да је прасловенско **d' > j*, али да је *t'* још сачувано, те да га је немачки писар слушао као *k*, бележећи га латиничким графемама *k*, *c*, *cc*, *ch*, *ck* (Рамоуш-Кос 1937: 13),²⁴ што нама не изгледа довољно убедљивим. Овде се, заправо, испољавају различити рефлекси истог прасловенског **t'*. У то нема сумње јер немачки преписивач углавном другачије обележава *č*, како смо видели. Пре свега, диграмима *cc* и *ch* обележава се словеначко *č*, док се у самом *c* могу видети различити рефлекси: моравско *c*, наше *ć* и словеначко *č* – неизвесно је. Ван сваке сумње у латиничком *k* (можда и *ck*) треба видети „штокавцима“ близак рефлекс прасловенског стања. Он се састоји из умекшаног *t'* са слабијим фрикативним елементом *ʃ*, дакле „предштокавско“ *tʃʃ* или развијено „штокавско“ *ć*, а не општесловеначко *tʃʃ* ≈ *č*. Примери оваквога типа доминирају. Ту је и неуједначено писање рефлекса назалног **ŋ* као *o* и *u*. Једини је словеначки језик, иначе, од словенских језика с тзв. директном деназализацијом назала **ŋ > o*. Све ово недвосмислено сведочи о томе да имамо посла с разнородном грађом.

²³ У транскрипцији Вацлава Вондрака: *tomije* (VONDRAK 1896: 56). Истини за вољу, *g* се користи и у означавању *j*, на пример *zuoge* II р. 51, читати: *svoje* – стсл. своѡѡ. Али, то је, уопште узев, проблем с несловенским филтером за словенску фонетику, када страно ухо није у стању јасно да разабне све словенске гласове; на пример, *g* у улози *č*: *neimugi* II р. 5, читати: *ne imiči* – стсл. не ѡѡѡѡѡ. Није увек могуће прецизно утврдити шта је по среди.

²⁴ За разлику од Рамоуша и Коса, Вацлав Вондрак у својој транскрипцији споменика, као и у индексу, нормално користи *ć* – тамо где бисмо га и ми употребили. За питања транскрипције уп. и OGRIN 2007.

Преношење сва три црквенословенска текста на немачку латиницу с различитим дијалекатским цртама (раширеним словеначким наносима, западнословенским елементима и препознатљивом „штокавским“ фонетизмом) разумно се може објаснити само различитим етапама у њихову развоју, а у извесној мери и разнородном природом месних словенских говора, као и разноликошћу њихових извора. Ово, судећи по томе, није латинички транскрибован текст из прве руке, него пред нама имамо „препис преписа“, из касније фазе, натруњен и преобликован различитим елементима. Забележеним текстовима не претходи искључиво усмена словенска форма. Због посведочених конкурентских средстава на истим позицијама у систему, доспелих из различитих говора (на пример, наведени $\acute{c}$: $\acute{c}$, o : u) могуће је само непосредно присуство писаног предлога, можда и више њих. Предлогак није морао бити латинички, већ је исто тако могао бити и глагољски.²⁵ Суштинска прожетост немачким фонетизмом (системским непрепознавањем појединих словенских гласовних обележја) подразумева постојање међуфазе у њихову настајању: баварске, ваљда билингвалне. Где тражити место настанка прототипа Брижинских споменика? У времену раног ширења хришћанства и успостављања словенског црквеног језика то је могло бити само на крајњем југу-југоистоку Панонске низије (шири спој Дунава и Саве), где је од времена словенске сеобе раширен „штокавски говорни комплекс“, у континуитету присутан до данас, или нешто дубље у истој низији (спој Дунава и Драве) где су могући проређени заостаци носилаца „(пред)штокавског“ говора: дакле у Доњој Панонији. О томе пре свега сведочи употреба графема k и g ($\approx \acute{c}$ и $\acute{d}$). У потоњим фазама, у другој средини, без непосредног додира са словенским писаним изворником, само на релацији латинички транскрипт – унутрашњи диктат преписивача, Немаца (билингвала) који су владали словеначким народним

²⁵ Ови особени молитвени текстови одају утисак да је постојала свест о њиховој изворној графичкој слици. Првобитно је, вероватно, латинички текст пренет (транслитерован) непосредно са словенског, ваљда глагољског предлога. То је можда учинио и неки Словен(ац) који се нормално служио латиницом, која се међу Словенима већ неколико столећа употребљавала по нужди, па су се за њу усталили и одређени приручни граfiјско-ортографски поступци, истина страног порекла.

говором,²⁶ настао је препис који је сачуван до данас. За њега се већ зна да је настао (знатно) даље на северозападу, тамо где су присутни и словеначки и немачки језички елементи, и тиме се круг затвара.²⁷

Захваљујући Брижинским споменицима, ето, добијамо делимичну и преобликовану, али не сасвим замагљену представу о лику црквенословенскога књижевнога језика²⁸ какав је био у употреби у једном делу Доње Паноније, и какав је (уз елиминисање бројних наноса) Србима могао доћи у време кнеза Мутимира. Појам Доње Паноније у раном средњем веку мењао је просторни опсег на који се односио.

ПРВЕ РЕДАКЦИЈЕ СТАРОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА

У Српској земљи су, како претпостављамо, несметано употребљавана Константинова првобитна слова *ѡ* и *ѡ* у локалној, „штокавској“ вредности, од самога почетка. Ако су Србима и стигли предлошци с моравским или панонским цртама, они су овде, нема сумње, одмах прилагођавани месном, домаћем изговору. Тако је, дакле, стварана првобитна српска редакција (прерада) старословенскога језика. Прилагођавање се утолико лакше одвијало када се има на уму да су први српски учитељи, као што смо видели, могли бити из прве и друге генерације ученика Солунске браће. Ти су људи непосредно познавали њихову књижевнोजичку творевину, према томе још и у ономе лику у коме је изграђена. Прилагођавање словенскога књижевнога језика

²⁶ Палеографском анализом су разлучене четири руке (в. Добрев 2003: 306).

²⁷ Око 1000. године ова три словеначка текста преписана су у латински кодекс фрајзиншкога бискупа код Шпитала на Драви (Графенауер-Перовић 1953: 157). Текстови одражавају хибридную народну језичку структуру, очекивану у Доњој Панонији с мешовитим становништвом, с рефлексима препознатљиве књижевне подлоге. Чињеница да се у њихову садржају пре свега разазнају баварски преводни предлошци (в. Добрев 2003: 310), не ремети њихову ширу припадност ћирило-методијевском књижевном кругу. Постоје претпоставке да су они настали пре мисије Солунске браће, током раније христјанизације, али и као такви, они су могли имати накнадну прераду у духу или под окриљем тада младога словенскога књижевнога језика.

²⁸ Ранији издавачи су успешно идентификовали садржај сва три текста, примерено их доводећи у везу са старословенским облицима.

највероватније је и у први мах, на почетку мисије, (из)вршено још у самој Великој Моравској, почев од 863. године.²⁹ Данас није упитно да ли је било оваквога прилагођавања, само је неизвесно којим темпом и у којем времену је оно вршено. Адаптација се одвијала на свим нивоима, од фонетско-фонолошкога до лексичкога.³⁰ Чини нам се најлогичнијим да су то извели управо сами Константин и Методије са својим ученицима да би се непосредно приближили месном словенском живљу, Моравцима. Уосталом: сваки је систем најотворенији у почетку, у време свога формирања. Тек после, када се утврде правила, он се згушњава и окамењује. – Словенска писменост је, тако, одмах прилагођавана теренима на које је етапно пресађивана. Старословенски језик је, стога, већ од првога времена деловао кроз сопствене месне варијетете, који су врло брзо настајали, по његову пријему у поједине средине.³¹ Као што је за каснију фазу истога књижевнога језика у науци уобичајен термин „црквенословенски језик“ (од XII века), исто тако се његове

²⁹ Пре четрдесет година Имре Боба је покренуо питање о могућем померању положаја Велике Моравске са севера у данашњи Срем (в. у преводу с енглеског Вова 1986). То је помогло да се у науци утврди постајање две „Моравске“, северне и јужне, као што и данас постоје две истоимене реке, међу Моравцима (Чешка, потом чешко-словачка и словачко-аустријска граница) и међу Србима. Проф. Александар Лома је правилно скренуо пажњу на то да средиште јужне Моравске треба тражити на ушћу Велике Мораве у Дунав у данашњој Србији, на месту античког Маргума (Лома 1993: 206). По мишљењу Тибора Живковића балканска „архонтија Моравија“, поменута код Константина VII Порфирогенита у Спису о церемонијама (*De ceremoniis*), потчињена је Бугарима нешто пре 848. године, уочи српско-бугарског рата (Живковић 2002: 259–360, 361–362). – Питање лоцирања Моравске у коју су дошла Солунска браћа и даље остаје отворено; ипак, у науци претеже становиште да је то била северна Моравска.

³⁰ У гласовном смислу није то само активирање моравских *s* и *z* на месту **t'* и **d'*, него и увођење западнословенске групе *dl*, рефлекс *šč < *skj, *stj* итд.; в., на пример, *mo|dlntkoŭ* 1б13–14, *вѣсѣдлн* (с)ѣа 2б12 у Прашким одломцима, или *опшчѣнѣ* 3а14, 5а15–16, *зашчѣтѣ* 5а18, *цѣркѣ* ради ба4 у Кијевским одломцима. – На другом крају, пак, учињена је неопходна замена првобитне лексики одговарајућом дијалекатском која је локалном становништву била разумљива. Познати су тзв. „моравизми“ у низу старословенских (и каснијих) споменика, преписаних с првобитних (или конзервативних) предлогака: на пример *калин*, *рѣснота*, *раунти* итд., в. Рибарова 2005: 17–39.

³¹ Радослав Вечерка користи термин „типологија старословенскога језика“ (Вечерка 2006: 112).

варијанте, устаљене од тога времена, називају „редакцијама“ (на пример, „српска редакција црквенословенскога језика“). Када се узме у обзир да, без обзира на сачуване споменике, све посебне варијанте првога словенскога литургијскога језика настају још у првим столећима (IX–XI век), постаје јасно да су термини „варијетет“, „варијанта“, „редакција“ или слично – синонимни. Стога би се за први период прецизније могло говорити о „редакцијама старословенскога језика“, а за каснији о „варијантама“ или „типovima црквенословенскога језика“ (на пример, „српска варијанта црквенословенскога језика“ или, једноставније, „српскословенски језик“).³² И пре стварања варијација, издвојили бисмо, тако, хипотетичку солунску верзију старословенскога језика, насталу на темељу језичког искуства обликованог у младости његових творца, Константина и Методија,³³ а затим моравску и вероватно панонску редакцију, чији су такође они творци. Остале редакције приписујемо непосредним Методијевим ученицима: српску, хрватску,³⁴ источнојужнословенску (бугарску

³² По нашем уверењу, ако је судити по дубини промена које су јасно уочљиве у древним споменицима (нарочито разлике између Кијевскога мисала и првих јужнословенских споменика, епиграфских, затим и рукописних, в. нап. 29), најкрупнији захвати у старословенску језичку материју вршени су одмах по прихватању овога језика у новој средини, па је о „редакцији“ најоправданије говорити у овоме случају. Верујемо да почетке преобликовања, као што рекосмо, дугујемо самим творцима првога словенскога књижевнога језика (Солун → В. Моравска → Д. Панонија). Пренос и усвајање је олакшавала чињеница да су у почетном периоду разлике међу словенским говорима биле мање него касније. Разлике су нарастале у току времена па нам се, из другачије перспективе, с врло ограниченим ресурсима за спознају старијега периода и правилно разумевање историје, чини да су настајале другачије него што, заправо, јесу. Но, суштина ствари тиме се не мења, само се ради о разликама у њихову степеновању. Промене су у самом почетку чињене (до одређене границе која ће се тек у будућности постепено дефинисати) без сумње да би се овај богослужбени језик довољно приближио локалним говорницима, месном живљу где је оснивана словенска, етничка црква.

³³ Николај Сергејевич Трубецки служио се термином „працрквенословенски“ (Стефова 2003: 197). У оптицају су и други, слични и једнако оправдани називи, на пример „прастарословенски“ и „солунски старословенски“ (Večerka 2006: 97).

³⁴ У историјским изворима панонски кнез Коцељ губи се отприлике 873/874. године, у време Методијева ослобађања из баварске тамнице. Мада постоје различите претпоставке о његовој судбини, врло је могуће да се у 30. глави Списа о народима Константина VII Порфирогенита налази податак о смрти управо

или „бугарско-македонску“). Под утицајем источнојужнословенске редакције потом је, по нашем суду, трајно преобликована српска редакција (X или XI–XII век), њеним посредовањем донекле и хрватска редакција (с неодређеним закашњењем), а из ње је директно и врло рано развијена и руска редакција (после 988).

Напоменимо нешто о редакцији која настаје међу „бугарским“ Словенима после Методијеве смрти и доласка једнога броја његових ученика у Бугарску кнеза Бориса Михаила (852–889). Ова редакција се у прво време свога постојања ипак не може звати именом неке од словенских скупина због тога што тада једнога збирнога словенскога народнога и државнога имена међу Словенима у бугарској држави не беше, а Протобугари се у томе времену још нису били утопили у Словене.³⁵ Стога смо принуђени ову „редакцију“ звати техничким термином: „источнојужнословенска редакција“.

Шта онда старословенски језик држи на окупу? То свакако није у споменицима уопштен маркер „употреба шт и жд“, јер, као што смо видели – у појединим писменим срединама другачије је стање:

овога Коцеља. Да је о имену коцѣљ реч, недвосмислено се види из грчке транскрипције: Κотζιλς. Тамо се, наиме, говори о погибији франачкога „архонта“, у овом случају вазалнога кнеза кога су Хрвати убили за време седмогодишњег устанка. Истога мишљења био је и Фердо Шишић, по коме тај устанак пада у распону између 871. и 879. године, а Коцељева погибија између 873. и 880, око 876. године (Šišić 1914: 41–42; в. ВИИНЈ II: нап. 92, стр. 32–33). У наставку ове приповести Хрвати ће се окренути Риму, одакле ће добити свето крштење (ВИИНЈ II: 33), дакле на латинском језику. Из свега би следио закључак да Хрвати нису могли прихватити словенско богослужење тада, него касније, можда не ни непосредно после Методијеве смрти, него у неким другим, мање извесним околностима, мада свакако доста рано (пре 925).

³⁵ Термин „старобугарски језик“, историјски посматрано, може означавати само протобугарски језик из групе туркијских језика, који не припада породици словенских језика. Општи назив „Бугари“ тек се после неколико столећа живота у заједничкој држави почео односити на све становнике (па тако и покорене Словене), током X века (в. Ангелов 2007 [1999]: 145), али и тада не у данашњем смислу речи (при томе, реч је о политичком, не о етничком идентификовању). Истине ради, најкоректнији назив био би „редакција старословенскога језика из Прве бугарске државе“, али он је преопширан и растресен, па га избегавамо. У јасном контексту, ипак, прихватљив је и назив „бугарска редакција старословенскога језика“, а за млађи период од обнове Бугарскога царства (1185) свакако се може користити назив „бугарска варијанта црквенословенскога језика“ или, једноставније, „бугарскословенски језик“. У свему овоме, не видимо лингвистичког и културноисторијског оправдања за издвајање тзв. „македонске редакције“.

у чешко-моравској (по пореклу великоморавској) на њихову месту су *ц* и *z*,³⁶ у (јужно)панонској **č* и **ď* – ваљда *щ* и *ѣ* (у словеначкој преради (?) *č* и *j*). Видели смо, логично је претпоставити тако нешто и у првој српској писмености, ослоњеној на писменост из Паноније. У раној руској писмености, која је млађа од ових више од стотину година, и која се претежно ослања на источнојужнословенску, постепено се од почетних *щ* и *ѣ* устаљују *щ* и *ж* у пару. Мада је присутно, ван норме ипак остаје *ч* (Тот 1985: 305–308, обавезно с критиком: Живов 2006 [1987]: 225–259; Durnovo 1931: 69). Јасно је због доследне употребе локалних рефlekса да се у првом случају (моравском, панонском, источнојужнословенском) ради о производима једновремених подухвата потеклих из уских књижевних кругова, док се у другом случају (руском) ради о резултатима дугог унутрашњег развоја. – Старословенски језик држи општа конзервативност у фонолошком систему. Кључно је чување етимолошких позиција оба назала и оба „јера“, „јери“ и „јат“ већ се сами по себи за рани период подразумевају. Канонски лингвистички оквири првога словенскога књижевнога језика нису у свим срединама и у свим сегментима у исто време нарушавани.³⁷ Утисак изразитијега јединства стиче се захваљујући чињеници да је једна, источнојужнословенска редакција легла у основу већине преживелих и споменички посведочених редакција. Припадност „старословенском канону“ може се за споменике утврђивати само појединачно, никако општим погледом.³⁸

³⁶ И Радослав Вечерка примећује да је важна одлика великоморавскога типа старословенскога језика увођење домаћих рефlekса *с* и *z* за прасловенске **tj* и **dj* (Vечерка 2006: 98).

³⁷ Примера ради, назвали су се различитим темпом губили у међусобно удаљеним словенским срединама, можда чак и један у односу на други назал. Тако су се, на пример, назвали код Срба и Хрвата у неким говорима почели губити на крају или у другој половини X века, док су у источнословенским говорима прешли у орале чак пре почетка X века. На крајњем словенском југу, у солунској околини, и дан-данас се чувају назвали, као и у околини Корче, на југозападу. У чешко-словачкој групи деназализација је извршена у XI веку, док пољски језик такође још задржава назале итд. (Бошковић 2000 [1968]: 71–75).

³⁸ Споменике писане у духу источнојужнословенских говора у првим вековима старе писмености одликује изразита конзервираност стања које је тамо уобличено на прелазу X–XI века. Таква стабилност не изненађује с обзиром на значај књижевних центара којима припадају. У старословенистици се обично већина ових споменика узимају као „старословенски“, за разлику од истовремених руских (XI век). У питању су, ипак, споменици старословенскога језика тек

Будући да је писани језик, при томе, увек унеколико конзервативнији од говорнога, овде имамо продужено, али орочено трајање старог наддијалекатскога јединства, више формалнога него стварнога. – Није у колизији истовремено постојање старословенскога језика и његових модалитета, „редакција“ (ако се под старословенским подразумевају споменици с одређенога простора из одређенога периода), као што је нормално да један народни језик функционише кроз своје дијалекатске, конкретне реализације или, пак, један књижевни језик данас (на пример, српски) кроз своје варијанте. Стога није необично ни за неки споменик тврдити да истовремено припада старословенском канону и појединој словенској редакцији,³⁹ али само у најранијем периоду. У XI веку, ово преклапање је доста разлабављено и у великој мери држи се само формално, захваљујући инертности и конзервативности граfiјско-ортографских система, када су народни говори већ одмакли у сопственом развоју, а с њима и локалне варијанте словенскога књижевнога језика. Од XII века засигурно више нема овога преклапања; од XII до XV века нема ни дилема о постојању и карактеристикама појединих словенских варијаната црквенословенскога језика.

РАСЛАБЉИВАЊЕ (917–926) И ДРУГИ ОСНОВИ (927/933–1018, 1018/1020–1198/1219)

Откуда групе шт и жд (< *t', *d') као маркери источнојужнословенске традиције у српској редакцији (XI–XVIII век)? Формирање српске редакције (слично и хрватске) у граfiјско-фонолошком лику који је нама познат према сачуваним изворима текло је другим путем, с другим полазним основама од напред наведених. А сама адаптација текла је на сличан начин, али не у једнакој мери с првобитном адаптацијом. Очито је да сачувани споменици (познате) српске редакције представљају даљи, локални српски

у ширем смислу речи. Задржавање јусова, на пример, у источнојужнословенској писмености и у каснијим столећима остаје њена најупечатљивија граfiчка црта (без обзира на регионално мешање и на граfiјско-ортографске неподударности различитога карактера).

³⁹ Пошто не постоје „нације“ у време постојања старословенскога, односно црквенословенскога језика, није добро говорити ни о „националним редакцијама“, па зато то и избегавамо.

развој у правцу зближавања с источнојужнословенском варијантом старословенскога језика; на њу се од једнога тренутка српска писменост угледала.

После пропасти Петра Гојниковића Бугари су на чело Српске земље довели Павла 917. године, затим Захарију 923. године; 924. године дошло је и до познате бугарске казнене експедиције, коју помиње Константин VII Порфирогенит (Коматина 2016: 77; уп. Живковић 2006: 43, 46, 47). „Седам пустошних година“ после Симеонова разарања и расељавања становништва и вероватно окупирања Српске земље донеле су Српској земљи у свему друге околности, па и у писмености. Ако не пре, кроз отвореније и тешње пријатељске односе између Српске земље и Бугарске (од 896/897, а нарочито 917) изгледа да је тада, крајем 924. године ћирилица уведена кроз бугарски управни систем, – или можда тек с доласком кнеза Часлава Клонимировића (владао од 927),⁴⁰ који је рођен од мајке Бугарке у бугарској престоници Плиски, у близини Симеонова двора.⁴¹ Са Чаславом су се за извесно време средиле овдашње прилике.⁴² То је сигурно значило и посвећивање неопходне пажње словенској писмености, којом се, нема сумње, служио и сам Часлав, образован у Бугарској у време њенога процвата.⁴³

У првој половини X века отворен је канал који је значао темељно мењање граfiјско-фонолошког лика домаће словенске писмености и њенога језика. С једне стране, ћирилица је продирала у државно-административну сферу (што не значи потпуно истискивање глаголице), све више се везујући за језик државне канцеларије, у основи народни, премда у томе времену и даље постоји прасловенски језик, а за

⁴⁰ Историчари различито смештају време Часлављеве владавине; најчешће 927–950; по Тибору Живковићу 933–943 (Живковић 2006: 55).

⁴¹ Око 875–880 (Живковић 2006: 49–50).

⁴² Могуће је да је он овладао захваљујући усаглашеној акцији Византије и Бугарске (Живковић 2006: 51, 55), које су му још помогле да обнови своју земљу и поново је уреди као државу.

⁴³ За Симеонова наследника, цара Петра (927–969), који је владао када и Часлав, зна се да је био потпуно супротне нарави своје оцу: миран и побожан. Такав човек био је изузетно погодан за развијање духовних и културних веза са Србијом (в. Трифуновић 2001: 115). – Све наведене преломне године могле су бити одлучујуће за ширење ћириличке писмености која је у бугарској престоници (за разлику од Охрида, на југозападној периферији земље) увелико доминирала.

њиме и, на његовим основама поникао, старословенски. С друге стране, у црквено-литургијској сфери неокрњено је стајала глагољица. Док се ћирилица ширила међудржавним контактима, почивајући на симболичкој широј вези с „византијским комонвелтом“, источнојужнословенска варијанта црквенословенско-га језика, повезана с глаголицом, што јој је повећавало продорност, могла је остваривати свој утицај на српском терену само преко цркве, и то тамо где је установљавана конкретна источна црквена организација, а о томе немамо довољно података. За сада не можемо рећи да ли је тај утицај кренуо 924/927. или крајем X – почетком XI века или 1018/1020. године. Било како било, српски црквени језик преиначаван је пре свега црквеним посредством, свакако и захваљујући духовном ауторитету првих ученика и њихових наследника Солунске браће који су већ увелико делали у српској близини, на југозападној периферији Првога бугарскога царства, на изнова модификованом старословенском језику. Исти књижев-нојезички образац предат је, приликом покрштавања, и Кијевској Русији крајем тога, X столећа.⁴⁴ А сам бугарски политички значај на Балкану истопио се после једнога столећа, за време византијске потпуне власти (1018–1185). Византијска доминација свакако да је довела до смањења оригиналне словенске књижевне делатности, гледано из дуже историјске перспективе, што се није морало једнако одразити на преписивачку делатност. Како „византијске репресије“ (спаљивање књига и слично) нису потврђене, мада се на њих не једном помишљало у науци, кључ за постепено опадање словенске културе треба видети у престижу грчке културе. Захваљујући томе прелазном периоду, који припада марљивим српским преписивачима, сачувала су се многа важна дела из Златнога века словенске књижевности,⁴⁵ а затим – уједно и коначно је уобличена српска редакција, језички и ортографски. За формирање овакве српске редакције, врло важно је и постепено све веће отварање и

⁴⁴ Словенски рукописи су у Руску земљу, иначе, стизали из различитих праваца, и из западнословенске писмености, можда и ‘српско-хрватске’ (Живов 2006 [1987]: 234).

⁴⁵ Књижевна достигнућа остварена у претходном периоду наставила су свој живот у очигледно жилавијој српској књижевној средини, док се на простору бивше бугарске државе словенска култура пасивизира. За нека од ових дела кључни су српски преписи из XIII и XIV века (Трифунотић 2001: 96–97, 140).

окретање српске државе и друштва према источним, југоисточним и јужним крајевима, током XI и XII века; овај правац само ће се потврдити и учврстити у времену Немањићке Србије.

По мишљењу Ирене Грицкат, може се у томе смислу одредити и простор формирања такве редакције – северно „од линије Тетово – Скопље – Кратово“, саобразно хибридним особинама некадашњег говора с тога подручја, утиснутим у српску варијанту књижевног језика ($\text{ж} > \text{и}$, $*t' > \text{шт}$, $*d' > \text{жд}$) (Грицкат 1975: 31). По нашем мишљењу, то је простор накнадне прераде, а потом и стабилизације, омеђен правцем деловања грчко-словенске Охидске архиепископије у чијим се оквирима нашла и Рашка епископија 1020. године, а пре ње и друге епископије са српског етничког терена. Нова српска редакција одлично ће се уклопити у старије наслеђе, чувајући у великој мери раније остварени квалитет и у погледу опште писмености и у погледу књижевних интересовања.

У српској средини, по нашем уверењу, дакле, могле су се развити две редакције старословенског језика. „Првој српској редакцији“ матица је у Срему у историјском, ширем смислу речи, с обе стране реке Саве (од 873); она се развија на глагољци. „Друга српска редакција“ или „српска варијанта црквенословенског језика“ настаје мењањем првобитне језичке подлоге под снажним утицајем источнојужнословенске редакције (у току X или почетком XI века, са стабилизацијом од 1020. године у рубној области западних и источнојужнословенских говора), опет на глагољци, док се од 926/927. или нешто касније у државној администрацији, као што смо приметили, могла јавити и ћириличка народна писменост.

У оба случаја географска логика је врло јасна: прво су континентални српски крајеви добили словенско писмо. У њима је и почело преобликовање старословенске материје и њено прилагођавање српском уху. Нема основа говорити о примату југозападних, хумских или зетских подручја. Ни о рашкој-босанској писмености у томе времену не можемо говорити. То је, напосто, српска писменост, насупрот које су стајале латинска и грчка писменост приморја.

Шта се десило с првом српском редакцијом? Ова редакција, под претпоставком да је постојала, зачета у време првобитне изградње словенске писмености, у крупним елементима пратила је развој локалних говора на чијем терену се и формирала као особан одраз народнога изговора књижевнога језика. Прва српска редакција, а у већој мери то важи за језик првобитне српске писмености – без изразите и тада довољно јасне диференцијације на црквени и административни (државни) писани израз, на већини језичких нивоа, изузев на плану синтаксе (због времена формирања и постојања), на изванредан начин преживео је у форми тзв. „народнога језика“ српских средњовековних повеља, писама и других ванцрквених састава који нису подлежали јакој црквеној контроли, и нису обавезно пратили крупне промене у црквено-литургијској језичкој сфери. Ова писменост се развила у више-мање култивисани транскрипт говора властитих састављача и записивача, најчешће у виду наддијалекатског израза (просторно и временски варијабилнога), у коме своје место заузимају и књишки елементи, очито укоренењени у говору образованих и њима блиских људи од најранијих времена. Пошто је рано изгубила примат у највишој – црквеној култури, преостао јој је динамичан живот, пре свега у државно-административној, пословно-правној и свакидашњој световној употреби. Он није био оптерећен обавезом чувања форме, која је у међувремену почела бивати сама себи циљ због светости материје коју преноси и патине којом одише, што је одлика литургијскога језика. Претпостављена промена њенога средства изражавања – писма (мада ми не знамо када је и у којој мери глагољица замењивана ћирилицом) није се битније одразила на њу. Коначан импулс њеноме уобличењу засведоченом у најранијим сачуваним споменицима дао је назначени прелазни период (XI–XII век) који је истовремено довео до уобличења и друге српске књижевнојезичке редакције. Тако ће се, по нашем мишљењу, зачети права диглосија, посведочена у сачуваним српским споменицима с краја XII века.

укључивање према изворном писању (тек у доста каснијем времену и према живом изговору) у словенски књижевнојезички израз. То је неопозиво утицало на потискивање првобитне употребе графема *џ* и *ѡ* у домаћој писмености. У линији која продужава првобитну српску писменост, једва да се могу пратити њихови трагови зато што се за изражавање фонема *ć* и *đ* у српској ћирилици на доста великом простору рано уопштавају, са становишта шире словенске (и грчке) писмености, „неутрални“ корелати, *к* и *г* (по потреби комбиновани с другим знацима),⁴⁶ нарочито у Србији Немањића, без обзира да ли је реч о домаћој или из грчкога посуђеној лексици. И пре активне улоге Хиландара и Карејске ћелије у српској култури уз чије посредство ће се преносити источнији словенски културни утицаји, руски и бугарски, ово ће вероватно бити део ширега процеса ортографске дисјотације, наглашено присутне у српској писмености друге половине XII века. Истовремено, словенски лексички фонд „друге српске редакције“ на месту прасловенских **t'*, **d'* имаће подразумеване источнословенске рефлексе, бележене лигатурним *ѡ* [*št*] и *ѡд*.

У архаичном ћириличком Натпису бана Кулина (1185), насталом у видној спрези с ранијим глагољским наслеђем,⁴⁷ јавља се на једном месту слово *ѡ*, у вредности африкате *ć*, уколико је читање исправно: *сѡѡпниѡѡ*. Исто тако у списку имена Крајињана (из Неретљанске крајине, некадашње Паганије) на дну једне потврде о утврђеном пријатељству између Дубровчана и Крајињана (1247/1248), налазимо читав низ патронимика с употребљеним *ѡ*, сигурно у функцији обележавања једне фонеме: *ć*. – То су: *дѡдѡмѡриѡѡ* П2, *тѡрѡдѡѡниѡѡ* П2-3, *стоѡниѡѡ* П3, *хѡдиѡѡриѡѡ* П3-4, *вѡѡѡѡѡѡѡѡ* П4-5, а

⁴⁶ За то је од пресудне важности само обележавање грчких позиционо умекшаних *k'* и *g'*: као обичних *к* и *г*, у складу с грчким етимолошким правописом. Ови гласови су и даље најближи српским *ć* и *đ*, и ту је извор српских правописних решења за облике из „народнога језика“ који их садрже. Типолошка подударност с решењима примењеним у вековима старијим Брижинским споменицима није случајна јер је реч о истој перцепији – истих фонема. У Спису о народима Константина VII Порфирогенита грчким *κ(u)η* и *γ(v)* обележавају се српски *ć* и *đ*, с тим што се *đ* можда преноси и преко *ѡ* и *ѡѡ* (Лома 1999–2000: 123, 132).

⁴⁷ Натпис је нађен у Мухашиновићима код Високога. У њему нема чак ни лигатурнога „ѡѡ“ (*ѡѡ*), а од древних црта ту су упадљиви обично „он“ на почетку речи и две тачке као интерпункцијски знак (о натпису в. Чигоја 2014: 50–53).

у истом контексту и општини П6 (Стојановић 1929: бр. 24, стр. 23; ЗБПП, 2011: бр. 47, стр. 179–180).⁴⁸ – Један пример у хрисовуљи краља Милутина скопском манастиру Светога Ђорђа (1300/1365–1375): (грекенароу) тоуднищоу Пз8.⁴⁹

Непосредан додир с глаголицом, у крајевима где се она дуже задржала, знатније је утицао на граfiјско-ортографске особине ћириличких састава с истих подручја него у најразвијенијој области српскога средњег века под сталном влашћу Немањиха. Српска земља Немањиха ће се од оснивања српских монашких установа на Атосу (1198) и Српске архиепископије (1219) трајно окренути Истоку. Српска ћириличка писменост је у немањихкој држави тако добила снажан ослонац у општесловенским и грчким узорима, с изузетно важном улогом Свете Горе и других православних монашких средишта где су и Срби били присутни.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Петър. *Българско средновековие. Лекционен курс*. Второ допълнено и преработено издание. София: Полис, 2007² [1999].
- Белић, Александар. *Дијалектии источне и јужне Србије*. Приредио Драгољуб Петровић. Изабрана дела Александра Белића, том 9. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999 [1905].
- Благојевић, Милош. „Северна граница босанске државе у XIV веку.“ *Босна и Херцеговина од средњеј века до новијеј времена* (одг. ур. Славенко Терзић). Међународни научни скуп (1994). Београд: Историјски институт САНУ, Православна реч, 1995, 59–76.
- Благојевић, Милош. *Српска државност у средњем веку*. Београд: СКЗ, 2011.
- Бошковић, Радосав. *Основи ујоредне грамаџике словенских језика. Фонетика. Морфологија. Грађење речи*. Приредио Радојица Јовићевић. Београд: Требник 2000⁷ [1968].
- Браунинг, Роберт. *Средњовековни и савремени њрчки језик*. Превела са енглеског Јелена Петровић. Допуна библиографије Дејан Аничих. Лозница: Карпос, 2005.

⁴⁸ Иста појава је у још једној далматинској исправи, с Поваља на Брачу (уп. Ивић-Јерковић 1981: 63–64).

⁴⁹ Најпотпунији одломак ове хрисовуље датиран је на основу водених знакова у период 1365–1375 (веродостојан препис), док је сама хрисовуља издата 1300. године (Синдик 1998: АХС 136/138 (А 10/6), стр. 115).

- ВИИНЈ II: *Византиски извори за историју народа Југославије*, том II. Обрадио Божићар Ферјанчић. Фототипско издање (ур. Љубомир Максимовић). Београд: Византолошки институт САНУ, 2007² [1959].
- ГРАФЕНАУЕР, Бого – Душан Перовић. „Словенци у раном феудално доба (од VII до XII века):“ *Историја народа Југославије. Прва књига (до почетка XVI века)*. Београд: Просвета, 1953, 131–166.
- Грицкат, Ирена. „Српска редакција црквенословенског језика.“ *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека Ср Србије, 1975, 27–39.
- ДОБРЕВ, Иван. „Фраизингенски молитви.“ *Кирило-методијевска енциклопедија*, том IV. Софија: Институт за литература БАН, 2003, 306–315.
- ЂОРЂИЋ, Петар. *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*. Београд: Завод за уџбенике Ср Србије, 1971.
- ЖИВКОВИЋ, Тибор. „О северним границама Србије у раном средњем веку.“ *Зборник Мајнице српске за историју* 63–64 (2001): 7–17.
- ЖИВКОВИЋ, Тибор. *Јужни Словени под византиском влашћу (600–1025)*. Београд: Историјски институт, 2002.
- ЖИВКОВИЋ, Тибор. *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*. Београд: Историјски институт, 2004.
- ЖИВКОВИЋ, Тибор. *Портрети српских владара (IX–XII век)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- ЖИВОВ, В[иктор] М[аркович]. „Проблеми формирања руској редакцији црквенославјанског језика на почетном етапу. (По поводу књиге И. Тота „Руска редакција древнобугарског језика у крају XI – почетак XII вв.“. Софија, 1985, 358 с.).“ *Восточно-славјанско правописање XI–XIII века*, Москва: Институт руског језика РАН, 2006 [1987], 225–259.
- ЗБПП: *Зборник средњовековних ћириличких јовела и јисама Србије, Босне и Дубровника, I (1186–1321)*. Приредили Владимир Мошин, Сима Ђирковић, Душан Синдик. Београд: Историјски институт, 2011.
- ИВИЋ, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у шипокавско наречје*. Приредио Драгољуб Петровић. Целокупна дела Павла Ивића, том II. Сремски Краљевци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001 [1956].
- ИВИЋ, Павле – Вера Јерковић. *Правопис српскохрватских ћириличких јовела и јисама XII и XIII века*. Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике, 1981.
- ИЛЧЕВ, Петър – Боряна Велчева. „X.“ *Кирило-методијевска енциклопедија*, том IV. Софија: Институт за литература БАН, 2003, 336–338.
- КОМАТИНА, Ивана. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Београд: Историјски институт, 2016 [= Равић 2013].

- Конески, Блаже. *Историја македонској језика*. Београд: Просвета – Кочо Рацин, 1966.
- Куљбакин, С[тепан]. „Николај Дурново, Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов. *Byzantinoslavica*. Ročník I. V Praze 1929, 48–83.“ [Критика у:] *Јужнословенски филолој* VIII, (1928–1929): 205–210.
- Куљбакин, Ст[тепан] М[ихајлович]. „О речничкој страни старословенског језика.“ *Глас СКА*, СХХХVIII, Други разред, 73 (1930): 85–143.
- Миклас, Хайнц. „По следите на Константиновата глаголица.“ *Palaeobulgarica* XXXI, 1 (2007): 3–26.
- Николић, Светозар. *Старословенски језик, I. Правойис. Гласови. Облици*. Београд: Научна књига, 1978.
- Пешикан, Митар. „О означавању ј у првобитној словенској азбуци“, *Јужнословенски филолој* XXIV (1959–1960): 231–246.
- Пешикан, Митар. „О реконструкцији старословенског фонолошког система“, *Јужнословенски филолој* XXV (1961–1962): 153–159.
- Пешикан, Митар. „Мокропољско четворојеванђеље из XIII века – споменик значајне фазе у развоју старосрпске писмености.“ *Зборник за филолојију и линвистику* XVI/1 (1973): 61–88.
- Пириватрић, Срђан. „Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII“. *Зборник радова Византолошкој институцији* XXXVI (1997): 173–201.
- Рибарова, Зденка. *Јазикот на македонските црковнословенски текстови*. Скопје: МАНУ, 2005.
- Синдик, Душан И. „Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару.“ *Хиландарски зборник* 10 (1998): 9–134.
- Скок, Петар. „Константинова Србца на Бистрици у Грчкој.“ *Глас САН* 176 (Београд 1938): 243–284.
- Станишић, Вања. „О старини два типа фонолошких система у словенским језицима.“ *Србистички прилози. Зборник у част професора Славка Вукмановића*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2005, 249–256.
- Стефова, Лидия. „Трубецкой, Николай Сергеевич.“ *Кирило-методиевска енциклопедия*, том IV. София: Институт за литература БАН, 2003, 196–200.
- Стојановић, Љуб. *Старе српске новеле и њихова исма*, књига I. *Дубровник и суседи његови*. Први део, Београд – Ср. Карловци: СКА, 1929.
- Тот, Имре. *Русская редакция древне-болгарского языка в конце XI – начале XII вв.* София: БАН, 1985.
- Трифунковић, Ђорђе. *Ка њочесима српске писмености*. Београд: Откровење, 2001.

- ЂИРКОВИЋ, Сима. „Насељени градови“ Константина Порфирогенита.“ *Зборник радова Византолошког института* XXXVII (1998): 9–32.
- ФАСМЕРЪ, М[аксимилианъ] Р[омановичъ]. „Греко-славянскіе этюды, II. Греческія заимствованія въ старославянскомъ языкѣ.“ *Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ*, томъ XII, кн. 2 (1907): 197–289.
- ЧИГОЈА, Бранкица. *Најстарији српски ћирилски највиши (XI–XV век). Графија, орфографија и језик*. Београд: Чигоја-штампа, 2014.
- БОВА, Imre. *Novi pogled na povijest Moravie. Preispitivanje povijesnih izvora o Moravskoj, Rastislavu, Sventoplku i sv. braći Ćirilu i Metodu*. S engleskoga preveo i priredio Ante Miličić. Split: Crkva u svijetu, 1986.
- ДАМЈАНОВИЋ, Stjepan. „Napomene uz proučavanje hrvatskostaroslavenskoga jezika.“ *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb–Krk: Staroslavenski institut – Krčka biskupija, 2004, 561–566.
- ДУРНОВО, Nikolaj. „Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов.“ *Byzantinoslavica* I, (1929): 48–83.
- ДУРНОВО, Nikolaj. „Ещё о происхождении старославянского языка и письма.“ *Byzantinoslavica* III/1, (1931): 68–78.
- НАММ, Josip. „Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika.“ *Slovo* 13 (1963): 43–67.
- ЈАГИЋ, Vatroslav (ed.). *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1960² [1883].
- ЛОМА, Aleksandar. „Podunavska prapostojbina Slovena: legenda ili istorijska realnost?“ *Јужнословенски филолог* XLIX (1993): 187–220.
- ЛОМА, Aleksandar. „Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos.“ *Зборник радова Византолошког института* XXXVIII (1999–2000): 87–161.
- МАРЕШ, Francis Wenceslas. *An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin*. Slavische Propyläen, Band 127. München 1979.
- ОГРИН, Matija (ur.). *Brižinski spomeniki*. Elektronske znanstvenokritične izdaje slovenskega slovstva. Izdaja 1.0, 2007-04-06. <<http://nl.ijs.si/e-zrc/bs/>>
- РАМОВШ, Fran – Milko Kos. *Brižinski spomeniki*. V Ljubljani, MCMXXXVII [1937].
- ЏИШИЋ, Ferdo. „Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji.“ *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. XIII (Zagreb 1914), 1–93.
- ТРУБЕТЗКОЈ, Nikolaus S. *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem*. Hrsg. Rudolf Jagoditsch. Wien: ÖAW, 1954.
- ВЕЧЕРКА, Radoslav. *Staroslověština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha 2006.
- ВОНДРАК, Vondrák (ed.). *Frisinské památky, jich vznik a význam v slovanském písemnictví*. Podává dr. V Praze, 1896.

Кијевски мисал, XI век, 3а, детаљ (Национална библиотека Украјине у Кијеву)

РЕДАКЦИЈСКЕ ОДЛИКЕ ПРВЕ СТРАНИЦЕ КИЈЕВСКИХ ЛИСТИЋА

1.

Кијевске листиће чини седам глагољицом писаних пергаментских листова, за које се у науци узима да су, ако не најдубље, оно изузетне старине у односу на све остале споменике старословенског језика. Фрагментом су, пре свега, обухваћени делови латинске мисе – древног Грегоријанског сакраментара (*Sacramentarium Gregorianum*),¹ које је користио свештенослужитељ током обреда. На првој страни, која је овом приликом привукла нашу пажњу, излаже се (а) перикопа из Павлове посланице Римљанима (XIII.11–14 и XIV.1–4) која је у вези с Великим постом (на Истоку се чита у Сиропусну недељу, в. Мирчев–Кодов 1965: 23–27, 258; СТЕФАНОВИЋ 1989: 107–108, 184, а на Западу почетком поста (коризме), в. РАНТЕЛИЋ 1985: 27), и (б) орација светој Марији (по пореклу отпусна молитва *Super populum* изговарана на Благовести, ЈАГИЋ 1890: 57, РАНТЕЛИЋ 1985: 27), с редоследом који није уобичајен ни у источној ни у западној служби. Очито је реч о осамостањеној древној орацији, која је прешла из службене у приватну молитвену употребу (РАНТЕЛИЋ 1985: 27–28). Претпоставља се да је листиће око 1870. године пронашао у манастиру Свете Катарине на Синају архимандрит Антонин (Капустин) (1817–1894), настојатељ Руске духовне мисије у Јерусалиму (в. НІМЧУК 1983: 7–9).² Отац Антонин је 2. маја 1872. године, како својеручно пише на подставном листу

¹ За предлогак Кијевских листића послужио је Сакраментар који се у IX веку користио у Аквилејској патријаршији, с којом су биле повезане епископије Салцбурга, Регензбурга и Пасауа, а под овима су се, до формирања Словенске цркве, налазиле Моравска и Панонија (VRANA 1975: 8).

² Ова мисија је, иначе, снажно деловала у Палестини у већем делу XIX и почетком XX века, а њен први настојатељ био је архимандрит Порфирије (Успенски). Мисија је била најактивнија под руководством оца Антонина (1869–1894),

књижне целине, поклонио ове листиће библиотеци Кијевске духовне академије.³ Одатле су 1934. године пренети у Националну библиотеку Украјине у Кијеву,⁴ где се и сада налазе, у рукописном одељењу (сигн. ДА/П 328).

За највећи, мисални део одломка (1δ–7δ = *Kij*₁) верује се да је настао у X веку (обично друга половина – крај столећа), ако не и раније (чак у доба Велике Моравске, Веџерка 2006: 98), што би значило да је то најстарији из групе тзв. „канонских старословенских споменика“ (са смисленим, везаним текстом),⁵ мада би се овоме из више разлога могло приговорити. За прву страну (1α = *Kij*₂), пак, узима се да је настала на прелазу XI у XII век (Јагић 1890: 58, Рантелић 1985: 32).⁶ Читав фрагмент су писале три руке – млађа (секундарна) познијим глагољским писмом (1α), док је главнина изведена старијом, „висећом“ глагољицом: ситнијим словима (1δ–2δ, р. 7 = *Kij*₁: А), односно крупнијим словима (остатак – 7δ = *Kij*₁: Б, в. Куљбакинъ 2008: 92–94, 119, Рантелић 1985: 44–48, Ягичъ 1911: 122, 129–130).

Рукописни остаци се налазе у картонском повезу оца Антонина с почетка 70-их година XIX века, пресвученом тамнозеленом кожом, украшеном златотиском, с додатим подставним листовима од папира. Први пергаментски лист је слободан јер му недостаје парњак (осми лист), а остали су повезани. Занимљиво је питање откуда је уопште прва страна првобитно остављена празном, да би касније била попуњена текстом, ако збиља постоји толики хронолошки јаз

када је изграђен велики број цркава и манастира и других установа, и организован прихват огромног броја руских ходочасника у Свету земљу.

³ Отац Антонин је био лично везан за Кијевску духовну академију, будући да је на њој студирао, замонашио се и једно време радио као наставник на богословским предметима.

⁴ О историјату премештања књиге в. Нимчук 1983: 13. Ова библиотека (Национална библиотека Украјини имену В. І. Вернадського) више пута је мењала име, а доскора се звала Централном научном библиотеком Академије наука Украјине.

⁵ Јосип Хам је, пак, изнео изузетно смело мишљење да су Кијевски листићи фалсификат чешког слависте Вацлава Ханке (1791–1861), настали средином XIX века. У томе је он, ипак, остао усамљен у науци, што су оповргли неки од потоњих истраживача (в. Рантелић 1985: 17, Минчева 1995: 258).

⁶ Слично закључује и Ст. М. Куљбакин у својој глагољској палеографији: почетак, односно прва половина XII века, као накнадни глагољски умети у Зографском јеванђељу (Куљбакинъ 2008: 118); В. В. Нимчук је мислио и [дубље] у XII веку, па и касније (1983: 29, 34); Ј. Врана их, пак, смешта у XI век (1975: 19).

између *Kij*₁ и *Kij*₂.⁷ Најлогичнијим нам се чини да је била предвиђена за ликовно украшавање, што се из неког разлога није остварило (уп. Нимчук 1983: 30; овакав одговор се даје и за целе празне стране Синајског псалтира 3/N, које је попуњавао исти писар; в. TARNANIDIS 1988: 92).

Приликом преповезивања прекомерно су сруђљене маргине на уштрб текста (нарочито 1а, 4а, 5а–б). Листови су малог формата с много текста на страни (22–25 р., обично 24), и њихова се данашња величина оквирно креће на око 14,5 × 10,5 цм (в. прецизно Нимчук 1983: 23). Текст је у основи писан мрким мастилом, а посебно су уочљиве киноварне партије с насловима и упутствима за свештеника (рубрике).

Мада ови листови обима непотпуне тетраде представљају само остатак некадашње знатно обимније књижне целине, њихов значај за науку је немерљив. Својим највећим делом они фиксирају рану, „великоморавско-панонску“ етапу старословенске писмености с познатим западнословенизмима („моравизмима“) у фонолошком и донекле морфолошком систему (доследно *c*, *z* < **tj* (**ktj*), **dj*, с примерима *прѣѣмѣѣѣ* 3а, р. 12, *поѣѣѣѣѣ* 5а, р. 17, *поѣѣѣѣ* 1б, р. 5–6, такође 4б, р. 4 итд.; *šč* < **stj*, **skj*, с примерима на *ѣѣѣѣѣѣ* 5а, р. 15–16, *ѣѣѣѣѣѣ* 5а, р. 18 итд. / -ѣѣѣѣ инстр. јд. ѣ-основа, с примерима *наѣѣѣѣѣѣ* 2б, р. 18, *ѣѣѣѣѣѣ* итд., спорадично и у осталим споменицима, Николић 1978: 117; *тѣѣ* ген. јд. лич. зам., нпр. и у Прашким листићима, Исто: 141; Вечерка 1994: 37–38, Минчева 1995: 253, Веѣѣѣѣѣѣ 2006: 98). Глагољица из овога споменика образац је најстаријег типа и у палеографском смислу разликује се од потоњих споменика. Задуго је овај одломак важио за једини познати старословенски споменик који у себи садржи првобитни словенски, западнохришћански обред, разуме се, као превод латинског изворника, али прожет источним лексичким и фразеолошким елементима.⁸

⁷ Јосип Врана је претпоставио да прва страница Кијевских листића представља наставак текста коме су они били припојени. Наиме, *Kij*₁ је могао бити непотпун мисал, по типу *libelli missarum*, намењен мисионарима, чија је прва страна остала празна, па је касније допуњена текстом из другог сакраментара који у себи садржи одломак из апостола, за које се зна да су (уз јеванђелистаре) присутни у сакраментарима тек од XI и XII века (1975: 16–17).

⁸ Данас је то још и Синајски мисал (или је ипак служабник?), нађен 1975. године у манастиру Свете Катарине на Синају (5/N), оквирно датован XI веком, такође малог формата као и Кијевски листићи (за опис и питања која се њиме

Рукопис је први у науку увео знаменити руски филолог Измаил Иванович Срезњевски (1812–1880), представивши га на Археолошком конгресу у Кијеву, у време одржавања велике археолошке изложбе (1874), где је и он био изложен.⁹ Срезњевски га је издао глагољцом, уз ћириличку транслитерацију, извршивши његову основну анализу и идентификацију садржаја (СРЕЗНЕВСКИЙ 1876: 491–492, 529–545). Од тада је рукопис доживео више издања, од којих се, чини нам се, издвајају неколика: Јагићево из 1890, издање с латинским текстом из 1928. године (MONTBERG 1928: 207–320) и у хрестоматији из 1949 (WEINGART–KURZ 1949), које је поновљено 1983. године, као додаток исцрпне студије о овоме споменику у којој се сумирају знања о њему до тога времена (Німчук 1983: 103–128).¹⁰

Палеографски, графијски, ортографски и језичко-редакцијски разлози, поред текстуалне посебности, утицали су на то да се прва страна Кијевских листића издвојено посматра у односу на остатак споменика. Давно је примећено да је у њену писању коришћена познија, графијски упрошћенија глаголица у којој постоји само једно „јер“, што је супротно главнини споменика у коме се доследно разликују оба „јера“ (осим два изузетка), што је нарочита црта која сведочи о његовој старини у односу на све остале старословенске „канонске споменике“. Јосип Хам је правилно уочио палеографску везу између ове странице и 19 накнадно уписаних пасхалија у Синајском служабнику,¹¹ маленом литургијском фрагменту од три листа (= Син₂; 1979: 94, 118).¹² Остајући на томе трагу, Марија [сестра Агнезија]

отварају в. TARNANIDIS 1988: 103–108). Међу врло старе глагољске споменике с латинском мисом иду и Бечки листићи (уп. MAREŠ 2000a: 207).

⁹ На истој тој изложби Стојан Новаковић се први пут сусрео с отргнутим листом Мирослављево јеванђеља, чуваним у Русији, давши му, по повратку у Београд име: „Мирослављево јеванђеље“. Годињу дана раније И. И. Срезњевски је објавио и овај лист.

¹⁰ Корисна синтеза о овоме изузетном споменику дата је и пре две деценије у Кирило-методијевској енциклопедији (в. Минчева 1995: 248–260).

¹¹ Јосип Хам је, међутим, одмах одустао од своје хипотезе увидевши да скраћенице и лигатуре из Син₂ не постоје у Киј₂ (1979: 93–94, 118; PANTIĆ 1985: 26).

¹² Синајски служабник је, као што је показао Рајко Нахтигал, део Синајског евхологија (раније су то још закључили Леополд [Лавослав] Вацлав Гајтлер, Ватрослав Јагић и др., NANTIĆ 1925: 222–223, 228–232, 286), вероватно с почетка књиге (NANTIĆ 1925: 260, PANTIĆ 1985: 18), коју чини 137 глагољских листова из XI века (СС: 20, Пенкова-Цибранска 2003). Највећи део књиге је у манастиру

Пантелић (1915–2008) детаљно их је анализирила и показала да су оба рукописа потекла од исте руке (РАНТЕЛИЋ 1985: 29–32, 54).

Још у XIX веку запажено је да из више разлога настанак овога фрагмента треба везати за јужнословенско подручје, уз опаску да му у основи лежи бугарско-македонски предложак. И заиста, ту је јужнословенска језичка „арома“, битно другачија од западнословенске, одражене у главном делу споменика (на првом месту *št, žd : c, z*).¹³ Ту су и палеографски, а затим и језички и шири културноисторијски разлози који показују да се ова страна, скупа са *Син*₂, [територијално и хронолошки] може повезати с ћириличким помеником из Синајског служабника (= *Син*₃, РАНТЕЛИЋ 1985: 35–36, 41, 54). Иста веза постоји и с неколиким забелешкама и молитвама у „Димитријеву псалтиру“ (= *Псалм*_д), па и с другом руком у Синајском „мисалу“ (МИКЛАС 2000: 123), што су два новооткривена споменика из XI века (о њима TARNANIDIS 1988: 3/N, 92–94, 5/N, 103).¹⁴ Међу поменутих глагољским рукописима у ограниченој мери, дакле, налази се рука образованог писара који се потписао у Синајском псалтиру 3/N као „Димитрије“ (МИКЛАС ET AL. 2012: 31, 133–139). Димитријев рукопис има карактеристичан, некалиграфски изглед, који одаје вешт (увежбан), али и прилично груб и готово немаран потез, зависан и од начина резања пера и његова држања приликом писања (уп. РАНТЕЛИЋ 1985: 29; в. палеографску таблицу у МИКЛАС ET AL. 2012: 109–111). Рукопис у *Киј*₂ је брижљивији од онога у *Син*₂ и *Псалм*_д.¹⁵ Може се уочити

Свете Катарине (*Sin. Slav. Ms 37* и *1/N*), а четири листа су у Санкт-Петербургу (РНБ, глг. 2 и глг. 3; БАН, 24.4,8). Пасхалије су двостубачно дописане на преосталом повеликом празном простору једног од листова литургијског фрагмента после завршне молитве свлачења (молитва *свлачаще са*). Ради се о датумима пуног месеца у марту–априлу у току једнога деветнаестогодишњег лунарног циклуса, на основу чега се израчунавају датуми Ускрса (в. РАНТЕЛИЋ 1985: 24–25).

¹³ Истраживачи су давно повезали *Киј*₂ са [западно]јужнословенским подручјем, мада су запазили да у њему није спроведена нека посебна редакција (нпр. JAGIĆ 1890: 58, РАНТЕЛИЋ 1985: 32–33; Нимчук 1983: 34; VRANA 1975: 16–19).

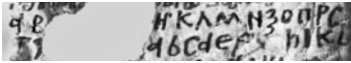
¹⁴ За први споменик (3/N) Б. Велчева је мишљења да је из XI века (Велчева 2003а: 417), што је у реду, али за други (5/N) сасвим произвољно закључује да је из времена Првог бугарског царства, управо X века (Велчева 2003б: 615). – Детаљна истраживања ових рукописа су тек у току, под руководством проф. Хајнца Микласа у Бечу.

¹⁵ Димитријева слова су дупло већа од просечних у *Син* и *Псалм*_д, што може бити последица ослабљеног вида. У време остављања ових забелешки он би могао бити човек у годинама.

и палеографска блискост између *Киј₂/Син₂* и *Син₃* иако су писани различитим писмима. Оно што је речено за Димитријев глагољски дуктус може се пренети и на ћирилицу *Син₃*. Потези писара *Син₃* одају човека који је ослоњен на глаголицу (у дубљој перспективи можда и латиницу, уп. VRANA 1975: 17): слова су крупна, незграпна, широка (с тенденцијом да стану у квадратни модул). Штета је што се у *Киј₂* (и *Син₂*) не налази „ћерв“ које је у *Син₃* посуђено из глаголице, јер би то био солидан путоказ за атрибуцију. Оно је, како Петар Ђорђић с правом истиче, истога, прелазног типа као и у Гршковихевим и Михановићевим одломцима апостола, на путу од обле ка угластој глаголици (1971: 71): , (в. VAJS 1932: 85). Ако се сагледа сразмера међу графичким компонентама слова, оно припада истој развојној линији која води од Маријина јеванђеља: (в. Илчев 1985: 492), преко Синајског псалтира: (в. Илчев 1985: 492), и разликује се од главнине Кијевских листића: , и Прашких листића: (за оба в. VAJS 1932: 85). Форме у *Син₃*, међутим, показују, на први поглед, већу сличност с првим двама варијантама код главног писара Псалтира: , , (в. MIKLAS ET AL. 2012: 87) него с ликовима истога слова у *Псалм_д*: , (в. MIKLAS ET AL. 2012: 149, 1r; 289, 140v).¹⁶ Да ово може да завара, потврђује чињеница да и међу ликовима „ћерв“ у *Син₃* постоје извесне разлике: , (в. VAJS 1932: tab. XVII), што значи да је варијабилност за писара овога поменика – и то већ на синхроној равни – могућа; а затим – у свим ликовима овога слова код главног писара издваја се вертикални стуб с петљом (укључујући и прва два), за разлику од потврда из *Псалм_д* и *Син₃*. Идеју о подударности између потеза *Син₃* и главног писара Псалтира уклониће сравњење с појединачним ћириличким уметцима који су прегледно дати у палеографској табlici уз фототипско издање Димитријева псалтира: иако има блиских облика слова, постоје још значајније разлике – повремено код а, д, е, редовно код к, џ итд. (в. MIKLAS ET AL. 2012: 112–113). Оно што нас код *Син₃* враћа вези с Димитријем јесте општи утисак о низању и обликовању слова, дуктус писара. Поред тога, за оба „ћерва“ видимо аналогне графичке елементе код одговарајућих слова у Димитријевим глагољским партијама: две подне петље у и .

¹⁶ Утврђено је да су на Синајском псалтиру 3/N радила три писара, један помоћни, и најмање два коректора (MIKLAS ET AL. 2012: 74–77, 133–139).

стреме угластим формама, што одговара двама завојима у Ψ , а ту је и готово истоветна петља на стубу код слова Ψ . Без сумње постоје заједнички потези у обликовању ћирилице и глагољице: пречка (т – Ψ , п – спојница у Ψ), пречка с привеском (Ψ – средњи крак Ψ), а нарочито петља (Δ , ∇ , Ψ , Φ – Ψ , Ψ , Ψ , Ψ ; ρ изгледа као обрнуто Ψ); читав облик слова ϵ , преко обележја назалности, уграђен је у глагољске јусове ϵ , ($\epsilon\epsilon$), $\epsilon\epsilon$, $\epsilon\epsilon$. Оно што развејава све дилеме јесте подударност између заједничких слова грчкога алфабета које Димитрије даје у абеце-

дару на првој страни свога псалтира: (слика према: MIKLAS ET AL. 2012: 149, 1r) и ћириличких слова у *Син*₃. Занимљиво је, ипак, да у Димитријевим партијама у *Ки*₂, *Син*_{2,3} и *Псалм*_д не налазимо ћириличких уметака, као и то да у трима абецедарима које прилаже у *Псалм*_д (1a) ниједан није ћирилички (TARNANIDIS 1988: 97). Присуство неадаптираног глагољског „ђерв“ у ћириличком тексту поуздано говори у прилог велике старине *Син*₃, веће од оне која се може утврдити за српске изворе из друге половине XII века који имају уобличену, „ћириличку“ варијанту. То овај споменик помера ка почетку истога столећа, односно свршетку претходног.¹⁷ Из глагољице је и ретко слово „пе“ о коме детаљно говори М. Пантелић (1985: 39–40).¹⁸ Повремено изузимање финалног „јер“ у именима сусрећемо, на исти начин, и у старијем, Темнићком натпису, насталом до средине XI века. Од пунктуацијских знакова у *Син*₃ наизменично се користе средња тачка и двотачка. Двотачка је уобичајена у *Син*₂ (као и у *Псалм*_д); у *Ки*₂, иако доминира тачка, двотачка ипак фигурира у наслову (ћирилици по типу и одговара глагољско насловно писмо), а једном и у основном тексту.¹⁹ Смене пунктуацијских знакова (уп. ПАНТЕЛИЋ 1985: 53) заједно с развојем дуктуса могу указивати на проток времена у раду једнога човека.

¹⁷ У вези с присуством глагољског „ђерв“ у *Син*₃ потребан је, ипак, додатан опрез. У Хумачкој плочи, тако, у којој такође долази до мешања појединих глагољских слова, „ђерв“ је ћирилично (Δ (ρ хан) Δ (ϵ)ла). То значи да је и наш писар могао имати у своме „арсеналу“ Δ , али да је, будући у разнородној словенској средини, где овакво ћирилично слово није било довољно познато, посегао за глагољским, да не би изазивао забуну.

¹⁸ Слово задржава облик средњовековнога грчког „фи“ [$p^h > f$], из кога такође проиходи до данас веома слично последње слово јерменскога писма: Φ , „фе“ [f] (в. Станишић 2014: 158).

¹⁹ О ортографским подударностима в. ПАНТЕЛИЋ 1985: 36–38.

Очито је да можемо говорити о различитим стваралачким фазама истога писара, те тако у релативној хронологији имамо на првоме месту *Киј₂*, па *Син₃*, и у приближно истој фази *Син₂* и *Псалий_д*.

Марија Пантелић је, ослањајући се на графичку истоветност *Киј₂* са *Син₂*, и њихову очигледну блискост са *Син₃*, утврдила на основу јављања неких од имена из овога поменика, која се могу везати за деловање Дубровачке цркве, да сви ови споменици у погледу свога настанка указују за ширу околину Дубровника – од Дубровачке Астареје (првобитни копнени простор града) до полуострва Пељешца са хумским залеђем (1985: 54). – Може ли се нешто одређеније рећи о редакцијским одликама *Киј₂* (осим уопштеног, да је „јужнословенске редакције“), као и о провенијенцији писара, након свега изреченог? У приступу овоме проблему потребно је раздвојити правописна од језичких питања, тј. чињеницу да се конзервативан „старословенски“ (етимолошки) правопис, као што је добро познато, дуго задржао у средњовековним словенским рукописима, на пример на српском тлу регуларно до XII века,²⁰ имајући своје рецидиве дубоко у XIII веку. Потребно је, такође, фокусирати се на фонолошки систем овога извора јер се редакције међусобно и у односу на старословенску подлогу поглавито разликују у фонологији (Грковић-Мејџор 2011: 46; уп. Грицкат 1975: 31). А затим, све време треба водити рачуна о разлици која постоји између предлошка и преписа (који у овом случају долазе с различитих терена). [Неизоставно се, затим, треба осврнути на друге изворе који су помоћним методама раније приписани истоме писару.] Ево тих црта:

– Искључива употреба *št* и *žd* на месту прасловенских **tj* и **dj*.

– Готово доследна употреба назала оба реда, при чему „мало јус“ нема „прејотовану“ варијанту (ж / љж и љ, уп. Куљбакинъ 2008: 119, Велчева 1999: 108): приѣлижи сѧ р. 3, ѡблѣцѣте сѧ р. 9, ѡзѣмаѣи р. 14, приѧгѣ р. 17, своѧ р. 22 / ѡрѣжѣи р. 5, ѡзѣмаѣиѣ р. 11, сѣмѣнѣниѣ р. 12, ѣдѣѣиѣ р. 15, 16, не ѡсѣждаѣѣѣ р. 15, {... ѡ|сѣждаѣи р. 17–18, заѣѣѣѣѣи р. 24. Овакав образац је, како ми схватамо, настао у релацији са стабилизованим раноћириличким системом²¹ и

²⁰ На то посебно скреће пажњу Јасмина Грковић-Мејџор расправљајући о редакцијским одликама Маријина јеванђеља (2011: 48–49).

²¹ Као што је то по реконструкцији Николаја Сергејевича Трубетског: ж (*oN*), љж (*öN*), љ (*eN*) (Трубетскоу 1954: 39–40). Како подвлачи Петар Ђорђевић, изузетно

одаје човека који долази из средине у којој се укрштају глаголица и ћирилица. „Прејотовано мало јус“ (глагол. ѡ) које би у себи обједињавало обе функције (*e/jē*) било би наставак ћирилометодијевске графиције (попут двовалентнога глагола: *e/jē*). Међутим, у *Kij*₂ имамо посла с очито подмлађеним стањем (VRANA 1975: 18), што је вероватно својствено Димитрију у ранијој развојној фази, и изгледа да стоји у вези с његовим основним образовањем. Ипак, у *Псалм*_д сусрећемо и ово слово (укупно четири јуса), можда под утицајем стања у главнини рукописа, или писаревих измењених навика (в. потврде у TARNANIDIS 1988: 94).

– Два полугласника су се стопила у један о чему сведочи систематска употреба једног „дебелог јер“ у писању (уп. КУЛБАКИЊ 2008: 119, ВЕЛЧЕВА 1999: 108). Ретко изостаје „јер“, па чак и у слабом положају: кѣ дни р. 5, ѿѣ всѣхъ р. 25. Овакво стање, укупно узев, одговара раноштокавском развоју.²² Па ипак, на четири места у одломку из апостолскога текста засведочена је „старословенска“ вокализација полугласника: дѣнѣ р. 3, тѣмѣнаѣ р. 4, рѣвен{иниц}²³ р. 8, силѣнѣ р. 20 (уп. VRANA 1975: 18, ВЕЛЧЕВА 1999: 108). Ако бисмо питању пришли с традиционалних уверења, због спорадичног карактера појаве, може се узети да је по среди заостатак из источнојужнословенског предлошка (књишка црта). Ово би се, пак, лако могло негирати чињеницом да вокализација *э > е* у периферијским зонама западнојужнословенског ареала није необична, што и М. Пантелић чини, упозоравајући да се, осим за македонски терен, исти рефлекс може везати и за „зетско-хумско подручје“ (1985: 33, уп. ИВИЋ П. 2001 [1956]: 160). Ствар је, међутим, најлакше објашњива тиме што је српско-хрватски унификовани полугласник позадуго

је ретко присуство ѡ у раним ћириличким јужнословенским споменицима; оно одликује споменике писане у Русији, док је јединствени ћирилички знак ѡ имао двојаку вредност у X веку (1971: 35), пре фонолошке еманципације *ј* и издвајања знака за јотацију (*ј*).

²² С друге стране, чак се и данас у чакавским говорима могу чувати рефлекси вокализованих полугласника у слабом положају (типа *malin / melin* (млин), ген. sg. *pasa* (ѡса), ОКУКА 2008: 21).

²³ Овај пример заправо има другачији статус од осталих јер се реч, управо овако написана, усталила у зрелој српској редакцији (али и шире, као дублетна форма; в. SJS 35: s. v. рѣвѣнѣ, 658), и налазимо је, разуме се, истоветну у Матичину и Шишатовачком апостолу.

био затворенији од *e* (о чему сведочи колебљиво писање у страним изворима: *e/i*), те да се у процесу отварања постепено и споро артикулационо померао ка *ǣ* и *a*,²⁴ али да је *ǣ* дуго било блискије средње постављеном *e* него њему парном, али природно лабијализованом *o*, уз Ивићеву претпоставку да је то могао бити глас и иначе померен нешто напред, реда *e*: *ǣ* (1991 [1958]: 15–16; в. 19–20).

– „Јери“ се доследно чува, а сходно претходном пише се на специфичан начин, као *ѣи* (уп. Кулбакинъ 2008: 119, Велчева 1999: 108).²⁵

– Искључива употреба „дебелог јер“ показује да у случају вокалних *ǣ* и *ǣ̃*, раније с палаталним фонемским парњацима, као и код низа у фонетском смислу палатализованих сугласника, палатализованост није релевантна црта (уп. пѣѣнѣствици р. 7 с „дебелим јер“ за редуковано *ǣ̃* у слабом положају).

– Чување *l*-epentheticum у једном примеру: приѣмѣте р. 12.

– Графема „јат“ због глагољског правописа (и одсуства лигатуре *ia*) користи се у духу старог наслеђа („правилна употреба“, Кулбакинъ 2008: 119), у функцији обележавања *ja/a*: Братиѣ р. 1, тѣмѣнаѣ р. 4, ѣко р. 5, пѣѣнѣствици р. 7, оугодиѣ р. 10, сѣмѣнѣнѣ р. 12, ѣстѣи ...} р. 13, да ѣстѣ · ѣдѣи ...} р. 14, {... нѣ ѣдѣцаго р. 15, не ѣдѣи ѣдѣцаго р. 16 / нѣнѣ р. 1; очито да се и императив приѣмѣте р. 12 чита тако, као [*ǣ̃ријемѣаѣ*] (в. Ђорђевић 1975: 159, Николић 1978: 185). Ако се питању приступа из перспективе потоњег, добро познатог српског језичког стања, у први мах би се могло рећи да је „тешко одредити“ фонетску вредност „јата“. У приступу раним споменицима, међутим, заборавља се важна чињеница, да је српско-хрватско „јат“ све до краја XI века (што је време настанка овога споменика), представљало „дифтонг непотпуног образовања (отприлике *ǣä*)“, након чега је у процесу прогресивне асимилације сведено на монофтонг (Ивић 1991 [1958]: 14–15). Питање, стога, на овоме месту постаје излишно, с обзиром на то да наслеђена сложена вредност графеме *ѣ* одговара тада још важећем српском изговору.

²⁴ Не чуди, стога, што су раширене потврде за *a* врло позне, тек из XIV века.

²⁵ Пишући, својевремено, о Гршковићеву одломку апостола, В. Јагић, уз примедбу да исти правописи „обичај“ у писању „јерија“ влада и у *Kij*₂, као и у неким другим древним споменицима, доста обазриво вели: „кому је до тога, да тражи танке разликости међу хрватским и српским глагољским старинама, просто му било од мене, да назове управо тај начин писања ѣи – српским“ (Јагић 1893: 97).

Општејужнословенским редакцијским цртама приписујемо присуство *št* и *žd*. То је, управо, након трансформације моравско-панонског наслеђа на балканском тлу (после 885) постало једно од маркантних својстава јужнословенског варијетета старословенског језика.²⁶ Доследно разликовање *ж* / *јж* и *л*, чување „јерија“, епентетског *l*, као и графичка примена „јата“ у вредности *jal'a* део је општег старословенског наслеђа, које се у првом и последњем случају много пре XII века на ширем простору преноси само као мотивисана инертност правописног система (с нормама тада важећег етимолошког правописа). О ужередакцијској припадности неког извора, *št* и *žd* у јужнословенском контексту, а нарочито *ы* у датом времену, заједно с ортографским ограничењем у употреби „јата“ (с обзиром на малочас изречену напомену) – у начелу одређеније не могу да говоре. Тек присуство епентетског *l* може да иде у прилог западнојужнословенског ареала, као и подразумевана контрола језичког осећања у разликовању назалних слова, поред важне унификације полугласника. Иза у основи тачне употребе јусова крије се разликовање рефлекса назала у изговору (када самих назала реално више нема).²⁷ У споменицима с бугарско-македонског говорног подручја у назначеном, редакцијском периоду дошло би до њихова значајна мешања у писању, које би у XII–XIII веку постало масовна појава.²⁸ Овде имамо само један пример огрешења о норму, иза *j*, у орацији светој Марији: *оупѣѡ|лѡѡ* р. 23–24 (уп. Нимчук 1983: 29; код старца Симеона слично и чешће; в. ниже), мада услова има више. Томе се, напосто, испречило поменуто језичко осећање писара, што значи да је ова потврда део писарева књижевног образовања (због

²⁶ Мишљења смо да је старословенски језик до истека прве половине X века живео у својим варијететима, солунском – који је под знаком питања, „класичним“ – великоморавском, панонском, јужнословенском (уп. Већерка 2006: 12), а да је, након тога, у времену престанка важења прасловенских интегритетних језичких фактора, под притиском значајно измењених језичких прилика на локалном и регионалном нивоу, у окружењу појединих народних говора наставио свој, пре свега фонолошки развој у виду појединачних редакција, које израстају на подлози преживелог, источнојужнословенског варијетета.

²⁷ Још је Степан Михаилович Куљбакин показао да је у српским споменицима све до истека прве половине XII века нормално било коришћење јусова (1925: 22).

²⁸ Уп., нпр., стање у Асеманијеву јеванђељу из средине XI века, које већ садржи приметак ове појаве код једног од преписивача (Kurz 1970: 23–25), односно стање у Бојанском палимпсесту с краја истога столећа (Велчева 1999: 101).

западнога порекла текста мање је вероватно механичко преузимање из предлошка).²⁹ За писара Димитрија је, иначе, утврђено да, иако не напушта назална слова, остајући доследно на линији књижевне традиције с упадљиво добрим осећајем за њихово разликовање, понављамо, – спорадично, на два места у *Псалм*_д, ипак греши на особен, „српски“, односно „западнојужнословенски“ начин у писању: 1) пише лигатуру *ѣ* (глаго. *ѣ*) уместо *ѡ* – *ѣ* *ѡ*ѣ *ѡ*ѣ *ѡ*ѣ 1а, р. 19;³⁰ 2) обрнуто, спроводи хиперкорекцију у корист назала *ѡ* уместо *ѣ* – *ѡ*ѣ *ѡ*ѣ 144а, р. 10 (Миклас *et al.* 2012: 32; уп. читања у TARNANIDIS 1988: 93, 94). Из овога примера видимо да он врши књишку „назализацију“ свога израза, дајући му тиме књижевну форму (то смо и малочас казали: јусови су саставни део његова образовања, његова схватања књижевнојезичке писане норме). Димитрије је, тако, штокавац (по закључцима Х. Микласа и др.)³¹ – ништа мање него преписивач Маријина јеванђеља.³² То значи да се у XI веку књишки јусови читају на штокавски начин, као /u/ и /e/ (изговорна норма): *застѣплени* р. 24 [*застѣпленије*]; *изнемагаѣща* р. 11 [*изнемајајушиѣа*] / *прѣатѣ* р. 17 [*ѣријеѣ*] итд. Да се Димитрије успешно носи с предлошком и властитим образовањем које, очито, умногоме почива на источним и југоисточним изворима (тј. штивима), у којима су језички процеси у духу народне источнојужнословенске језичке стихије поодмакли, види се по врло ограниченим одступањима од подмлађене црквенословенске правописно-језичке норме.³³

²⁹ Да су јусови могли подлегати мешању у писаном језику као артифицијелна, књижевна црта, без утемељења у реалном говору, видимо и на ширем плану, у удаљеном подручју на коме је, нпр., деловала Кратовска школа (Рибарова 2005: 93, 101).

³⁰ То је, управо, један од кључних разлога што В. Јагић закључује и за Маријино јеванђеље да је написано на простору штокавског дијалекта. „Чакавци, какѣ извѣстно, еше до сихѣ порѣ произносятѣ ѡ какѣ ва“ (Јагић 1960: 425).

³¹ Иако М. Пантелић у својој студији то за писара *Киј*₂/*Син*₂ и *Син*₃ не истиче, то се подразумева јер је дубровачко залеђе штокавско (у дијалекатском смислу источнохерцеговачко; простирање овога дијалекта на запад је историјско, с ослонцем на простор Захумља, до обала Неретве).

³² В. читав низ примера замене *ѡ* / *ѡ* : *ѡ* / *ѡ* и обрнуто (Јагић 1960: 423–424).

³³ У прошлости је било и мишљења да је због доминантних источнојужнословенских црта овај Димитрије бугарског порекла (Велчева 1999: 94, Ј. Схакен). Борјана Велчева је у своме прегледу позних бугарских глагољских споменика истакла оно што се на први поглед види само на основу стања у *Киј*₂, без његова довођења у везу с другим рукописним остацима који су атрибуирани Димитрију:

Још се само може навести усамљено мешање назала после ж у *ва-ж-жи* (1а, р. 8, 9; уп. Велчева 1999: 94), опет у партиципу као књишкој категорији. Ретко мешање назала постоји не само у Маријину јеванђељу (в. Ягичъ 1960: 424) него и касније, у неким од споменика већ поприлично уобличене српске редакције, чак и с већим бројем потврда. На пример, „погрешну“ употребу јусова сусрећемо код старца Симеона, једног од писара Вуканова јеванђеља (1196–1202). Осим што у овоме споменику јусови функционишу преосмишљени, као елементи јотационог система (систем настао на домаћем тлу), старец Симеон их користи етимолошки мотивисане, као самосталне јединице ортографског система, којима се чува наслеђено, старије стање (веза са старословенском подлогом и источним редакцијама). Оно што је најзанимљивије јесте то да *а* и *ѡ* за њега, између осталог, представљају и еквиваленте слова *оу* (ю), „што се јасно види из примера типа *ѡѡѡѡ* поред *ѡѡѡѡѡѡ*“ (Пешикан 1979: 156; в. и 157–158). Између оваквих споменика, хронолошки и типолошки стоји и Димитријева писана заоставштина, изгледајући, тиме, савсим уклопљена у општи развојни ток српске рукописне традиције.

„Тешкоћа“ у тумачењу Димитријеве употребе полугласника, слично, лежи и у чињеници да, осим „обичне“ употребе једног „јер“ и одговарајућег рефлекса реда *е*, што се може заснивати на штокавском говорном осећању, у *Псалм*_д постоје замене историјског *ѡ* с *о*: *ѡнѡѡѡ* 1а р. 14, *ѡѡѡѡѡѡ* 140б р. 2 (уп. Велчева 1999: 94). Мешању рефлекса полугласника, разуме се, може се и другачије приступити, тако да се његов узрок види у графичким грешкама. Због графичке сличности *ѡ* : *ѡ* познати су примери њихове случајне замене када писар заборави да напише један део слова (уп. Николић 1978: 49). Сви рефлекси полугласника *ѡ*, *ѡ* > *о*, *е*, пак, могу се тумачити и као наслаге из македонског предлошка, редовно заступљене у читавом низу српских редакцијских споменика XII–XIII века (нпр. *ѡѡѡѡѡѡ*, *ѡѡѡѡѡѡ*, *ѡѡѡѡѡѡ*, *ѡѡѡѡѡѡ* итд.).

да овде нема хрватских језичких црта, као ни западнобугарских (Велчева 1999: 108), уз сагласност с Јосипом Хамом да се он језички и правописно може везати за Охридски апостол (дакле да се његови извори могу тражити у кругу „Охридске школе“), уз примедбу да се рани хрватски споменици разликују од ових елиминисањем јусова (Велчева 1999: 111). То је по њој несумњиво један од „касих бугарских глагољских споменика“ (Исто).

и рѣвен[ѣми] и завистми · нѣ облѣцѣте се [Господѣм И]сус-Хр-
стом · и плти угодија не твор[ите в]ѣ похоти · изнамагајуштѣго же
в[ѣ вѣрѣ] пријемљате · не вѣ сумнѣнија п[омы]шлѣним · ов бо вѣ-
рујет јаст[и вса] а изнамагајеј зелије да јаст · ја[ды н]е јадуштѣго
да не осужда[јет] да не у[кара]јет · и не јады јадуштѣго да не о[су-
жд]ајет · Бог бо и пријет · ты кто [јеси о]суждајеј [с]туждѣго раба
: сво[јему] Господу : стојит ли падет · стане[т же] силен бо Господ
поставиты-и ·

: Светѣј Марѣ : помолим [се :] Заштити Господи рабы своје ·
м[ир]ными заповѣдми · и уп[ва]јуштеје вѣ заступлѣније · бл[аже]-
нѣј Марији : и от всѣх с[упос]тат наших сѣтвори н[ы бе]с печали ·
Господа ради нашего ·

[Напомена: Питања транскрипције српскословенских текстова
у главним потезима су решена за млађе текстове, и то пре свега на
основу тзв. „посрбљених споменика“ из млађе епохе (XVII–XVIII
век).³⁵ Нису, међутим, сва питања с једнаком пажњом разматрана.
Недоумице нарочито могу искрснути приликом читања споменика
из дубље старине за које је логичан продужетак старих правописно-
језичких традиција (X–XII в.). Пошто су они настали пре главнине
„типично“ српских споменика, њихова је физиономија другачија
од оне која се у млађим споменицима испољава – у њима је (због
ограничене посведочености) само насумична најава оног развојног
тока чији ће мо врхунац видети у столећима која следе. Како овом
приликом имамо посла с таквим једним спомеником, с опрезом
прибегавамо нешто конзервативнијем читању од онога које је ра-
ширено у нашој средини. Али, морају се, у исто време, уважити и
општи резултати штокавског развоја који је прешао крупне кораке
пре XI–XII века, и који је нашао особеног одраза у говорној (касније
и писаној) домаћој редакцији старословенског језика.³⁶]

³⁵ Велики продор у овој области начинио је Вук Стеф. Караџић у књизи *При-
мјери српско-славенскога језика* (1857), откривши рукописе с посрбљеним пра-
вописом (Јерковић 2004: 70). У раду смо за српскословенски језик консултова-
ли, пре свега, прилоге Петра Ђорђића (1961–1962, 1971: 204–216, 1975: 222–224)
и Вере Јерковић (2004), али и Александра Ломе за историју српскога народног
језика (2013: 20–21; 2011: 8–10).

³⁶ Кад се узму у обзир ране општештокавске говорне црте, видљиве у Ди-
митријеву књижевнојезичком изразу, које и након стабилизовања неће мењати

3.

Одакле је, дакле, „Димитрије грешник“? Пре три деценије Марија Пантелић је, као што смо рекли, на основу разложне анализе закључила да је прва страна Кијевских листића, касније њему приписана (када је научној јавности омогућен детаљан увид у новопронађене синајске рукописне драгоцености, пре свега захваљујући раду Х. Микласа), заједно с пасхалијама Синајскога служабника, аналогно ћириличком поменику из истог фрагмента, настала на простору под јурисдикцијом Дубровачке цркве (отприлике од дубровачког залеђа према Пељешцу и Захумљу; в. напред). За Димитрија, аутора више забелешки у Синајском псалтиру 3/N, Јанис Тарнанидис је закључио, на основу једне делимично сачуване речи – види се само

српска редакција (унификовани полугласник (э), вероватно реда е, можда и на ширини српскога простора у назначеном периоду – овде је оправдано представљање као ђ, и не само из традиционалних разлога; присуство ђ – у нашем случају обично доношено као ђ; присуство ђ; српска деназализација), остаје као спорно читање граfiје -н-. Има ли одговарајућег, високог вокала предњег реда у групама -ни/-ни, кад имамо потврду граfiјског колебања (пѣнѣтвѣнци). Превагу убедљиво односе примери с „нормализованим“ правописом, што показује да је у току процес реституције редукованих ђ и і у књижевном систему, што је у наредним вековима постало својство обеју „наших“ редакција (тј. српске и хрватске, в. Ђорђевић 1975: 224; уп. 1971: 214). Својевремено је В. Јерковић предложила за строже књижевне текстове књишко читање облика придевске и заменичке промене дат.-лок. јд. ж. на -ји (новеји, нишији, нашеји, ѿији), за разлику од оних који су прожети србизмима (2004: 78), идући за предлогом П. Ђорђевића да се облици императива двојако транскрибују, према српскословенском, односно српском изговору (1971: 215). Ово, међутим, питање, тражи посебну проверу на великом узорку. Пре свега, Ђорђевићеве примери другачије гласе од интерпретираних и односе се на специфичне случајеве којих нема у народном језику (свршетак на -м), и потом, сам је Ђорђевић закључио да облике типа светон и у књижевном језику треба читати: *свеѿиој* (1971: 215). Мало је вероватно да је Србима у овом случају било могуће читање другачије од онога које је контролисало говорно осећање, посебно због специфичног начина бележења, које пати од познатих ограничења. У српском језику се још у доисторијско време изгубило интервокалско -ј- (*-voc.-ji > *-voc.-i > -voc.-i = -ji). За приступ нашем тексту од користи је и једно раније летимично Ђорђевићево запажање да се облик носен у ном. јд. м. птц. през. акт. може читати као *носеј* (1961–1962: 73–74). У нашем прилогу маркирани су знаком за дужину само производи сажимања вокала, не и компензациона дуљења вокала, којих је морало бити након губитка полугласника у слабом положају, а чије резултате и данас чува српски језик (у српскословенском изговору њих је свакако било и у хибридним формама, поред оних које су подударне с народним говором: нпр. *нѿшиѿ, дѿѿн, сѿиѿиѿ, дѿѿ* итд.).

ол[...], да је носио нарочито звање „олтарника“ (TARNANIDIS 1988: 93).³⁷ Отуда се он у литератури потом називао Димитријем „Олтарником“. Недавно је утврђено да се на датоме месту, по свему судећи, ипак налази само оштећена забелешка узвика ол[е] (MIKLAS ET AL. 2012: 31).³⁸ За Димитрија је, такође, изнета претпоставка да, осим што борава у високој планинској области, још и долази из такве регије, због неколицине конкретних реалија које се јављају у његовим белешкама у оквиру Синајскога псалтира – због молитве да вуци не улазе у кошаре (м(о)л(н)тва о влѣцѣ да не вѣлазнтѣ въ кошарѣ 2а, р. 2–3, в. TARNANIDIS 1988: 93), односно молитве у којој се обраћа својме заштитнику, светом Димитрију Солунском, где помиње медведе, вукове и лисице (чловѣкъ естѣ важжи звѣрь медвѣдѣ и медвѣдицѣ : влѣкъ и влѣницѣ : лисницѣ и {ли}сичицѣ, 1а, р. 8–12, уп. TARNANIDIS 1988: 93) (нпр. Велчева 1999: 99). У недавном фототипском издању Димитријева синајскога псалтира због интерференције различитих писаних традиција, као и због штокавске говорне подлоге овога писара закључује се да је он однекле с простора Диоклије – Зете, одакле се „из црквено-политичких разлога“ преселио у Свету земљу у XI веку (MIKLAS ET AL. 2012: 133).

Утисак да *Киј₂* одише источнојужнословенском „аромом“ није у колизији с његовим српским пореклом. *Киј₂* је у исто време извор за рану бугарско-македонску писменост (пре свега са становишта ортографије), као и за прво столеће српске редакције старословенског језика, коју због конзервативних ортографских наслага видимо правописно неосамостаљену, као део формално неиздиференциране јужнословенске писмености, али фонолошки присутну већ задуго, свакако и у другој половини XI века. Управо овако су, до дубоко у XII век, изгледали српски споменици, још заробљени у својој графичко-ортографској спољашњости. На такав закључак упућују (а) одлике црквенојезичких споменика из последњих деценија XII и почетка XIII века, и даље оптерећених наслагама старијега

³⁷ Тарнанидисова књига је изазвала велико интересовање у науци, и већ су у одговорима на њу изнета и друга мишљења. Занимљива је Ткадлчикова претпоставка да се овде налазио придев, у смислу „mnich olympsky“, уз претпоставку да је Димитрије дошао с Олимпа у Витинији (Ткадлџић 1989: 166).

³⁸ Остаје, ипак, Тарнанидисово повезивање Димитрија са српским тлом: јединствена лексема олѣтарѣникѣ, наиме, нашла се у Миклошичеву Лексикону преко усамљене српске потврде из XVII века (в. TARNANIDIS 1988: 95–96).

правописа³⁹ и, још више, (б) важна чињеница да се у наредним вековима на српском терену чува значајно наслеђе Ћирила и Методија и њихових ученика, што је одраз данас недовољно видљивог континуитета између IX/X и XII/XIII века. То је очекивано када знамо да се добар део српског говорног подручја столећима, уз веће или мање прекиде, налазио у саставу [грчке] Бугарске цркве – потоње византијске „Архиепископије Бугарске“ с новим центром у Охриду (924(?)-1019-1219). На првом месту ту је Рас као средиште епископа Србије, али и Београд, Ниш, Призрен, Липљан итд. (Равић 2013: 62, 86, 372, Калић 1979: 29, Новаковић 2002²: 145).

Приликом грађења опште слике у коју се смештају *Kij*₂ и *Sin*₂ значајну улогу је имала чињеница да се на истом глагољском литургијском фрагменту са Синаја, на једном те истом листу, налазе, у приближно истом времену накнадно дописане, глагољске пасхалије (2а) – испод молитве свлачења која би могла представљати завршницу литургије пређеосвећених дарова на Велики петак (РАНТЕЛИЋ 1985: 26) и ћирилички поменик (2б) – испод Василијеве молитве „предложенију хлеба“.⁴⁰ Ћирилицом дописана хришћанска имена попуњавају само ⅔ празног блока, она се уредно нижу, што значи да је списак осмишљен, и да је могао бити настављен.⁴¹ Заставица је остављена празном приликом писања служабника, вероватно да би послужила као диптих. Нека од имена се понављају што потврђује да се ради о списку за помињање на проскомидији, приликом приношења хлеба (источни обред). Ту се, међутим, не мора радити о именима мртвих (како се обично мисли), него и о именима живих,⁴² што може бити од значаја за просуђивање о

³⁹ Владимир Мошин разликује „световно“ („пословно“) писмо владарских канцеларија у којима се врло рано упрошћава графијско-ортографски систем од „црквеног“ („литургијског“) писма које је спорије мењало свој правопис, поглавито у погледу употребе јусова (Мошин 1962: 75), у чему се ослања на раније Белићеве закључке.

⁴⁰ У православној цркви литургија св. Василија Великог служи се само у неке дане, између осталог и у Велику суботу (в. Мирковић 1966: 53), што би овде имало смисла, будући да се у том случају ради о сукцесивном низу који води ка Ускрсу.

⁴¹ По Нахтигалову запажању само последње име је накнадно дописала иста рука (НАНТИГАЛ 1925: 268).

⁴² На проскомидији се из четврте просфоре ваде честице за здравље и spaсење живих, а из пете просфоре за спомен и опроштај грехова умрлих и свих светих који су умрли (Мирковић 1966: 61-62).

околностима или месту настанка ове забелешке. Међу именима постоји и „Дмитар“, можда баш „нашега“ Димитрија, будући да је у поменику и у његову псалтиру име кондензовано у суштини на исти начин (с истом синкопом иза које, након даљег упрошћавања, резултира и данашње српско *Мишар*): *дмитрѣ · дитрѣ (Син₃) : дѣмтрѣ*, али и *дѣтрѣ-и (?) (Псалтир_д, TARNANIDIS 1988: 92, 94, 95)*. Марија Пантелић је навела потврде већине имена у називима црквишта и цркава на релацији Дубровник – Стон, признајући да се овакви општехришћански називи могу очекивати и на „зетско-хумском простору“ (а ми додајемо: и много шире – готово на целом српско-хрватском подручју; уз напомену: изостављено је име *С(и)меон*, које и није тако раширено). Појава имена *Петрунија* и *Ромалд*, пак, снажно говори у прилог јурисдикције Дубровачке епископије (PANTELIĆ 1985: 36). Једино мистериозно остаје име *Масџал*, мада се ни за (светога) *Ромуалда* не налази директна веза с Дубровником (PANTELIĆ 1985: 33–34).

Најозбиљнији аргумент за везивање *Син₃* с Дубровником (у ужем или ширем смислу) заиста представља присуство имена *Петрунија*, као домаће варијанте имена ранохришћанске римске мученице *Петрониле* (*st. Petronilla*). Делић њених моштију, наиме, налази се у Дубровнику,⁴³ па је, због легендарне везе са светим Петром али и веровања у њене исцелитељске моћи против грознице, она нарочито поштована у граду, претпоставља се и околини и широм митрополије, о чему говори и постојање њенога личног имена у народу (в. PANTELIĆ 1985: 34–36). Аутору помињане студије, даље, прихватљива је вокализација секундарног полугласника у сонантској групи *-vyl* (PANTELIĆ 1985: 38), што је, начелно узев, у реду. У извору се, међутим, јавља и *сеѣмон*, име с руским фонетизмом (из струс. *сьѣмонъ*, *сьѣмѣнъ* изводи се до данас постојеће *Семѣн*, в. ФАСМЕР III: 598; према грч. *Συμεών*), па би се, онда, у том кључу могла гледати и имена *павѣлѣ* (рус. *Павел*, стсл. и струс. *павѣлѣ*, в. ФАСМЕР III: 180), *ивѣнѣ* (в. ФАСМЕР II: 113–114), *кѣзѣм* (рус. *Кузьма*, в. ФАСМЕР II: 403;

⁴³ Део моштију свете Петрониле, заједно с остацима Домициле, Нереја, Ахила, Панкратија, Сергија и Вакха донео је у Дубровник из Рима легендарни оснивач епископске цркве Светога Петра у Расу, Радослав – Павлимир Бело (*Bello*), Часлављев сродник, потомак протераног српског кнеза (Живковић 2004: 65, 179–185; подробније Живковић 2003: 10, 17–20, 28).

према грч. Κοσμάς), мада их у том лику има и на словенском југу, у српским крајевима; преостала имена су необојена и не захтевају посебну напомену. Лична имена *Масѿал* и *Ромалд* посведочена су у средњем веку на југу Италије (Војводство Амалфи и суседство) у аристократским круговима, и ван црквених редова. Облик *масталъ* потпуно одговара италијанском *Mastalo* (одн. лат. *Mastalus*), као и *ромалдъ* италијанском *Rom(u)aldo* (лат. *Rom(u)aldus*).⁴⁴

Имамо, дакле, палеографске разлоге (ако се сагледа глагољско наслеђе на ширем простору Далмације), па чак и граfiјске појединости из ћириличног *Синз* (пре свега тзв. „пе“ и његова веза са столећима млађим Лајпцишким лекционаром), као и успомену на свету Петронију. Све ово би говорило у корист простора под контролом Дубровачке епископије. Међутим, тако рана употреба ћирилице у дубровачком залеђу тек би морала да се докаже,⁴⁵ а затим, у Димитријеву књижевнојезичком изразу постоје несумњиви елементи који припадају источнојужнословенском наслеђу (нарочито повремено мешање јусова, можда и вокализације полугласника),⁴⁶ које је у литургијској сфери нормално циркулисало кроз византијску „Архиепископију Бугарске“ (Охридску архиепископију), евентуално и Драчку митрополију која је била истога, источног обреда (и имала у својим оквирима и словенски живаљ). У приморским епископијама које су гравитирале Сплитској цркви (од најстаријих времена Котор, преко Дубровника и Стона), с претежно романским становништвом у градовима које је слушало латинско богослужење (в. Јиречек 1962: 51–58), словенско богослужење је било могуће само у дубљем залеђу,⁴⁷ и то у традиционал-

⁴⁴ Најпознатији су амалфијски владари Мастал I и Мастал II из X века, као и неколико векова старији лангобардски војвода Ромуалд (син краља Гримоалда) у суседном Беневенту.

⁴⁵ По Новаковићеву логичном резонувању ћирилица је релативно касно продрла у Зету, свакако нешто позније у односу на Рашку, али све то скупа било је знатно раније него у Јадранском приморју и његову залеђу (2002 [1893]: 142–143).

⁴⁶ Будући да је ова језичка појава у Димитријеву времену тек у зачетку, то сведочи о Димитријевим свежим (ако не и сталним) везама с културним простором у коме се она одражава у писаној речи.

⁴⁷ У непосредној близини романско-византијских градова у начелу нема места за словенску литургију (а тиме и словенску књигу). Па ипак, ни званичне папске забране из 925. и 1061. године нису постигле њено потпуно укидање (уп. Равић 2013: 128; о прогону „Methodii doctrina“ на помесним саборима у Сплиту, пре

ном виду, на глагољицом писаној редакцији старословенског језика обликованој по локалном (српском) говорном обрасцу, унеколико другачијем од посведоченог у *Киј*.⁴⁸ Могло би се, ту, дакле, радити само о простору Дубровачке архиепископије, а не епископије (ужа област), и то о оном на коме је дошло до накнадног преклапања јурисдикција двеју цркава. О „укрштању“ је тешко говорити јер би то значило истовремено деловање двеју цркава; изгледније је да се ради о простору с кога је једна црква (са својим традицијама) заменила другу. То је, дакле, простор на коме се, макар у свакодневној употреби, рано проширила ћирилица (иако је и глагољица витална)⁴⁹ и који се непосредно напада наслеђем светога Климента (Охридског). До краја XI века то могу бити и Диоклија и Србија (уп. Новаковић 2002²: 128–131, 144),⁵⁰ али је, изгледа, само прва у назначеном периоду потпала под непосредну зависност од цркве у Дубровнику.⁵¹ Култ свете Петрониле будући локалног, ограниче-

свега због негативног односа Латина у градовима, в. Јиречек 1962: 57–58). У хрватским крајевима слободе су обновљене 1248/1252. године (уп. Намм 1970: 194).

⁴⁸ Јужно и источно од реке Цетине, дуж хрватско-српске етничке и привобитне државне границе, могло би се говорити о присуству „прве српске редакције“ (ако је ње уопште било). Она је могла настати из старословенског варијетета усвојеног у време формирања Методијеве панонске архиепископије, после позива папе Јована VIII упућеног српском кнезу Мутимиру, 873. године или нешто касније, али свакако знатно пре 925. године (Савић 2013: 165–166).

⁴⁹ На том простору ћирилица је вероватно већ увелико владала у административно-правној употреби. Дobar показатељ актуелног стања је однос између писама у Синајском служабнику: по традицији глагољица је на богослужењу (које се, више-мање, зна напамет); у поменику, међутим, који тражи посебну пажњу, прибегава се практичнијем решењу – имена се исписују ћирилицом, која је, по томе се види, нешто обичнија записивачу и његовим корисницима, без обзира на то што се исти писар служи глагољицом за своје записе у Синајском псалтиру 3/N.

⁵⁰ Диоклија и Србија, као и крајеви настањени Србима под непосредном византијском влашћу, за разлику од осталих српских држава, нису биле под снажним утицајем приморских црквених центара (Равић 2013: 370).

⁵¹ Из разматрања, дакле, отпада узани простор омеђен Дубровником на југу и Неретвом на западу, схваћен као „јужнохрватски ареал“, уз прилагање, очито с фиктивним насловом, „Повијесне карте јужне Хрватске“ (РАНТЕЛИЋ 1985: 54; 37), на којој су именом забележене само српске средњовековне државе у дубровачком залеђу. Из подтекста се назире поимање „предмиграционог распореда хрватскосрпских нарјечја“ (BROZović 1970: 38), које, противно сачуваним раносредњовековним изворима, нуди пројекцију стања образованог према ситуацији из каснијих векова. Проблем за овакву интерпретацију лежи у томе што, ако се пројекција и прихвати, она предвиђа континуирано присуство

ног карактера, ипак није могао с једнаком снагом допирати у све пределе архиепископије, нарочито не у удаљене и оне који су тек ушли у њен састав.⁵² Стога се, о концу, према данашњем степену нашега знања, може претпоставити релативно узан северозападни простор ове покрајине према Травунији (у којој је стабилизван дубровачки црквени утицај),⁵³ изнад которског и рисанског залива

чакавског дијалекта на западном делу Пељешца, као и „западноштокавског наречја“ у непосредном залеђу Дубровника у правцу Неретве и даље Цетине – а у споменицима који се палеографским путем приписују обрађиваном писару нема ни чакавских елемената (који би обликовали хрватску редакцију) ни западноштокавских (у оваквом кључу: прелазних према чакавским): такви маркери напосто нису посведочени. Очито је да Димитрије долази из дубине штокавске територије. Да поменемо овом приликом, илустрације ради, у документарном смислу неспорне одлуке другог помесног сабора у романско-византијском Сплиту (928). Тамо се у односу на црквено седиште Далмације јасно раздвајају источне епископије – стонска, дубровачка и которска („ecclesie vero alie, que in oriente habentur, id est Stagnensis, Ragusitana et Catharitana“, в. Равић 2013: 42, нап. 143) од оних које су у западном делу – задарске, рапске, крчке и цреске (в. превод пуног текста одлука Живковић 2004: 124). За папске изасланике сасвим на трећој су страни хрватске епископије (северозапад), којима, из перспективе Свете столице, настоји да насилно управља нински епископ (јер је у ранијим временима нинска црква имала само презвитера) и није постојало такво заједништво међу епископијама које он хоће себи да потчини (в. Живковић 2004: 124). У одлукама првог сабора (925) јасно је истакнуто да је и „хрватски епископ [...] потчињен митрополијској цркви“ (в. Живковић 2004: 121).

⁵² Након повратка Далмације у оквиру Римске цркве 923. године по одлуци цара Романа Лакапина (920–944), одржани су сабори 925. и 928. године и уређене су прилике у Сплитској архиепископији, чији је Дубровачка црква интегрални део, да би, постепено, до краја stoleћа она добила и сопствену архиепископију (Живковић 2004: 70–71, 88, 141; 142). Претпоставља се да је Дубровачка архиепископија формирана у другој четвртини X века (између 928. и 950, Равић 2013: 42, 369), те да су се под њеном јурисдикцијом нашли Захумље и Травунија, отприлике у последњој четвртини XI века Диоклија, након изузимања из Драчке митрополије (Равић 2013: 107, 112, 372–373), под непознатим околностима у другој четвртини XII века и западни део Србије, под именом „Краљевство Србија“, за шта се касније (1187–1238) пружало објашњење да се ради о Босни („Regnum Serviliae quod est Bosna“), док је источни део остао под „Охридском архиепископијом“ (Равић 2013: 129, 130, 191–192, 373).

⁵³ Како образложено запажа Тибор Живковић – иако ће током читавог средњег века Дубровник истицати своје црквено првенство на српске земље, то је реално имало основа пре свега према Травунији (Живковић 2004: 198). Уосталом, према одлукама Првога сплитског сабора Дубровник и Котор међусобно деле јединствену епархију (Живковић 2004: 121), што би се морало односити на јединствену словенску територију у залеђу оба града – Травунију (Равић 2013:

према тзв. „Подгорју“ (Submontana):⁵⁴ дакле планински предео на тромеђи (в. ИЦГ: 331), или нешто јужније. Речено важи под условом да се прихвати веза Петруније с култом свете Петрониле, за коју се залагала М. Пантелић, мада би спорадично мешање назала у омеђеном времену пре говорило у корист Рашке која је кроз непрекидну црквену организацију непосредно примала споменике са словенског југа у којима је ова појава тек узимала маха; у ово размишљање морају се укључити и југоисточни српски крајеви под непосредном византијском управом (важан чинилац представља хронологија ове појаве, а то је средина XI века, што је после контакта државе кнеза Јована Владимира с државом цара Самуила, а можда и црквом у његовој држави). Укрштање глагољских и ћириличких традиција такође су нормалне за Рашку и прелазне области под Византијом у томе периоду, али и присуство латинског хришћанства у самој Рашкој (у супстрату; о значајним траговима у топонимији в. Лома 1990: 16). – Ништа мање, оправдано би било помишљати и на област Полимља која лежи на споју древних српских политичких средишта и с обзиром на свој географски положај испуњава већину задатих услова.

Тешко је одгонетнути у којим околностима је неки писмен и образован монах могао из ових крајева допрети до Свете земље, односно до Синаја, и истовремено доћи у додир с Русима и људима с југа Италије. Кодиколошка анализа је показала да је Димитрије радио на псалтиру који је без сумње написан на Синају или у Јерусалиму у последњим деценијама XI века; палеографска анализа показује да су писари који су учествовали у његову настанку „западнобалканскога“ порекла (Miklas et al. 2012: 126). Шири оквир за настанак *Киј₂*, *Син₃* и *Син₂* представља крај XI и почетак XII века, што је време формирања словенске колоније на Синају (Розов 1925–1926:

37–38; уп. Живковић 2004: 121). Касније се Котор потчињава Барију (Равић 2013: 101–102), а Дубровник у своме саставу има и Росе, на изласку из Бококоторског залива (у повељама „Котор, тј. Росе“, Равић 2013: 176, 373). Најновија истраживања показују да је, упркос бројним фалсификатима, изгледа, црква у Диоклији остала у саставу Дубровачке архиепископије готово читаво столеће, те да је Барска архиепископија основана тек 1199. године (Равић 2013: 108, 197–202, 373, 377).

⁵⁴ На северу ова је линија ишла планинским гребенима Прекорнице, Његоша, Бјелашнице и Вележа, у дубини према Морачи, Оногашту, Гацку и Невесињу (ИСН: 162 и нап. 14). О „Подгорју“ в. ИЦГ: 314–316.

122), али у ширим оквирима и време владавине византијског цара Алексија I (1081–1118). Добро је познато да је Синај привлачио ходочаснике од Запада до Русије и пре крсташких ратова, понајвише након проналаска моштију свете Катарине Александријске; чувена је и вештина италијанских трговаца који су се, идући за својим послом, кретали по широком простору источног Медитерана.⁵⁵ Па ипак, не треба сасвим искључити могућност Димитријева одласка на Блиски исток у време Првог крсташког рата (1096–1099). Познат је, тако, сусрет између грофа Рајмонда Тулуског и српскога, диоклијскога краља Бодина у Скадру, током Првог крсташког похода (ИСН: 196). Могао се тада и Димитрије преко Драча упутити на Свету земљу. С друге стране, нормански авантуриста Боемунд Тарентски, син Роберта Гвискарда, истовремено је кренуо из Амалфија поморским путем у Византију. Тако су се, на истом простору, могли наћи сви ови људи чија су имена забележена у *Синз*. Неки од феудалаца, учесници похода, водили су са собом читаве породице, чиме би се могла објаснити измешаност мушких и женских имена у поменику. Чињеница да је диптих остао непопуњен, да је само једно име накнадно додато, и то у журби, могла би говорити томе у прилог. До овако наглог прекида услова за његово коришћење, који се после дуго неће обновити,⁵⁶ могло је, најпре, доћи у ратним околностима.

⁵⁵ Познато је, између осталих, и значајно присуство Амалфићана у Цариграду, где су имали и своју четврт и своје цркве, па чак и на Светој Гори, где су имали свој манастир (в. Магдалино 2001: 86–87, 98–101, 111–112), у непосредном додиру с православнима. Људи чија се имена налазе у поменику можда никада нису били на Светој земљи, него су по жељи њихових сродника или по другој основи уписани да буду помињани на проскомидији (осим свештених лица овим помињањем пре свега би били обухваћени добротвори и ктитори цркве).

⁵⁶ Да су услови обновљени у реалном времену и да је наставила да постоји потреба за њиме, поново би се уписивала имена.

ЛИТЕРАТУРА

- Велчева, Боряна. „Късната българска глаголица.“ *Кирило-методиевски студии*, 12. София, 1999, 87–152.
- Велчева, Боряна. „Псалтир на Димитър Олтарник.“ *Кирило-методиевска енциклопедия*, III. София, 2003а, 417–418.
- Велчева, Боряна. „Синайски мисал.“ *Кирило-методиевска енциклопедия*, III. София, 2003б, 615–616.
- Вечерка, Р. „Фонетико-фонологическая и правописно-графическая характеристика старославянских рукописей.“ *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: Русский язык, 1994, 26–43.
- Грицкат, Ирена. *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд, 1975.
- Грковић-Мејџор, Јасмина. „О формирању српске редакције старословенског језика.“ *Ђурђеви студији и Будимљанска епархија*, зборник радова. Београд–Београд, 2011, 41–51.
- Ђорђевић, Петар. „О транскрипцији српскословенских текстова.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику IV–V (1961–1962)*: 69–75.
- Ђорђевић, Петар. *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*. Београд, 1971.
- Ђорђевић, Петар. *Старословенски језик*. Нови Сад: Матица српска, 1975.
- Живковић, Тибор. „Легенда о Павлимиру Белу.“ *Историјски часопис I (2003)*: 9–32.
- Живковић, Тибор. *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*. Београд: Историјски институт, 2004.
- Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у шипокавско наречје*. Целокупна дела, II. Приредио Драгољуб Петровић. Редактор издања Милорад Радовановић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића, 2001² [1956].
- Ивић, Павле. „Путеви развоја српскохрватског вокализма.“ *Изабрани описи, II. Из историје српскохрватског језика*. Ниш: Просвета, 1991 [1958], 5–74.
- Илчев, Петър. „Глаголица.“ *Кирило-методиевска енциклопедия*, I. София, 1985, 491–509.
- ИСН: *Историја српског народа*. Прва књига. *Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)* (ур. Сима Ђирковић). Београд: Српска књижевна задруга, 1994².
- ИЦГ: *Историја Црне Горе*. Књига прва. *Од најстаријих времена до краја XII вијека*. Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1967.
- Јерковић, Вера. „Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему.“ *Jugoslavenski seminar za strane slaviste* 33–34 (1984): 55–66.
- Јерковић, Вера. „О транскрипцији српскословенских текстова.“ *Предавања из историје језика*. Лингвистичке свеске 4, Нови Сад, 2004, 70–86.

- Јиречек, Константин. *Романи у ірадовима Далмације іоком средњега века*. Превео Стојан Стојановић. Зборник Константина Јиречека, II (ур. Георгије Острогорски). Београд: САНУ, 1962 [1901–1904].
- Куљбакин, Ст. М. *Палеоірафска и језичка исиіиивања о Мирослављевом јеванђељу*. Сремски Карловци: СКА, 1925.
- Куљбакин, С. М. *Славанская палеография*. Бјлград: Институт за српски језик САНУ, 2008.
- Лома, Александар. „Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу.“ *Ономаіолошки ірилози XI* (1990): 1–18.
- Лома, Александар. *Три оілега сїароіа срїскоі језика*. Београд, 2011, 1–16. <http://www.aleksandarloma.com/PDF/Nastava/Stari_srpski_jezik.pdf>
- Лома, Александар. *Тойонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљавању сїаро-срїскоі іойономасїичкоі речника и бољем іознавању оишїесловенских именословних образаца*. Београд: САНУ, 2013.
- Магдалино, Пол. *Средњовековни Царїірад. Сїудија о развоју урбаних сїрук-їура*. Београд: Clio, 2001.
- Минчева, Ангелина. „Кијевски листове.“ *Кирило-методиевска енциклопедия*, II. Софія, 1995, 248–260.
- Мирковић, Лазар. *Православна лиїурїика или наука о боїослужењу Православне исиїочне цркве*. Други, посебни део (дневна богослужења, св. литургије и седмична богослужења). Београд: Св. арх. синод Српске православне цркве, 1966².
- Мирчев, К., Хр. Кодов. *Енински апостол. Старобјлгарски паметник от XI в.* Софія: БАН, 1965.
- Николић, Светозар. *Сїарословенски језик, I. Правойис. Гласови. Облици*. Београд, 1978.
- Німчук, В. В. *Київські глаголичні листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемности*. Київ: Академія наук Української РСР, 1983.
- Новаковић, Стојан. *Први основи словенске књижевности*. Приредио Томислав Јовановић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002 [1893].
- Пенкова, Пиринка, Маријана Цибранска. „Синајски евхологий.“ *Кирило-методиевска енциклопедия*, III. Софія, 2003, 604–614.
- Пешикан, Митар. „Колико је писара писало Вуканово јеванђеље.“ *Јужнословенски филолоі XXXV* (1979): 147–159.
- Равић, Ивана П. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Филозофски факултет у Београду, 2013 [одбрањена докторска дисертација у рукопису]; прерађено: Ивана Коматина. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Београд: Историјски институт, 2016 (за ову студију коришћено према: Равић 2013).
- Рибарова, Зденка. *Јазикой на македонскиіе црковнословенски іексїйови*. Скопје: МАНУ, 2005.

- Розов, Владимир. „Српски рукописи Јерусалима и Синаја.“ *Јужнословенски филолоџ* V (1925–1926): 118–129.
- Савић, Виктор. „Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост. Нарочито с освртом на *ѓ* и *ѣ*.“ *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, зборник радова. Беране–Београд, 2011, 155–169 [у овој књизи: 31–56].
- СРЕЗНЕВСКИЙ, И. „Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ.“ *Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ*. Томъ XV, № 1. Санктпетербург, 1876, 491–492, 529–545.
- СС: *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва: Русский язык, 1994.
- Станишић, Вања. „Словенска писменост и средњовековни алфабети грчкога круга.“ *Свети Ђурило и Методије и словенско ѿисано наслеђе: 863–2013* (ур. Јованка Радић, Виктор Савић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 151–168.
- ФАСМЕР, Макс. *Этимологический словарь русского языка*, I–IV. Превод и дополнения О. Н. Трубачева. Москва: Прогрес, 1986–1987.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* (ред. О. Н. Трубачев), 7. Москва: Академия наук СССР, 1980.
- Јгичъ, В. И. *Памятникъ глаголической письменности. Маріинское четвероевангеліе, съ примѣчаніями и приложеніями*. Graz, 1960² [Berolini, 1883].
- Јгичъ, В. И. „Глаголическое письмо.“ *Энциклопедія славянской филологіи*. Вып. 3. III. Санктпетербургъ, 1911, 51–262 + XXXVI.
- BLÁNOVÁ, Emilie. “Ioannis C. Tarnanidis | The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine’s Monastery on Mount Sinai.” *Byzantinoslavica* L (Prague, 1989): 64–68.
- BROZOVIĆ, Dalibor. „О почетку hrvatskog jezičnog standarda.“ *Kritika* III/10 (1970): 21–42.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*. Zagreb, MMIV.
- DELIKARI, Angeliki. “Psalterium Demetrii Sinaitici (monasterii sanctae Catharinae codex slav. 3/N) adiectis foliis medicinalibus. [...] Wien: Holzhausen, 2012, 301pp.” *Cyrrillomethodianum* XIX, (Thessaloniki, 2014): 119–121.
- НАММ, Јосип. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 1970⁴ [1947].
- ЈАГИЋ, В. „Grškovićev odlomak glagolskog apostola.“ *Starine JAZU* XXVI (1893): 33–161.
- ЈАГИЋ, В. *Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente*. Wien, 1890.
- KURZ, Josef. „Nazalni vokali u Asemanovu kodeksu.“ *Slovo* 20 (1970): 5–28.
- MAREŠ, František Vaclav. “Význam staroslověnských rukopisů nově objevených na hoře Sinai.” *Cyrrilometodějská tradice a slavistika*. Praha, 2000, 203–210 [1993].

- MAREŠ, F. V. *Cyrlometodejska tradice a slavistika*. Praha, 2000, 591–601.
- MIKLAS, Heinz. “Zur editorischen Vorbereitung des sog. Missale Sinaiticum (sin. slav. 5/N).” *Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien 2000, 117–129.
- MIKLAS ET AL. 2012: *Psalterium Demetrii Sinaitici (monasterii sanctae Catharinae codex slav. 3/N)*. Ad editionem phototypicam praeparaverunt Melania Gau, Dana Hurner, Fabianus Hollaus, Florianus Kleber, Martinus Lettner, Henricus Miklas. Sub redactione Henrici Miklas. Wien, 2012.
- MOHLBERG, L. C. *Il messale glagolitico di Kiew (sec. IX) ed il suo prototipo romano del sec. VI–VII*. Atti della Pontificia accademia romana di archeologia, ser. 3, Memorie, v. 2, Roma, 1928, 207–320.
- MOŠIN, V. „O periodizaciji rusko-južnoslovenskih veza.“ *Slovo* 11–12 (1962), 13–130.
- NAHTIGAL, R[ajko]. “Starocerkvenoslovanski evhologij.” *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede* II. Ljubljana, 1925, 221–288.
- OKUKA, Miloš. *Srpski dijalekti*. Zagreb, 2008.
- PANTELIĆ, Marija. „O Kijevskim i Sinajskim listićima.“ *Slovo* 35 (1985), 5–56.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, 1–52, Praha: Československá akademie věd – Slovanský ústav, 1958–1997.
- STEFANOVIĆ, Dimitrije E. *Apostolus Šišatovacensis (anni 1324)*. Wien: ÖAW – SANU, 1989.
- TARNANIDIS, Ioannis C. *The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki, 1988.
- TKADLČÍK, Vojtěch. “Ioannis C. Tarnanidis, The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai, Thessaloniki 1988, 363 s.” *Slavia* 56/1–2 (Praha, 1989): 165–170.
- TRUBETZKOY, Nikolaus S. *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem* (her. von Rudolf Jagoditsch). Wien: ÖAW, 1954.
- Vajs, Josef. *Rukověť hlaholské paleografie. Uvedení do knižního písma hlaholského*. V Praze: Slovanský ústav, 1932.
- VEČERKA, Radoslav. *Staroslověština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha, 2006.
- VRANA, Josip. *Najstariji hrvatski glagoljski Evanđelistar*. Beograd: SANU, 1975.
- WEINGART, M., J. Kurz. *Texty ke studiu jazyka a písmenictví staroslověnského*. Praha, 1949.

[illegible]

Прва страница Кијевских листића, крај XI или почетак XII века
(Национална библиотека Украјине у Кијеву), калк с ликовном дорадом

ДИМИТРИЈЕВИ ЗАПИСИ: КРАТКА БЕЛЕШКА И ИЗДАЊЕ ТЕКСТА

У скривници цркве Светога Ђорђа у манастиру Свете Катарине на Синајском полуострву пронађена је 1975. године велика група словенских рукописа и њихових фрагмената. То су псалтири, служабници и требници, минеји, зборници различитог садржаја итд., међу којима бројем претежу рукописи српског порекла (24/41). Научна јавност с њима се поближе упознала захваљујући каталогу Јаниса Тарнанидиса, солунског професора, коме је Свети сабор Манастира поверио овај одговоран посао 1980. године (TARNANIDIS 1988). У тој групи рукописа посебну пажњу су, оправдано, привукли глагољски рукописи, већином из XI, односно с почетка XII века – Евхологиј (Cod. slav. 1/N), недостајући део чувеног Синајског евхологија (Cod. slav. 37), Псалтир (Cod. slav. 2/N) – свршетак Синајског псалтира (Cod. slav. 38), Димитријев псалтир (Cod. slav. 3/N), Мали синајски минеј (Cod. slav. 4/N), Синајски мисал, односно служабник (Cod. slav. 5/N) (уп. Миклас 2014: 11).

Нашу пажњу посебно је привукао Псалтир писан глагољцом приближно у другој половини XI века (Cod. slav. 3/N),¹ због пре-

¹ Овај је Псалтир, најпре из шире перспективе, без могућности непосредније контекстуализације, а због разумљиве хронолошке непрецизности глагољске палеографије за ранији период, смештен оквирно у XII век (TARNANIDIS 1988: 91). Ипак, анализа других аутора и наши закључци померају датовање овога споменика у нешто већу старину, од друге половине XI до границе међу столећима (XI/XII) – до када су се коначно уобличавале појединачне варијанте црквенословенског језика. Старији, чувени Синајски псалтир, писан је глагољцом у „старословенском периоду“, негде у XI веку. Од некадашњег рукописа данас је сачувано 209 пергаментских листова (претпоставља се да је првобитно имао 216 листова, Пенкова-Карачорова 2003: 617), величине 15,1 × 11,5 cm. Главни део рукописа од 177 листова, открио је архимандрит Порфирије (Успенски) 1850. године (Cod. slav. 38). Први део споменика неваљано је издао Леополд Вацлав Гејтлер (1883), да би неколико деценија касније научно издање припремио Сергеј Николајевич Северјанов (Северьянов 1922; књига је штампана посмртно, под руководством

тежно глагољских записа испод руке извеснога Димитрија „грешника“. Ради се о целовито сачувану кодексу од 145 пергаментских листова, величине $13,5 \times 11$ цм, обима текста $10,5 \times 0,8$ цм, с 24–26 редова на страни, и данас у изворном повезу.² Први његов проучавалац, Јанис Тарнанидис, врло добро је уочио неке његове особине које га померају на хронолошкој лествици у односу на раније познати Синајски глагољски псалтир, и истовремено га смештају у јужнословенски културни простор. То су недоследна употреба трију варијаната глагољског „и – иже“ (Ѣ, Ж, З) на нивоу целе књиге, с разликама међу писарима, склоност ка уклањању „јусова“, мада се у основи користе четири ова слова (Ѣ, Ѣ, Ѣ, Ѣ), неразликовање етимолошке употребе „јерова“, уз претежније коришћење „дебелог јер“ и тзв. „старословенске“ вокализације полугласника. Уз то, у глагољско писмо несистемски се пробија ћирилица, нарочито у насловима (TARNANIDIS 1988: 91–92; за описе уп. посредно Велчева 2003, непосредно Миклас 2012: 112–116). Могло би то значити да су се писари у другим околностима више служили ћирилицом, не могавши јој одолети. Димитријев псалтир укупним утиском који оставља о себи припада истој традицији којој и старији, „Синајски псалтир“, премда није преписан с њега: поред заједничке, изразите лингвистичке конзервативности и повремених заједничких грешака, истовремено показују подударне језичке тенденције ка подмлађивању, одликује их још спорадична употреба ћирилице, затим типолошки необичне поделе стихова, наслови псалама и неке заједничке маргиналије. Иако Димитријев псалтир садржи нешто млађи текст од физички старијега, он ипак повремено исправља

више угледних коректора). Обојица приређивача извршила су транслитерацију глагољице у ћирилицу. Фототипско издање споменика приредио је Моше Алтбауер (АЛТБАУЕР 1971). У истој прилици када и млађи глагољски Псалтир, пронађен је други део старијега Псалтира, још четири тетраде или 32 листа (Cod. slav. 2/N). Њега је идентификовао и довео у везу с првим делом, археографски описао и фототипски издао Јанис Тарнанидис (TARNANIDIS 1988: 87–91, 249–281). Текст је приредила група чешких аутора под руководством Франтишека Вацлава Мареша (MAREŠ 1997). За сажет приказ с главном литературом о читању Псалтиру в. СС: 18; за подробан, синтетички приказ с исцрпном литературом в. Пенкова-Карачорова 2003; за оцену места овога псалтира у ћирилометодијевској традицији в. MacROBERT 2018.

² Уз Псалтир се јавља и уметак из глагољског лекарственика (3 пергаментске дволиснице између листова 141/142).

неке заједничке грешке, доноси боље читање, али и задржава старије варијанте, како запажа Кетрин Мери Мекробрет (о свему: MacRobert 2018: 153–154, и даље; уп. MacRobert 2016: 92–104). Уз Евхологиј, Псалтир је био најчешће коришћена словенска богослужбена књига (Пентковский 2016: 59–60). Исту структуру и садржај имали су Синајски псалтир и Псалтир Димитрија Синајскога (Пентковский 2016: 60). Ови глагољски псалтири били су намењени источном, манастирском богослужењу, што се види из поделе псалама на 60 слава и 20 катизми, као и из детаљног излагања манастирске вечерње у Синајском псалтиру; подела на славе и катизме учињена је, наиме, на јужнословенском терену око 886–893. године (Пентковский 2016: 60, 81).

Већ проф. Тарнанидис раздваја двојицу писара који су радили на споменику и трећег, читаоца који је по окончаном преписивању, када је постало јасно да се књига неће илуминирати, попуњавао заостале празнине сопственим записима (TARNANIDIS 1988: 92). У опсежној анализи током припрема за фототипско издање, издвојен је још један писар, али је Димитрије задржао своје место – PsDem-X; то су PsDem-A, B, C, помоћна рука PsDem-A1, с тешко одредивим бројем коректорских руку (Miklas 2012: 51–58, 80–85, 87–111; уп. Miklas-Hürner 2015: 303–310; Miklas et al. 2016: 25–28). На првоме листу он ће се и потписати: дѣмѣтрѣ {грѣшн}икѣ ол{...}, а у свршетку текста Јанис Тарнанидис ће наслутити његово звање, „олтарник“ (TARNANIDIS 1988: 92–93, 95–96). Стога ће и сам Псалтир проф. Тарнанидис именовати по њему, „Псалтир Димитрија Олтарника“, што ће се ускоро раширити по научној литератури која се дотицала овога питања. Ипак, ово мишљење се неће одржати у науци (за другачије читање в. ниже у издању текста). На исти овај начин Димитрије је унео два своја исписа на место пропуштене илуминације у Кијевском глагољском мисалу. Захваљујући палеографској идентификацији Димитријева дуктуса у Синајском „мисалу“ (Cod. slav. 5/N), поред главнога писара, као другог писара (Miklas 2000: 123–124), чији је потез начелно синхрон главним писарима Димитријева псалтира, знамо да је Димитрије савременик ових писара и да његови додаци не припадају доста каснијем времену, ма какав утисак о себи остављала његова глаголица. На самом Псалтиру Димитрије је остављао забелешке крајем XI века (уп. Miklas-Hürner 2015: 314).

За овога Димитрија, управо Дм[и]тра,³ утврђено је да је пореклом из наших југозападних крајева (PANTELIĆ 1985: 35–36, MIKLAS 2004 [2002]: 393; MIKLAS 2012; MIKLAS–HÜRNER 2015: 314, 316, 317; САВИЋ 2014: 294–301), и да његови исписи припадају српској редакцији црквенословенскога језика (САВИЋ 2014), и то оној која је формирана на источнојужнословенској подлози, управо „климентовској“ варијанти старословенскога језика. Основна је представа о језику записа да се њиме, упркос напред реченом, одаје утисак укорене и чврсте источнојужнословенске традиције: конзервативна језичка и правописна слика тога типа, па чак и тзв. старословенске вокализације, с повременим мешањем назала (ако то није морфолошко уопштавање или граfiјска инерција у држању предлошка) које одаје континуиране и релативно недавне контакте (за опис уп. ВЕЛЧЕВА 1999: 94). Осим што оваква природа Димитријевих записа илуструје релативно пасиван однос једнога српскога преписивача према властитим предлошцима, уједно је сведочанство развојнога ступња и изразите несамосталности српске писмености развијане далеко од језгрених српских културних средишта, до почетка XII столећа. Из овога се не може јасно сагледати реално стање у српским земљама.

Димитријева глаголица је крупна и немарна, доста груба (пре него невешта, јер се ради о човеку који је радио на неколико сачуваних књига); она је округла и висећа (за његову палеографску таблу в. PsDem-X, MIKLAS 2012: 109–111). На граfiјско-ортографском плану одликују је конституисан „једнојеров правопис“ на бази „дебелога јер“ (ѡ), чиме је условљено и писање „јерија“ у првој граfiчкој компоненти (ѡѡ), свођењем неколиких „и“ на једно, двадесетеричко (ѡ); овде постоје четири „јуса“, основне и јотоване варијанте, генерално с правилном, етимолошком употребом (ѡ, ѡѡ, ѡѡ, ѡѡ), уз ретке изузетке који говоре у корист његова западнојужнословенског порекла (нпр. хиперкорективно ѡдѡѡти 144a10, и ѡѡѡѡ 144a14–15, в. MIKLAS–HÜRNER 2015: 314–315), уз друге црте (уп., нпр., нап. 9); пунктуација се изводи двотачком; ортографска дисјотација палатално изговараних секвенци је у замаху (осим код „јусова“). У свему овоме Димитријев правопис претходи ономе који ће за пола столећа бити остварен

³ То је најприближнија транскрипција његова имена из које ће се у каснијим временима упрошћавањем почетне сугласничке групе добити народно, српско, Митар.

у Гршковићеву одломку апостола; једина разлика биће у драстичном смањењу „јусова“ (они од регуларних словних ликова постају допунске варијанте) и у доследној дисјотацији, спроведеној и на остацима некада назалних графема. Додамо ли неуредном изгледу писма неконтролисан однос према сугласничком свршетку реда (кршење ортографскога „закона отворенога слога“) (уп. Миклас–Нүрнер 2015: 314), намеће нам се закључак да се овде не ради о слабо образованом писару, него, напротив, о писару који долази из једне посебне традиције. Ради се о тзв. народној писмености која се везује за пустињежителство, а не за писаре из „удобних“ писарских скрипторија. Наш Димитрије се, по свему судећи, писмености учио у некој монашкој пустињи (у његову времену најпознатије су оне које су настањивали словенски анахорети на северу и северозападу Византије према Српској земљи). Осим што величина његових слова сугерише да се ради о човеку ослабљенога вида, можда у познијим годинама, његов дуктус у првом реду открива нарочит став према писању, везан за монашки ред којем припада (привидна ограниченост, а не незаинтересованост, јер се и сам вајка на своју „невештину“⁴ – упркос парадоксу, то је израз дубокога поштовања према своме предмету).⁵ Поверавање улоге у писању књига и слобода да попуњава пропуштене делове Псалтира, на посредан начин говоре о угледу овога писара.⁶

Димитрије је у Псалтиру оставио шест глагољских бележака. На првим трима листовима су апокрифне (Велчева 2003: 418), профилатичке молитве, ослоњене једна на другу; управо, ради се о једном тексту (1а/2а/3а) (о молитвама в. Миклас 2014: 18–19). Утисак је да се овиме наставља Молитва Богородици Марији написана раније на првој страници Кијевских листића (Миклас–Нүрнер 2015: 316). На једном листу (34б) износи се кратко литургијско упутство (уп. Миклас 2014: 17). На крају књиге на одвојеним местима настављена

⁴ На једноме месту Димитрије истиче да то што писа, „не оудѣа“ (141а2).

⁵ Ово се не противи чињеници да се могло радити о човеку који је у каснијој животној доби овладао пером.

⁶ Сетимо се у овој прилици једнога писара врло грубога писма који више од два столећа касније пише ћирилицом оригинал Типика архиепископа Никодима (1318/1319) и учествује у писању Сарајевскога преписа Номоканона свтога Саве (Турилов 2013: 45).

је и завршена друга једна молитва, упућена светом Григорију и пресветој Богородици (140a/144a).⁷ Димитрије на књизи оставља и грчки алфабетар (1a), латинички абецедар (1a) и глагољски азбуквар (1a). На његов захтев неко је, вичнији латинском писму, унео абецеду после њега (2a). Записи су први пут, транслитеровани у ћирилицу, дати у каталогу проф. Јаниса Тарнанидиса (TARNANIDIS 1988: 92–94); први је касније нешто другачије прочитан (Велчева 1999: 94–95; Миклас 2014: 26; посебно за абецедаре на л. 1a, в. MARTI 1999: 186–187). У наставку доносимо наше читање записа, према до сада објављеним снимцима, глагољцом и ћирилицом, уз транскрипцију и одговарајући превод.

1a ሐሴት ስብዓ(፪)መቶ ምስልሠቶችን ድብዓት
 ዓቤ(3) ² ሆኖ ጽሕፈት ወጣቱን ጽገኛውን ጽገኛ
 ደ(ሞሮ)ጣጥኑን(፭) ለ(ጸ)ጥኑን ³ ሆኖ ስሙ ለሕፃን
 ተቀባይ ምስል ሆኖ ጽገኛውን ⁴ ጽገኛውን ለሕፃን
 ምስል ደብዓት ሆኖ ጽገኛውን ⁵ ጽገኛውን ለሕፃን
 ጽገኛውን ለሕፃን ጽገኛውን ⁶ ጽገኛውን ጽገኛውን
 ደ(ሞሮ)ጣጥኑን ለ(፭) ጽገኛውን ለሕፃን ለሕፃን ⁷ ጽገኛውን
 ደብዓት ተቀባይ ጽገኛውን ጽገኛውን ጽገኛውን ⁸ ጽገኛውን
 ጽገኛውን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን
⁹ ሆኖ ጽገኛውን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን
 ጽገኛውን ¹⁰ ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን
 ለሕፃን ¹¹ ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን
 ለሕፃን ¹² ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን ለሕፃን

1а азъ дѣм{н}трѣ {грѣшн}никъ
ол{е}⁸ |² въ мѣа от{ъ}ца и с{ън}на
и с{вѣ}а т{а}г{о} д{оу}х{а} |³ Бѣзлѣзж
на горѣ велник{ъ} : |⁴ н кѣзовѣ гла-
сомъ велник⁵ мѣ : азъ вѣжж свѣрѣ
: н оусл{ъ}|⁶иши тѣ мѣ с{вѣ}а т{ън} :
д{ъ}м{н}трѣ : от⁷ъ соловѣа : н ре-
чѣтъ мн кѣ{то} |⁸ тѣ естѣ вѣжжи
свѣрѣ : чло⁹вѣкъ естѣ вѣжжи
свѣрѣ мѣ¹⁰двѣдѣ и мѣдвѣдицѣ :
вл{ъ}|¹¹къ и влѣцицѣ : лисицѣ и
{а}н¹²сѣицѣ : иглѣж и нишиж⁹ :

⁷ Врло је могуће да ове молитве садрже и једно прикривено, алегоријско значење, али не можемо се сложити с превише слободним тумачењем којим се жели повезати више случајних и међусобно оделитих историјских чињеница (Миклас 2014: 19–21; убедљивије, али и даље превише слободно, Миклас *et al.* 2016: 57–63).

⁸ За овакво читање в. МІКЛАС 2012: 73; МИКЛАС 2014: 17; МІКЛАС ET AL. 2016: 22–23. Ипак, није обично да се овај узвик налази на крају исказа, њему је својственија препонираност (уп. *олє чюдо, олє ноуждє, олє лжка, олє безорцик* итд., МІКЛОСИЧ 1862–1865: 501, SJS, 48: 816–817).

⁹ Писање лигатурног *џ* у овој речи израз је несналажења српског писара у прилагођавању лексики која није честа у основном књижевном фонду, у њеном источњојужнословенском лику. Реч *нитџ* припада мекој промени, па је мек изговор с њенога свршетка (н^итџ, у писареву изговору вероватно *ниџ’ју*) хиперкорективно пренет као н^итџиџ. Овај пример посредан је доказ писарева порекла.

с{б?}|¹³ эдсззе з эдзвззе : з т{р?}|¹³ естнж¹⁰ и оловоѣ : и ножѣ
 :рзз-э в|¹⁴ э б-э,р д б-д,р э в-в,р э-
 б-б в-в |¹⁵ б-б р э в-в : з б-б-
 :рзз-э э{з?}|¹⁶ э :рзз-э э-э э-э
 э э б-б : в{б}|¹⁷ э-э б-б э{б :р} э
 б-б б-б э э э |¹⁸ р э э-б-э {э{э
 э{э} э :р э :р э в-б-б э{э} |¹⁹ б-б э
 б-б{...} э : э э в-в э э э{б} э{б}
 |²⁰ а в {г {д е з э} н · к л м н љ о ...
 п р с |²¹ {т у {ф х џ џ} а в с д
 е ф г н и к л |²² {м} н о {п қ р с}
 т у х у ж (= з) : б в в |²³ б б
 э {э {б б в} э} э э б б э :р э
 |²⁴ р б э {с {ф ф} э} д в в ш
 э ? |²⁵ {...} ? э э р ? э ? {?}

Читање: Аз Дм[и]т[ь]р грѣшник, оле [:] въ име Отца и Сына
 и Светаго Духа [:] Възлѣзу на гору велику : и възову гласом вели-
 ком : аз вежу свѣр : и услышит ме светы : Дм[и]т[ь]р : от Солуна :
 и речет ми кто тѣ јест вежеј свѣр : чловѣк јест вежеј свѣр медвѣд
 и медвѣдицу : влк и влчицу : лисицу и лисичишт : иглу и ништију
 т[р?]естију и оловом : и нож въ чрнѣ чрѣну вонзу въ капи своје : и
 доњелѣже с[е]ј нож изму ис капи : влк да с[е] н]е раздрѣшит [:] пи-
 сах [же с]е нѣ не вѣдѣт коли тр[?] : у Свет[у] Марију

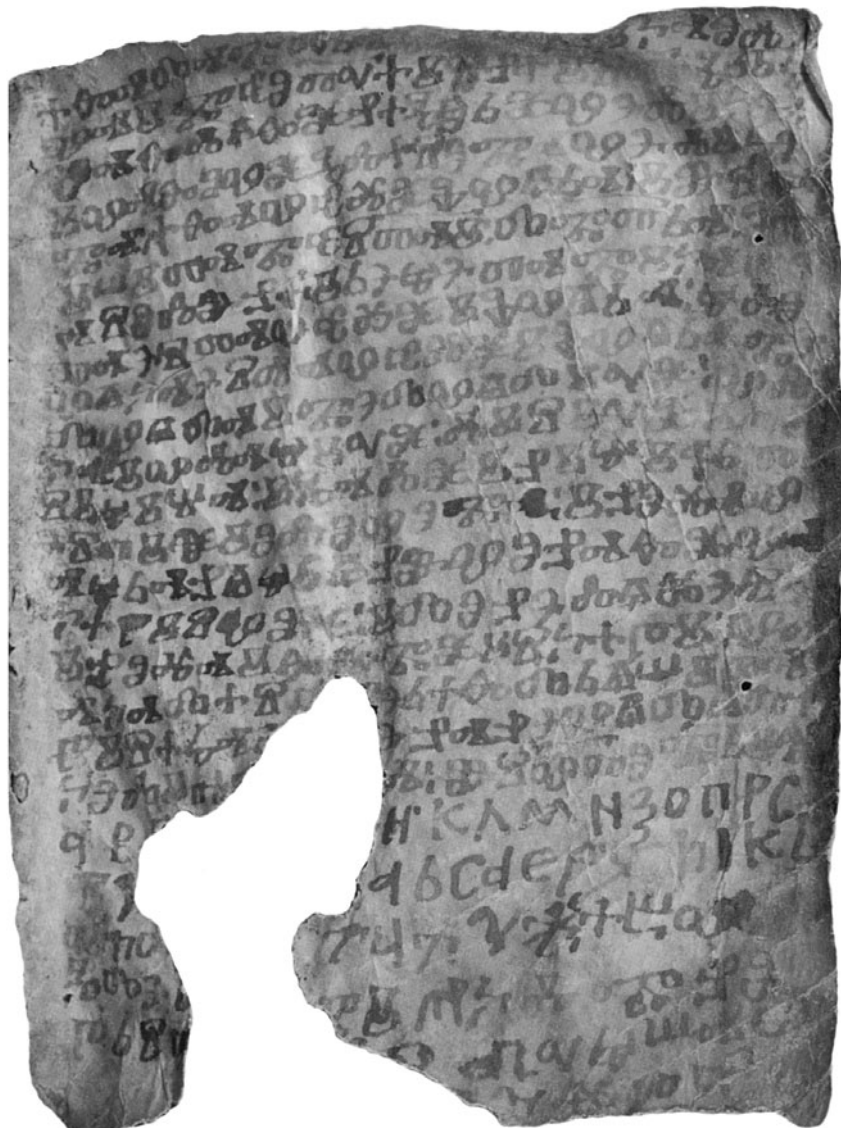
Превод: „Ја, Дм[и]т[а]р грешник, авај! У име Оца и Сина и
 Светога Духа. Успећу се на велику гору и узвикнућу громким гла-
 сом: ја везујем звер¹² и услышиће ме свети Дм[и]т[а]р од Солуна, и
 рећи ће ми: „Ко је тај који везује звер?“ – „Човек је [тај] што везује
 звер – медведа и медведицу, вука и вучицу, лисицу и лисичића иглом

¹⁰ Овако се предлаже у електронском, делимичном издању (<http://mns.udsu.ru/mns/portal.main?p1=42>), али нејасно је. Могло би писати, на пример, т{л?}|естнж или т{лж?}|естнж.

¹¹ За овакав свршетак в., на пример, Миклас ет ал. 2016: 57.

¹² Временом се у цсл. усталио глагол прѣвѣзати, односно прѣвѣзовати (‘liga-
 re (in magia)’, Миклосич 1862–1865: 721, уп. Дьяченко 1899: 478). За забрану ве-
 зивања звери в. у Номоканону при Великом требнику (члан 183, Павловъ 1897
 [1872]: 331).

и концем, сламком¹³ и оловом. И увући ћу нож с црном дршком у своје корице, и док не извучем овај нож из корица, вук нека с[е н]е одреши.“ А писах ово, но не знају када [...] у Свету Марију.“

Димитријев псалтир (= Псалтир), 1а

¹³ Будући да се не види јасно коренски део ове речи, могућа су различита тумачења (на пример, да се ради о бремену, стсл. т{аж}ѣтъ).

[illegible]

За м<о>л<н>тва о вѣщѣ да не вѣ³ъ-
лазигѣ въ кошарѣ : ⁴ Г<оспод>и
н<с(оу)>сѣ>-х<рѣст>е : б<о>же нашъ
: н с<вѣ>тън : тарѣ⁵син : б<о>же
ѣже-си знаменалъ оу⁶ѣ{а} лѣвова
: о данилѣ пр<о>р⁷цѣ : н о текѣлѣ
: тѣн знамена ⁸ и оуста вѣнѣ
: н дивихъ ⁹ пѣсь : да не вѣла-
затѣ въ ¹⁰ кошарѣ : ни иска-
затѣ бр{а}¹¹ка : раба твоего сего
: н мл{?} ¹² и нѣнѣ и присно
и вѣкън {а{м?}} ¹³ Печатѣ даръ
с<вѣ>таго д<оу>х{а} ¹⁴ помноуи г<о-
спод>и сиѣ домѣн ¹⁵ и скотѣ-н-хъ
денѣ и ношѣ : н ¹⁶ с<вѣ>тънмѣ
{г}ригоріемѣ и б<о>городицѣ¹⁷ѣ
нишѣмѣ и хромѣнѣмѣ сѣхр{а}¹⁸нѣн
: н добѣнѣнѣнѣ нхъ мл¹⁹оуиѣмѣ та
г<оспод>и : н млад²⁰ѣнѣца

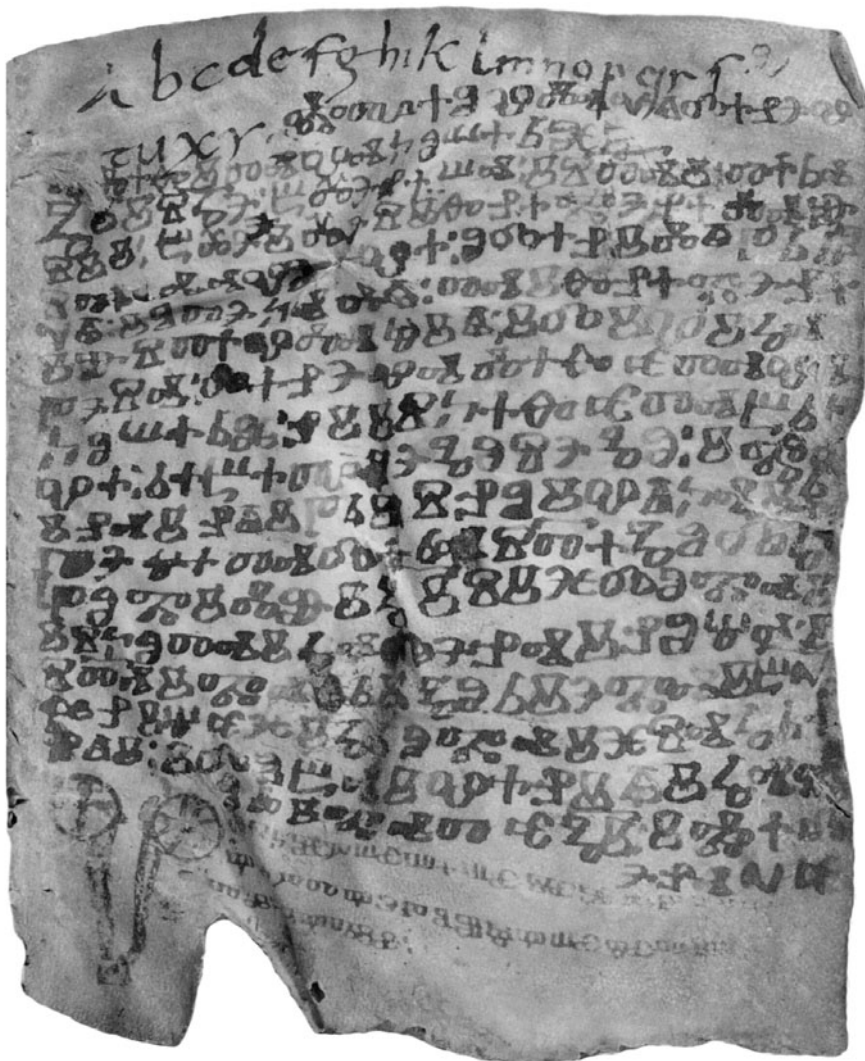
Читање: Молитва о влцѣ да не вылазит въ корашару : Господи
Исус-Хрсте : Боже наш : и светы : Тарьсиј : Боже иже-јеси знаме-
нал уста львова : о Данилѣ пророцѣ : и о Теклѣ : тѣј знамена и уста
влчија : и див'их пес : да не вылазет въ кошару : ни исказет бржава :
раба Твојего сего : и мл[?] и ныѣа и присно и вѣки а[мин]? [:] Печат
дар(ъ) Светаго Духа [:] помилуј Господи сије домы и скоты-и-х ден
и ношт : и светѣм Григоријем и Богородицеју ништеје и хромые
схраѣај : и добыванија их молим Те Господи : и младенце

Превод (наставак 1a): „Молитва о вуку да не улази у кошару: „Господе, Исусе Хр[и]сте, Боже наш, и свети Тар[а]сије,¹⁴ Боже који си запечатио¹⁵ лавава уста за пророка Данила (Данило 6.16–23, 27),

¹⁴ Свети Тарасије је цариградски патријарх (784–806), председавајући на Седмом васељенском сабору у Никеји (787) који је осудио иконоборство и вратио поштовање светих икона.

¹⁵ Архаична је употреба глагола знаменати, присутна у Маријину и Зографском четворојеванђељу (Мт 27.66), синонимна глаголу запечатљети (SJS, 12: 678).

и за Теклу,¹⁶ Он запечати и уста вучија и дивљих паса да не улазе у кошару, нити да искасапе бржава овога Твојега слуге. И м[о]л[им се] и сада и увек и [у] векове а[мин]. Печат дар(ова) Светога Духа! Помилуј, Господе, ове домове и њихову стоку дан и ноћ. И [молитвама]

Псалм, 2а

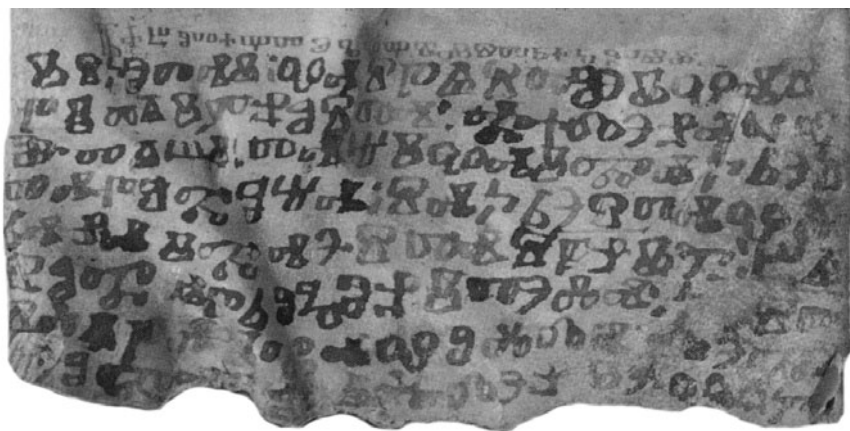
¹⁶ И старозаветни пророк Данило и ранохришћанска света Текла Иконијска, бачени су лавовима да буду поједени, што се, по легенди, није догодило.

свет[ога] Григориј[а]¹⁷ и Богородиц[е], ниште и хроне (са)чувај и њихов иметак,¹⁸ молимо Те, Господе, и децу [...]"

[illegible]

За н скотѣи : вѣспѣстоуи вѣ-
 с|^{2add/14}питѣи юностѣ : младенѣ-
 ца |^{3/15}оутѣши : тѣшивѣи мѣ
 крес|^{4/16}тѣ помоушѣ : съ крестѣ
 вѣ|^{5/17}рѣнѣи мѣ естѣ (сѣ)п(асе)ни
 : Бѣ|^{6/18}сомѣ прогонителѣ : к|ре-
 ст|{ѣ} |^{7/19}слѣпѣи мѣ вождѣ : {д?}е-
 м|о|^{8/20}{н?}ом|{ѣ} {...} р(о)ждени|ю
 в.к.

Читаѣ: и скоты : и въспѣстуј въспитѣј юност : младенце утѣши :
тыштивым крест помошт : съ крест вѣрным јест с(ъ)пасеније : Бѣсом
прогонитель : крест слѣпым вожд : [д]ем[он]ом [...] рождениј[у]
в[.]к[.]

Псалм̄д, 3а

¹⁷ Свети Григорије, по нашем мишљењу, највероватније, Григорије Велики, односно Двојеслов, епископ у Риму (590–604), штован и на Западу и на Истоку.

¹⁸ Именица догњиваниѣ, будући у множ., означава, пре свега, 'иметак, богатство'. У српским повељама постоје творбено и семантички сродне форме: докытнѣ и докытѣ, обоје у значењу *lucrum* 'приход' и *fenus* 'камата'; односно докытъкъ *facultates* 'имање, средства', живнѣ 'стока' и цръвѣнѣ докытъкъ, затим *vestigal* 'данак, порез' (Даничић, I: 285–286, s. vv.; ут. Miklosich 1862–1865: 168).

Превод (наставак 2а): „и стоку. Однегу¹⁹ и одгаји младост, умири²⁰ децу. Ревноснима крст [нека је] помоћ – овај крст вернима је спасење, злим духовима прогонитељ; крст [је] слепима вођа, демонима [...] рођењ[у]? [сваки (?)] ...“.

34Б 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : {𐌸?} : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :	34Б 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : {𐌸?} : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :
𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :	𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :
𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :	𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :
𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :	𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :

Читање: час 1. (?) ношт моли : алелуђија : глас 7. светых : Господи услыши до јако а[з] раб твој јес[ьм] аз : и твоја [мл(?)]

Превод: „Час [први?], ноћ[и], моли: алилуја, 7. глас, „[молитве?] светих, Господе, услыши“ до „јер ја сам Твој слуга; и Твоја м[илост?]“.

Псалмид, 34Б

140а 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : {𐌸?} : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :	140а 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : {𐌸?} : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :
𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :	𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :
𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :	𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :
𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :	𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 : 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰 :

¹⁹ Ретко засведочен глагол, вьспѣстовати.

²⁰ Глагол оутѣшити осим значења ‘утешити, умирити’ може значити и ‘охрабрити’ (SJS, 47: 722–723).

²¹ Или прва два реда треба схватити на овај начин: 𐌸𐌹𐌸𐌰𐌹𐌳𐌰𐌹𐌳𐌰 (?).

²² Облик са супституцијом т : п (стати, како чита и TARNANIDIS 1988: 94; нешто другачијег су мишљења MIKLAS ET AL. 2016: 54 и нап. 127).

140ḡ 𐌱𐌺𐌸𐌹𐌳𐌴𐌸𐌰 𐌸(𐌺𐌰)𐌶𐌹𐌸𐌹𐌳𐌴𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸
 𐌴(𐌴𐌹)𐌶𐌰 𐌸𐌰¹²𐌴𐌹𐌸𐌰 : 𐌸 𐌸𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌸𐌰
 𐌺𐌺𐌴𐌹𐌸𐌰 : 𐌸 𐌸𐌰(𐌸)𐌹𐌸𐌰¹³𐌺𐌹𐌸𐌰 : 𐌳𐌴𐌹𐌸𐌰
 𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰¹⁴𐌸 : 𐌶𐌰𐌴𐌹 {𐌰}𐌸𐌰
 𐌸𐌰(𐌴)𐌸𐌰 𐌸𐌰𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌴𐌺𐌴𐌹𐌸𐌰¹⁵𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 :
 𐌸𐌰𐌹𐌸𐌰 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰¹⁶𐌴𐌹𐌸𐌰
 𐌳𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌸𐌰𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰¹⁷ : 𐌳𐌴𐌹𐌸𐌰
 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰¹⁸𐌴𐌹𐌸𐌰
 : 𐌸 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰¹⁹𐌴𐌹𐌸𐌰
 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰²⁰𐌴𐌹𐌸𐌰
 : 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰²¹𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 : 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰
 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰²²𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 : 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰²³𐌴𐌹𐌸𐌰
 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰²⁴𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 : 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰²⁵𐌴𐌹𐌸𐌰
 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰²⁶𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 : 𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸𐌰 ||

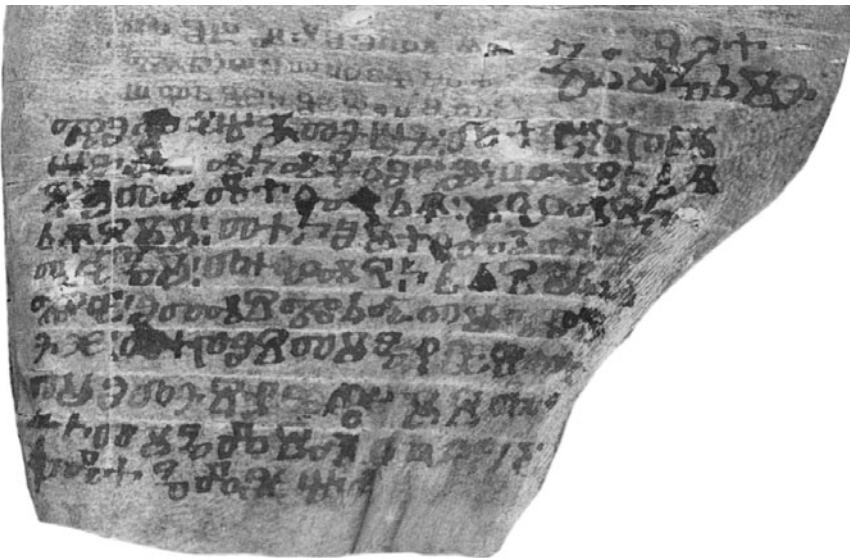
140ḡ приѣте б(ла)гословлени
 о(тъ)ца м¹²оего : и бѣди ми кро-
 токъ : и м(н)лос¹³ръдъ : ꙗкоже
 бѣистъ бѣжднѣ¹⁴и : къ {𐌰}бо
 д(о)моу²³ снмона прока¹⁵женаго
 : нзлѣн о҃нма монма с¹⁶лѣзън
 ꙗкоже нзлнѣлъ еси тон¹⁷ : ꙗже
 носѣ твои о҃мѣи и власѣи о¹⁸тира
 : и отъпоустѣи ѣхъ сѣ мнроу¹⁹ъ те-
 бе м(о)лж г(оспод)и нс(оусть)-хр(ъ)сте
 вседръж¹⁰нтелюу : да отъпоустѣи-
 ши вса¹¹ грѣхън моѣхъ : прѣжде
 даже не¹² оу҃мрж : и да не пора-
 доуетъ са¹³ о мѣнѣ врагъ мои :
 и тебе м(о)л¹⁴ж с(ва)тъни петре :
 иже дрѣжнш¹⁵и ключа ц(а)р(ъ)-
 ствоу неб(е)сноу҃м¹⁶оу : и да ми
 раздрѣши грѣхън¹⁷ моѣхъ на земли
 : и даждъ ми¹⁸ г(оспод)и нс(оусть)-
 х(ръст)е : крѣпостъ с н(е)б(е)се¹⁹ да
 побѣждж днѣвола б²⁰ѣдѣщаго и
 борѣща са съ²¹ мнѣи : м(о)лж
 вса с(ва)тъниѣ²² {а}нѣ(е)лѣи и
 арх(а)нѣ(е)лѣи²³ м(о)лж въса
 с(ва)тъниѣ патр²⁴иар(ъ)хън : и
 вса с(ва)тъниѣ²⁵ твоѣхъ пр(о)р(о)-
 кън : и вса с(ва)тъниѣ ап(о)ст(о)-
 лѣи : и²⁶ м(ж)ч(е)никън ||

Читање: [...]ва Григорије молешту Те Бога : да би пришел къ гро-
 бу : въскрѣсит Лазара : и въскрѣси и : тако и аз мољ[у] Те Господи :
 да въскрѣси[ши] ме от смрти мојеје : да постигну : ста[т]и о деснују
 и слушати глас Твој глаголушт[и] || „приѣте благословѣни Отца

²³ Из неког разлога овде је вршена исправка; наместо растресито напи-
 саног домоу (снмона), сада возъ (?) (Миклас 2012: 71), с непоништеним остатком
 лигатурног -оу.

мојега“ : и буди ми кроток : и милосрд : јакоже быст блуднѣј : въ [?]бо
дому Симона прокаженана : излѣј очима мојима слзы јакоже излијал
јеси тој : јаже носѣ твоји омы и власы отира : и отпусти ју съ миром
Тебе мољу Господи Исус-Хрсте Вседржитељу : да отпустиши все грѣхы
моје : прѣжде даже не умру : и да не порадујет се о мнѣ враг мој : и
тебе мољу светы Петре : иже држиши кључе Царству небесному : и
да ми раздрѣши грѣхы моје на земљи : и дажд ми Господи Исус-Хрсте
: крѣпост с небесе да побѣжду дијавола бдештаго и борешта се съ
мноју : мољу все светыје анђелы и арханђелы мољу все светыје па-
тријархы : и все твоје пророкы : и все светыје апостолы : и мученикы

Превод: „[... Дје?]ва [и] Григорије (или: Григоријева (?)), која
моли Тебе, Бога, да дођеш на гроб васкрснути Лазара и васкрсе га
(Јн 11.38–44). Тако и ја молим Тебе, Господе, да ме васкрснеш из моје
смрти, да успем ста[т]и с [Твоје] десне стране и слушати Твој глас
који говори: „дођите, благословени од мојега Оца“ (Мт 25.34). И буди
према мени благ и великодушан као што си био према блудници
у дому [?] губавога Симона. Пролиј мојим очима сузе као што си
пролио оној која опра Твоје ноге и обриса [их] косом (Мт 26.6–7,
Мк 14.3, Лк 7.37–50, Јн 11.2, 12.3). И [као што] њу ослободи с ми-
ром (Лк 7.50), молим Те, Господе Исусе Хр[и]сте Сведржитељу, да

Псалмѣ, 140а

опростиш све моје грехе, пре него што умрем, и да се не обрадује због мене мој непријатељ (Пс 39.19). И молим Те, свети Петре, који држиш кључеве Небескога царства, и да ми разрешиш моје грехе на земљи (уп. Мт 16.19). И подај ми, Господе Исусе Хр[и]сте, снагу с неба да победим ђавола који не спава и бори се са мнош. Молим све свете анђеле и арханђеле, молим све свете патријархе и све Твоје свете пророке и све свете апостоле и мученике [...]"

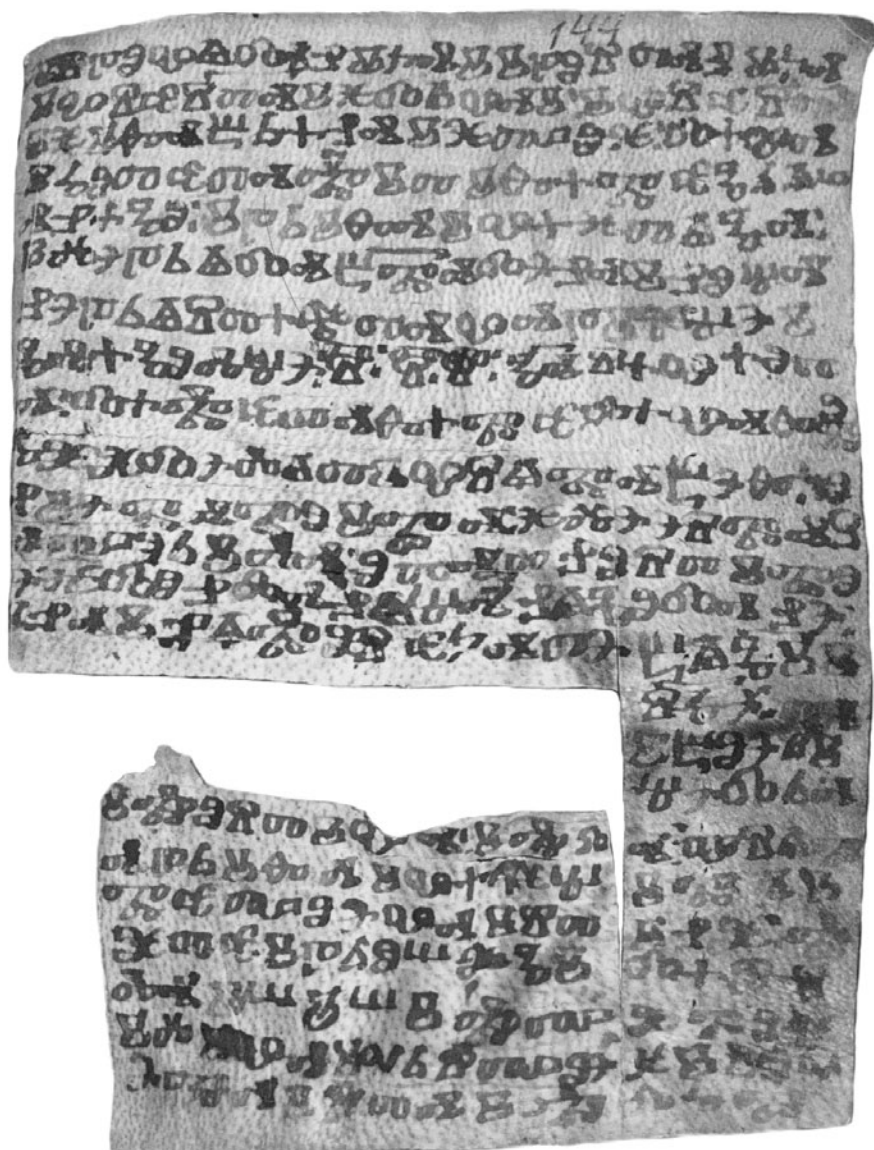
Псалм, 1405

¹⁶ 8 𐌸𐌹𐌳 𐌲𐌸𐌸 ¹⁷ 𐌸𐌺𐌸𐌸𐌸 ¹⁸ 8 𐌸𐌺(𐌸)𐌺𐌹- 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 8 𐌸𐌺(𐌸)𐌺(𐌸𐌸𐌸)𐌸𐌸𐌸 : 𐌸𐌸𐌸𐌸¹⁹ 𐌸 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 8²⁰ 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸²¹ 𐌸𐌸𐌸𐌸 : 8 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸²² 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌸𐌸(𐌸)𐌺(𐌸)𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸²³ 8 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌸(𐌸)𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸²⁴ 𐌸𐌸𐌸𐌸 8 𐌸(𐌸𐌸𐌸)𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸	¹⁶ НБО ЕСН ¹⁷ 𐌸𐌺𐌸𐌸𐌸 ¹⁸ Н 𐌺(Н)𐌸𐌸- 𐌸𐌸𐌸𐌸 Н 𐌺(Н)𐌸(𐌸𐌸𐌸)𐌸𐌸 : 𐌸𐌸𐌸𐌸¹⁹ 𐌸 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸²⁰ 𐌺𐌸𐌸𐌸 𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌸 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌺(𐌸)𐌸²¹ 𐌸𐌸𐌸𐌸 : Н 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌸(𐌸𐌸𐌸)Н 𐌸𐌸 𐌸𐌸𐌸²² 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌺(𐌸)- 𐌸(Н)𐌸𐌸𐌸 𐌺𐌸𐌸²³ Н 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌸(𐌸)𐌸𐌸- 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 {𐌸𐌸(𐌸)}𐌸²⁴ 𐌸𐌸𐌸 Н 𐌸(𐌸𐌸)𐌸𐌸- 𐌸𐌸(𐌸) 𐌸(𐌸𐌸)𐌸(𐌸)𐌸(𐌸)
---	--

Читање: исповѣдники и постники все светыје дѣвы : и все светыје избраније Твоје : да възхотет молити за ме грѣшнаго : и призываје Тѣ Господ : иже прѣд Богом ден и ношт не прѣстајут въпијуште и глаголюше : свет : свет : свет : Господ Саваот : да молет за ме да възмогу уделѣти всѣм безаконијем мојим јеже јес[ь] м сътворил : от јуности мојеје до н-днѣштьѣаго (!) дне : и ныѣа мољу се къ Тебѣ Господи Исус-Хрсте иѣо јеси штед[ь]р и милостив и милосрд : всѣм призывајуштим име Твоје въ истину мољу Те : и прошу Господи да услышиши молитву моју и живы царствујеј Отцем и Светым Духом

Превод (наставак 140б): „исповеднике [вере] и испосники, све свете девице и све Твоје свете избранике да добију жељу да се моле за мене грешнога. И зазивајући Тебе Господа, који пред Богом дан и ноћ не престају да узвикују и говоре: „свет, свет, свет, Господ Саваот“ (Исаија 6.3, Откр 4.8), да моле за мене да смогнем [снаге] да надвладам²⁷ све своје безакоње које сам починио, од своје младости до данашњега дана. И сада, молим се Теби, Господе Исусе Хр[и]сте, јер си дарежљив и милостив и великодушан према свима који зазивају Твоје име. Заиста Те молим и иштем, Господе, да услишиш моју молитву, [Ти] који обитаваши и владаш [с] Отцем и Светим Духом.“

²⁷ Глагол је необичан само с гласовне стране (жделѣти, тј. оделѣти), иначе је у изворима раширен, превасходно као одмѣти (оба лика се лематизују у SJS, 23: 516–517). Као у нашем споменику, одговарајући лик се бележи у Супрасалском зборнику (×4) и у Григоровичеву паримејнику (×1) (SJS, 23: loc. cit.).

Псалм̃д, 144а
(исечци према: MIKLAS ET AL. 2012)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- АЛТБАУЕР, Моше (прир.). *Синајски ѱсалиѿир. Глаѿолски ракоѿис од XI век од манастѿирѿи Св. Каѿѿерина на Синај*. Скопје: МАНУ, 1971.
- ВЕЛЧЕВА, Б. „Късната българска глаголица.“ *Кирило-методиевски студии*, книга 12. София 1999, 87–152.
- ВЕЛЧЕВА, Б. „Псалтирѿт на Димитѿр Олтарник.“ *Кирило-методиевска енциклопедия*, том III. Гл. редактор Л. Грашева. София 2003, 417–418.
- ДАНИЧИѿ, Ђура. *Рѿечник из књижевних сѿѿарина срѿпских*, I–III. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд: Вук Караѿић, 1975³ [1863–1864].
- ДЪЯЧЕНКО, Григорѿй. *Полный церковно-славѿянский словарь*. Москва 1899.
- МИКЛАС, Хайнц. „Синайский глаголический псалтырь Димитрия.“ *Старобългарска литература* 49–50 (2014): 11–27.
- ПАВЛОВЪ, А. *Номоканѿнѿ при Большоѿмѿ требникѿмѿ*. Ученѿя записки Императорскаго московскаго университета. Отдѣлѿ юридическѿй, вып. 14. Москва, 1897 [Одесса, 1872].
- ПЕНКОВА, П., И. Карачорова. „Синайски псалтир.“ *Кирило-методиевска енциклопедия*, том III. Гл. редактор Л. Грашева. София 2003, 616–622.
- ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. „Славѿянское богослужение византийскаго обряда и корпус славѿянских богослужебных книг в конце IX – первой половине X веков.“ *Slověne* V/2 (2016): 54–120.
- САВИѿ, Виктор. „Редакцијске одлике прве стране Кијевских листића.“ *Светѿи Ђурило и Метѿодије и словенско ѿсано наслеђе (863–2013)* (ур. Јованка Радић, Виктор Савић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 277–308 [у овој књизи: 59–87].
- СЕВЕРЬЯНОВ, С. Н. *Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века*. Петроград 1922.
- СС: *Старославѿянский словарь (по рукописѿям X–XI века)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Е. Благовой. Москва 1994.
- ТУРИЛОВ 2013: О датировке и происхождении двух сербских пергаменных списков Святосавской Кормчей, *Славѿянский альманах* 2012 (Москва 2013): 43–62.
- MACROBERT, Catherine Mary. „The place of Dimitri’s Psalter (MS Sinai 3N) in the early transmission of the Church Slavonic Psalter.“ *The Bible in the Slavic Tradition* (ed. Alexander Kulik et al). Leiden–Boston: Brill, 2016, 89–106.
- MACROBERT, Catherine Mary. „Re-evaluating the *Psalterium Sinaiticum*: the Limitations of Internal Reconstruction as a Text-Critical Method.“ *Poznańskie Studia Slawistyczne* 14 (2018): 149–167.
- MAREŠ, F. V. (red.). *Psalterii Sinaitici pars nova (monasterii s. Catharinae codex slav. 2/N)*. Ad editionem praepaverunt P. Fetková et al. Wien 1997.
- MARTI, Roland. „Abecedaria – A Key to the Original Slavic Alphabet: The Contribution of the Abecedarium Sinaiticum Glagoliticum.“ *Thessaloniki – Magna Moravia*. Proceedings of the International Conference Thessaloniki, 16–19

- October 1997. Thessaloniki: Hellenic Association for Slavic studies – SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999, 175–200.
- MIKLAS, Heinz. Zur editorischen Vorbereitung des sog. Missale Sinaiticum (Sin. slav. 5/N).“ *Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur* (Hrs. Heinz Miklas). Wien: ÖAW, 2000, 117–129.
- MIKLAS, Heinz. „Zur Relevanz des neuen sinaitischen Materials für die Entwicklungsgeschichte der Glagolica.“ *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa (2002) (ur. Marija-Ana Dürriegl i dr.). Zagreb: Staroslavenski institut – Krk: Krčka biskupija, 2004, 389–399.
- MIKLAS, Heinz (red.). *Psalterium Demetrii Sinaitici (monasterii sanctae Catharinae codex slav. 3/N), adiectis foliis medicinalibus*. Ad editionem phototypicam praeparaverunt M. Gau et al. Wien 2012.
- MIKLAS, Heinz – Dana Hürner. „Westliche elemente in den sinaitischen glagolitischen Handschriften.“ *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju*. Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa (2012) (uredili Vesna Badurina Stipčević i dr.). Zagreb: Staroslavenski institut, 2015, 301–320.
- MIKLAS, Heinz, Melanie Gau, Dana Hürner. „Preliminary Remarks on the Old Church Slavonic *Psalterium Demetrii Sinaitici*.“ *The Bible in the Slavic Tradition* (ed. Alexander Kulik et al.). Leiden–Boston: Brill, 2016, 21–88.
- MIKLOSICH, Fr. *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum*. Emendatum auctum. Vindobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, 1–52. Praha: Československa akademie věd – Slovanský ústav, 1958–1997.
- TARNANIDIS, I. C. *The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki 1988.

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ

ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ,
ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ

ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΒΛΑΔΙΜΗΡΟΥ ΚΑΙ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ

τυπωθεῖσα μὲν πρῶτον δαπάνῃ τοῦ τιμιωτάτου Κυρίου Ἰωάννου Παπαῦ
τοῦ ἐκ τῆς πόλεως Νεοκάστρου·

νῦν δὲ ἀνατυπωθεῖσα κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Γλυκὺ τοῦ 1774

ἀναλώμασι τῶν εὐσεβῶν Κυρίων

ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ, ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ,
ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΖΟΥΦΚΑ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΥΜΕΩΝΟΣ,
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ, ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ ΥΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΚΡΟΤΝΙΤΣ, τῶν λεγομένων ΚΟΡΩΝΑ.

EN BENETIA

ΕΚ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ.

1858

Штампана грчка служба светом Јовану Владимиру, Венеција, 1858.

СРПСКИ ЈЕЗИК У ДИОКЛИЈИ У ДОБА КНЕЗА ЈОВАНА ВЛАДИМИРА

І. НАРОДНИ ЈЕЗИК

Нису сачувани домаћи споменици из најстаријег периода у историји српског језика, иако се с разлогом верује да их је било. Па ипак, стање у народном језику и пре XII века може се донекле посредно сагледати, у првом реду захваљујући усамљеним лексичким потврдама у инојезичким врелима, грчким и латинским. Филолозима су на располагању два изузетна списка – Порфирогенитово и „Дукљаниново“ сведочанство, поред других извора, с мањим захватом у домаћи језички корпус. Оба извора имају изразито компилативан карактер и сачувана су у каснијим преписима, што у језичком смислу умањује вредност њихових података. То важи у неједнакој мери, од места до места у самим изворима, и од извора до извора. Питање њихове историјске вредности за нас је, овде, у другом плану, иако, с разлогом, историчари највише поверења поклањају цареву казивању. Порфирогенитов спис *De administrando imperio* настао је између 948. и 952. године, док је његов најстарији препис с краја XI века; постоји и неколико преписа из XVI века (CONSTANTINE PORPHYROGENITUS 1985 [1967]: 11, 16, 21, 23, 33; ВИИНЈ II: 3). Барски родослов или Љетопис попа Дукљанина, како се до скоро ово дело звало (било је и других слободно формулисаних назива, в. Ковачевић 1967: 423), односно „*Gesta regum Sclavorum*“ како је недавно предложено (GRS I, 2009: VI–VII), заправо није из XII века,¹ премда се сматра да најверније одражава збивања између 1040. и 1150. (поглавља 37–47) (GRS II, 2009: 60, 67, 307–308, 311), најблискија времену стварања основне подлоге искоришћене за писање компилације.² Тибор Живковић је показао

¹ Дело је морало настати после 1199 (GRS II, 2009: 60).

² Писац је, за овај период, највероватније располагао некаквом диоклијском хроником од времена Стефана Војислава до кнеза Радослава, сазданом на

да је дело настало у две редакције, и обе су с краја XIII века. Прва је писана у Сплиту између 1295. и 1298, друга у Бару између 1299. и 1300. године (GRS II, 2009: 311; 348). Обе је саставио црквени великодостојник пореклом Чех, по имену Рудгер (GRS II, 2009: 350–364, 366), по налогу хрватског великаша Павла Шубића, тада обузетог великим политичким амбицијама (GRS II, 2009: 151–152, 223, 225, 340–342, 364–365, 372). У време писања латинске верзије, Рудгер је био архиепископ барске цркве (GRS II, 2009: 61; о свему в. 373).

За анализу језичког материјала битно је време настанка ранијих извора који су преузимани или консултовани приликом настајања ових дела. Порфирогенитов спис црпе податке из синхроних извора, усмених и писаних (око 950) и свакако старијих (доказано је, на пример, да је коришћена Теофанова хроника с почетка IX века). Како се запажа у предговору коментарисаног превода на српски језик, то је, заправо, збирка „исписа из званичних архива Византиског царства и различитих историских списа“ (Ферјанчић 2007 [1959]: 3). „Геста“ показују одјек неких збивања из централне Европе IX века. Пажњу нам привлачи појава великоморавскога кнеза Сватоплука (стсл. свѣтоплѣкъ), који се смешта у време „неког филозофа по имену Константин из града Солуна“ (8. глава).³ То је доказ да је до каснијега састављача стигла тзв. Панонска легенда. О Константину, потоњем Тирилу, дају се доста подробна обавештења, између осталог и да је „преобратио цео бугарски народ“, што је за Тибора Живковића доказ да је коришћена и чешка Легенда о светој Људмили, где се Бугари први пут помињу у оваквом контексту (друга половина XIII века) (GRS II, 2009: 125).⁵ У следећој целини истиче се да је Константин „заредио свештени-

богатим вестима, писаном словенским језиком, што се одразило на квалитет превода (GRS II, 2009: 271, 284–285, 287). Тибор Живковић је претпоставио да је та хроника састављена на основу селекције поузданих извора у време када је Вукан Немањић протерао Стефана из Србије, између 1200. и 1207, највероватније око 1200 (GRS II, 2009: 310; 322).

³ „Temporibus huius floruit, ut rosa, ex civitate Thessalonica quidam philosophus Constantinus nomine“ (GRS I, 2009: 30–31).

⁴ „Convertit totam gentem Bulgarorum et similiter baptizati sunt in fide sanctae Trinitatis“; у стхрв. верзији се говори о бугарској држави – „na viru charstgianschu obratj sfu Bulgariu“ (GRS I, 2009: 32–32a).

⁵ Прецизно о изворима овога поглавља в. GRS II, 2009: 314.

ке и саставивши словенско писмо, превео је с грчког на словенски језик ... свете књиге, уредивши богослужење по грчком обреду“ (9. глава).⁶ Поименично се помињу учесници збивања (на пример папа Стефан и византијски цар Михаило),⁷ али је занимљиво да је усмена на светог Методија остала само у форми књиге која је понела његово име.⁸ У томе се очито крије далека усмена на тзв. Методијев „Номоканон“.⁹ У властитим именима која преноси латински текст овде нема изразите старине која би се могла очекивати, с обзиром на то да се односи на познопрасловенски језички период (IX век), битно другачији од млађега, српскога. Нема ни севернијих, западнословенских црта које би упућивале на потоњу рецепцију (*Svätöpluk*). У врло карактеристичном Сватоплукову имену видимо млађи западнојужнословенски (српски) фонетизам – деназализацију и уопштени полугласник предњега реда у латински декомпонованом вокалном *l* (*Svetop(e)l(e)k* ← *Svetopl̥k*, у слушној перцепцији *Svetopl̥b^ek*).¹⁰ Овакав фонетски резултат указује на природан развој у западнојужнословенској средини, вероватно у усменој традицији. То значи да је легенда о моћном северном кнезу такође прошла и кроз језички филтер у којем су се одговарајуће промене догодиле (у случају искључиво књишкога преузимања ово не би било могуће) или да је, барем, то име, само по себи, постојало и на југу. Посведочени фонетски записи одражавају живи изговор

⁶ „Ordinavit praesbyteros et litteram lingua Sclavonica componens commutavit ... omnes divinos libros ... de Graeca littera in Sclavonicam, nec non et missam eis ordinans more Graecorum“ (GRS I, 2009: 34–36).

⁷ Тибор Живковић закључује да је аутор списка држао у рукама Житије светог Константина – Ћирила, а да се Легендом о светој Људмили служио само по сећању (GRS II, 2009: 127–128; исцрпно о свим могућим изворима 315).

⁸ „Multas leges et bonos mores instituit. Quas qui velit agnoscere librum Sclavorum qui dicitur Methodius legat. Ibi reperiet qualia bona instituit rex benignissimus“ (GRS I, 2009: 60).

⁹ Подробније о могућим изворима в. GRS II, 2009: 158–160.

¹⁰ Тако је и у Београдском препису у којем постоји само један лик, утврђен редактуром – *Suetoplek*, и у Ватиканском препису који чува разноврсност из које се види изворна састављачева слобода у транскрипцији – *Sfetopelek*, *Suetopelek*, *Sphetopelk*, *Sphetopelek*, *Suetopelk*. О различитим ликовима в. Предговор у: GRS I, 2009: I, II. У стхрв. верзији ово име се изгубило, замењено је другим, али је остао његов траг у перифрази у оквиру апозиције – „Budimir chragl šfetoga ručja“ (GRS I, 2009: 40a). Хрватски преводилац није разумео да се ради о властитом имену (GRS II, 2009: 129).

с Балкана који није старији од XI века, а то је важно за разумевање времена и начина уклапања старијега наратива у млађи текст. У Гестама има још историјских садржаја који се могу проверити у другим изворима или који сами по себи делују доста уверљиво. У имену наводног Часлављева (*Ciaslavus*) оца Радослава (*Radoslavus*) у легендарном казивању (22. и 25. глава) можда се може видети његов чукундеда, поменут, такође, у Порфирогенитову спису (32. глава).¹¹ Обојици су овде имена значајно подмлађена.¹² Развијена легенда о Павломиру Балу (*Paulomirus*, *Paulimirus Bello* – *Bellimirus*) који се везује нарочито за Травунију, призива у сећање Белоја (Бџлој, Βελάης), моћног жупана Травуније, чији се син, по Порфирогенитову сведочењу (34. глава), оженио Властимировом кћерју.¹³ Није тешко објашњиво везивање, у народној свести, чувеног травунијског владара из IX века с легендом о настанку Дубровника,¹⁴ чија је подмлађена варијанта забележена у 26. глави хронике. Интерполирано објашњење словенског назива Дубровника (*Dubrovnic*),¹⁵ с обзиром на фонетске карактеристике (без назала и без слабога

¹¹ Исту могућност оставио је и Тибор Живковић, али уз начелан опрез, јер су историјски догађаји из касног VIII века током више од пет стотина година морали прерасти „у праву легенду, у којој би историјско језгро било доведено до непрепознавања“ (GRS II, 2009: 205; за стране узор на основу којих је обликовано казивање о краљу Радославу, в. GRS II, 2009: 229–230). Легенда о Радославу, Чаславу и Балу, по његовом мишљењу, настала је у Дубровнику у XI–XII веку (GRS II, 2009: 238–239).

¹² Часлав је свих шест пута записан као ὁ Τζεεσθλαβος, што је у транскрипцији проф. Александра Ломе **Čejeslavъ*, према прасл. **čajati* (Лом 1999/2000: 120), у старијем лику (< **kēj-ē-*, ЭССЯ 4, 1977: 10–11), као врло архаична форма (уп. пољ. *Czesław*, чеш. *Česlav*); Порфирогениново ὁ Ροδόσθλαβος управо је *Rodoslavъ* (Лом 1999/2000: 119–120).

¹³ До истог закључка долази и Јован Ковачевић (Ковачевић 1967: 364–365). Он Павлимира Бела ставља у период између 860. године и почетка X века. Његову владавину приближно временски одређују упад Арабљана на јадранску обалу (866), и сукоб с Мађарима (почетком X века). По Ковачевићеву мишљењу, женидба Павлимирова сина Прелимира Прехвалом, кћерју неименованог рашког жупана, траг је Порфирогенинове вести о женидби Белојева сина Крајине Властимировом кћерју (нав. место). Тибор Живковић сматра да се Порфирогенинова вест о удаји Властимирове кћери односи на четрдесете године IX века (GRS II, 2009: 239).

¹⁴ Травунија и Дубровник су, иначе, врло дуго били у тесним односима.

¹⁵ „*Slavi vero Dubrovnic appellaverunt, id est Sylvester, sive Sylvestris, quoniam, quando eam aedificaverunt, de silva venerunt*“ (GRS I, 2009: 110).

полугласника ← **Dobrovnikъ*), сведочи о каснијем уношењу у легенду (после XI века).¹⁶ Није случајно што ће након погибје кнеза Часлава и његових најближих сродника (око 960), чиме је изумрла мушка линија Властимировића, нарастати значај двеју неретко супарничких грана које су по женској линији наставиле ову лозу, што им је, како разумемо, давало легитимитет. Тихомилова ће породица држати наследну власт у Рашкој, уколико се, заправо, не ради о Тихомилу из XII века, премештеном у легендарној повести у ранији период.¹⁷ Белојеви потомци у Травунији држаће власт у јужнијим областима, пре свега у Зети (с Подгорјем), која је од посебног значаја за писца Геста. Травунијски кнежеви из X века (34. глава DAI), Хвалимѣрь (ὁ Φαλιμέρης) и Порфиригенитов савременик Ђуђимѣрь (ὁ Τζουτζήμερις), у обрнутом реду се дају у каснијем латинском спису (32–34. глава), опет у подмлађеним ликовима, као краљеви Туђимир (*Tugemirus*) и Хвалимир (*Chualimirus*).¹⁸ Њихов наследник (вероватно Ђуђимеров син), легендарни краљ Петрислав (*Petrislavus*), како се претпоставља, први је диоклијски владар чије је постојање поткрепљено материјалним доказима – кнез Петар с византијског печата који је објавио Густав Шламберже (1884).¹⁹ Његов је син Јован Владимир, добро посведочен у Краткој историји Јована Скилице која се окончава с 1057. годином, као владар „Трималије и оближњих области Србије“ (ВИИНЈ III: 117). Владимиров судбина потанко је представљена у Гестама и сматра се да је непосредно преузета из данас несачуваног Житија светог Јована Владимира (GRS II, 2009: 319; Живковић 2006: 68). Владимира у бурним временима наслеђује сродник, краљ Доброслав, заправо Стефан Војислав (или Стефан Доброслав Војислав)²⁰, у којем се

¹⁶ И она је, иначе, у врло сличном облику забележена у Порфиригенитову спису (29. глава).

¹⁷ Тибор Живковић је закључио да су у се у истој легенди нашле испреплетане личности из различитих епоха, Тихомил из друге половине XII века, Часлав из прве половине X века, угарски великаш Киш, погинуо 1128 (GRS II, 2009: 204; о изворима GRS II, 2009: 316).

¹⁸ Исту везу уочава и Јован Ковачевић (нав. место). Тибор Живковић, такође, подвлачи да оваква подударност тешко да може бити случајна (GRS II, 2009: 240). Раније и Шишић 1928: 454. За транскрипцију ових имена в. Лома 1999/2000: 119.

¹⁹ Θεοτόκε βοήθει Πέτρου ἄρχοντα Διοκλίου(ς) Αμῆν (Живковић 2006: 67).

²⁰ Живковић 2006: 77 (уп. име бугарског цара: Роман Гаврило Радомир).

спајају обе српске династије (глава 37).²¹ Нимало случајно, и он се на историјској позорници појављује као Травуњанин Србин.²²

Нису сви језички подаци у Гестама подмлађени. На пример, када Владимиров најмлађи стриц, Мирослав, пође у посету брату Петриславу, настрадаће у олуји док буде пловио преко Скадарског језера (крај X века).²³ Језеро се у извору зове *Блаџом*, али без извршене метатезе ликвида – *per Baltam* (GRS I, 2009: 124). Фердо Шишић је ово навео као потврду средњовековног романског облика **balta* ‘језеро’ (Шишић 1928: 455, нап. 120). Узима се да ово није јужнословенска позајмљеница у илирско-трачким прежицима на Балкану (уп. рум. *baltă*) јер нема метатезе ликвида (Скок I, 1971: 169). Ипак, исти реликт налазимо и у српском препису Шестоднева Јована Егзарха из 1263. године: бал’тинџ 73а.21–22 (Aitzetmüller III, 1961: 13), па су различита тумачења могућа.²⁴ Познато је да у топонимији нису реткост старији заостаци, посебно ако је било преслијавања словенскога становништва или ако је називе преузимало инојезичко становништво, конзервирајући одређено стање (у Приморју, на пример, словенско-романска узајамна преузимања). Добро је за језичку анализу то што састављачи ових дела, и *Gesta regum Sclavorum* и *De administrando imperio*, као странци, нису имали потребе да дотерују фонетску транскрипцију језичке грађе из српскога језика, него су најчешће преузимали готове литерарне форме, а то материјалу осигурава извесну вредност. Ипак, није увек могуће са сигурношћу оделити слојеве који су некада међусобно веома помешани.

У централним српским областима (централни штокавски масив), у које Диоклија не спада, с обзиром на њен погранични положај, српски народни језик се издвојио на познопрасловенској подлози на прелому X–XI века, а то је управо време Јована Владимира (рођен у последњој деценији X века, управљао Диоклијом 1000–1016, Живковић 2006: 72). Порфирогенит је, дакле, ухватио последњи

²¹ За могућа објашњења в. Живковић 2006: 76–80.

²² Тако говори Кекавмен о њему (ὁ Τριβοῦνιος ὁ Σέρβος), описујући догађаје из 1042. године (ВИИНЈ III: 210). – Традиција га, као и целу породицу, очито, везује за област из које воде порекло, које сеже до Порфирогенитова кнеза Белоја.

²³ Тибор Живковић запажа да у 34. поглављу „изгледа да престаје домишљање аутора и он почиње да користи неки конкретан извор“, вероватно уводни део Житија светог Јована Владимира (GRS II, 2009: 260–261).

²⁴ О етимологији прасловенског **bolto* в. ЭССЯ 2, 1975: 179–182.

тренутак живота српских говора у оквиру прасловенске језичке формације. За разлику од стабилног језгра, опсег и карактер језичких периферија теже је одредити. У Порфирогенитово време Диоклија није довољно диференцирана будући да је то транзитна зона између Византије и Срба, па је зато о њој и остао такав квалитет података. Она заправо добија своје место у политичкој, али и језичкој историји тек након Јована Владимира, а он сам није имао већу политичку улогу (Живковић 2006: 72). Могло би се очекивати да овај простор, будући у снажном загрљају Византије,²⁵ па отуда дуго на периферији друштвеноисторијских збивања која су се одвијала у дубини српских територија, донекле касни у језичком развоју. На бази реконструкције само једнога Порфирогенитова топонима, који је свакако производ контаминације – τὸ Λοντοδόκλα (као случајном грешком стопљена два у један – τὸ Λὸ[γγ καὶ] τὸ Δόκλα), закључује се да деназализација у Диоклији можда касни до XII века када се, тек у Гестама, први топоним јавља у лику *Лушка* (*Lusca*), без назала (Ковачевић 1967: 320; Лома 1999/2000: 113). Могло би се отићи и даље, па да се устврди да постоји разлика чак и у карактеру задњег назала – да је у средишњим штокавским крајевима он већ затворен (на путу ка дијагоналној деназализацији, $\rho > \text{ц}$, $\rightarrow \text{и}$), а на периферији да је задржао прасловенску фонетску вредност (која би водила само директној деназализацији, $\rho > *o$). Ипак, за то нити је довољно материјала нити је он сигуран. А затим, у коначном резултату видимо управо штокавски тип деназализације, што значи да се промена у артикулацији и овде догодила. Уосталом, сви записи на које се ослањамо, настајали су на терену у различитим временима, од различитих људи, од којих се не може очекивати истоветна репродукција фонетског материјала.²⁶ Када би се, ипак, одржао закључак о заостајању у језичком развоју, могла би се повући изоглоса према другој српској периферији на левој обали Велике Мораве где Јован Кинам 1150. године бележи Λογγομνρός (Λογγομνροῦ) (ВИИНЈ IV: 27). Задржавање назала на томе терену, међутим, било

²⁵ Да је Диоклија од времена формирања у зависности од Византије, одавно се помишљало; в. нпр. Живковић 2006: 69 (Диоклија је деценијама пре појаве Владимира у посебним везама с Царством).

²⁶ Различита перцепција и различит степен образовања, изазвани су субјективним разлозима и објективним околностима у тренутку бележења.

би тешко објашњиво, с обзиром на то да је читавих 130 година раније, у првом Василијеву сигилиону Охридској архиепископији (1019), потврђена деназализација даље на исток, по истој линији, у помену села Сукова (τὴν Σύκοβον) (Новаковић 2003 [1908]: 81; Лома 1994 [1992]: 121–122; Gelzer 1893: 43). Кинамов непосредан извор и старина традиције коју преноси су неизвесни. Кашњење у односу на центар је, наравно, могуће и очекивано, али до XII века – тешко (осим уколико није било накнаднога померања становништва, изазваног ратовима). Важно је истаћи и ово: периферија није мање српска од центра; она је само нешто конзервативнија; да је део јединственога српског организма, сведочи укупно јединство; она, на пример, не прима или у минималној мери прима утицаје суседних словенских формација и с извесним закашњењем обликује се под утицајем језичкога средишта.

Како запажа проф. Александар Лома, у српском и хрватском материјалу код Порфирогенита окончање деназализације није посве извесно. Постоје примери који указују на промену артикулације назала задњег реда и сасвим неколико примера који би могли указивати на свршетак процеса, али је за њих могуће пружити и друга објашњења (Лома 1999/2000: 134). Порфирогенит, такође, не нуди поуздане примере који би илустровали статус етимолошкога назала предњег реда са штокавскога терена. За чакавски, међутим, који ће у историји имати успоренији развој, сигурни су примери задржавања назала средином X века (ή Τζένζηνα и τῆς Ζεντίνας ×2, тј. *Četina*, Цетина – жупанија и река, ή Πεσέντα, тј. *Pьseta* ген. једн., Псет – жупанија, Лома 1999/2000: 134; Скок III, 1973: 64). Геста нуде читав низ потврда за штокавско уклањање назала задњег реда. Издвајамо, пре свега, 30. поглавље, „писано са великом пажњом и комбиновањем више независних извора“ (GRS II, 2009: 247; 318), у којем се наводи списак жупа у оквиру збивања која се смештају у последњу четвртину X века. Овај списак би за филологију могао бити посебно занимљив под условом да је сачињен на основу неког извора из тога периода, највероватније разних исправа (уп. GRS II, 2009: 318); уколико је измишљен, он би одражавао стање из XIII века (GRS II, 2009: 251–252), што би, опет, имало одређену вредност, јер би долазило из независнога, латинског извора. Казивање почиње речима да је тада „преминуо бугарски цар по имену Петар, који је столовао

у граду Великом Преславу“. Петар је умро убрзо после повлачења с престола 969. године (Пириватрић 1997: 44). Потом је „грчки цар сакупивши силну војску заузео целу Бугарску и потчинио је својој власти“, да би „они који су предводили војску дошли са војском и заузели су целу провинцију Рашку“ (GRS I, 2009: 116). То је акција цара Јована I Цимискија из 971. године. Недуго по смрти грчкога цара (976), Рашани убијају византијску посаду у Расу и уз помоћ краља Прелимира на власт се враћа стари велики жупан, однедавно његов таст (GRS I, 2009: 116–118).²⁷ Прелимир добија четири сина којима равноправно дели земљу (уводи се „тетрархија“) – Хвалимиру даје Зету с градовима и жупанијама, Бољеславу Травунију са жупанијама, Драгиславу Хум са жупанијама, Свевладу Подгорје са жупанијама. Проблем је са Свевладовим именом (**Vъsevladъ*, Rodić 1980: 313), које се оба пута јавља деформисано, што сведочи о фонетској несигурности. Први пут вероватно је с извршеном метатезом **wse-* > **swe-* која се у изворима повремено јавља иза средине XIII века²⁸ (*Sferaldius* у Београдском препису, *Spelanchus* у Ватиканском препису, GRS I, 2009: 118; *Svevladius* се реконструираше на основу Орбинијева превода, Шишић 1928: 326, нап. 38). Други пут доноси се старије стање, вероватно с чувањем слабога полугласника у *wъse-* (*Pessaldaio* у Београдском препису, *Reseladio* у Ватиканском препису, GRS I, 2009: 118; опет с реконструкцијом на основу Орбинијева текста, Шишић 1928: 327), у Београдском препису оба пута можда чак и с одјеком **vold-* у другом корену. У Зети тога времена налазе се *Lusca*, *Podlugie* (*Pod Luge* у Београдском препису), *Gorsca*, *Cupelnich* (*Cupelnie* у Београдском препису), *Obliquus* (тј. *Obliquit*), *Prapratna*, *Cermeniza* (*Cremeniza* у Ватиканском препису), *Budua cum Cuceva et Gripuli* (*Grepol* у Ватиканском препису, GRS I, 2009: 118; *con Cucieva* код Орбинија, Шишић 1928: 326) – Лушка, Подлужје, Горска, Купелник, Облик, Прапратна, Црмница, Будва с Кучевом и Грбаљ. Најзанимљивији су облици *Lūsca* (у латинској перцепцији *Luška* < **Łożbska*), *Podlūgie* (*Podlužje* < **Podložbje*), *Cūpelnich* (*Kupelnik*

²⁷ О догађајима у Рашкој, пре свега на основу нађених печата из тога времена, в. Пириватрић 1997: 54–55, 91–92, 194.

²⁸ Први поуздан пример метатезе је у повељи краља Уроша I из 1252, сачуваној у нешто млађем препису који је сачинио дубровачки нотар Паскал; у истом документу преовлађују старији облици (Младеновић 1978: 10).

< **Korěľnikъ*) јер се у њима потврђује штокавско уклањање назала задњег реда. Полугласници у слабом положају су потиснути (осим примера који би без вокалног ослонаца онемогућили латински изговор), што је видљиво на морфолошким спојевима, чак уз упрошћавање сугласничке групе у првом примеру. Уопштен је полугласник предњег реда, како је и данас у неким зетским говорима, а у ранијем периоду је било шире заступљено на српском терену.²⁹ У примерима са зетскога терена полугласник је најбоље видан у декомпонованом слоготворном *r* (без обзира на његово даље порекло) – *Сѣр̣менѣза*, *Сремѣнѣза*; *Гр̣ѣпѣли*, *Гр̣ѣпол*.³⁰ Разлагање вокалног *l*, такође, доследно указује на полугласничку компоненту реда *e*, на пример у имену Хума или Хумске области – *Chēľmo*, *Chēľmat* и *Chēľnanae*, *Chēľnani*, *Chēľmani* у Ватиканском препису, односно *Chēľno* у Београдском препису, на више места (GRS I, 2009: II); у имену једног од двојице жупана које Константин Бодин доводи са свога двора и поставља у Рашкој (око 1083/1084, Живковић 2006: 98) – *Beľcanus* (*Vľkanъ*)³¹ (главе 42–44). Јат се бележи као обично *e*, што значи да је фонетски најприближније затвореном *е*, дакле већ формираном тзв. „српском јату“, насталом преображајем старијег, отвореног *ѣ* (Ивић 1991 [1958]: 14–15). Исто је у Зети као и у осталим крајевима, у широком временском распону: у вези с легендарним сукобом Сремаца и Угара с Павлимиром у Срему у 27. глави (пошто се то одвија после погибје рашког великог жупана Љутомира, вероватно се ради о последњим деценијама X века), бележе се хороним *Sremum* (*Srēm*) и множински етник *Sremani* (*Srēmljane*),³² док се у

²⁹ Павле Ивић је својевремено закључио да је вокал добијен унификацијом полугласника био затворенији од *e*, ближећи се вокалу *i*, можда као нека врста гласа *ə* помереног према напред, отприлике *ə̣* (Ивић 1991 [1958]: 15–16). У главнини штокавских говора настављен је даљи развој овога гласа ка пуној вокалној вредности, а овде је, будући да се ради о периферији, заостало старије стање. Али – ово подручје је прошло кроз исти развојни ступањ као и штокавски остатак.

³⁰ Постоји и пример који долази из друге, очито хрватске традиције, што је у вези са специфичном историјом настанка дѣла: *Tvardoslavus* (16. глава). У Београдском препису он је редигован у обичнији облик: *Tverdeslavus* (GRS I, 2009: 74).

³¹ Слично ће се записивати и име најстаријег Немањина сина у свечаном натпису на цркви Светог Луке у Котору 1195. године – „sub tempore domini Nemanne magni iupani et filii sui Veľcani, regi Dioclie, Dalmatie, Tribunie, Toplice et Cosne“.

³² „Quodam itaque tempore dum esset rex in partibus Sremi, Sremani congregantes se cum Hungaris commiserunt proelium cum rege“ (GRS I, 2009: 112).

епизоди Часлављеве погибљи (23. глава) доноси ранији лик назива области;³³ у сложеним именима с другом компонентом *-пѣгъ*, на пример у 39. глави, име одметничкога старешине у Травунији (око средине XI века), Доманега, *Domanes*, *Domanech* и слично (GRS I, 2009: 156–158). Још је Јован Ердељановић изнео запажање да ће ијекавизам у значајном делу Црне Горе бити накнадна или барем одоцнела појава. Било би занимљиво утврдити путеве ијекавске рефлексације у овим говорима када се зна да се у страним изворима јат још у првој половини XIV века бележи на првобитан начин, обичним *e* (дакле у монофтоншкој вредности *e*) (Ердељановић 1937: 336). Поред раширених лексичких екавизама типа *целивам*, *озлега*, *зеница*, у најјужнијим крајевима број таквих случајева је много већи, на пример *беше*, *леб* (осим говора Мрковића у којем су рефлексии дугог јата > *ē*, *ē̇*, *ē̇i*, још и у Црмници и др., Ивић 1994 [1958]: 199). То значи да је ијекавски изговор секундаран на овоме терену, развијен под утицајем импулса из северозападнога суседства, [будуће] источне Херцеговине.

Након смрти Стефана Војислава (око 1044, Живковић 2006: 85) државни простор се дели између његових синова (почетак 39. главе). Другим редом се понављају исти називи, с незнатним гласовним варијацијама (GRS I, 2009: 154–156). Варијације сведоче о постојању различитих хронолошких слојева у њихову бележењу. Основни елементи (деназализација, судбина полугласника и јата) ни овде се не мењају, а ово је део Гестâ којем се признаје највећа документарна вредност (GRS II, 2009: 288). Вредност првим и другим подацима као да поткрепљује присуство предњег назала у имену главне области, Зете – *Zęnta* (оба пута).³⁴ Овако се, међутим, она именује у читавој књизи, што показује да се ради о рано устаљеној латинској конвенцији.³⁵ Осим тога, то је, заправо, облик из локалног романског говора који су Словени преузели и његово

³³ „Accepta autem innumerabili gente venit supra regem Ciaslavum invenitque eum in *Şerem*“ (GRS I, 2009: 92; уп. мађ. *Szerém*). – У првом Василијеву сигилиону Охридској архиепископији бележиће се ова реч у источнојужнословенском изговору (1019): *Θράμος* (**Strām*).

³⁴ „Chvalimiro dedit Zęntae regionem cum civitatibus et has iupnias“ (GRS I, 2009: 118), на пример „Deinde relinquentes ibi Saganec, Michala et Radoslavus reversi sunt in Zentam“ (GRS I, 2009: 156).

³⁵ У каснијем времену нема сумње да се ради о конвенцији.

приказивање само у ограниченој мери зависи од развоја у словенском језику.³⁶ Слично је и у грчким изворима који је помињу почев од XI века – на пример код Кекавмена је Ζέντα (1042) (ВИИНЈ III: 212). Уколико би записана форма одражавала живи словенски говор, то би значило да се прво елиминише онај назал који је прошао дужи развојни пут (ϝ) или да се, као што с топонимијом неретко бива, у страним изворима устаљује облик из времена првог бележења, који постаје најраширенији.³⁷ На крају истогa stoleћа на североисточној језичкој периферији (на додиру Рашке и Византије), Ана Комнина бележи Звечан као Σφεντζάνιον, тј. *Zvečaiń* [град] (1093–1094) (ВИИНЈ II: 386). Допустимо да се назал задржао нешто дуже, до поменутог времена, али и то је у складу с општештоковским стањем. Својевремено је и Стјепан Михаилович Куљбакин, слажући се с Вацлавом Вондраком, допустио могућност да је *ε* дуже чувало своју назалност од *ϝ* у српским говорима јер је назал задњегa реда у њима био затвореног изговора („*ц* или *бар* и *ϝ*“), за разлику од првогa (Куљбакин 1924: 220). Имамо га, на пример, још у графичком систему Маријина четворојеванђеља,³⁸ за које смо изнели мишљење да припада трећој четвртини XI века; управо би и задржавање *ж* (уз повремену супституцију *ε* : *ѣ*), ако је тада већ уклоњено из језичког центра, сведочило о настанку овогa споменика на другој периферији, по дијагонали (у ширем смислу речи недалеко од Звечана, Савић 2016: 259).

На територији Зете, од које се оријентише перспектива излагања у другом делу Геста (а то би се нарочито морало тицати апелативне лексике која није локално ограничена), и други назал је

³⁶ О томе Драгојловић 1970: 298, с упућивањем на потврде у латинским документима у Новаковић 1912. На пример, у латинској титули Балшића у другој половини XIV века користи се и даље облик *Zenta*, односно *Genta* (Шекуларац 1987: 10, 11). О назалним ликовима овог хоронима у латинским изворима, такође, в. GRS II, 2009: 252, 289.

³⁷ Конвенционално писање онимских јединица у страним језицима, у нашем случају класичним, без обзира на актуелне прилике у изворним језицима, обична је појава. Најпознатији је пример упорно именовање Срба као *Словена* (*Sclavi*) у већини латинских извора, због старијег додира Романа с неким Словенима и пре доласка Срба, без обзира на могуће постојање мањих разлика, Романима очито небитних (в. Мијушковић 1988: 68–70).

³⁸ У овом споменику у последњем хронолошком слоју сви су фонолошки елементи типични за српску редакцију, изузев чувања *ж* (Грковић-Мејџор 2011: 48).

уклоњен пре истека XI века (уколико се, као што рекосмо, до тада држао). На почетку 39. главе, у првим годинама после Војислављеве смрти (око 1044), истиче се да синови, за живота мајке, међусобно деле власт и називају се „само кнежевима“ – *sed tantummodo kinesi vocabantur* (*knesi* у Београдском препису, GRS I, 2009: 156; GRS II, 2009: 289). У 42. глави Константин Бодин осваја Рашку, а затим и Босну (око 1083/1084, Живковић 2006: 98) у којој „је поставио Стефана за кнеза“ – *Deinde caepit Bosnam posuitque ibi Stephanum knesium* (*knesum* у Београдском препису, у духу доцније ревизије, GRS I, 2009: 162). Бодинов рођак, Бранислав, доследно је кнез у овој и наредној глави, касније и Градихнини синови, на првом месту Радослав (главе 46–47) (GRS I, 2009: 164, 166, 168; 180; GRS II, 2009: 307). Владарска титула се даје у облику без назала (< **kneзь*, стсл. кѣнась). У Ватиканском препису ова именица припада мекој промени (*k'než*), у Београдском тврдој (*knez*).

Приказан зетски материјал из најдубље старине (друга половина X – половина XI века) показује његову природну укљученост у општије српске развојне процесе, и то баш у време конститутисања српскога језика. Нема основа за закључивање да се зетски говор знатније разликовао од штокавскога центра, ни у општим токовима ни у коначном резултату. Као што је у науци познато, тек у XIV веку на крајњем југоистоку српскога језичкога простора, у врло узаном простору између мора, високих планина и Скадарског језера доћи ће до заостајања у развоју (на пример, задржавање полугласника > *ǣ*, стара акцентуација, касније и чување *x*, поред неуједначене редукције), али то је и иначе време општега дијалекатског раслојавања српскога језика. Ове говоре за источнохерцеговачки дијалекат веже заједнички развој јата, и та је блискост лако уочљива само с југоисточним говорима тога дијалекта, али, како истиче Павле Ивић, врло снажна је веза зетско-ловћенских говора „са свим или готово свим говорима косовско-ресавског дијалекта“ (пре свега заједничка судбина акцентуације и нарочито важна веза у развоју множинских падежних облика). Објашњење се даје у чињеници да су „у средњем веку ... говори из којих су се развили данашњи зетско-ловћенски и косовско-ресавски дијалекат били уједињени у истој државној творевини, у српској феудалној држави“. Па ипак, у укупном развоју ови говори „су доживели у просеку много више

несловенских утицаја него говори највећег дела осталих дијалеката штокавског наречја³⁹, остајући, истовремено изван главних српских миграционих токова (Ивић 1994 [1958]: 209–210).

Ипак, нека је веза постојала и с призренско-тимочким говорним типом (који је раније био у јединству с косовско-ресавским, до времена знатнијега ширења српске државе ка југу и смањења унутрашње кохезије). У зетско-ловћенским говорима остварен је синкретизам ген. и лок. множ. (као и у косовско-ресавском), али претежно у корист лок. *-āx* (Ивић 1994 [1958]: 203), мада има и говора без *-x* (на пример црмнички, Ивић 2001 [1956]: 217), док је акценат генитивски.³⁹ Иако је доста давно разорен падежни систем призренско-тимочких говора с уласком овога дела српских говора у балкански језички савез, могуће је утврдити обресе ранијега стања. У најстаријем препису Хиландарскога типика из 1206. године у делу који се приписује преводиоцу из призренско-тимочкога дијалекта, посведочено је изједначавање ген. с лок. множ. (нпр. брѣтѣнахъ нашихъ 22б6, Ивић 1998: 109). Посебну пажњу заслужују упадљиве подударности између рубне зетско-албанске и централне призренско-јужноморавске говорне зоне – између говора Мрковића код Бара и говора јужне и централне Србије. Заједнички архаизми указују на приближно једнаку удаљеност („изоливаност“) ових говора од лингвистичког центра у време ширења неких карактеристичних иновација (на пример, 1. л. през. једн. *ѣовору*, *иду*, односно *диѣну*, *ѣију* итд.). Заједничке иновације пак доказују заједнички језички развој, тј. постојање некадашњег контакта на терену (на пример, прилог *ѣе* < **gē*, трпни придев *изѣубен*, *наѣравен* итд.).⁴⁰ Претпоставља се да је мрковићи говор пренет са севера Албаније из средњовековнога Пилота (североисточно од Скадарскога језера), односно да су Мрковићи остатак старог српскога становништва с данас поарбанашенога терена. Овај говор је архаичнији од остатка зетске скупине, чему је допринела дужа природна раздвојеност и померање у простору. Он нам показује

³⁹ У косовско-ресавском дијалекту губитком *x* смањен је увид у унутрашње односе овога једначења, али је акценат, такође, претежно генитивски (Ивић 2001 [1956]: 222).

⁴⁰ О свему в. Попович 1958: 204–205; Вујовић 1967: 180–183; Petrović 1982: 571.

начелну могућност постојања битно другачије говорне слике на српском простору пре истека средњег века, с више међусобне повезаности на терену и природних прелива.

У погледу народнога језика стара зетска ситуација не издваја се битније од остатка српских говора. Дакле, откад постоји српски језик, а то је равно хиљаду година, говори с овога подручја његов су саставни део. Крајњи југоисток ове говорне зоне, физички омеђен изразитим препрекама и изван главних миграционих токова који су у другим областима, иначе, доносили значајне промене у језику, постепено ће заостајати за општим развојним токовима. Стари српски говори на северу Албаније, у више наврата одсецани од матице, биће још архаичнији. Његова физиономија указује на давнашње, сада прекинуте контакте.

II. КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК

Нема сачуваних споменика који би сведочили о словенском књижевном језику у Диоклији у време формирања српскога народнога језика. Још мање се зна какве су прилике владале на прелазу IX–X века, када је словенски црквени језик постепено узимао маха у словенским покрајинама. Предуслов за разумевање овога питања јесте сагледавање црквених прилика на простору некадашње Диоклије. Оне, међутим, за дуги временски период нису познате.⁴¹ Тек се за Диоклију у другој половини X века зна да припада Драчкој митрополији (ΜΒ' τῷ Δυρραχίῳ ... ε' ὁ Διοκλείας).⁴² Судићи по подацима из notiција Цариградске цркве,⁴³ може се претпоставити да се та промена недавно догодила, у време Цимискијева рушења Бугарске и обнове византијске власти на знатном делу Балкана, 971. године (Коматина И. 2016: 69–73). Све ово сугерише да се за јављање црквенословенског језика [источнојужнословенског типа] још неко време морало чекати. Начелно треба имати на уму да је овај књижевни језик могао бити уведен тек с јављањем словенске

⁴¹ Ствари нису довољно јасне ни када се узме у обзир проучавање бројних цркава које су подизане у IX веку по јужном Приморју (Ковачевић 1967: 355–359).

⁴² Notitia 10, 607, 612 (*Notitiae episcopatum*, 1981: 330).

⁴³ Index grec, *Notitiae episcopatum*, 1981: 455.

литургије на простору Диоклије. Позната су нам само два могућа историјска контекста, један у првим деценијама XI века, други у првим деценијама XIII века.

Приликом Самуилова освајања Диоклије Јована Владимира (1009/1010),⁴⁴ не зна се шта се догодило с црквом ове вазалне кнежевине. Може ли се претпоставити да је она потчињена Бугарској цркви, у чијем склопу се неговала словенска традиција, раније зачета радом светог Климента Величкога (893–916)? Некакав контакт је свакако постојао, али он није потрајао дуже од 1018/1019. године када је Василије II освојио Бугарску и наново организовао Бугарску цркву, у којој се Диоклија не помиње. Вероватно је за неко време она повраћена Драчкој митрополији,⁴⁵ до државног осамостаљења које је, изгледа, довело до окретања диоклијске цркве Дубровачкој архиепископији у другој половини XI века.⁴⁶ Из епизоде о Владимирову страдању у Гестама (36. глава) и на основу казивања Јована Скилице (38. глава) сазнајемо да је вероломни цар Јован Владислав довео Владимира на Преспу уз посредовање епископа. У Гестама се каже да су по Владимира дошла два епископа и један пустињак, а Скилица чак наводи Давида, архиепископа Бугарске.⁴⁷ Може ли то бити довољно да се закључи да је Владимир признавао бугарског архијереја, те да је црква у његовој држави привремено била потчињена Бугарској? За одговор на ово питање од принципијелне важности може бити питање настанка Житија светог Јована Владимира – да ли је оно писано на словенском језику (под условом да је писано у самој Диоклији, а писано је вероватно тамо где се његово тело после првога пресељења из Преспе налазило).⁴⁸

⁴⁴ По ранијем датовању после 996, 998/999 (Живковић 2003: 9–25, с навођењем старије литературе, 10, нап. 5; нарочито Пириватрић 1997: 105–115).

⁴⁵ Коматина И. 2016: 129, 131 (њено је уверење да је црква у Диоклији без прекида потчињена Драчкој митрополији).

⁴⁶ Коматина И. 2016: 132–133, 137 (аутор обара ранију тезу да је 1067. основана католичка Барска архиепископија; у вези с тиме је закључак „да нема говора о оснивању независне црквене организације у Дукљи у време кнеза Михаила“).

⁴⁷ У исправци Михаила Деволског из 1118. то је Јован, архијереј (Живковић 2006: 71; GRS I, 2009: 132–136; *Ioannis Scylitzae*, 1973: 354, l. 67–70; ВИИНЈ III: 118)

⁴⁸ Већ је Стојан Новаковић сумњао да је Владимирово тело првобитно премештано у Крајину, долазећи до закључка да је оно одмах сахрањено код Елбасана, али у своме разматрању није узео све чињенице у обзир (Новаковић 2002 [1893]: 231–233).

– Уколико јесте, црквенословенски језик је ушао у Диоклију у првим деценијама XI века. Стојан Новаковић је претпоставио да је у Љетопису искоришћено постојеће житије које је одмах по смрти Владимировој написано на словенском језику (Новаковић 2002 [1893]: 203). У науци је преовладало мишљење да је збиља састављено опширно Житије светог Јована Владимира (недуго после 1018),⁴⁹ чији је аутор био упознат с најстаријим словенским и византијским житијима (Трифунотић 1991 [1974]: 60–61, s. v. Житије). Владимир Ћоровић је, међутим, запазио да Житије светог Јована Владимира у погледу стилских решења и техничке концепције има доста додирних тачака с неким типовима западних светачких биографија, на пример меровиншким житијима (Ћоровић 1998: 80). Настављајући се на Ћоровићева запажања, Тибор Живковић је изнео као могућност да је ово житије „бenedиктинског постања“, што би значило да је писано латинским, а не словенским језиком (GRS II, 2009: 263, нап. 1256; 320). Он је, наиме, сматрао да је збрка у најстаријем грчком житију штампаном 1690. у Венецији толика, да њега не веже ништа с верзијом искоришћеном у писању Геста, што би значило да је оригинал био давно изгубљен (GRS II, 2009: 263). Врло важно је, даље, што је латински језички израз у овом делу списка стилски боље дотеран него у његову остатку, те отуда он не припада писцу, него је готов преузет (GRS II, 2009: 264). У Житију обично се цитира Нови завет, док је састављач целог списка користио Стари завет, из чега се, такође, види да он преузима готов текст (GRS II, 2009: 265). У своме закључку Тибор Живковић иде до краја, налазећи погодан политички контекст за настанак Владимирова житија: осмишљена акција диоклијских владара на учвршћивању своје позиције и стицању државности, што подразумева признање краљевске титуле, добијање архиепископије и изградњу култа светог владара, утемељитеља лозе. Житије је, тако, по његову мишљењу, највероватније написано у последњој четвртини XI века (GRS II, 2009: 269; 322). Нема доказа да је ово био државни култ у време диоклијске династије која се у том периоду определила за Западну цркву, мада постоје поједина документа, мање или веће

⁴⁹ Узима се да је Житије састављено пре 1215. године, када је Владимирово тело пренето у Драч (Мошин 1950: 24).

веродостојности у којима би се то морало испољити. Ипак је то култ православне цркве, претежно народнога карактера. За његово настајање и очување – и то тако упорно, није била неопходна државна одлука, а касније и подршка. Владимир је још у Преспи сахрањен свечано, „уз химне и хвалоспеве“, и пре његова преноса у Крајину, на гробу су се, по казивању Житија, почела дешавати чуда (GRS I, 2009: 136–137). И пре [наводнога] писања [бенедиктинскога] житија, Јован Скилица истиче Владимирове врлине (‘човек правичан и мирољубив и пун врлине’, ВИНЈ III: 117), што без постојања неких нарочитих вести о њему не би било могуће. Код Срба у Источној цркви увођење у ред светих није захтевало канонизацију (попут уношења у списак светих у Западној цркви), него се оно одвијало спонтано (Трифунковић 1970: 11–20; Трифунковић 1987: 65). На Владимирово житије није се чекало више деценија, али је, вероватно, по једној унутрашњој логици, без саборских формалности, из јавнога поштовања светога (Владимирово мучеништво и светост живота видели су одмах и црква и народ), поступно изграђивана служба (главни култни спис),⁵⁰ као и пролошко (богослужбено) житије. Опширно житије које је искоришћено за писање Гестâ, настало је нешто касније у манастирској обитељи која је, заједно с народом ширега краја, штовала новог светога. Обнова византијске власти на Балкану 1018. године томе није сметала; напротив, Владимир је и у Византији уживао поштовање – и пре наметања Самуилове власти (што је и довело до Самуилова похода), и после његова мучкога погубљења (в. напред Скиличину вест и однос овог угледног Ромеја према Владимиру). Врло мала је могућност да је састављач Гестâ, Чех, изузев усменог разумевања јужнословенских говора, познавао словенски књижевни језик, а још мање ћириличку писменост (до његова времена спис би могао стићи само писан на ћирилици). Он је искористио или постојећи латински превод или је неко преводио по његовој наруџбини

⁵⁰ Како запажа проф. Ђорђе Трифунковић, служба „више настаје него што се саставља“. Приликом прве годишњице смрти, могу настати прве стихире новом свецу, али ни то није неопходно (може се само заменити име у постојећем тропару). Кључно је „прилагање“ светога постојећим светима, и то тако што се „новопостављени светитељ ... строфама ‘уграђивао’ у службу страном светитељу који се славио истог дана“. Тек касније домаћи свети ће добити потпуну службу (Трифунковић 1970: 18).

претпостављени (?) словенски спис; то објашњава разлике у језику и књижевном поступку. Састављач се, како је то Тибор Живковић показао, трудио у писању свога списка, па се и у писању овог изузетног поглавља могао трудити ништа мање, обликујући га према своме књижевном укусу (бирајући мотиве и поједина стилска решења у духу западних светачких биографија; за овим није било потребе ако је дело већ било одраније преведено и прилагођено западном укусу). Између XI и краја XIII века прошло је више него довољно времена за уклањање неравнина у латинском језику предлошка, узрокованих преводом са словенскога језика, без обзира на то када је то учињено. Језик и стил латинскога текста не могу бити доказ да није постојало старије словенско житије. Иако у најстаријим грчким кулtnим саставима из 1690. доминирају легендарни елементи, постоје два чиниоца који се морају узети у обзир. У оквиру свечева помена (тј. краћег житија), сам старешина манастира Светог Јована код Елбасана, Козма, тренутни заступник патријарха (донедавна митрополит Китејске епархије с Кипра), као човек са стране (о Козми в. Новаковић 2002 [1893]: 251–253), саопштава да се „у књигама српским (εἰς δὲ τὰ βιβλία τὰ σερβικὰ) чувају ... боље и живот и чудеса светитељева“ (Новаковић 2002 [1893]: 250–251). Потом се у Житију говори да „су прича и дела светитељева преведена ... на грчки језик с бугарскога“ (Новаковић 2002 [1893]: нав. место). Да није непосредно чуо за српски језик књигâ, Козма би се задовољио помињањем бугарскога језика, тим пре што Бугари већ столећима говоре словенским језиком и он сам ту разлику не би могао да уочи. Козма највероватније није ни говорио словенски језик и неко му је превео (или препричао по сећању)⁵¹ садржај опширнога словенскога синаксара. У његову је наслову морало стајати да је свети Јован из српскога народа, „од српскога језика“, па се тако и знало за његово порекло. Важна је чињеница што се, међу земљама за које се у житијима и служби везује свети Јован Владимир, посредно или непосредно, осим Бугарске (и Арбаније), појављују и кумулативно Илирик, односно Илирска земља, Далмација,

⁵¹ Ово друго је још вероватније јер би се тако објаснила немогућност провере изворнога житијнога текста и веће ослањање на локалну традицију. Остаје и могућност да је коришћена нека знатно каснија редакција словенскога житија, замагљена легендарним елементима.

Трибалија, Мезија и Србија (Новаковић 2002 [1893]: 254–276) – а то није случајно. Све би то крајем XVII века било неочекивано, не само сувишно, да није имало упоришта у писаној традицији, која је фиксирала и одржала, упркос свему, некакво сећање на историјско језгро. Довољно је, дакле, разлога за претпоставку да је доста рано састављено словенско Житије светог Јована Владимира, али се не може знати да ли је то учињено у српској средини, на домаћој варијанти црквенословенскога језика.

За шири простор српскога приморја, од црквенословенскога наслеђа би се у преднемањићком периоду, евентуално, у зависности од интерпретација, могло везати разноврсно дело Димитрија (важан је избор монашког имена, дѣм(и)трѣ), раније познатог као „Олтарника“ (TARNANIDIS 1988: 93), који је деловао са својом писарском групом на далеком Синају, у манастиру Свете Катарине. „Грешник Димитрије“ је, како сам себе назива, према нашем датовању, припадао другој половини XI и првој четвртини XII века (на Свету земљу је могао отићи с крсташима, 1096–1099, Савић 2014: 301). За Димитрија се везују прва страница Кијевских листића и још читав низ краћих забелешки, записа или других исписа. Мањи део ових, можемо рећи извора, везан је за западни, а већи део за источни обред (текстове источног обреда он је, изгледа, писао тек на Синају). Само је прва страница Кијевских листића, вероватно, писана негде у српским земљама. И њу, као и већи део Димитријеве заоставштине, одликује необична комбинација – западни обред и редакцијски језик источнога типа („климентовски“, не „ћирилометодијевски“). Врло је важно то што је језик његових списа све време остајао исти. Скупа гледано, то сведочи о промени јурисдикције на истом терену, и то на терену на којем се већ дуже времена развијао један језички образац, довољно дуго да не буде подложен променама, да буде стабилан изнутра (литургијски језички тип Источне словенске цркве, формиран у охридско-преспанском региону, нашао се, односно задржан је на терену накнадно потчињеном Западној цркви, тамо где је било могуће или толерисано словенско богослужење). Језик је црквенословенски, заогрнут старијом, староцрквенословенском ортографијом, а главно литургијско писмо је глаголица. Можда то указује на усвајање овога језика (и његову српску изговорну прераду) још

за живота кнеза Јована Владимира, након 1009/1010; такође и на његово могућно задржавање 1018/1019, па и касније, с променом црквених прилика, током XI века. Ипак, зачетак мешања вокала или снажнија контрола ове појаве унутрашњим, штокавским говорним осећањем писара, превасходно припада половини с остатком XI века, а то је време раскидања црквених веза овога поднебља с Источном црквом и њенога везивања за Западну цркву преко Дубровачке архиепископије. То значи да Димитријеви исписи нису могли настати у једној континуираној линији која би сезала до времена и простора под влашћу кнеза Јована Владимира, него да одражавају другу једну линију која је задржала своје непосредне везе с источнојужнословенском црквеном књигом, чија се језичка и правописна слика непрестано мењала. Та српска редакцијска линија развијана је у непосредном суседству с Византијом или можда и у самој Византији, дакле на додиру Рашке с Царством. Због свега, када имамо у виду смену јурисдикција на терену, Лимска област (Полимље) постаје озбиљан „кандидат“ за одређивање простора на којем се образовао или с кога је потекао „грешни“ Димитрије. Пада у очи да из целог XII века нема ниједнога словенскога књижевнога споменика изравно с овога подручја, чак ни епиграфскога. То несумњиво значи да је временом дошло до смањивања значаја црквенословенске књиге у Диоклији (у духу папских ограничења и забрана коришћења словенске књиге на литургији у Далмацији, 925, 1059. и 1061–1062; изузеци ће бити, северозападније, допуштени тек 1248. и 1252).⁵² За то време, доминираће јавни натписи на латинском језику. Црквенословенска књига исте редакције, опет источног обрета, поново ће се јавити у истим крајевима нарочито са Савиним оснивањем Српске архиепископије, и посебно, Зетске епископије (1220). Српска варијанта црквенословенскога језика, поглавито писана на ћирилици, постаће литургијски и практични језик Српске цркве. Наиме, српскословенски споменици, епиграфски и рукописни, с ужега подручја некадашње Диоклије, нису старији од средине XIII века, а то су, на првоме месту, Морачки натписи из 1252, Натпис зетског епископа Неофита из 1269 (Чигоја

⁵² За словенску књигу биће то критичан период и на тлу Византије – дакле посвуда по Балкану, нарочито после смрти Јована Дебарскога (1018–1037), од када ће грчки језик убрзано стицати предност и у самој Охридској архиепископији.

2014: 72–74), Иловички препис Номоканона светог Саве из 1262. године (Стојановић 2011: 182–183).⁵³

У првом периоду (XI век) црквенословенски језик српске редакције [на источнојужнословенској подлози] уколико се и зачео у овим областима у склопу њихова привременог укључивања у Охридску архиепископију, укупно узев у периоду власти Драчке митрополије и Дубровачке архиепископије, тежио је опадању. У другом периоду (XIII век) прилике у Зети биће као и другде у Српској земљи и овамо ће стизати предлошци за књиге с ужега подручја Рашке. И српскословенски језик ће, уосталом, као и у целој држави Немањиха, упркос формираној ијекавској народној подлози (XIV–XV век), овде добити екавски изговор. Ипак, најстарија се нит није одржала и, као што смо већ нагласили, главни непосредни расадник црквенословенског језика у Зети и другим српским крајевима била је Рашка (уп. Богдановић 1981: 229); у свему томе кључна је улога светог Саве и самосталне Српске архиепископије (1219/1220). С устаљивањем источне словенске цркве усталиће се и литургијски језик те цркве, црквенословенски у домаћој редакцији, српској. Тако, црквенословенска књига у времену средњег века на тлу данашње Црне Горе, за своју појаву и трајање највише дугује светом Сави Српском.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, Димитрије. „Почеци српске књижевности.“ *Историја српског народа*, I. *Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)* (ур. Сима Ђирковић). Београд: Српска књижевна задруга, 1981, 212–229.
- ВИИНЈ II: *Византијски извори за историју народа Југославије*, том II. Фото-типско издање. Београд: Византолошки институт, 2007 [1959].
- ВИИНЈ III: *Византијски извори за историју народа Југославије*, том III. Фото-типско издање. Београд: Византолошки институт, 2007 [1966].
- ВИИНЈ IV: *Византијски извори за историју народа Југославије*, том IV. Фото-типско издање. Београд: Византолошки институт, 2007 [1971].
- Вујовић, Л. *Један њериџеријски староцрногорски говор (мрковићки) у свјетлости историје језика, међудијалекатских и међујезичких појава*, Наш језик (н. с.) 16/3 (1967): 171–192.

⁵³ Овамо, ипак, не спада Теофилов запис из 1252. године, пренет на Морачкој крмчији (1615), јер се ради о споменику везаном за Будимљанску епископију.

- Грковић-Мејџор, Јасмина. „О формирању српске редакције старословенског језика.“ *Ђурђеви сѣујови и Будимљанска епархија. Зборник радова* (ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко). Беране–Београд: Епархија будимљанско-никшићка и др., 2011, 43–51.
- Драгољовић, Драгољуб. *Име Зеџа – Zenta у свейлосѣи балканских језичких реликаѣа*, Историјски записи, год. XXIII, књ. XXVII, св. 3–4 (1970): 297–306.
- Ердељановић, Јован. *Сѣари Срби Зећани и њихов јовор*, Зборник лингвистичких и филолошких расправа А. Белићу, о четрдесетогодишњици његова научног рада, Београд 1937, 325–338.
- Живковић, Тибор. „Поход бугарског цара Самуила на Далмацију.“ *Историјски часопис* XLIX 2002 (2003): 9–25.
- Живковић, Тибор. „Владимир“, „Стефан Војислав“, „Константин Бодин“. *Порѣи сѣских владара (IX–XII век)*. Београд: Завод за уѣбенике и наставна средства, 2006, 67–74, 75–86, 95–103.
- Ивић, Павле. *Дијалекѣолоѣија сѣскохрвајској језика. Увод у шѣокавско наречје*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001² [1956].
- Ивић, Павле. „Путеви развоја сѣскохрватског вокализма.“ *Изабрани оѣеди, II. Из исѣирије сѣскохрвајској језика*. Ниш 1991 [1958], 5–74.
- Ивић, Павле. *Сѣскохрвајски дијалекѣи, њихова сѣрукѣура и развој, 1. Оѣишѣа размаѣрања и шѣокавско наречје*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994² [1958].
- Ивић, Павле. „Питање ауторства Хиландарског типика у светлости језичке слике тога текста.“ *Свейи Сава у сѣској исѣирији и ѣрадицији* (ур. Сима Ћирковић). Београд: САНУ, 1998, 107–115.
- Ковачевић, Јован. „Од доласка Словена до краја XII вијека.“ *Историја Црне Горе, 1. Од најсѣаријих времена до краја XII вијека* (ред. Никола Банашевић и др.). Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1967, 279–444.
- Коматина, Ивана. *Црква и држава у сѣским земљама од XI до XIII века*. Београд: Историјски институт, 2016.
- Куљбакин, С., „Бузук П., Къ вопросу о мѣстѣ написанія Марѣинскаго Евангелѣа. (Отисак из „Извѣстѣа II. Отд. А. Н.“ XXIII, 1918, кн. 2, 109–149 с. с.)“ *Јужнословенски филолоѣ IV* (1924): 219–222.
- Миушковић, Славко. „Предговор.“ *Љейойис ѣоѣа Дукљанина*, Београд: Промисла – Српска књижевна задруга, 1988, 7–104.
- Новаковић, Стојан. „Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовује цара Василија II 1019. и 1020. године.“ *Сѣиси из исѣиријске ѣеоѣрафије*. Приредио Сима М. Ћирковић. Изабрана дела, књ. 2. Београд: Завод за уѣбенике и наставна средства, 2003² [1908], 59–102.
- Новаковић, Стојан. *Први основи словенске књижевностѣи*. Приредио Томислав Јовановић. Изабрана дела, књ. 11. Београд: Завод за уѣбенике и наставна средства, 2002² [1893].
- Новаковић, Стојан. *Законски сѣоменици сѣских држава средњеѣа века*. У Београду: СКА, 1912.

- Лома, Александар. „Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике.“ *Говори њризренско-џимочке области и суседних дијалеката*. Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, 1992). Ниш: Филозофски факултет, 1994 [1992], 107–134.
- Младеновић, Александар. *Прилоџ џумачењу измене иницијалној в- са слабом џолуласником у једном делу срџскохрватској језика*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXI/2 (1978): 7–18.
- Пириватрић, Срђан. *Самуилова држава – обим и карактер*, Београд: Византолошки институт САНУ, 1997.
- Попович, И. „К вопросу о происхождении славян северной Албании.“ *Славянская филология* 1 (1958): 195–205.
- Савић, Виктор. „Редакцијске одлике прве стране Кијевских листића.“ *Свети Гирило и Методије и словенско џисано наслеђе: 863–2013* (ур. Јованка Радић, Виктор Савић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 277–308 [у овој књизи: 59–87].
- Савић, Виктор. „Српска редакција црквенословенског језика: од св. Климента, епископа словенског, до св. Саве, архиепископа српског.“ *Slověne V/2* (2016): 231–339 [у овој књизи: 141–260].
- Стојановић, Јелица. „Писмо и правопис српских споменика 12. и 13. вијека.“ *Ђурђеви сџујови и Будимљанска епархија*. Зборник радова (ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко). Беране–Београд: Епархија будимљанско-никшићка и др., 2011, 171–185.
- Трифуновић, Ђорђе. „Стара српска црквена поезија.“ *О Србљаку. Сџујије*. Београд: Српска књижевна задруга, 1970, 7–93.
- Трифуновић, Ђорђе. „О настанку списка светога Саве у светлости неких агиолошких појединости.“ *Сџугеница у црквеном живоџу и иџторији срџској народа. Боџсловље XXXI* (1987): 65–70.
- Трифуновић, Ђорђе. *Азбучник срџских средњовековних књижевних џојмова*. Београд: Нолит, 1991 [1974].
- Ђоровић, Владимир. *Scripta minora (необјављени рукоииси)*. За штампу приредила Мирјана Д. Стефановић. Библиографија и коментари Боривоје Маринковић. Ваљево: Ваљевска штампарија, 1998.
- Ђерјанчић, Ђоџидар. „Константин VII Порфирогенит.“ ВИНЈ II, 2007 [1959], 1–7.
- Љигоја, Бранкица. *Најсџарији срџски џирилски најџииси (XI–XV век). Графија, орџографија и језик*. Београд: Љигоја-штампа, 2014.
- Шекуларац, Ђоџидар. *Дукљанско-зеџске џовеље*. Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1987.
- Шиић, Фердо. *Летџоис џоја Дукљанина*. Београд – Загреб: СКА, 1928,
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*. Праславянский лексический фонд, 1–. Под редакцией О. Н. Трубачева (и др.). Москва: Институт русского языка АН СССР / РАН, 1974–.

- AITZETMÜLLER, Rudolf. *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*, Bd. III. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1961.
- CONSTANTINE PORPHYROGENITUS *De administrando imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins, Washington D. C. 1967, Second Impression, 1985.
- GELZER, Heinrich. *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, Byzantinische Zeitschrift II (1893): 22–72.
- GRS I, 2009: *Gesta Regum Sclavorum*, том I. Критичко издање и превод. Издање приредила и текст превела Драгана Кунчер. Београд: Историјски институт, 2009.
- GRS II, 2009: *Gesta Regum Sclavorum*. Том II. Коментар Тибор Живковић. Београд: Историјски институт.
- IOANNIS SCYLITZAE *Synopsis historiarum*. Ed. H.-G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell. Berolini et Novi Eboraci, 1973.
- LOMA, Aleksandar. „Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos.“ *Зборник радова Византйолошкој инстйиуиуи XXXVIII* (1999–2000): 87–161.
- MOŠIN, Vladimir. „Uvod.“ *Ljetopis popa Dukljanina*. Latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i „Hrvatska hronika“. Priredio, napisao uvod i komentar Vladimir Mošin (i dr.). Zagreb: Matica hrvatska, 1950, 11–36.
- Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes, edd. J. Darrouzès, Paris 1981.
- PETROVIĆ, Dragoljub. *Iz problematike govora Mrkovića*. Македонски јазик 32–33 (1982): 567–574.
- RODIĆ, Nikola. *Slovenska nomina propria u Letopisu popa Dukljanina*, Wiener slavistischer Almanach 5 (1980): 299–325.
- СКОК, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Priredio za tisak Valentin Putanec. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- TARNANIDIS, Ioannis C. *The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki: St Catherine's Monastery and The Hellenic Association for Slavic Studies, 1988.

ЛОУЧЕН ПРѢМОУ АРХІЕРѢИКА. НМО
АМОУ АРХІЕРѢИТЕЛАННЕМНОГА:
ВШЕ. З. НР. ПР. ВЪТРИТЕИ. ГЛА 2.

СЛОВОМЪІА УЫКА ВЪТВОЮ СЛОВОІА
УВРЪШНЕ. НШНЕБЪТНВКЪБЫТНЕ
ПРІВЕДЕ. НЕПРѢААЖНА БЕЗАКОНЕ
МЫШНМБЕЗЪБЪТШВНЕГН:
ПРО А ПАМЬ РКА. ГЛА А.

ДОМОУРААНТАБАНШЕГО
ВЪЗНІКАХЪАВРАТЕБЪ.
ВЪЗВЕІАХЪЕШРЕЦЬ
ШНХЪМНѢВЪДОМЪІГНЕН
АЪМЪ. ШПРОУ. НІАНН. УЪ А.

АКОГЛѢТАГЪВЪЗВЕІАНТЕВЪКОУ
ПЪНЕРАМЕ. НВЪЗАНКОУНТЕВЪНЕ
МВІНАЮБЕЩЕНЕГО. ВЪЗРАДОУН
ТЕІАВЪКОУПЪІАМОЮ РАДОІТІЮВІА.
ІАНКОПАКАІТЕІАШЕМЪДАІІА
ТІНАІВІТІТЕІАШІЫЦЬОТЪШЕ
ННБЕІАДАІІАВЪШЕНАІААНТЕІА.
ШВЪІХОДАІАВЪІЕН. ВЪОТАКОГЛѢ
ТЪГЪІАУДОКЛОИВЪІЕНАМНІ. ВЪО
РЪКАМНАА. АКИПОТОКЪПОТАПАЕ.

Српски, Петроградско-кијевски паримејник, крај XII – почетак XIII века,
358 (Руска национална библиотека у Санкт Петербургу)

СРПСКА РЕДАКЦИЈА СТАРОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА: ОД СВЕТОГА КЛИМЕНТА, ЕПИСКОПА СЛОВЕНСКОГА ДО СВЕТОГА САВЕ, АРХИЕПИСКОПА СРПСКОГА

1. ДЕЛО СВЕТОГА КЛИМЕНТА И ЊЕГОВИХ НАСЛЕДНИКА У СРПскоЈ ТРАДИЦИЈИ

1.1. КЊИЖЕВНИ КОРПУС СВЕТОГА САВЕ СРПскоГА

Пре седамдесет пет година руски избеглица у Београду, професор Београдског универзитета и члан Српске краљевске академије, Степан Михајлович Куљбакин (1873–1941), у својим знаменитим Лексичким студијама (1940), показао је анализом лексичких и морфолошких архаизама хомилија које се оправдано доводе у везу с делатношћу светог Климента и његових сарадника¹ да је најстарији српски оригинални књижевни слој, који су стварали свети Сава Српски и његови сарадници, у непосредној зависности од Климентове школе, тј. да налази инспирацију у њему (Куљбакин 1940: 43).

Куљбакин је узео у обзир сабрана дела светог Саве која је објавио српски историчар Владимир Ћоровић 1928. године. То су, пре свега, Хиландарски типик, Житије светог Симеона, Служба светоме Симеону, Хиландарска повеља, Карејски типик, Устав за држање Псалтира и неки други, невелики састави (прескочен је Студенички типик). Ту су, заиста, осим неких речи које су и саме по

¹ У питању су хомилије светог Јована Златоустог и др. из Ключева зборника, светог Ћирила Јерусалимског из Хиландарских листића („без моравизама или панонизама“), источне прераде (у духу „преславске школе“) старијих превода „македонске школе“, али и релативно неизмењени првобитни текстови неколицине хомилија светог Јована Златоустог и др. из Супрасаљског зборника, хомилије светог Григорија Богослова у руском зборнику из XI века с преводима различите старине, у каснијој преради и без прераде (Куљбакин 1940: 4–36; прецизно 36–38). О вези са светим Климентом на основу увида у индекс речи Климентових дела П. А. Лаврова (уз издање В. М. Ундољског, 1895) и Љуб. Стојановића (1905), као и издања А. И. Собољевског (1906), в. Куљбакин 1940: 38–41.

себи својствене српском језику,² а без текстолошке зависности од конкретних историјских решења реконструисаних за IX–X век,³ и неки, без сумње, наслеђени архаизми. На пример: година (поред часъ), благодѣтъ (поред благодать), велни (поред великъ), искръ (поред близъ), испльнити (поред наплънити), шьлатрь, ради (поред дѣла), съньмище (поред съворище), тъкъмо (поред тъню), шьласть (поред власть), етеръ (поред нѣкын), неродити (поред неbreщи), съхранѣти (поред съблюдати)⁴ (Кульбакин 1940: 41–43), деформисано *храднина као хранница у Студеничком типичу,⁵ годъ у Карејском типичу за ‘[богослужбени] часъ’ (грч. ѿра, и то само „први“, прѣва годъ), у алтернацији с раширеним година и ограниченим часъ (Савић 2013б: 95, 109–110, 1021, 1026, 1028), у Хиландарском типичу приближно за грч. σὺμβασις (Савић 2013б: 458), (из)мъвити у неколико састава (Савић 2013б: 660) итд. Сва је ова лексика, међутим, испреплетана, као што је измешана и у укупном словенском споменичком наслеђу (Грковић-Мејџор 2007: 381). То значи да у списима светог Саве постоји више хетерогених слојева, с разликом у дистрибуцији – од састава до састава, односно од преписа до преписа. Тек предстоји обиман посао на утврђивању онога шта припада старијем књижевном наслеђу, шта је, при томе, Савино, а шта његових сарадника, односно потоњих преписивача и редактора.⁶

² На пример, животь као „охридска“ варијанта и нѣкын као „преславска“, по досадашњој терминологији. Због географскога положаја српскога језика који је у подлози српске редакције старо(црквено)словенскога језика (у зависности од тежишта говоримо и о српској варијанти црквенословенскога језика), али и могуће истовремености српскога књижевнојезичкога варијетета и главнине старословенскога корпуса негованог у познатим средиштима на територији Прве бугарске државе, ово заправо и није необично. Ирена Грицкат закључује да „нема сасвим сигурних аргумената који би говорили против претпоставке о српској редакцији као приближној вршњакињи охридске и преславске школе“ (Грицкат 1975: 36–37).

³ Било да се ради о преводним еквивалентима грчких састава или о оригиналним словенским саставима.

⁴ У оба случаја с другачијим изворним писањем (съхранѣти, съблюдати).

⁵ На месту храмъ из Хиландарскога типика, уместо доѣъ, за грч. οἶκος (Савић 2013б: 507, 991). За статус ових дублета в. Станков 1991: 87, нап. 16.

⁶ На пример, у Савиним манастирским типичима налазимо само ѡтан и сл. према грч. λάθρα, κρυφῇ (в. Савић 2013б: 752). То треба приписати преводиоцу Евергетидскога типика, за кога се, иначе, зна да долази однекуд с југоистока: из призренско-тимочке зоне или можда с бугарско-македонскога терена

Сондажно смо, за ову прилику, проверили порекло јеванђељских цитата које је Сава укључио у свој текст Хиландарског типика. Ватрослав Јагић је, својевремено, пишући опсежну студију о овоме споменику, закључио да су сва библијска места из прве главе Типика преузета из постојећег словенског превода који је Сава „добро познавао“ (Јагић 1898: 7–9). Касније језичке анализе су и показале да је лично Сава, по свему судећи, саставио ову главу (Ивић П. 1998: 111). То је онај текст којим се, као приручним, могао непосредно служити, и вероватно га, у високој мери, познавати напамет. Наши прелиминарни налази показују да Сава у овој прилици, што је његова рана стваралачка фаза, изгледа, посеже за кратким апракосом. Ево једнога примера с карактеристичним партиципским почетком (у десном ступцу), еквивалентом грчког $\acute{o} \phi\acute{\iota}\lambda\acute{\omega}\nu$:

Мт 10:37	лоубѣн ѿ(тъ)ца и м(а)терѣ пачѣ ѿанѣ нѣстъ ѿнѣ достоннѣ <i>Хил</i> , 1б
Їже любитѣ ѿ(тъ)ца ли матерѣ пачѣ ѿнѣ ѿнѣ нѣстъ ѿнѣ достоннѣ <i>Мар</i> (Јагић 1960: 33)	любѣи ѿ(тъ)ца ли м(а)т(ѣ)рѣ · пачѣ ѿнѣ · нѣстъ ѿнѣ достоннѣ <i>Асем</i> (7. су- бота по Педесетници у синасару, из Мт 10:37–11:1 (в. Kurz 1955: 78)
Їже любитѣ ѿ(тъ)ца ли м(а)т(ѣ)рѣ пачѣ ѿнѣ · нѣстъ ѿнѣ достоннѣ <i>Асем</i> (1. не- деља по Педесетници у синасару, из Мт 10:37–39 (в. Kurz 1955: 67)	любѣи ѿ(тъ)ца ли :~ <i>Асем</i> (Субота пред Ваздвиженијем крста у месе- цослову, [10] септембар, инципит (в. Kurz 1955: 232)

Уп. Їже любитѣ [ME]: любѣи (-а Ar^m) Ar^{si m} As^{si m} Cd Gf^{m1 m2}
Pg SK^{si} Th и любѣи SK^{se} (АЛЕКСЕЕВ И ДР. 2005: 59).

(Ивић П. 1998: 109–111; Јагић 1898: 59–61). Наведена словенска форма представља „преславски“ лексички дублет (на нивоу творбене варијанте) „охридског“ лика тѣн (овде за грч. $\acute{\epsilon}\nu \kappa\rho\upsilon\tau\acute{\eta}\varsigma$) који је, примера ради, доминантан у читаву низу јеванђељских споменика – Зографском, Маријину и Асеманијеву јеванђељу, Савиној књизи, (Мирослављеву и) Никољском јеванђељу, насупрот Остромирову, Мстислављеву и Вуканову јеванђељу, јеванђељу из Хвалова зборника итд. (уп. Славова 1989: 108–109). Ниједан од двају прилога не налазимо у најужем Савину корпусу (в. Трифуновић и др. 1980). У Савиним манастирским типцима сусрећемо још ѿаслѣ, грч. $\acute{\epsilon}\lambda\alpha\iota\omicron\nu$ (Савић 2013б: 269, 700–702), знон, грч. $\tau\acute{o} \kappa\alpha\upsilon\sigma\acute{\omega}\delta\epsilon\varsigma$ (ивид.: 260), завѣсь, отприлике за грч. $\acute{\epsilon}\tau\iota\mu\lambda\omicron\nu$ (Савић 2013б: 345, 638) итд. из „преславског“ лексичког круга. За питање термина „преславски“ в. нап. 16.

Због чињенице да се Сава у продужетку делимично пребацује на сродан текст из Матејева јеванђеља,⁷ остварујући, тако, својеврсну парафразу, видимо да се заиста служи својим сећањем, а не књигом коју држи у руци. Да је сигурно по среди Матејево јеванђеље, знамо по томе што су у синаксарском делу за 1. недељу по Педесетници, између осталог, обједињене перикопе Мт 10:37–39 и Мт 19:27–30 (за Мт 10:37 и очекивано Мт 19:29), тако што се настављају једна на другу, поред очигледних текстолошких подударности (нарочито дѣти обе уместо чада, њѣнни преосмишљавањем њѣне односно њѣни; све без ослоња на Мк 10:29).⁸ Оно чега се Сава присећа, јесте штиво с којим је књижевно стасавао,⁹ само је тешко рећи да ли је то знање он „понео од куће“ или га је стекао на Светој Гори, где до тада борави једну деценију (1191–1200/1201).¹⁰ Ево читавог одељка у сравњењу с Асеманијевим јеванђељем:

и паки рекшаго ·

[Мт 10:37 =] лоубен ѿ(тѣ)ца и м(а)-
терѣ пате ѡне нѣстъ мене достоиннѣ
· лоубен

[Мт 19:29 ≈] женоу или дѣти или села
или њѣнни пача мене · [Мт 10:37 =]
нѣстъ мене достоиннѣ Хил, 1б

Рече г(оспод)ъ своимѣ оученикомѣ (не-
ма *Map*)[. . .]

[Мт 10:37] ѡже любитѣ ѿ(тѣ)ца ли
м(а)т(е)рѣ пате мене · нѣстъ мене досто-
ннѣ (Kurz 1955: 67) || любѣи ѿ(тѣ)ца
ли м(а)т(е)рѣ · пате мене · нѣстъ мѣ-
нѣ достоиннѣ · ѡже любитѣ с(ы)на ли
дѣщерѣ пате мене нѣстъ мѣ достоиннѣ
(Kurz 1955: 78) [. . .]

[Мт 19:29] И въскъ ѡже оставитѣ
братѣж · ли сестры · ли ѿ(тѣ)ца ли
матерѣ · ли женѣ ли дѣти : ли села и
храминнѣ њѣне моего ради итд. Асем
(Kurz 1955: 68)

⁷ Јагић помишља на Марково и Матејево јеванђеље (Јагић 1898: 7).

⁸ Знатнијих текстолошких разлика које би биле од интереса по овом питању, евентуално да подупру текст из Хиландарскога типика, не налазимо у српској, али ни широј словенској традицији (в. Родит–Јовановић 1986: 129) и према грађи Старословенистичког одсека ИСЈ САНУ (уп. Алексеев и др. 2005: 105, sub 29).

⁹ У тренутку рада на Хиландарском типичу монах Сава има двадесет пет година живота (рођен 1175).

¹⁰ Реалније је ово друго, јер се ту литургијски формирао (словенско бого-служење је, пре свега, усвојио у Руском манастиру, а грчко у Ватопеду). За дато-вање в. Живојиновић 1998: 25, 47.

Кратки апракос је, како се држи, настао после 893. године у црквеном кругу Климента Величкога,¹¹ за потребе комплетнога саборно-парохијскога богослужења на младом словенском литургијском језику. О његовој особитој генези сведоче подударности између Зографскога и Асеманијева, овде навођенога јеванђеља (в. Пентковский 1998: 40, Алексеев 1999: 150, 161).

1.2. РАНА СРПСКА ПИСМЕНОСТ КАО ЧУВАР СТАРИЈЕГ ЈУЖНОСЛОВЕНСКОГ НАСЛЕЂА

Истраживање се у овом правцу може наставити даље, и везе српске рукописне традиције с Климентовом или било којом другом књижевнојезичком школом с доста сигурности би се могле показати комбинованом лексичко-текстолошком анализом.¹² Библијски састави у српској редакцији у доба узлета српске државе, из кога потиче њихова боља документованост у свештеним богослужбеним књигама¹³ (XII–XIII век), превасходно потичу с охридских и [јужно-албанско-југозападно]македонских предложака, сежући до протографа „најстаријих превода прве или друге генерације“. То важи и за тетрајеванђеља и апракосе, апостоле и праксапостоле, псалтире и паримејнике (Богдановић 1981: 218–222). У начелу, добро је познато

¹¹ Светога Климента, првога словенског епископа из школе светих Ћирила и Методија, који је деловао на словенском југу, у старијем периоду (до XIII века), у раду називамо „Величким“, како га именује и најстарији оригинални словенски извор с његовим поменом, Асеманијево јеванђеље: с(кв)таго с(кв)т(нт)лѣ о(тъ)ца наш(ѣ)го климента еп(н)ск(о)па величскаго, 151а3–4 (Kurz 1955: 306), али и Теофилактово опширно житије: ἐπίσκοπος Δρεμβίτζα, ἥτοι Βελίτζας προβάλλεται, καὶ οὕτω δὴ Βουλγάρφ ὑλώσση πρῶτος ἐπίσκοπος ὁ Κλήμης καθίσταται (PG 126: 1228). О начинима његова именовања в. Турилов 2011 [2009]: 65–66. За каснији период у раду га називамо „Охридским“ (в. напред у тексту).

¹² На откривању опипљивих стваралачких, ако не и текстуалних веза између оригиналних (нарочито раних) српских и наслеђених старословенских састава није се довољно урадило. Владимир Ћоровић је указао на то (Ћоровић 1936: 4–5), а Љиљана Јухас-Георгиевска обрадила (Јухас-Георгиевска 2014: 350), да су Савино и Стефаново житије светога Симеона Немање, и поред типолошких разлика, у одређеном степену, на плану унутрашње разраде, али и општих житијних одлика, сродна са житијима светих Ћирила и Методија. Димитрије Богдановић, пак, констатује да „ступањ образовања, писмености и књижевног укуса првих познатих српских писаца [...], Саве и Стефана Првовенчаног, сведочи о сразмерно богатим библиотекама које су им стајале на располагању“ (Богдановић 1981: 218).

¹³ По терминологији Лазара Мирковића (Мирковић 1965 [1918]: 136–137).

присуство древних састава светог Климента и његових сарадника, али и других словенских књижевника из времена Прве бугарске државе у српским рукописима на додиру XIII и XIV века: два значајна Панагирика – Михановићев и Милешевски, Константиново Учитељно јеванђеље, Азбучна молитва и Проглас светог јеванђеља у неколико преписа, седам преписа Поснога триода с Константиновим акростихом, Шестоднев Јована Егзарха (1263), неколико зборника – попа Драгоља, Призренски и Синајски, Златоструј, Пролошко житије светог Ђирила у рукопису с краја XIV века, Похвално слово светим арханђелима Михаилу и Гаврилу у препису из XIV века итд. Неки од древних састава уникатно се чувају у српској традицији: опште службе, Слово на Рођење Христово и похвална слова апостолу Павлу и Четрдесеторици севастијских мученика светог Климента Величкога, Канон на успење Богородице светог Климента, канон апостолу Андреју Првозваном преподобнога Наума Охридскога, најстарија служба светоме Методију итд. (збирно о свему А. А. Турилов у: Флора и др. 2000: 154–156; Турилов 2014 [1999]: 46–48, најподробније Трифуновић 2001: 95–115; 140, Богдановић 1981: 222–223, 228).¹⁴ Посебно место, ипак, заузимају јединствене источнобугарске памети у српским месецословима, на пример у једном апракосном Апостолу-јеванђељу с прелаза XIII–XIV века, успомена на гушење бољарске побуне од стране кнеза Бориса-Михаила 866. и успомена на освећење храма светог Петра 877. године. То говори о могућим непосреднијим везама с писаном традицијом која се развијала на истоку Бугарске (Турилов 2014 [1999]: 49; Трифуновић 2001: 114). Тиме се, међутим, не доводи у питање чињеница да се српска писменост у највећој мери ослања на охридску (Турилов 2014 [1999]: 49).¹⁵

¹⁴ Иако се и бугарска (узев у целини) и српска писана традиција, свака на свој начин, превасходно заснивају на охридској из X–XI века, српска не само да неупоредиво више чува древни књижевни инвентар (Флора и др. 2000: 153–154; Богдановић 1981: 216; Турилов 2014 [2005]: 33), него је она, већ од XII, а нарочито раног XIII века „једини и прави баштиник изворне бугарске црквене поезије“ (Трифуновић 2001: 107). У раду ће се приметити да се терминима „бугарски“, „македонски“ и „албански“ не служимо на данас обичан начин, а свакако не у етнолингвистичком смислу (такав је само „словенски“); први је државно-политички и с њим у вези црквени „именилац“, а остали су географски.

¹⁵ „Химнографско наслеђе из охридских крајева, Климента, Наума и њихових ученика, као и наслеђе преспанског стваралаштва, врло рано је морало да

И у XII веку имамо непосредну потврду присуства овога књижевног слоја у српској редакцији, што је важна карика која омогућује континуитет с писменошћу претходних векова. Пре више од две деценије Климентина Иванова је открила и, колико је било могуће, протумачила и издала фрагменте најстаријег српског и јужнословенског празничног минеја у форми палимпсеста (одраније ученог), на Јерусалимском јеванђељу српске редакције из средине XIII века. Јерусалимски палимпсест садржи карактеристичне стихире Климента Величког и презвитера Константина, каснијег епископа словенског¹⁶ (Иванова 1994: 3–31; Трифуновић 2001: 54). И о крају – древна мешовита служба светом Клименту и светом Пантелејмону,¹⁷ сачувана је само у српској редакцији у једном празничном минеју из 1435. године (Павловић 1965: 13; Трифуновић 2001: 104–105; Пентковский 2013: 80).¹⁸

утиче на изворно састављање црквене поезије код Срба. [...] и пре светог Саве“ (Трифуновић 2001: 106–107).

¹⁶ Најновија истраживања показују да Константин, Климентов савременик и сарадник, заправо није држао Преславску (архи)епископију него „етничку (словенску) епископију“ у региону средње Брегалнице, основану између 904. и 907. године (Пентковский 2015: 132–133, 134). Зато овом приликом избегавамо епитет с којим је обично представљен у науци. У свим другим случајевима где се он јавља као именилац нарочитог књижевнојезичког израза (Пентковский 2015: 133), поглавито лексике као његова главног маркера, уводимо наводнике („преславски“). У раду се, иначе, служимо термином „епархија“ иако је у српским историјским студијама обичније „епископија“, да бисмо направили разлику између црквених структура везаних за одређене територијалне целине и оних које се односе на одговарајуће етничке целине. Епархија је заокружена јединица црквене организације с епископом на челу, с епископским средиштем, саборном црквом и утврђеним границама, за разлику од епископије која се, у том смислу, тиче одређене етничке заједнице, чијим верским животом руководи епископ, без нужно фиксираних административних граница на терену.

¹⁷ Свети Климент је умро истог дана када и свети мученик Пантелејмон, 27. јула (916), па је, тако, његово штовање и почело као додатак штовања светог Пантелејмона (Павловић 1965: 13, 296). На примеру ове службе види се постепено узрастање светитељева култа, „без икаквог саборског архијерејског одлучивања о канонизацији“, што је природан агиолошки развој; овакав образац, зачет на словенском југу, примењиваће се и касније, у Српској цркви (Трифуновић 2001: 104–105).

¹⁸ У овом обимном минеју претежно српске редакције (НБКМ, бр. 122, 317 л.), постоји и једна партија писана језичком редакцијом која је својствена македонским крајевима (почетак месеца августа, 2745–2796).

1.3. Култ светога Климента у Срба

Приметна је чињеница да култних састава посвећених словенским светима Клименту и Науму (службе, памети, житија),¹⁹ па скоро ни Ђирилу и Методију, све до XIV века нема – као ни другде на страни у православном словенском свету (Турилов 2014 [2005]: 23–25).²⁰ То је зато што је њихов култ све до XIII века изразито локалнога карактера, о чему сведочи и сачувана писана традиција XI–XIII века. Свети Климент се, изгледа, по смрти (916), позадуго штовао само у Величкој епископији и суседним словенским епископијама,²¹ као и у ктиторском манастиру-гробници првобитно посвећеном, изгледа, светом арханђелу Михаилу,²² на брду Плаошнику, који лежи на ободу Охрида, а не и у самом граду (Флора и др. 2000: 20–21, 146).²³ Али, и његово позније ширење (последње деценије X и почетак XI века)²⁴ дуго је

¹⁹ За старију синтезу о култу ове двојице „петочисленика“ и других светих са српскога и данашњег македонскога подручја в. Павловић 1965.

²⁰ За словенске првоучитеље, пак, то важи само у ограниченој мери. У српским рукописима помиње се у месецословима свети Ђирило, али и Методије, истина нешто мање, можемо рећи „по инерцији“, без активне компоненте која би се нарочито читовала у сликаним програмима главних задужбина (житије старијег брата припада каснијем времену, тек прелазу XIII/XIV века; уп. Subotić-Golubović 1999: 40–42); из корпуса најранијих празника местимично се јавља и успомена на светога Климента, папу римскога, као и на обретење његових моштију (Стефановић 1989: 140–143, 150–153, 157). Међутим, с изузетком Свете Софије у Охриду (средица XI века) и Светога Ђорђа у Старом Нагоричану (1317/1318), у XII и XIII веку на читаву Балкану (данашња Македонија, Србија, Бугарска), нема сачуваних других портрета светих Ђирила и Методија у сакралном сликарству (практично до доласка Турака на Балкан; в. нап. 25). Тамо где су и посведочени, пак, пратиоци су култа светога Климента Охридскога (Грозданов 1983: 27–29).

²¹ На простору Кутмичевце, административне целине Прве бугарске државе – у данашњој јужној Албанији, северозападној Грчкој и југозападној Македонији (Пентковский 2013: 81).

²² Врло је могуће да је црква првога словенскога манастира у охридско-препанском региону, коју је подигао свети Климент, била посвећена светом арханђелу Михаилу, а не светом Пантелејмону, како се држало доскора (Пентковский 2015: 123).

²³ Култни састави намењени штовању светих Климента и Наума до измака XIII века били су, како показују сачувани рукописи, чак, на страни мање познати него житија севернијих подвижника, светога Јована Рилскога, Гаврила Лесновскога, Прохора Пчињскога и Јоакима Осоговскога (Флора и др. 2000: 146).

²⁴ Општи услови су се изменили недуго после Цимискијева сламања Бугарске и снижавања ранга њене цркве 971. године. Тежиште Бугарске цркве се,

остајало ограничено на охридско-преспански терен, по изузетку и ближе околину, без дубљег продора на севернија пространства Охридске архиепископије. Недвосмислена потврда оваква стања јесте одсуство Климентова lika у сакралном сликарству изван матичног подручја све до почетка XIV века (Грозданов 1983: 54; Турилов 2011 [2009]: 65–66; Војводић 2012: 156–157).²⁵ Преокрет у животу овога култа, поглавито из црквено-политичких разлога, уноси делатност Димитрија Хоматијана (1216 – око 1236), у време епирског владара Теодора Дуке Комнина (1215–1230), у доброј мери као реакција на самостално деловање нове Бугарске цркве у Трнову, у којој се, у међувремену, од издвајања 1185/1186. године, заокружује читав низ посебних црквених култова. Настојањем Димитрија Хоматијана реконструисана је стара Климентова загробна црква и у нову раку су положене светитељеве мошти, а прилежни архиепископ је саставио и два канона светом Клименту и Кратко житије на грчком језику. Од тога времена свети постаје заштитником Охрида и саме архиепископије, и назива се „Охридским“, по месту чувања

потом, преселило у области одакле се, од устанка комитопула, ширило Самуилово царство са средиштем у Преспи (976–1018) (за мишљење уп. Флора и др. 2000: 22, 25; за историјске податке в. Пириватрић 1997: 149–154). Нарочито су се околности промениле с оснивањем византијске Архиепископије Бугарске у Охриду, 1018. године (Пентковский 2013: 82).

²⁵ Представе преподобног Наума Охридског, чак, одсуствују сасвим све до средине XIV века у сачуваном сликарству охридског краја (Грозданов 1966: 105–106). Уосталом, и сам свети Климент у охридским црквама, као архијереј једне друге епископије, и заправо само суфраган архиепископа којих се седиште након свих премештања нашло у Охриду, сликан је у другом плану у односу на охридског архиепископа Константина Кавасилу (1250–1263) у Богородици Перивлепти и светом Јовану Канеу, никада у склопу свете архијерејске литургије (Војводић 2012: 150, 160). Посебан је случај његове најстарије сачуване представе на северном зиду Ђаконикона, до уласка у олтар у охридској Светој Софији (середина XI века), коју су открили Радивоје и Мирјана Љубинковић, 1961. године. Свети Климент је ту окружен светим Ђирилом и (Методијем) у истом простору с пробраним римским папама, у контексту идеолошког тумачења у томе тренутку осетљива положаја Охридске архиепископије између Рима и Цариграда, и уопште целокупног поретка у хришћанској васељени (Тодић 2012: 132–133). Читаво мноштво епископа приказаних у доњим деловима олтару изузетак су у уметности средњег века, заједно с укупним сликаним програмом у олтару ове богомоље (Тодић 2012: 129). – Тек у време турске окупације, у потпуно измењеним околностима, лик светог Климента се шири на знатнијем делу Балканског полуострва (Грозданов 1966: 106, Грозданов 1983: 90–104).

његових моштију (о свему в. Пентковский 2013: 87–88, 90–92; Мучај и др. 2014: 11; Грозданов 1966: 102). Нову димензију и снагу култу даје чињеница да се од тога времена он шири на основном бого-службеном језику византијске Охридске архиепископије – грчком (Пентковский 2013: 93–94).²⁶

Карактеристично је да се Климентове представе у српским споменицима јављају у Рашкој и Метохији тек у другом периоду Милутинове владавине (укупно владао 1282–1321), почев од Спасове цркве у Жичи (до 1309), и у другим црквама,²⁷ које нису осликавали исти мајстори (Војводић 2012: 146–153, 157, 159, 163; Грозданов 1983: 76–87; Грозданов 1966: 103). Неки од ових ликова урађени су на тлу уже Србије и пре најстаријих ликова на северу Македоније, што сведочи о светитељеву намерном увођењу у српски живопис, поглавито старањем ктитора и Српске цркве, а не поступно, спонтано (Војводић 2012: 157–158, 163), у процесу трансимисије са суседних терена.²⁸

Слободно се може рећи да је култ светог Ахилија, као патрона Бугарске цркве од времена Самуилова царства (након измештања

²⁶ Снажење култа у језгру архиепископије наставља се и даље, током XIII века. По установљеном образцу архиепископ Константин Кавасила саставља по два канона светом Клименту и преподобном Науму (Пентковский 2013: 93). Како запажа Петар Миљковић, као последица сазревања идеје о Климентову равноапостолском значају за помесну цркву у књижевним културним остварењима, великодостојници Охридске архиепископије су дали да се први пут 1278/1290. године свети Климент ликовно представи као „велики архијереј“ у наосу катедралне цркве у Охриду. Тако његов лик, тек тада, након дуге еволуције, бива измештен из светилишних делова цркве у њен наос (Миљковић 1996: 34, 38).

²⁷ Вероватно преко Богородице Љевишке у Призрену (између 1309–1313), Краљеве цркве у Студеници (1314/1315), несумњиво Старога Нагоричина (1317/1318), вероватно Грачанице (око 1320), можда Хиландара итд. (Војводић 2012; Грозданов 1983).

²⁸ Изгледа да се ово преношење Климентове представе у српско сакрално сликарство у ужој Србији и на северу данашње Македоније, донедавно византијској области, може довести у везу са ширењем Милутинове државе надомак Охрида, односно Милутиновим венчањем с византијском принцезом Симонидом, које је 1299. године у Солуну обавио охридски архиепископ Макарије (Грозданов 1966: 103; Грозданов 1983: 76, Војводић 2012: 156, 163). Тада су Срби дошли у тешњи контакт с духовном елитом и културним приликама које су владале у граду у чијем предграђу је почивао први јужнословенски светитељ. Непосредан продор у град 1334. године, даће, за неко време, нови подстицај за ширење светитељева култа међу Србима у држави Немањића (в. Војводић 2012: 153, 164).

његових моштију из Ларисе на Малу Преспу, 985/986), који је задржао истакнуто место и у византијској Охридској архиепископији, у међувремену код Срба био раширенији.²⁹ Постоје и портети изведени под надзором светог Саве у Студеници (1208/1209) и Милешеви (1234),³⁰ али и млађи, све до средине XIV века (у целини в. Васиљев 1985: 166–167; уп. раније Грозданов 1983, 145–159), као и сама црква посвећена светом А(р)хилију у Ариљу (XI, XIII век).³¹ Ту су и две службе светитељу, од којих је изворна у празничном

²⁹ То је, ваљда, у вези и са самим стањем ствари у Бугарској цркви Самуилова времена, а потом и византијском црквеном организацијом у повраћеном Охриду. Очито да је главни, државни култ Самуилова царства био свети Ахилије Лариски, чије су мошти почивале у државној и црквеној престоници на острву Аилу у Малој Преспи, у посебно изграђеној велелепној катедралној цркви, њему посвећеној (за догађаје в. Пириватрић 1997: 154–155). Управо присуство Ахилијева култа у области суфрагана Бугарске цркве – што је у више наврата бивао рашки епископ са својом епархијом, и тамошње одсуство (или непотврђено ограничено присуство) светог Климента, као и његово ограничено штовање у самом Охриду, сведочи о реалном стању ствари у средишту црквене организације до почетка XIII века (уочи формирања Жичке архиепископије, на другој страни), пре делатности Димитрија Хоматијана. Сам Охрид је, изгледа, како ми схватамо, у једном тренутку, немного пре Василијева разарања Самуилова царства, претворен у „резервну“ престоницу (тачније „одступницу“). По схватању Срђана Пириватрића, он је постао (главна) престоница у касну јесен 1015. године (Пириватрић 1997: 156). Ипак, сви догађаји везани за страдање српскога кнеза Јована Владимира, одигравају се на Преспи: тамо му је 22. маја 1016. одрубљена глава по налогу Јована Владислава (Пириватрић 1997: 126). Остаје чињеница да је Василије II завршне операције ликвидарања Бугарског царства извео управо на Охриду, где је у тврђави нашао и запленио државни трезор, круне бугарских царева и залихе новца (Пириватрић 1997: 126).

³⁰ За последње датовање в. Суботић–Максимовић 2012: 102–103.

³¹ Црква светог Ахилија подигнута је у Ариљу најкасније у XI веку. У њој је свети Сава поставио моравичког епископа 1220, а Драгутин ју је реконструисао 1283; осликавање је свршено 1296. године (Чанак-Медић 2002: 55–68, 85, 89, 319–320). Постоји могућност да је овде, како је први претпоставио Радослав Грујић, дошло до укрштања култова, старијега сремско-панонскога мученика, светог Архилија (III век) и епископа Ларисе, светог Ахилија, учесника Првога васељенскога сабора (325), који је умро природном смрћу. Првome је могла бити посвећена првобитна манастирска црква с гробним местом, а друго-ме, без сумње, Драгутинова задужбина с краја XIII века (Чанак-Медић 2002: 68–70). Милка Чанак-Медић на основу укупних налаза закључује да су у овој цркви, у малом ковчежићу, лежале мироточиве мошти светог Ахилија (делић моштију), с натписом на гробници уклесаном до друге деценије XIII века (по мишљењу Гордане Томовић), вероватно из времена оснивања Моравичке епархије (Чанак-Медић 2002: 71, 319).

минеју из Архива САНУ, бр. 361, преписаном средином XIII века (в. Суботин-Голубовић 2002; Суботин-Голубовић 1987, о свему Трифуновић 2001: 110–113),³² и друге краће стиховне форме. Постоји и кратко, синаксарско житије са стиховима, доста раширено у српским минејима и стиховним пролозима, као и ређи, старији тип без пролошких стихова (Суботин-Голубовић 1987: 28; Васиљев 1985: 168). Овај култ, зачет у време деловања Охридске архиепископије на српским просторима,³³ како видимо, сачувао је континуитет и у доба самосталне Српске архиепископије (Марковић В. 1920: 83–84), не губећи на значају у непосредном окружењу светог Саве и у склопу његове архијерејске делатности.

По свему судећи, дакле, најстарија сачувана ликовна представа светог Климента Охридског у српском средњовековном сликарству налази се у олтару Спасове цркве у Жичи, првом седишту српских архиепископа. Светитељ није нарочито експониран, он дискретно присуствује божанској литургији не учествујући у њој.³⁴ Овај део живописа, којем припада и Климентова представа, обновљен је у првој деценији XIV века, у време архиепископа Јевстатија II (1292–1309) нарочитим старањем краља Милутина (Војводић 2012: 146–147, 163). У недавно објављеној монографији о манастиру Жичи, Драган Војводић примећује да је у појединим деловима храма у првим деценијама XIV века поновљен првобитни сликарски програм из Савина времена, уз примедбу да у доњим

³² У истом, Академијину рукопису налази се и млађа редакција Савине службе светом Симеону, уједно и најстарији препис ове службе. Уочљиво је да у руским минејима XI–XIII века, ако је судити по Сводном каталогу за овај период, нема посведочених служби светом Ахилију Лариском (Суботин-Голубовић 1987: 25).

³³ Рас је у XI веку у суштини најчвршће био везан за Охридску архиепископију између 1019. и 1067. године (Пириватрић 2014: 114), што значи да би подизање Ахилијеве богомоље на тлу Србије требало тражити у томе полувековном интервалу. Раније везе са Самуиловом државом биле су доста лабаве, посредне и краткотрајне (Пириватрић 2014: 105, 112–115, 193). Постоји мишљење да је присуство рашких епископа у средиштима Охридске архиепископије у време одржавања светих архијерејских сабора, где су се они сусретали с Ахилијевим култом, могло да буде подстицај за ширење његова култа и на српске земље (Грозданов 1983: 143–158; Васиљев 1985: 166).

³⁴ Налази се „у другој зони јужног зида [...], источно од прозорског отвора“ (Војводић 2012: 146); за тачну позицију светог, в. схематски приказ у: Чанак-Медић и др. 2014: 481.

зонама, како наоса, тако и олтара, првобитне фигуре светих нису доследно понављане, што се, по његову мишљењу, односи и на лик светог Климента (Чанак-Медић и др. 2014: 246–248). У недостатку доказа та се могућност не може искључити, али је, када се све узме у обзир, ипак мало вероватна. То значи да засад не бива изгледним ни да је – што би се могло помишљати – лично свети Саву увео у олтарски простор портрет свога претходника, великога утемељитеља словенске цркве међу Јужним Словенима. Отворено је питање колико је он, заправо, био свестан његове улоге и широког значаја, као и то да његова црква (1219) обнавља пуноћу словенског богослужења на једном делу, (сада већ бившем), Охридске архиепископије, какво је имала Климентова епископија.³⁵ Поновна актуелизација Климентова култа којом руководи охридски архиепископ вероватно је била позната светом Сави, али до ње је могло доћи после њихова разлаза, 20/30-их година XIII века, када би, за светог Саву, већ било касно окретање овоме култу,³⁶ кога нема ни у суседној Бугарској цркви, такође супарници Охридске архиепископије. – Да застанемо овде и не упуштамо се у даље спекулације. Али оно што и даље стоји – и ту се враћамо општим закључцима Степана Михајловича Куљбакина – списи светог Климента и његових сарадника с прелома IX–X века јесу, макар и на имплицитан начин, имали удела у формирању Савина и укупног изворно српскога књижевнога корпуса на прелому XII–XIII века. Макар као књижевнојезичко градиво, као богат резервоар из кога се захватало, можда и као узор, али не нужно и са свешћу, или с осећајем о важности знања о његову стварном пореклу.

³⁵ О првој словенској епископији у Југоисточној Европи, установљеној 893. године по етничком, а не по територијалном (епархијском) принципу, са средиштем у Велици (долина реке Шушице), у данашњој јужној Албанији, под утицајем литургијске традиције Епира, која је блиска јужноиталијанској (в. Мучај и др. 2014: 8, 11–14, 26, 34; Пентковский 2015: 126–127; Пентковский 2012: 423–425, Пентковский 2016: 72–73, 88).

³⁶ Држање до такве традиције, видели смо на примеру одржавања култа светог Ахилија Ларискога, чини нам се у томе кључу, за светог Саву, ваљда, не би било спорно – да је било успостављено раније.

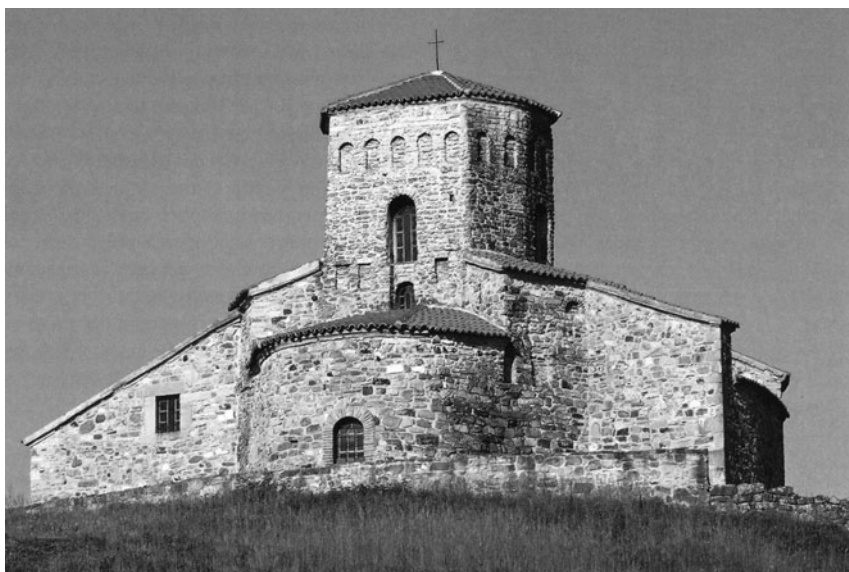
1.4. ИСТОРИЈСКИ ОКВИР ЗА УСВАЈАЊЕ КЛИМЕНТОВСКОГА КОРПУСА

Другим сигилионом цара Василија II Македонца (976–1025) из маја 1020. године комплетирана је надлежност византијског архиепископа Бугарске над свим епархијама које су некада држали бугарски првосвештеници у времену цара Петра (927–969) и Самуила (976–1014). Том приликом враћено је 14 епархија које су преузели суседни митрополити, тако да се византијска Архиепископија Бугарске са средиштем у Охриду „вратила“ на свој максималан историјски обим од 31 епархије. Међу накнадно додатим епархијама био је и Рас. Претходним сигилионом из 1019. године под јурисдикцијом охридског архиепископа нашле су се и друге епархије са српскога терена, макар у данашњем смислу речи: Ниш, Браничево, Београд, Сирмијум, Призрен и Липљан (в. Равић 2013: 57–58; Благојевић 2011: 70; Живковић 2004: 173–175; Калић 1979: 29, 33).³⁷ Из другог сигилиона (1020), на посредан начин, излази и да је епархија у Расу, поред осталих, такође била у саставу Бугарске цркве од времена цара Петра (Коматина 2014: 351; Равић 2013: 50; Живковић 2004: 177; Калић 1979: 31). У српској историографији то се, условно, због одсуства других, прецизнијих извора,³⁸ доводи

³⁷ Државне и етнолингвистичке границе готово да се никада нису преклапале на Балкану, па ни у овом случају, тако да се на истоку данашње српске територије, претежно у Моравској долини, значајан српски елеменат доста дуго налазио изван српске државе, на земљишту на којем су се смењивале византијска и бугарска власт. На источном и јужном планинском масиву који омеђава овај простор, још у раном средњем веку усталила се граница између западних и источних Јужних Словена. Хронологију померања или утапања романизованих староседелаца који су за неко време остали на мање приступачним, планинским теренима, раздвајајући ове две групе до кристалисања њихових разлика, као и неопозиво продирање западнојужнословенске гране на тај простор, није могуће пратити. Лако је уочљива „дубока бразда која дели јужнословенске дијалекте“ од Тимока, преко Осогова до Шар-планине; та је баријера толико изразита, да је у читавом словенском свету превазилази само „међа између западнословенске и источнословенске језичке области, другим речима, црта која одваја полске и словачке говоре од белоруских и украјинских“ (Ивић П. 1994: 137–138).

³⁸ У три сигилиона Василија II (1019, 1020, 1020–1025), износе се доста шутре информације за српску црквену историју. Нису то ни у начелу извори без недостатака: све три исправе су поновљене („препричане“) у хрисовуљи Михаила VIII Палеолога Охридској архиепископији из 1272. године, а сачуване су на основу знатно познијих преписа, из XVI и XVII века (Равић 2013: 67; Живковић 2004: 173).

по први пут, по логици ствари, макар и накратко, у везу са Симеоновим разарањем и анексијом Србије 924. године. Србију је, после пустошних година, уз византијску подршку обновио српски кнез Часлав, који је, иначе, рођен у изгнанству у Бугарској (кључно је време бугарске окупације 924–927). Било како било, епархија у Расу³⁹ која се налази у средишту најисточније српске државе што ће у наредним вековима постати стожером српског окупљања (наследник јој је данашња Србија), с већим или мањим прекидима бивала је у саставу ове црквене организације од почетка друге четвртине X века, све до 1219. године.

Петрова црква у Расу, X–XI век, старо средиште рашког епископа (према: *Заветни и њоруке. Свјетфан Немања – девети векова*. Београд: Народни музеј, 2014)

³⁹ Катедрална црква у коју је најкасније у X веку смештен рашки епископ јесте ротонда Светога Петра, основана на старијим темељима на реци Рашкој, вероватно као меморијална црква њених ктитора, у трећој четвртини или крајем IX века (Поповић С. 2000: 210, 229), с раном обновом у првој половини X века, „када је могла бити изграђена и средишња купола са галеријом, а када је и настао први слој живописа“ (Поповић С. 2000: 224), што вероватно стоји у вези с потребама новоустановљене епархије (Ђурић 1981: 231–232; Јанковић М. 1985: 171). Црква је, изгледа, приликом подизања посвећена светоме Петру, да би касније, можда у време другог осликавања у XII веку, била посвећена светим апостолима (Поповић С. 2000: 229).

Ево краткога прегледа историјских догађаја који су значајни за разумевање читаве проблематике:

- постоји јаз у познавању црквених прилика између 873. и 924. године у континенталним српским областима, изван ускога приморскога појаса; изгледна је могућност да је Српска црква у Српској земљи кнеза Мутимира, будући под начелном јурисдикцијом Римске цркве, до 885. године била потчињена Методијевој архиепископији; то би значило да се словенски језик користио на богослужењу латинског обреда; доцнија судбина ове црквене организације је неизвесна;
- око 924. године град Рас долази у руке Бугара и његова епархија, која је можда тада тек и основана, улази у састав Бугарске цркве;
- иако кнез Часлав обнавља Србију око 927/928. године, Рас, изгледа, остаје у Бугарској;⁴⁰
- 971. године војска цара Јована Цимискија осваја Србију и оснива се катепанат с центром у Расу на чијем челу је протоспатар и катепан Јован; није позната судбина месне епархије, али је могуће да је потчињена Драчкој митрополији (или је и даље остала у оквиру Бугарске цркве);
- 976. Срби уклањају византијску посаду у Расу и осамостаљују се; непозната је судбина локалне епархије;
- 999–1005. године цар Василије II осваја значајне области које потчињава околним византијским црквеним организацијама (1004. заузеће Скопља, 1005. заузеће Драча); неизвесно је да ли је тада Рашка епархија у саставу Драчке митрополије (или Бугарске цркве);
- око 1009/1010. године (или 998?) Самуило, током похода у Далмацију, потчињава себи Диоклију, а преко ње и Србију, па се главнина српскога подручја највероватније везује за Бугарску цркву у Преспи;
- 1018/1019. године цар Василије II оснива тему Србију на територији некадашње Часлављеве кнежевине, вероватно

⁴⁰ Град Рас, због његове изузетне стратешке важности, Бугари су, након Симеонова освајања, могли задржати у својим рукама током значајнога дела X века, макар четвртине столећа, чим га на списку градова на тлу Србије не помиње Константин VII Порфирогенит, средином истог века (Благојевић 2011: 45).

- с центром у Расу, на чије чело ставља стратега Константи-на Диогена; 1020. године укључује Рашку епархију у састав Охридске архиепископије; остале источне епархије из српских крајева налазе се у теми Бугарској с центром у Скопљу;
- у другој половини XI и првој половини XII века знатније ће се мењати државно-политичке прилике у Србији, али ће епархија у Расу, изгледа, остајати потчињена Охридској архиепископији (устанци 30/40-их година XI века; 1071–1072. Византија пролази кроз сукобе; Диоклија постаје краљеви-на и прелази из руку Драчке митрополије под Дубровачку архиепископију; византијска власт бива уклоњена из Раса 1067/1068–1075. године; после 1085. године Рашка под великим жупаном Вуканом постаје право државно средиште,

Мапа 1.

а попреште српско-византијскога сукоба је од Звечана до Липљана у „Зигосу“; самостално иступање српских владара крајем XI и почетком XII века; обнова непосредне византијске власти у Расу 1122–1155 (с прекидима 1127–1129, 1149–1150);

- после 1155. византијска посада напушта Рас и царство препушта власт удеоним српским владарима, уз ослонац на рашког епископа, Грка; парадигма сложених црквених односа јесте „двоструко“ крштење Стефана Немање: први пут 1113. године по католичком обреду у Диоклији, касније по православном обреду у Расу; 1183–1190. године осамостаљивање Немањине Србије; 1204. рушење Византије.⁴¹

На посредан начин предочена веза између српских и јужних словенских крајева је значила, кроз регуларну црквену организацију, вишевековни, иако у неким приликама на дуже прекидан, ипак обновљив контакт с литургијским комплексом који је засновао свети Климент Велички са својим сарадницима и наследницима крајем IX и почетком X века. Да ли је у релативно кратком времену након (претпостављене) 924/927. године дошло до директног мењања затеченог редакцијског и литургијског лика српских књига у Рашкој епархији – или је тај процес потрајао, уз поступну трансмисију с југа? На то питање није могуће дати одговор који би био поткрепљен изворима, али по логици ствари, најприродније је очекивати да је до целокупне замене богослужбеног репертоара дошло одмах – зато што су све словенске књиге, ако их је у том тренутку међу Србима на овом терену било, припадале западном обреду, с непосредним ослоном на панонске предлошке.⁴² То би значило да је непосредно преко књига из тзв. Климентова корпуса промењен старословенски варијетет у овом крилу Српства, отприлике у периоду од 924. до 971. године.⁴³

⁴¹ За динамику ових односа в. Пириватрић 2014: 108–109, 113–117; Равић 2013: 50–53, 62–66, 76–79, 83–85, 370–371; Благојевић 2011: 62, 64–70, 73, 76–80, 90–94, 96–106, 108–113; Пириватрић 2011: 103–106; Живковић 2003: 9–25; Живковић 2004: 191–192; Пириватрић 1997: 54–55, 91–92, 105, 112–115; Калић 1979: 29–33.

⁴² За питање богослужбеног комплекса у Панонији и Великој Моравској в. Пентковский 2014б: 66–67, 71, 73.

⁴³ О источнобугарском словенском литургијском корпусу, колико је сада познато науци, као изворишту утицаја на епархију у Расу од 924/927. године, не

У остатку ће наставити да живи првобитан, Методијев корпус,⁴⁴ да би га, у наредним вековима, поступно истиснуо млађи, јужно-словенски корпус источног обреда (о двама корпусима в. Пентковский 2014б: 66, 71, 73, 87–89, 90).⁴⁵ Источнојужнословенски варијетет старословенскога језика („климентовски“) и пре потпунога потискивања западне словенске литургије, заваладао је, у језичком смислу, у свим српским крајевима, као последица промена у територијалној надлежности појединих помесних цркава различита обреда.⁴⁶ Такав је могао бити пренет и у хрватске крајеве, пре свега преко Захумља и Паганије. Поступни пренос словенских књига с југа (на који упућују трагови призренско-јужноморавскога дијалекта у бројним рукописима, в. 3.2.9.2) одвијао се касније, у времену када су српске епархије биле потчињене Охридској архиепископији, пре свега Рашка (после 1019/1020), али његово остваривање подразумева постојање непрекинутога словенскога „литургијскога коридора“ до српских крајева на северозападном ободу архиепископије.⁴⁷ У супротном, остаје као најпоузданији пут без посредног и спонтаног физичког додира на терену („хоризонтално ширење“), непосредан и намеран контакт охридског архиепископа с епископима у српским епархијама („вертикално преношење“).

може се с извесношћу говорити, јер се и на ту страну, у склопу Бугарске цркве с грчким богослужењем, у првој половини X века постепено и неодређено шире словенски литургијски језик с југа до 969, односно 971. године, када тај процес бива прекинут (Пентковский 2007: 25, 2012: 425; Пентковский 2015: 138). Чак је и пренос словенских књига у Кијевску Русију после 988. године извршен уз прескакање Источне Бугарске, непосредно из охридско-преспанског региона (Пентковский 2007: 25; Пентковский 2012: 406).

⁴⁴ То су мање приступачни, западни делови Србије и приморске кнежевине.

⁴⁵ У недостатку историјских извора, помажу нам ономастички подаци с терена. Првобитна граница између латинскога и грчкога хришћанства, коју су Срби затекли у своме досељењу на Балкан, задржала се током раног средњег века. У латинској сфери нашла се главнина народа, а тек његова јужна и источна периферија припале су грчкој духовној сфери – доње Подримље (пр. Љевиша у Призрену) и Поморавље (Сталаћ, Ђунис) (Лома 1990: 16).

⁴⁶ О томе, на пример, сведочи прва страница Кијевског мисала, текст западног обреда на климентовској верзији књижевнога језика.

⁴⁷ За слободније употребљен термин „словенски црквени коридор“ у нешто другачијем смислу в. Пентковский 2014б: 65, 66, 83.

2. СРПСКА РЕДАКЦИЈА СТАРОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА

2.1. СРПСКИ ИЗГОВОР ЗАЈЕДНИЧКОГА СЛОВЕНСКОГА КЊИЖЕВНОГА ЈЕЗИКА

Говорити о некој редакцији старословенскога језика пре свега значи говорити о изговорним традицијама општецрквенословенскога језика у некој посебној словенској етнолингвистичкој и културној средини. Настанак и неговање одређене редакције црквенословенскога језика мора се повезати с посебним црквеним приликама. По правилу то подразумева постојање одговарајуће црквене организације за чије потребе се уводи дати црквени или литургијски језик, а у другом реду, мада не и мање значајно, и државне организације која пружа неопходну подршку оваквој црквенојезичкој „политици“. Црквено-литургијска питања за конкретне црквене организације код Срба пре формирања аутокефалне, српскословенске цркве, иако су вишеструко начета, нису до краја проучена. Обично се истиче да се у ктиторском манастиру Стефана Немање, Студеници (саграђеном после 1183), први пут јављају словенски натписи на фрескама 1208/1209. године, одмах по Савину доласку у Србију.⁴⁸ То се по нашим запажањима оквирно слаже с временом писања Типика: он је састављен 1209. године, и званично преписан око 1210. године. Иначе, на литургији и свуда у цркви до тада је доминирао грчки језик, што је, мора се признати, само спољашњи, званични аспект владајућих прилика у

⁴⁸ Ова појава је давно уочена (Светислав Мандић, 1959), а Миодраг М. Петровић је тумачи доношењем ктиторскога типика којим се уређује црквено-правни статус манастира. Тиме је, између осталог, дат и нарочит оквир за употребу домаћег богослужбеног језика, као особен израз новостечене самосталности главног владарског манастира (Петровић 1986: 25–26). Осликавањем је руководио сам Сава, а извршилац је један грчки сликар, који је о себи оставио забелешку на грчком језику, испод ктиторског натписа (Ђурић 1981: 408). Раније су натписи на фрескама у српским крајевима бивали на грчком језику, на територији православне цркве (на пример, у Ђурђевим Ступовима из 1170/1171. и у цркви Светога Петра, око 1180, у Расу), односно на латинском језику у католичком приморју (на пример, у цркви Светога Михаила у Стону, око 1080, Светога Луке у Котору, 1195). Клесани натписи, као дело домаћих мајстора, јавили су се и раније на српскословенском језику (на пример, ктиторски натпис кнеза Мiroслава у цркви Светога Петра у Бијелом Пољу, 1161/1162).

византијској Охридској архиепископији. За локалне, унутрашње потребе, као што знамо на основу сачуваних средњовековних рукописа, и раније, без експлицитних трагова сметњи, био је у употреби српскословенски језик – можда с одвојеним ареалом коришћења – а можда и у склопу нарочите богослужбене диглосије.⁴⁹

У науци је добро познато шире јединство црквенословенског језика у оквиру духовног круга *Slavia orthodoxa*, у визуелном смислу наглашено и општом употребом ћирилице у свим језичким манифестацијама (након напуштања глагољице), с ослонцем на ромејску културну сферу, графички на грчки алфавет.⁵⁰ Црквенословенски језик углавном одликује јединство у морфологији, синтакси и лексици, док се главне разлике испољавају на плану фонологије (Грковић-Мејџор 2007: 427; Грицкат 1975: 31). Ово особито важи за литургијске и химнографске саставе који су непосредно укључени у богослужење, и под најбуднијим су оком цркве.

Пошто смо утврдили полазиште – а то је фонологија као поље диференцирања (*differentia specifica*) српске, па и сваке друге редакције (Грковић-Мејџор 2011: 46; Јерковић 1984; Младеновић А. 1977), додајмо да фонетско-фонолошким питањима нужно у помоћ при скачу графијско-ортографска, као и палеографска и кодиколошка разматрања; разуме се, са ширим увидом у црте на осталим нивоима језичке структуре.

⁴⁹ Како запажа Василије Марковић, готово пре једног столећа, читав епископат у оквиру Охридске архиепископије из Комнинске епохе (1057–1185) био је грчки, „ипак Словени нису могли бити потпуно искључени из нижег клира, па тако ни из монаштва“ (Марковић 1920: 26). Судајући по постојању српскословенских литургијских књига, као и одсуству било каквих језичких примедба у чувеном писму Димитрија Хоматијана из 1220. године и сл., закључује се да проблем употребе словенског језика на богослужењу у српским земљама под Охридском архиепископијом до 1219. године није био изражен (Миљковић 2008: 129, нап. 411). У периоду који претходи оснивању самосталне Српске цркве, у византијском свету још није завладала искључива употреба грчког језика на богослужењу. Тако се, на пример, крајем XII века допушта вршење богослужења на другом језику, под условом да су богослужбени текстови тачно преведени с грчког оригинала (Пентковский 2013: 90, нап. 60).

⁵⁰ Добро је знамо да се црквенословенски језик осећао као јединствен културни идиом, па није необично што имамо више примера споменика у којима су истовремено спроведене различите језичке редакције (в. Грковић-Мејџор 2007: 428), како у времену првог писања, тако и у каснијој рестаурацији.

2.2. Источнојужнословенска подлога српске писмености

Поставља се питање, можемо ли се овим путем спустити у пројектовану прошлост чији су основи постављени између 893. и 916. године, радом светог Климента Величкога и његових сарадника, старих и нових. То је, пре свега, време обликовања источнојужнословенскога варијетета старословенскога језика, унеколико другачијега од моравско-панонскога. Овај млађи настао је усаглашавањем с новом дијалекатском подлогом у којој се, као и у другим јужнословенским говорима, још нису десиле кључне фонолошке промене које би је неопозиво удаљиле од прасловенске базе. На тој подлози су настале јужнословенске бугарска (односно „бугарско-македонска“) и српска редакција, као и руска редакција.⁵¹

Реалније је говорити о везама српске редакције с млађим споменицима с јужних простора (Вардарске Македоније), којима је испуњен XI и XII век, јер стицајем историјских околности, њима располажемо, и само с њима је могућа конкретна компарација. На посредан начин, ако се они могу везати за југозападномакедонско-јужноалбански језички простор (у литератури углавном према секундарној творевини познатој као „Охридски књижевни центар“), може се установити и веза с Климентовим наслеђем.

Вероватно се највише може учинити на плану текстолошке анализе, али наш задатак је, овом приликом, испитивање језика, а не текста.

Да је, рецимо хипотетички, српска редакција настала у процесима који су се водили током XI и XII века, кроз рецепцију литургијских извора са словенског југа, њу

⁵¹ Већ општим увидом у граfiјско-ортографске прилике и основни фонолошки инвентар, пре свега у консонантском систему (с источнојужнословенским маркерима шт и жд < *tj, dj), јасно је заједничко исходиште поменутих писаних традиција, што нема потребе данас посебно доказивати ни елаборирати. У српском случају то важи и за малобројне споменике западног обреда (на пример, прва страница Кијевског мисала из XI/XII века), као и за укупност споменика источног обреда, што овом приликом, такође, не треба посебно истицати. – Без обзира на (претпостављено) полазиште хрватске књижевнoјезичке варијанте, рекли бисмо да је и она, у облику какав је допро до нас (а то искључује познавање прилика у IX (?) – X веку), секундарно (?) обликована на бази истог старословенскога варијетета, што значи уз посредовање суседне, српске редакције, која физички стоји између ње и простора деловања источнојужнословенскога књижевнога варијетета, који се шири са словенског југа.

би морали, без обзира на дуготрајна „чишћења материјала“ кроз усаглашавање с локалним, српским говорним осећањем, одликовати врло видљиви трагови старе подлоге која је своју физиономију изградила у том периоду. Међутим, то се није догодило. У посведоченој српској редакцији (од друге половине XII века) нема масовне промене $\text{ъ} > \text{o}$, $\text{ь} > \text{e}$, мешања ж и л , губитка епентетског л и других појава.⁵² Зрелу српску редакцију у том погледу одликују само лексички блокиране замене старих полугласника у правцу o и e и друге ситнице у тзв. техничким терминима (типа *црѣковѣ* и *правѣд'ныи*). То је лексички репертоар основних литургијских текстова – што изравно указује на црквени пут језичких утицаја.

Морамо нагласити да, с обзиром на општа очекивања, необично у томе смислу изгледају неки извори из XII века. Они или не познају или имају на минимум сведене овакве форме црквених термина или поновљиве опште лексике из црквених текстова што су, као такви, у „јужном руху“, готово без изузетка присутни у српским споменицима XIII–XIV века и у македонско-бугарским споменицима XI–XII века, и даље. Изненађује њихов изузетно мали број и ниска фреквенција у Мирослављевој јеванђељу, као и потпуно одсуство у Михановићеву апостолу и у сачуваним епиграфским споменицима. Ови, као такви, због специфичности клесарске технике и традиције која их негује, по инерцији, нешто дуже конзервирају наслеђено стање.

Пр. *црѣкѣѣ Кѣиѣиѣ Мир* / *{ц}рѣкѣѣ Блаї* / *любѣи, тѣкѣмо Мих* / *тѣкѣмо, тѣкѣмо, тѣѣѣѣ, тѣѣѣѣ, дѣѣѣѣ, кѣѣѣѣ, крѣѣѣѣ, любѣѣѣѣ, црѣкѣѣѣѣ* итд. *Мир* (и поред *опрѣсноѣѣ, лакотѣѣ, создати, бисерѣѣ, оумерон, таѣно* итд.).

У такав један задати рам (XI–XII век : XIII–XIV век) немогуће је без посебног објашњења сместити овако описану слику. Прво треба нагласити да је статус словенскога књижевнога језика, као већ сасвим изграђенога, и традицијом стабилизованог идиома у XI и XII веку потпуно другачији од онога у IX–X веку када се тек формира и када је потребно испунити више услова за његов пријем

⁵² За језичке одлике црквенословенских текстова с македонског терена в. Рибарова 2005: 75–92; Десподова 1981; Угринова-Скаловска 1966; Мошин 1954: 22–24.

у некој средини. Како је у XI и XII веку књижевни језик релативно аутономан у односу на народне идиоме,⁵³ мора се претпоставити нешто другачији оријентир од онога који се уобичајено претпоставља у адаптацији црквенојезичких споменика пристиглих с југа. Овде се, дакле, начелно узев, није радило о усаглашавању с народним, него с књижевнојезичким осећањем, јер је књижевни језик идиом за себе – посебно у средини која већ има изграђену књижевну традицију. Ова традиција се у српском случају показала као веома јака, не само у XII–XIII веку него и много касније, у време турске окупације Балкана.⁵⁴ Степен прихватања јужних форми пристиглих с јужним предлошцима диктирао је добар осећај властите књижевне норме. Старија књижевна норма, више-мање присутна у неким споменицима XII века, без сумње, показује да су у развоју српскога књижевнога језика одражена најмање два тока. Карактеристично одсуство већине јужних језичких маркера или њихова ограничена дистрибуција у споменичкој главнини сачуване српске редакције, говори о живој вези с неким стањем старијим од промена које су обликовале „бугарско-македонску“ редакцију (тзв. „средњобугарске“ споменике). За то стање могућа су само неколика објашњења, која подразумевају архаичне почетке: 1) континуитет у односу на редакцију директно пресађену из Паноније, односно Моравске; 2) редакцијски континуитет у односу на варијетет зачет у Климентовој школи (пре знатнијих промена у народном говору); 3) накнадно консултовање древних споменика.

Пажњу ћемо усмерити на сагледавање млађег, магистралнога тока у историји српске књижевнојезичке културе (о његову значају в. Новаковић 2002 [1893]: 128), док судбину примарнога корпуса потеклога с директне ћирилометодијевске подлоге, што је у вези с проблемом јурисдикције Методијеве Панонске архиепископије, за сада остављамо по страни (в. Савић 2011, за књижевне токове в.

⁵³ Отуда и дуго чување „јусова“ у ортографији српске средине у томе периоду, без обзира на њихову фонолошку неоправданост с аспекта народних говора. То открива симболичку позадину оваких односа.

⁵⁴ Тада се она, у ресавском ортографском виду, проширила по Македонији и Бугарској, дочекавши, тако, смену, подмлађеном руском редакцијом (XVIII век).

Новаковић 2002 [1893]: 121). Чињеница је да је за питање српско-словенске језичке традиције, и поред повременог укључивања у црквену организацију Истока преко византијске Драчке митрополије, од пресудног значаја укључивање једнога дела српских територија преко (претежно) грчке Бугарске цркве, којој су се вишеструко премештала седишта, од Дристре до Охрида (в. Пириватрић 1997: 54), уз промене у статусу и рангу, у зависности од државнополитичких прилика у којима се она налазила, током више, врло динамичних векова (в. 1.4). Главни разлог оваква утицаја лежи у чињеници да су се у границама исте црквене организације, на крајњем југозападу од 893. године налазиле и поједине словенске етничке епископије, почев од Климентове у околини Велице (преко посебно познатих у околини Девола и Брегалнице, можда и једне у Пелагонији, на прелазу IX–X века, в. Пентковский 2015: 141; Пентковский 2007: 24; Пентковский 2012: 430–431), које су у потоњим временима послужиле као прави расадници источне словенске литургије.

2.3. ФОНОЛОШКИ СИСТЕМ СРПСКЕ РЕДАКЦИЈЕ СТАРОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА

Једино сигурно полазиште у језичкој анализи за рани средњи век може бити у обрнутом смеру из зрелог средњег века, од фонолошкога склопа стабилизоване српске редакције, од краја XII до XIV века (дајемо најкарактеристичније црте) (Грковић-Мејџор 2011: 47–48; Јерковић 1984: 56–58; Младеновић А. 1977: 4):

- $\text{ш} / \text{ш} \text{ш} \text{ш} /$, $\text{жд} < *tj, dj$;
- $\text{оу}, \text{е} < \text{ж}, \text{а}$;
- ѣ у српској фонолошкој вредности $/e/$, негде дефонологизовано;
- губљење дистинкције по палаталности вокалних рѣ и лѣ ;
- унификација полугласника $\text{ь} / \text{ə} / < \text{ѣ}, \text{ь}$;
- ы само формално обележавано, реално изједначено с $/u/$;
- отврдњавање $\text{ч}, \text{ж}, \text{ш}, \text{шт}, \text{жд}, \text{ц}, \text{р}, \text{с}$;
- $\text{з} < \text{s} / g \text{з}' /$;
- $\text{к} / \text{h} /$, $\text{г} / \text{h} / < \text{к}, \text{г}$ у страним речима, формално уједначено с ћириличком праксом на Истоку (пре свега преко Свете Горе од оснивања Хиландара, 1198, али и нешто раније).

Промена $\text{вѣ-} (*\text{v}_2\text{-}, \text{v}_2\text{-}) > \text{оу-}$ (тип *унук, удовица*), важан је маркер српскога језика, односно српске провенијенције споменика, али остала је изван књижевне норме због упадљивог одударања од старословенске и шире редакцијске норме (Јерковић 1984: 61).⁵⁵

Као што видимо, иако су прилагођавања српском изговору извршена у склопу читаве артикулационе базе, главна разлика је у вокалском систему, где је најдрастичније смањен број фонолошких јединица (с петнаест на девет), уз значајан формални преображај графије (пре свега губитак „јусова“). – Али то се догодило касно, око почетка XII века, очигледно у нарочитим културноисторијским приликама за које треба пронаћи одговарајући контекст.⁵⁶ Споља гледано, консонантски систем је, уз подразумеване опште измене графијског лика целе редакције, остао готово нетакнут, такође подређен српским изговорним могућностима, уз задржавање најкарактеристичнијих књишких група *шш* и *жд*, које,

⁵⁵ За разлику од српске редакције, која почива на „штокавском дијалекту“, у супстрату њој најблискије, хрватске редакције, лежи „чакавски дијалекат“; прелазно подручје је широки појас између Босне и Уне, са шћакавским говорима. Различите дијалекатске основице непосредно су се одразиле у два редакцијама. То су, на првом месту, различити рефлекс *ѣ* (*ѣ* је на Западу прилагодљивије него на Истоку; у одређеним случајевима $> a$), *ѣ* ($> e$, у одређеним позицијама *a*), $*tj (> t)$, $*dj (> j)$, $*stj (> šć)$, *ѣ, ѣ, вѣ- (> v-)*; и поред изједначавања полугласника узрокованог депалатализацијом, на Западу се дуго држе остаци старих разлика, типа *теѣь, semrtь, teplo* (Намм 1963: 59).

⁵⁶ Општи оквир ове реформе српскога правописа може се сагледати на основу ширега датовања споменика који не познају овакав ортографски систем и прецизнијега датовања споменика у којима је примењен млађи, редуковани правопис. У прву групу спада Маријино четворојеванђеље с недоследним старословенским правописом, као и списи Димитрија Синајскога (на пример, прва страница Кијевских листића и записи у Синајском псалтиру 3/N) с прелазним старословенско-српским правописом (в. Савић 2014б). Они својим настанком чине доњу границу за омеђавање уочене појаве (прелаз XI–XII век). Та је граница само условна зато што именовани писар делује измештен, на Синају, одвојен од збивања у домовини, укључен у живот разнородне монашке заједнице. Стога се време његова одласка – можда 1096–1099 (Савић 2014б: 301) само приближно може узети за *terminus post quem* non. Чак и то уз немало релативизовање јер, изгледа, он долази из једне уже српске области (Савић 2014б: 300), можда природним препрекама (планинама) одвојене од оне у којој су се те крупне промене одвијале. У томе би се случају морало урачунати извесно кашњење у преношењу иновативних црта у ортографији. У другу групу спадају епиграфски и рукописни споменици од којих су најстарији из средине XII века, и глагољски и ћирилски.

саме по себи, директно сведоче о источнојужнословенском, у ширем смислу и климентовском полазишту оваква система (в. нап. 51).⁵⁷

3. СПОМЕНИЦИ СРПСКЕ РЕДАКЦИЈЕ СТАРОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА

Посебно ћемо прокоментарисати неке споменике за које се у науци зна да се могу везати за јужна исходишта српске писмености (то значи да се нећемо бавити утврђивањем веза које су у књижевнoисторијском смислу начелно већ установљене). Овом приликом усредсређени смо на оне споменике који имају везе с глагољском традицијом – било да су сами писани глагољицом, било да им је подлога, непосредна или даља – глагољска. У условима пасивизирања глагољске писмености, она, сама по себи, носи карактеристичан печат старине (ЈАГИЋ 1960: 475). У неким приликама за нас је, уз општи филолошки приказ, довољно да локализујемо споменике. Указаћемо и на неколике језичке маркере који спајају неке од најстаријих српских рукописа – тамо где је који од њих потребно посебно истаћи, без намере да дамо коначно разјашњење тих појава у историји српскога језика.

3.1. МАРИЈИНО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

За Маријино четворојеванђеље је, још његов издавач, Ватрослав Јагић (1883), констатовао да је, судећи по неким карактеристичним иновацијама (често мешање *ж* и *оу*, *ѣ* > *и*, *коуѣ* [због опсценог значења] → *кокотъ*), написано у XI веку у хрватско-српским пределима, „негде у Босни или јужније“ (ЈАГИЋ 1960 [1883]: 410, 424). Специфичности је установио у савршавању са Зографским јеванђељем, „подходя лучше всѣхъ къ идеалному церковнославянскому или старословѣнскому языку“, и његовим одступањима од овог узорног

⁵⁷ Читава адаптација кретала се у распону изговорних могућности просечних говорника новонасталога српскога језика („старосрпскога“), до одређенога времена. У консонантском систему и поред развоја, формално посматрано, не само на плану ортографије него и стварно, није дошло до великога удаљења српскословенскога фонолошкога репертоара од старословенскога (Јерковић 1984: 57; Грковић-Мејдор 2007: 429). Мада је укинута палатализованост, а задржана палаталност, системски гледано, ту је елиминисано само неколико фонема, уз правописно маскирање српских еквивалената страних *к*, *у*, и стабилизовање источнојужнословенских рефлекса **tj*, *dj*, што је изговорно било могуће због тога што је српски већ познавао групе *шѣ*, *жѣ*, премда с другачијом дистрибуцијом (уп. *ognjište*, *dažd*, Ђорђевић 1960: 512).

споменика (Јагић 1960 [1883]: 423–474). Да је књига дуго остала у српској средини, показују – као и у случају Гршковићева апостола – многобројни додаци исписани ћирилицом, српском редакцијом, у нормама рашкога правописа, на почетку, односно у првој половини XIV века,⁵⁸ а чак је и изгубљени или оштећени први лист Јовананова јеванђеља (134) замењен српском ћирилицом у истом периоду (Трифунотић 2001: 21–22; Јагић 1960 [1883]: 410). Стојан Новаковић је, идући за Јагићевим запажањима, оценио да је Маријино јеванђеље „за Србе оно што је Јеванђеље Остромирово за Русе“ (Новаковић 2002 [1893]: 149; Грковић-Мејдор 2011: 48). Српски филолози су доскора, остајући на томе трагу, описивали овај споменик као „старословенски, српске провенијенције“, да би, недавно, проф. Јасмина Грковић-Мејдор, проблематизујући статус старословенских црта у њему и тзв. „наноса“ из писарева говорнога језика, закључила да је он, ипак, споменик српске редакције старословенскога језика (Грковић-Мејдор 2011: 43–44, 48, 50).

У Јеванђељу се јасно разазнају два језичка слоја: (1) активни и (2) пасивни, тј. онај који је актуелан у време преписивања књиге и наслеђени – који припада предлошку. У склопу излагања о судбини полугласника, Јагић констатује да се на примеру њихове појачане вокализације у фонетски оправданим условима, као и непредвидљиве дистрибуције у осталим случајевима где је јасно да је њихово бележење постало правописна, а не физиолошка ствар, потврђује његово мишљење „что памятникъ попалъ въ теченіе времени въ другую этническую среду“ (Јагић 1960 [1883]: 427–428, 430, 433; Грковић-Мејдор 2011: 46). Тачно је да ту има фреквентних „македонизама“ – редовна употреба *шии*, *жд*, изузев усамљених примера *роџство* и *визжѣ*, раширено присуство *о* и *е* на месту двају полугласника, под акцентом или у јаком положају, али зато ограничено одсуство епентетског *л* (в. Јагић 1960 [1883]: 428–430, 435; 436; 438), што у суштини сасвим одговара језичкој ситуацији коју, на другој страни, Куљбакин реконструира за први српски препис, непосредно израстао на јужној подлози, на основу којег је рађено Мирослављево јеванђеље. Живи језички систем показује фонолошку структуру саобразну штокавском дијалекту у датом времену, тачније српској

⁵⁸ То су ознаке Амонијевих глава и литургијске забелешке источног обреда.

редакцији старословенскога језика, баш како смо навели раније у списку тих одлика. Једино изостају потврде за (типичну) деназализацију *ѡ* (в. ниже) (Грковић-Мејџор 2011: 48). – Свако друго објашњење било би анахроно и косило би се с језичком историјом.

Замена назалног *ж > у* (за потврде в. Јагић 1960 [1883]: 423–424) типично је српска црта. Могла је се наћи с благим одоцњењем у долини Велике Мораве и у горњем току Јужне Мораве (за разлику од доњег и средњег тока исте реке, на правцу запад–исток, све до Нишаве), а можда чак и у Зети (ако се може судити по топонимским сведочанствима у познијим преписима страних извора, в. Лома 1994: 120–123), као периферијским зонама. Потребно је, наиме, време за географски продор иновација које нам, због ограниченога постојања извора, није довољно сагледиво. Погранични македонски и бугарски говори – из данашње перспективе – њу добијају с видним одоцњењем, што је касно за пројектовано време настанка Маријина четворојебанђеља: отпада могућност да је споменик настао изван матичнога подручја у којем се зачала ова црта. Уосталом, бугарско-македонски говори чувају назале и у XII веку јер је само тако могуће њихово мешање, док је деназализација наступила у XII–XIII веку (в. Конески 2001 [1983]: 26, 41–43, 49).⁵⁹

Ватрослав Јагић није уочио примере очекиване деназализације *ѡ*, која би ишла руку под руку с деназализацијом *ж*. Али, тај процес, као што сада знамо, није био посвуда или у свему синхронизован, пре свега у темпу и квалитету.⁶⁰ Као једно од могућих објашњења проф. Јасмина Грковић-Мејџор наводи да би се разлог могао тражити у тежњи ка практичном ослобађању од граfiјске сложености глагољскога „великога јус“, насупротив неоптерећујућем писању

⁵⁹ И Степан Михајлович Куљбакин подвлачи да ће „замена *ж* са *у*“, праћена заменом „*ѡ* са *и* или обрнуто“, које иначе има „само у оним старословенским споменицима у којима иначе има црта српског карактера“, „увек [...] бити српска црта, и онда када се увлачи у диалекте бугарског порекла, који се налазе под српским утицајем“ (Куљбакин 1924: 219).

⁶⁰ За стање у српским и хрватским говорима око 950. године према списима Константина VII Порфирогенита, в. Лома 1999/2000. Сматра се да је Порфирогенитово дело *De administrando imperio* настало између 948. и 952. године (ВИИНЈ II: 3). – Пристајући уз Вацлава Вондрака и Степан Михајлович Куљбакин, пре готово једнога столећа, допушта могућност да је *ѡ* дуже чувало своју назалност од *ж* у српским говорима (Куљбакин 1924: 220).

„малога јус“ (Грковић-Медјор 2011: 48, нап. 37). Овоме се може додати тежња локалне традиције да се задрже старе ортографске навике, које могу одражавати историјско кашњење у смени предњег назала оралним парњаком.⁶¹ Ипак, постоје ограничене назнаке уклањања и овога назала и можда његове постепене замене другим вокалом предњег реда, што Јагић доводи у везу с „напред поменути (етнолингвистичким) утицајем“: *сѣѣзавѣше, грѣди, сѣдѣштеѣ, сѣдѣте* итд. (Јагић 1960 [1883]: 424). Неетимолошка употреба „јата“ свакако нам нешто говори. Уобичајено се узима да се у датим примерима претежно ради о појавама аналошког карактера (на пример, Николић 1978: 62). Ако није реч о морфолошким појавама, најпре би се у фонетском кључу помишљало на тзв. „треће јат“ (*ѣ*), факултативнога, назализованог изговора.⁶² И данас, међутим, у говорној оази с незамењеним јатом на северозападу Србије, мада у фонетски и историјски другачијим условима, показује се могућном иста ова алтернација, *ѣ* : *е*, у примерима типа *месо* : *месо*, *млеко* : *мнеко* итд. (в. Реметић 1981: 18–19). С једне стране имамо фонетским путем изазвано затварање вокала или наслеђено јат, а с друге назализацију, односно стварање (*х*)уњкавог изговора, факултативно у напоредајној употреби. Савремена појава илуструје начин на који су се ова два вокала могла наћи у конкурентској улози и без међусобнога поистовећивања, али с одређеним степеном фонетскога приближавања, без посебних морфолошких разлога.⁶³ Карактеристично је то

⁶¹ И иначе у ортографији Маријина четворојеванђеља правило је употреба „јусова“, а њихов изостанак огрешење је о важећи правопис. Исто важи и за прву страницу Кијевског мисала, насталу у крилу српске редакције (Савић 2014б: 285, 288–289).

⁶² За ову спорадичну контаминицију в. Лашкова 2010 [2004]: 74.

⁶³ Могућа су и друга објашњења, која нису нужно у колизији с предоченим. Није искључено да се у ретким примерима које препознаје Ватрослав Јагић, и у светлости нешто другачијих односа – уз претпоставку о дужем чувању отворене вредности оба вокала (у склопу наслеђеног система дугих : кратких вокала) назире тенденција стварнога приближавања назала предњег реда јату. Наиме, јат је на западнојужнословенском терену, уз постепено монофтонгизовање, с укупним подизањем на вокалској лествици (ниско → средња висина), у коначном добио вредност затвореног *е* (*ea* > *е*). Овај процес се на српско-хрватском простору посвуда завршио тек на крају XI века (за квалитет и хронологију појаве в. (Ивић П. 1991а [1958]: 14–15), што је после времена настанка Маријина четворојеванђеља. Дакле, у овом четворојеванђељу још се може оперисати с дифтоншким *ѣ*. О почетној отворенијој вредности јата сведочи лексема

да исту комбинацију алтернација *ж : у* и *а : ђ* затичемо још у једном „старословенском“ споменику с истога, западнојужнословенскога терена, из приближно истога периода (XI век). То је Ключев зборник (в. Николић 1978: 57, 62). Занимљиво је сведочанство исте говорне појаве у топониму *Звечан* (према читању Љубомира Стојановића), које, у фонетском смислу, на ширем плану, за Маријино четворојеванђеље везује проф. Александар Лома: облик *Звѣчанъ* стоји на месту историјског *Звѣчанъ*, грч. Σφεντζάνιον (Лома 2013: 87).⁶⁴ – Покушали смо испратити ову појаву, али је, за сада, изостао повољан резултат.⁶⁵

орах, претежна за штокавски дијалекат (у централној скупини говора), поред периферијскога, тимочко-лужничкога *оре(х)* (< **orěchъ*), и позиционо уопштена решења проистекла из прве палатализације (типа *кричаѣи* < **kričēti*). У том смислу и првобитна вредност српско-хрватскога *а* могла је бити нешто шире *е*, отприлике *ѣ*, што има пандана на ширем словенском плану у раним потврдама и коначним резултатима. (На овакву помисао долази и Радосав Бошковић, зато што у чакавском дијалекту *ѣ* после *ј, ч, ж > а*, с чиме су упоредиве и старосрпске потврде пријати, зјаѣти (Бошковић 2000 [1968]: 72). Реликте првобитнога стања налазимо разасуте по штокавском дијалекту: пре свега у говору, општештокавско и књижевно, *жалац, жаока* (< **žedlo*), у топонимији *Зајача*, село у западној Србији (< **zaječa*, в. Поповић И. 2007 [1960]: 305), у стародубровачком говору у сложеним облицима глагола **jeŕti*, за које Милан Решетар примећује да су независни од чакавских (Решетар 1951: 31–33, 43–45). То значи да се деназализација *ѣ > е* (уз затварање артикулације) зачела у централноштокавским говорима, одакле се ширила у разним правцима (пре свега у оквиру штокавскога корпуса). [У чакавским, као периферијским, постоји остатак, а на македонском терену овај рефлекс допире из српских екавских говора тек после XIII века и шири се све до XVI века; тамо се, иначе, *а* изједначавало са *ѡ* током XII–XIII века (Конески 2001 [1983]: 26, 41; Конески 1960: 28, 44–45 и 35, 38–39).] У склопу таква процеса, макар у југоисточном српском појасу, ране вредности *ѡ* и *а* су се могле приближити, али су се и мимиошле – на шта би упућивала ниска фреквенција у Маријину четворојеванђељу, за разлику од македонских говора, што је нашло значајног одраза тек у каснијим рукописима с тога терена.

⁶⁴ Ако овај пример на први поглед и не би био најадекватнији за нашу проблематику, будући да долази из једнога познијег бугарскога летописа, текст је, ипак, на доброј српској редакцији – до града *рекомаго Звѣчана* (Стојановић 1890: 191). Уједно, ту постоји и фактор архаичности његова предлошка. Постоје и чисто српске потврде, из Тихонравовљевог летописа (иже вѣ Звѣчаню граду), из Врхобрезничкога летописа (вѣ градѣ Звѣчанѣ), поред једнакога броја обичних, екавских ликових речи из других, између осталог и летописачких извора (в. Стојановић 1890: 131, 150).

⁶⁵ У назначеној алтернацији, дакле, „нечега може имати“, иако сасвим у ограниченој мери, и можда само на ортографској равни. У Првој хиландарској оснивачкој повељи овамо би могао ићи пример *свѣтъмъ* (в. 3.2.1.2), када то не би био

За унификацију полугласника, одражену у тенденцији писања њ у свим, оправданим и неоправданим позицијама, такође је јасно да је изворно западнојужнословенска, штокавска црта (нарочито у јаком положају, када изостане тзв. „македонска“ рефлексација из предлошка, в. Куљбакин 1924: 220–221; Грковић-Мејџор 2011: 47). Прелазак *вѣ* > *у*-, исто тако типично штокавска особина која изворно није имала упориште ни на запад ни на исток од централних штокавских терена,⁶⁶ дакле на лингвистичким периферијама у односу на штокавско говорно подручје, присутна у већини српских споменика XII века (пре устаљивања књижевне норме), присутна је и овде (за неколике потврде в. Јагић 1960 [1883]: 425). На крају, ту је једна особена црта која можда говори о нешто млађем времену настанка Маријина четворојеванђеља него што се обично мисли: прелазак *ѣ* > *и*, и то изгледа без позиционог ограничења. Примери су: *нареди*, *ризи*, *жени*, *обиди*, *аромати* итд. Готово сви су они с накнадно натписаним њ, у преписивачкој ревизији, а постоје и случајеви с хиперкорективним њ, на пример *ръкътъкъ* (Јагић 1960 [1883]: 424). Ово стоји под условом да се извршење дате промене начелно и даље ставља за главнину штокавских говора тек у XII век, што се, заправо, може оспорити или релативизовати кад се узме у обзир право стање у споменицима. Промена природно пада у читав низ измена из обједињенога и динамичнога периода X–XI века када је српски језик добио своју физиономију у опозицији према прасловенском (слично је и хрватском, чакавском, в. Минаљевић 2002: 212).⁶⁷ И монофтонгизација јата део је јединственога процеса сужавања артикулације у правцу добијања нових вокала, уз апсорпцију пренете вокалности бивших слабих полугласника (тип *ѡѡ* > *у*-, *ѣѣ* > *ѣ* итд. (Ивић П. 1990 [1966]: 65). Отуда и они Јагићу чудни случајеви бележења *-р-*: *крѣъ*, *крѣтитѣъ*, *о цркѣи* итд. (Јагић 1960 [1883]: 433–434).

У одређивању времена и места настанка Маријина четворојеванђеља треба узети у обзир вертикални, хронолошки оквир за

споменик с доследно извршеном деназализацијом, у којем је на датој позицији заправо алтернација оралних вокала (в. нап. 80).

⁶⁶ „Чакавцы, какъ извѣстно, еще до сихъ поръ произносятъ вѣ какъ ва“ (Јагић 1960 [1883]: 425) (уп. нап. 55).

⁶⁷ На македонском терену, пак, промена *ѣ* > *и* одвија се у XII–XIII веку (Конески 2001 [1983]: 26, 40).

генерисање главних српских иновација у штокавском лингвистичком средишту (X–XI век), и динамику њихова хоризонталнога ширења у оквиру етнолингвистичке целине. Такође треба урачунати и културни контекст у његову настајању (словенска црква у оквиру грчке црквене организације). Видимо да је ово четворојеванђеље настало у унутрашњем прстену српске језичке територије, али можда не и у његову најужем језгру (због судбине *А*). У то време Рас и југоисточнији простор који се на њега наслања, поприште је честих српско-бугарско-византијских сукоба, и није лингвистички центар српскога језика. Овај значајни споменик је настао вероватно на југоисточном ободу Рашке (отприлике у Поибарју), али ипак нешто касније у XI веку него што се обично мисли (на прелазу X–XI век). По нашем оквирном суду, од средине XI века – до истека треће четвртине XI века преписан је с предлошка који је донет из словенских средишта недавно установљене Охридске архиепископије. Управо околина Звечана одлично се уклапа у нашу замишљену представу. – Звечан је један од најстаријих српских утврђених градова, подигнут изнад ушћа Ситнице у Ибар (797 м). Помиње се 1091. и 1094. године под тим именом (можда с дуже задржаним *А*: Σφευτζάνιον, као што рекосмо, ако то није ствар старије традиције), и крајем XI века представља главно српско упориште у сукобима с Византијом, на путу према Липљану, у пограничној зони „Зигоса“ (о утврђењу в. Јовановић В. 1988: 35–36). На овоме путном правцу, око 20 км на југоисток, недалеко од Пантина где се одиграла историјска битка између Немање и његове старије браће (1168), на падинама Чичавице (8 км југозападно од Вучитрна), на месту некадашњег римског утврђења на брду Чечану (728 м), у археолошком слоју од IX до почетка XI века (в. Јовановић В. 1988: 21–23), нађен је керамички уломак с глагољским натписом (Томовић 1990: 5, 7, 16). Крчаг на који је глагољицом урезан број шест- (у функцији мерице, можда у оквиру пореског система, Јанковић Ђ. 2007: 139), показује употребу глагољице у свакодневном животу локалнога становништва, које је боравило у овом раносредњовековном насељу (Томовић 1999: 113). Наша пројекција управо се омеђава временом у којем се мења геополитичка ситуација на оцртаном земљишту, пре увлачења „Зигоса“ у српско-византијске сукобе, пре претварања читава југоисточнога

комуникацијскога правца у стално попрште (до 1085), а вероватно и нешто још пре, до времена ранијега, краткорочнога потискивања Византије из рашких крајева (до 1067/1068).

3.2. СПОМЕНИЦИ XII И ПРВИХ ДЕЦЕНИЈА XIII ВЕКА

Мирослављево јеванђеље један је од најзначајних српских средњовековних споменика. У њему се на узоран начин испољавају две важне дијалекатске црте које повезују више споменика међу собом, иако, на први поглед, међу њима нема нарочитог јединства. Те особене говорне црте указују на постојање двеју фаза у продукцији већ уобличене српске писмености, које се могу везати за два суседна терена, формално спојена заједничком црквеном организацијом. На њима се јасно оцртава динамика и општи правац ширења старије, климентовске писмености у северним епархијама византијске Охридске архиепископије. Преко Мирослављева јеванђеља ћемо, стога, сагледати све остале споменике.

3.2.1. МИРОСЛАВЉЕВО ЈЕВАНЂЕЉЕ

3.2.1.1. О СПОМЕНИКУ

Јеванђеље је писано за кнеза Мирослава, старијег брата Стефана Немање, који је од 60-их година XII века управљао Захумљем – Хумом. Узима се да је књига настала у претпоследњој деценији XII века, 1180–1191. године (Родић–Јовановић 1986: 1). Због ортографије која је спроведена у главнини књиге (с изузетком деоница дијака Григорија), која је касније наставила свој живот у Хуму и Босни, такође, тврди се да је настала негде у Хуму. Због очигледне комбинације западних и источних утицаја (западна илуминација, источни обред) понекад се претпоставља да је књига написана у Котору или Стону; та нагађања, као што је добро познато, немају ослонаца у језичком материјалу самога јеванђеља (в. студију С. М. Куљакина, 1925).

Књига припада древной текстолошкој редакцији, заједно с Маријиним, Асеманијевим и другим јеванђељима (Куљакин 1925: 93–94; Жуковская 1976: 119–120, 271; Жуковская 1972: 221–233; Родић–Јовановић 1986: 5; Алексеев и др. 1998: 9), а по типу је пуни апракос за који је Лидија Петровна Жуковска показала да је носилац једне посебне, с њиме готово замрле гране, у којој се још налази један млађи, фрагментарно сачуван

рукопис из Григоровичевог збирке, бр. 9 (само 57 листова), настао 1301–1307. године (Жуковская 1976: 51, 270, 272; Жуковская 1972: 210–211; Десподова 1988: 3, 8, 108, 131, 135, 168; Десподова 1995: 99). Пуни апракос је састављен за потребе словенскога манастирскога богослужења у црквеној организацији светога Климента Величкога (893–916) у склопу шире регулаторне делатности, после настанка кратког апракоса. Пун апракос Мирослављевог типа формирао се у допунским деловима на подлози богослужбеног обрасца службеног четворојеванђеља, а не лекционара (Пентковский 1998: 40, 43; Алексеев 1999: 150, 163). У лексичком смислу Мирослављево и Григоровичево јеванђеље, бр. 9, најсроднија су Маријину четворојеванђељу, с тим што Мирослављево јеванђеље дели знатно више подударности с Маријиним четворојеванђељем него Григорович бр. 9, у односу 346 : 227 случајева, према бројању Вангелије Десподове (Десподова 1988: 108; о истој вези с Маријиним четворојеванђељем в. Куљакин 1925: 94). Ова два просторно и временски одвојена апракоса с истоветним избором читања, међу којима влада умерена текстолошка сродност, имају некакав заједнички, удаљен протограф, по свему судећи охридског порекла (Десподова 1988: 168–169; Десподова 1995: 99–100; Жуковская 1972: 235).⁶⁸ Ова јужнословенска, изворна грана, другачија је од староруске, одражене у Мстислављевој и Јурјевској јеванђељу, у коју спадају и сви остали јужнословенски пуни апракоси, а међу њима и Вуканово јеванђеље, други по старини јужнословенски и српски апракос (Жуковская 1976: 270, 272, 286; Жуковская 1972: 210–211, 218; Десподова 1988: 156).⁶⁹ Мирослављев тип је архаичнији од Мстислављевог, и за разлику од овога, његов

⁶⁸ Иако је Григоровичево јеванђеље млађе од Мирослављевог, изгледа да се у њему нешто боље чува старина – унеколико архаичнија лексика, употреба грчке „гаме“ (γ) у глагољској бројној вредности (4) и читав јеванђељски текст тамо где се у Мирослављевој јеванђељу налазе само инципити (Десподова 1988: 108, 157–163, 169; Десподова 1995: 99).

⁶⁹ Занимљиво је да су сва три пуна апракосна јеванђеља с македонског терена која припадају овом структурном типу – Радомирово, Карпинско и И. И. Срезњевског, бр. 1 – настала на северу данашње Македоније, с цртама Кратовске књижевне школе (Десподова 1988: 172; Десподова 1995: 101), у крајевима који су културно и етнички отворени ка српској територији. На додиру тих простора и у књижевној размени међу блиским преписивачким центрима треба видети и настанак Вукановог јеванђеља.

праоригинал је глагољски, а не ћирилски (Десподова 1995: 99).⁷⁰ Кроз регуларне црквене структуре овакав тип богослужбене књиге могао се у српским земљама примарно наћи тек на Косову и Метохији, а потом и Рашкој.

Укупна граfiјско-ортографска слика споменика показује да је његова подлога глагољска (Десподова 1988: 169), те да је до конверзије из глаголице у ћирилицу дошло тек на српском терену, о чему, поред врло ограничене употребе лигатура ђ, љ (у корист ђ, љ), говори висока фреквенција нарочитога слова „ђерв“ /n/; можда се то догодило већ у непосредном предлошку који је сачињен на подручју Призренске епархије (о којем в. ниже).⁷¹ Уочено је и присуство једне нумеричке грешке у обележавању редоследа Амонијевих глава, која је могућа само због визуелне сличности између глагољских слова у функцији бројева, ѡ [а] /=50/ и ѡ [ж] /=7/ (Алексеев и др. 1998: 25, Алексеев 1999: 170). Необично је што тих грешака нема и више, али то доказује да су писари који су вршили транслитерацију одлично, равноправно познавали оба писма. Њих, очито, нису збуњивале финесе у нумеричким релацијама између ова два писмовна система. То значи да је примећени случај последица недовољне читљивости у оригиналу, а не нечега другога. Замена је могла наступити и у оквиру глагољскога рукописнога ланца.

По нашем суду, књига је настала у Рашкој – у ширем (државном, а не обласном) смислу речи – или су је писали рашки писари. Пре свега, логично ју је повезати с Мирослављевом ктиторском црквом Светога Петра на Лиму. Донедавно се сматрало да је ова црква настала између 1170. и 1190. године (Равић 2013: 195, нап. 801). Међутим, Миодраг Марковић је, на основу анализе ктиторскога натписа, показао да је црква највероватније подигнута 1161/1162. године, у време док су браћа Завидићи – Тихомир, Страцимир, Мирослав и Немања равноправно владали својим областима (од 1155). Мирослав тада још није имао обавезу (насталу после 1168) да у натпису помиње врховнога владара, Стефана Немању, и

⁷⁰ О неконстантинопољској расподели читања, својственој неким староруским рукописима, на пример Типографском јеванђељу (РГАДА, ф. 381, Син. тип. 1), в. Пентковский 2014а: 55, Пентковский 1998: 26, 43.

⁷¹ Када се одбију ортографски наноси његових писара, остаје ћирилица која се без сметње може транслитеровати у глаголицу.

није било сметњи да се и сам служи владарским именом „Стефан“ (Марковић М. 2012: 25, 37–40). На први поглед необично је то што је црква саграђена изван Захумља, у средњем Полимљу, дубоко у територији Рашке, изван Мирослављеве политичке власти.⁷² Објашњење: Мирослав је цркву саградио на нужном делу очевине (Благојевић 2006: 42; Равић 2013: 195), који је и њему, као и осталој браћи, припао у срцу Рашке државе.⁷³ У то време Полимље је под јурисдикцијом рашког епископа, највероватније Грка, архиепископа Охридске архиепископије, који је без сумње узео активног учешћа у оснивању Мирослављеве задужбине (Марковић М. 2012: 35). Из тога видимо да је везивање једне богослужбене књиге православног обреда за Мирослава, кнеза области која је у црквеном погледу потчињена католичкој Стонској епархији, у саставу Дубровачке архиепископије (в. Равић 2013: 186), могуће само на овоме, „екстратериторијалном месту“ у континенталној Србији, на терену Рашке епархије. Комбинација западних

⁷² Мирослав је управљао Захумљем, и у време удеоне власти и под врховном Немањиним влашћу (вид., на пример, Благојевић 2011: 100, 105). Захумље је физички одвојено од Полимља сливовима Пиве и Таре у тешко проходним планинским крајевима (о опсегу првобитног Захумља в. Благојевић 2011: 32–34). Када се одбију територије удеоних кнежева (о њима в. Благојевић 2011: 100; Страцимир је држао Западну Мораву и северни крај, а Немања Топлицу, Ибар, Расину и Реке), испада да је Полимље, заједно са севернијим областима, било у средишњем делу државе, под непосредном контролом централне власти. На северо-исток од Захумља и других приморских области настањених Србима, лежала је „Србија“ Константина VII Порфирогенита (Благојевић 2011: 32), чију је источну половину, поред западне, Босне, представљало „Загорје“ (Transmontana) из Барског родослова, које се, по њему, простирало од Дрине на запад до Липљана и Лаба на исток, што је, другим речима, „Рашка“ (Rassa) (в. Благојевић 2011: 85, нап. 30). Разуме се, само име *Раса* током времена наметнуло се околним жупама (Пнући, Јелцима и Горњем Ибру), творећи област Расу, односно Рашку, чије ће се име ширити све до средине XIII века, повремено се поистовећујући и с целом државом (Благојевић 2011: 45–46). Такву једну географску целину, која је такође била сачињена од више жупа, али никада се није уобличила у „земљу“, представљало је Полимље (Благојевић 2011: 46–47); за однос између области и њихових жупа в. Благојевић 2011: 49.

⁷³ На прастарој баштини Завидића принчеви из ове лозе су, без обзира на шире обласне границе, подизали своје задужбине, обдарујући их властитим селима – Тихомиров син Првослав Ђурђево Ступове код Будимље, Мирослав Светога Петра, Немања Богородицу Бистричку, Владислав Милешеву, Вуканов син Димитрије (Давид) Давидовицу; све су оне у Полимљу (Ђирковић 2000: 27; Благојевић 2006: 42–44).

и источних елемената у књизи, на крају, не треба да нас чуди јер је, недуго потом, у склопу нарочитих околности, начелно на истом таквом укрштају (у ширем смислу) и настала рашка градитељска школа, као компромис романичке и византијске уметности, 'заодевањем византијског плана и композиције простора романичким облицима' (Ђурић 1981: 276). И сама Мирослављева задужбина првобитно је заснована с архаичним просторним планом, уз значајне елементе прероманске архитектуре (Нешковит 2000: 203).

Правопис који је спроведен у Мирослављевоу ктиторском натпису саобразан је ономе који је примењен и у самом јеванђељу, изузев мањих епиграфских ограничења, с индивидуалним решењем клесара (в. нап. 75). Језик је претежно народни с елементима књижевног јер се ослања на слободније конципиран предлогак, али сви ти елементи су, спорадично, заступљени и у јеванђељу, као огрешење о норму. То појачава наше уверење да је Мирослављево јеванђеље настало на истом терену где и натпис – у држави Рашкој. Можда се овим чињеницама може додати и једна невелика, али упадљива ортографска разлика између Мирослављевоу ктиторског натписа и једнога другога, надгробнога натписа, који се, из палеографских разлога, приписује истом клесару – Браји (или Братену); то је Натпис требињскога жупана Грда (за ово атрибуирање в. КОВАЋЕВИЋ 1961: 314–315; Марковић М. 2012: 24, 36).⁷⁴ У Мирослављевоу натпису се користи само „танко јер“, за разлику од Грдова у којем постоји искључиво „дебело јер“, а с њиме у диграму и „јери“, на пример *иѡнѡмѡ КѡиѡиѡМир*, р. 3 : *иѡ(ѡ)нѡмѡ Грд*, р. 4; једном је неетимолошки написано *трѣбѣнѣски*, *Грд*, р. 2. Мада је Владимир Алексејевич Мошин, који је раније, такође, уочио овај однос, сматрао да је то сметња за њихово довођење у међусобну везу (Мошин 1966: 41), по нама то

⁷⁴ Најмање из два разлога можемо закључити да је овај натпис из каснијег времена – због времена жупанове смрти (око 1180) и због видно нарушена клесарева односа према естетским принципима у обради споменика, за разлику од фино обрађена натписа из Бијелога Поља. То говори о попуштању његове пажње и смањењу радне способности, као вероватној последици старости. У обзир треба, разуме се, узети и разлику у квалитету каменних плоча на којима је клесар радио: требињски камен је крт и „пун фосилних шкољки“ које се морају избежавати, док је бјелопољски камен тврђи и „подеснији за клесање“ (КОВАЋЕВИЋ 1961: 314–315). Ипак и даље остаје као приметна чињеница да је мајстор испустио озбиљне делове текста које је морао накнадно уклесивати.

само говори о неподударним писарским традицијама које су важиле на различитим теренима на којима је овај клесар делао: у области Травуније и на Лиму. При томе, ова неподударност придружује ктиторском натпису Мирослављево јеванђеље, које припада истој традицији. Разлика међу Брајиним натписима је објашњива његовом зависношћу од предложака у које је гледао.⁷⁵ – Све ово утиче и на померање времена настанка јеванђеља: оно је могло настати ближе години изградње цркве (1161/1162), за потребе монашке заједнице која је тада формирана, у седмој деценији XII века: отприлике 1161–1170. године (највероватније у средини ове деценије, након подизања задубине).

Пре деведесет година Степан Михајлович Куљбакин је извршио врло педантну анализу Мирослављева јеванђеља (1925), којој се и данас тешко може приговорити. У његовим закључцима нашла се и примедба о елиминисању *ы* из фонолошкога система српскога језика недуго „пред израду Мирослављева јеванђеља“, која у науци није довољно запажена (Куљбакин 1925: 96–97), него се остало на ранијим главним опажањима Љубомира Стојановића да се овај глас доследно уклонио из грлених сугласника *к, ѓ, х* (Стојановић 2004 [1897]: 92). Међутим, већ је Љубомир Стојановић био запазио и друге, истина не многобројне случајеве (Стојановић 2004 [1897]: 93–94), на којима се Куљбакин посебно задржао, закључујући да је „правопис *кн, ги, хн*“ последица инерције у примењивању старих конвенција, будући да се одговарајућа промена свакако прва десила

⁷⁵ Постоји мишљење да је овај клесар био неписмен (Марковић М. 2012: 36). Међутим, испуштање и накнадно дописивање не само једне целе, него и почетка наредне речи, не би морало говорити у прилог томе зато што је на предлошку, који је могао бити прибележен на некакву примитивном материјалу, или на истргнутом, недовољно чистом или добро обрађеном комаду пергаментa, већ могла владати конфузија. Затим, општи је утисак да је у време израде овога натписа он већ био у поодмаклим годинама, нарушене пажње (в. претх. напомену). Да је реч о клесару који је током раднога века развио солидну технику, показује добро сналажење на ограниченом простору лунете и равномерност потеза на Мирослављеву натпису, као и особено, добро осмишљено решење „десетеричког *и*“ (с дијалитичком разложеном око стубића у функцији дијерезе), које је, са старењем, морао да упрости, свodeћи га на једноставнији, крстолики облик. Понављање „десетеричког *и*“ у одвојеним споменицима показује се као његово индивидуално решење, препознатљив манир, без упоришта у предлошцима које је добијао од наручилаца. Овој форми он је прибегавао када би се указала потреба за уштедом простора. Он га, вероватно, не би ни био на прави начин свестан да је стварно био неписмен.

у датим позицијама, док њено ширење у остатку система „није још нашло израза у правопису“ (Куљбакин 1925: 97; 112). Наравно, и у овом споменику има више двосмерних потврда о извршеној замени *въ- > оу-* (Куљбакин 1925: 95–96; Стојановић 2004 [1897]: 94–95), као и других српских, односно српскословенских црта (в. Куљбакин 1925: 95–111; Стојановић 2004 [1897]: 89–102). Од посебне важности је Куљбакинов закључак да је старословенски текст који му лежи у подлози „свакако [. . .] македонског, а не источног, бугарског, порекла“, из XI века (Куљбакин 1925: 111–112, 93).

3.2.1.2. ЕКАВСКИ РЕФЛЕКСИ У МИРОСЛАВЉЕВУ ЈЕВАНЂЕЉУ

При крају студије Куљбакин се чуди откуд екавизам у Мирослављево јеванђељу, претходно набројавши значајан број примера за које су могућа друга рационална објашњења изван довођења у везу с говорном подлогом писара (Куљбакин 1925: 97–100; Стојановић 2004 [1897]: 90–91). Међутим, постоје неколики примери који, будући да им нема оправдања у старословенским споменицима XI века, не могу бити производ „случајности“:

- главни преписивач (анониман): *горѣ* 49б9–10 (ум. *горѣ*) у позицијама где је иначе писао *ѣ* (*здѣ*, *въздѣ*, *ндѣже*, *гдѣ* итд., тј. где је партикула-суфикс *-dě*, а не *-de*); *сѣме* "дело – по Куљбакину би ово могло бити и случајна грешка, мада нема разлога за то;
- други преписивач (Григорије): *потрѣпѣхъ* 358б6 (Куљбакин 1925: 100).

Куљбакина у закључивању буни чињеница да екавски изговор „не одговара терену“ где је Мирослављево јеванђеље преписано! Стога он овакво стање објашњава уносом од стране [првога] српскога преписивача „непосреднога оригинала“ (= предлошка) или напросто владајућим „црквеним изговором“ у српској средини (Куљбакин 1925: 100–101). У закључку он отвара могућност да замена *ѣ* : *е* долази из дијалекта предлошка, комбинујући се са *д* > *лу*, *сц* > *ц*, па можда и *жена-ѿа* (Куљбакин 1925: 112), што су, управо (без последњега), својства призренско-јужноморавскога дијалекта. Каснији проучаваоци пренебрегли су ово Куљбакиново запажање.⁷⁶

⁷⁶ Александар Белић га је, пак, искористио за извођење другачијих закључака. На основу неразликовања *ѣ* и *е*, као и неких других црта, Белић износи твђење да се Григорије дијак, српски писар – по њему из неке световне писарске

И једно и друго објашњење су, заправо, анахронизми, али у оба случаја Куљбакин је био јако близу коначног одговора. По нашем мишљењу, спорно је само укључивање екавског рефлекса у назначени говорни комплекс у предложеном времену. Наиме, у северномакедонским рукописима, који су најближи овој бази на којој је потекла прва „северна“ верзија Мирослављева предлошка, екавски рефлекс јата касни за читаво столеће. Зденка Рибарова, на основу свога дугогодишњег увида у целокупно македонско рукописно наслеђе, закључује: „За најстарије македонски текстови не се типични промените на Ћ. Најраните примери за употребата на денешниот рефлекс Ћ на местото од стариот јат (Ѣ) потекнуваат од северномакедонските текстови од 2. пол. на XIII век“ (Рибарова 2005: 84; Рибарова 1991: 159).⁷⁷ А ово је, опет, терен призренско-тимочкога дијалекатскога комплекса из корпуса западнојужнословенских – српских говора. (То је релевантно због појаве групе *лу* у Мирослављеву јеванђељу, о којој ћемо говорити касније, под т. 3.2.1.3.)

Очито, дакле, да екавизам, заједно с другим језичким особинама развијеним на централносрпском терену, попут штокавских рефлекса **tj, dj > ѿ', g'*, односно *к', ѿ', чр- > цр-, ѿ > и*, и сл. (Конески 2001 [1983]: 3; Конески 1966: 73–74; Бицевска 2001: 192–193), не треба очекивати дубље на простору данашње Македоније, свакако не у књижевним текстовима, пре Милутинових освајања византијске територије у другој половини XIII века (владао 1282–1321).

Српска лингвистика је у одговору на дато питање стајала на позицијама Александра Белића који је пре више година у својој периодизацији српскохрватскога језика проценио да екавизам код Срба пада у тзв. 5. период (XIII–XIV век), уз правилно запажање

радионице – образовао на Светој Гори у руској монашкој средини (Белић 1936: 219–221). Тиме се он, ипак, огрешио о Куљбакинове палеографске и језичке налазе који исту црту везују и за главнога писара, личност другачијега, локалнога образовања. Остали његови разлози, који по нама нису спорни, остављају на снази закључак да се Григорије могао образовати у руском окружењу.

⁷⁷ Постепени прелазак *ѿ (Ѣ) > е* вршио се у македонским говорима после XIII века под утицајем „српских екавских говора“; на пример, њега још нема у Охриду у другој половини XV века, а у неким говорима није се завршио до данас (Конески 1966: 28, 44–45). Кита Бицевска ову црту у рукописним споменицима, осим ослона на српске језичке прилике, доводи и у везу с руским предлошцима (Бицевска 2001: 114–115, 193).

р. 10.⁷⁹ Иако повељу „потписује“ њен издавач, остарели монах Симеон (Немања), њу је, изгледа, састављао свети Сава, наравно, уз консултације с оцем (то се нарочито односи на конкретна владарска давања манастиру), а с концепта ју је преписао званични, државни писар, исти онај који је 1186. године потписао великога жупана (Стефана Немању) и кнеза Мирослава испод дубровачке латински писане повеље.⁸⁰ Ортографија у та два акта је иста, што показује писареве навике, неговане на двору у Рашкој. У основи то је она иста, глагољско-ћирилска ортографија које се држао и главни писар Мирослављева јеванђеља. По Белићу, разлика је само у употреби „к и ĭ место јединог њ у значењу ħ и ħ“ (Белић 1936: 227), али ту он неће бити у праву. У Хиландарској повељи поремећај у јотацији – обичан у Мирослављеву јеванђељу и другим српским споменицима XII века – своди се на дисјотацију (пр. съблѡдати, р. 3), нема хиперјотације својствене Мирослављеву јеванђељу (типа пољѡтити; стоји пољѡтити, р. 43–44, као у стсл.), која је тамо изазвана неспретном транслитерацијом на српском терену. Уопштавање почива на стварној корелацији са ж, у примерима типа зѡбъ, єлю (в. Куљбакин 1925: 20–21). То је у Мирослављеву јеванђељу последица гледања у предложак, обременен „јусовима“, или у претходној генерацији прочишћен од „јусова“. Тога је текст повеље, као изворни домаћи, био ослобођен: у повељи, наравно, нема ниједнога „јуса“.⁸¹ Употреба „ђерва“, међутим, није ни у Мирослављеву јеванђељу нормализована, као што је случај и с другим савременим српским споменицима, као и с познијим њиховим конзервираним преписима из средњовековне

⁷⁹ Будући да ова повеља одражава стање у српском језику с уклоњеним назаљима на типично штокавски начин (што је, између осталог, и био предуслов за формирање српског језика на прасловенској подлози), имамо пред собом алтернацију е : ђ. За могуће друго гледиште в. 3.1. и нап. 65.

⁸⁰ На основу анализе дуктуса утврђено је да је исти дворски писар потписао великог жупана и кнеза на латинском акту 1186. године и преписао Прву хиландарску повељу, тринаест година касније (Vrana 1955: 17; Ђорђевић 1971: 67, 88, 119–120). Како је Симеон Немања дошао на Свету Гору у јесен 1197, а манастир је саграђен 1198, из којег времена је [била] и оригинална повеља, значи да је овај, званични писар допратио Немању на Свету Гору или му се убрзо придружио, с обзиром на то да је јако мало времена протекло од Немањина приспећа до времена писања акта.

⁸¹ Белић правилно закључује да се уклањање ж и ѡ претходно одиграло у световним списима, у живој писарској пракси (Белић 1936: 226).

Босне (XIII/XIV–XV век). У Мирослављеву јеванђељу, као књижевном споменику, нема народнога језика, па у њему не може ни бити примера типа *поѣмокию /ѣомођју/* и *всѣгѣ /все-ђе/* које наводи А. Белић (1936: 227), за разлику од Немањине повеље. И тамо се, мада учестало, ипак недоследно користи „ђерв“ за стране речи, а управо такав један пример имамо и у повељи, за домаћу реч (придев) изведену од одомаћене стране (име): *нѣръгѣво*, р. 58 /*Ђурђево*/ (Белић 1936: 227). У Вуканову јеванђељу (1196–1202) нешто је слободнија употреба „ђерва“ („пада“ и у домаћим речима), и нижа му је фреквенција него у Мирослављеву јеванђељу, чему највише одговара стање у Немањиној повељи. Али, та два споменика су синхрона, а Мирослављево јеванђеље је, као што смо закључили, старије отприлике за трећину столећа.⁸² То је довољно времена да се ствари кроз праксу, кроз већ потврђене тенденције, делимично измене.⁸³ Без обзира на фреквенцију – овај знак је забележен у оба немањинска споменика, што је уверљиво сведочанство глагољских основа укупне српске писмености.⁸⁴ С појавом овога слова, услед транслитерације с глаголице, а за потребе српскога изговора, у XII веку започиње и свој особени пут српска ћирилица (Ђорђевић 1971: 64).⁸⁵ Због свега тога и јесте најбоље овакав српски правопис, општеважећи за

⁸² Да не уводимо овде у разматрање и Повељу бана Кулина (1189) чији рани преписи, такође, показују аналогне односе.

⁸³ Рез с дотадашњим писарским навикама у пословно-правној писмености намењеној Цркви и њеним установама уведен је одмах по оснивању манастира Хиландара, на самом почетку XIII столећа, о чему сведочи Повеља Стефана Немањинска, можда и први званични весник промене, у опреци с очевом повељом. Свеједно, при том, да ли је датујемо у 1199–1202. или 1207/1208. годину – то је занемарљиво кратак интервал и пада у исти културноисторијски контекст чији садржај је диктирао монах Сава. У црквеној писмености поступени преображај је кренуо раније. Потврђује га секундарни нанос у ортографији Мирослављева јеванђеља, потом ортографија Вуканова јеванђеља и нарочито ортографија Записа старца Симеона из 1202. године, у којему су „јусови“ одстрањени и раширена је употреба оралних лигатура *ѣ*, *ѣ*. Карактеристично је, иначе, за овај, рани период, да је сваки писар имао „своју посебну ортографију“ (Штавланин-Ђорђевић 1976: 27).

⁸⁴ Укупне – зато што би једино рашка писменост могла бити изузетак, а овде видимо да ни она то није, него да је [приближно] једнака с остатком српскога књижевнојезичкога простора тога времена.

⁸⁵ Глагољско порекло овога слова најуспешније је објаснио Митар Пешикан, пишући о њему као о „штокавској иновацији“ (Пешикан 1973: 63, 64, 66; Пешикан 1985: 47).

XII век, називати „глагољско-ћирилским“.⁸⁶ У погледу аутентичности записа ове оригиналне повеље можемо рећи да се она уклапа у тадашње прилике у Рашкој, али неизвесно је какав је њен однос према ортографији „Савина“ предлошка, који је могао бити под делимичним утицајем руске писмености. На то указује најстарији препис Хиландарског типика (в. ниже за функционалну вредност *а*, т. 3.2.4). Чињеница је да повеља нема прејотована слова и да се од глагољског узуса разликује само на једном месту употребом *а* у топониму „Милеје“ који је, како Белић резонује, највероватније потекао, тако написан (оу мѣстахъ, р. 53), испод Савина пера (Белић 1936: 228). То би, у датом случају, могло значити да је писар адаптирао правопис исправе према важећем у државној канцеларији. У том случају, „ђерв“ је његов, због ограничене дистрибуције на нивоу исте речи, властити нанос, док би пример (скѣтѣмъ) с карактеристичном грешком (да је назовемо „антиекавизмом“), под титлом за лажно скраћивање, могао, као маркантан, бити преузет с предлошка. Но свеједно да ли је Савин или писарев, он је – рашки.⁸⁷

У Хиландарском типикy су пажљивом филолошком анализом изоловане партије које је лично састављао свети Сава, радећи у заједници отприлике још с двојицом монаха.⁸⁸ Показано је, преко упоредне анализе са Студеничким типиком, да је званични преписивач

⁸⁶ Оваквим термином, у једном општијем концепту, служио се раније и Митар Пешикан (Пешикан 1985: 45).

⁸⁷ Занимљиво је да се овакав (или сродан) тип „грешке“ особито сусреће у каснијим рашким споменицима. Милка Ивић је ушла у траг тој појави (замена обичног *-е* јатом нарочито иза сонаната, на првом месту *в*, али и уз дентално *г* и лабијално *б*, *ѣ*, па чак и *с*), закључујући да је присутна у изворном тексту Душанова законика, одакле се више-мање преноси у све преписе старије редакције. Појави није пронађено адекватно објашњење (фонетски разлози или ортографски манир; пре свега везана је за крај речи). Црта се спорадично јавља и пре XIV века; нпр. *вѣли* у једној повељи Стефана Првовенчаног из 1215. године (Ивић М. 1956: 128–139). У екавском Закону о рудницима уочене су „правилности сличне онима које су констатоване за текст Душановог законика“ у употреби *ѣ* уместо *е*, претежно „на крају речи“ и „иза сонаната или *г*“ (пр. *дѣбѣль*, *роупѣ*) (Ивић П. 1964: 210–211). Изгледа да се ради о „ортографској“ појави везаној за неправилан троугао који чине Рашка, Косово и Метохија, пре свега централно Косово због једине недвосмислене везе с Новим Брдом. Уколико би се тражило фонетско објашњење овој црти, можда би лежало у природи јата на овом терену и његовој дефонологизацији, ранијој него на осталим теренима.

⁸⁸ Сава је саставио прве три главе и 42. главу Типика (Ивић П. 1998: 111).

[Но, у даљем излагању ћемо, да бисмо степеновали доказну снагу својих потврда, све овакве примере, ипак, третирати као случајеве с „лабилним јатом“ (тј. с најмањом вредношћу, иако то увек не мора бити тако), за сада без даљег упуштања у ово сложено и занимљиво питање српске историјске дијалектологије.] Предочено се уклапа у низ говорних црта из дијалекта које су продрле у Савин исказ, као никада пре, али ни задуго касније у српској књижевности (в. Ивић П. 1998: 112). А Сава би морао бити представником дијалекта централне Рашке (уколико је одрастао уз великог жупана Немању (Ивић П. 1979: 172, нап. 8). Он је, уз то, врло млад отишао у туђину. Због тога је Сава, у тренутку састављања Хиландарскога типика, конзервирао своја говорна знања на нивоу претпоследње деценије XII века (из овога искључујемо могуће инословенске језичке утицаје којима је у туђини свакако био изложен).⁹¹

бјелопавлићка пункта (Пецо 1996: 220–221). Тешко је утврдити право стање за западносрбијанске говоре с незамењеним јатом зато што знатан део овакве лексике (*обе, цесѿа, целиваѿи, зеница, озледиѿи, обећаѿи*), по мишљењу проф. Слободана Реметића, изгледа да није сачуван у аутохтоном лику на овоме терену (изузев можда *ѿело, ѿераѿи/ѿераѿи*) (Реметић 1981: 86). По нашем језичком осећању и на основу теренске провере за један пункт (село Осечина у Ваљевској Подгорини), и данас се, поред екавских ликова, који све више узимају маха у свим случајевима, а не само у овим, може чути још и *зѣнѿца, ѿѿело, ѿѿелесни, обећаѿи*. У брижљиво писаној Светостефанској хрисовуљи из 1316–1317. године, у којој се доследно спроводи етимолошки правопис на непоновљив начин, с очуваним јатом, редовно се пише *ѿѿста* (Лома 2013: 228). С друге стране, у говору Галипољаца јавља се облик *зеница*, једини познат с ове листе (Ивић П. 1994а [1957]: 72–73). Говори с незамењеним јатом нису морали у овоме погледу деловати као компактна зона. Утисак је да смо у дубљој прошлости, ипак, имали два случаја: (а) говоре са стабилним јатом у свим наслеђеним позицијама и (б) говоре у којима се јат елиминисало у неким речима (међу овим, другим говорима, могла је постојати физичка веза на терену). У првој групи до замене је могло долазити *п о с т е п е н о*, оним темпом и на онај начин како се то начелно одвијало у сваком од њих, без оваквих изузетака (у екавским говорима укупни резултати су јединствени, тако да наведене примере није могуће пратити по свршетку процеса, већ само на његову почетку, ако их је уопште било). У другој групи створени су ови лексички блокирани изузеци, изгледа већ у XII веку (ако не и раније), знатно пре генералног уклањања *ѿ* из фонолошког система (тамо где се дефонологизација одиграла), тако да у периоду који овде анализирамо, *п о с т у п н о с т* у његовој реализацији можда није могуће ни пратити (не треба искључити *синхронизовано* извршење замене у угроженим позицијама).

⁹¹ Павле Ивић је за Савин језик утврдио да је представник „добре типичне штокавштине“, без посебне дијалекатске обојености, „из доба пре настанка знатнијих разлика међу средишњим српским говорима“ (Ивић П. 1998: 112). Он је,

3.2.1.3. ПРИЗРЕНСКО-ЈУЖНОМОРАВСКИ „ТАЛОГ“ У МИРОСЛАВЉЕВУ ЈЕВАНЂЕЉУ

У Мирослављеву јеванђељу именица *слъньце*, с вокалним *д* у основи, пише се на традиционалан начин, у складу са старијим изговором. Одавно су, међутим, запажена и три врло упадљива примера с извршеном дефонологизацијом старог вокала, у корист групе *лу*: *слѹнцю* 79а6-7, 111б1-2, *слѹнцю* 17а18-19 (Куљбакин 1925: 102–103). У скупини особито важних српских споменика који обједињују XII и XIII век, примећено је присуство исте групе (*лу*), опет, углавном, у речи *слѹньце* и њеним дериватима. Тако је, осим Мирослављева јеванђеља, још у Вуканову јеванђељу, новембарском делу Браткова минеја, Београдском паримејнику, Зборнику беседа Теодора Студита, Зборнику попа Драгоља и још неким рукописима (Штављанин-Ђорђевић 1985; Штављанин-Ђорђевић 1990: 531–532; Ивић П. 1979: 171–172, нап. 8; Белић 1999 [1905]: 126). То је, без сумње, црта призренско-јужноморавског дијалекта, која се развила врло рано у XII веку, а задржала се и до новог доба.⁹² Данас је присутна у свега неколико (творбених) основа, односно (мотивних) речи (после дентала *с-* и *г-*): *слунце*, *слуза*, *длуї*, *слуба*, *клуچه* (Штављанин-Ђорђевић 1985, 102; Реметић 1996: 374; Белић 1999 [1905]: 124–125; Ивић П. 2001 [1956]: 148; Ивић П. 1991б [1987]: 205–214).

међутим, у анализи прихватио постојање неких Белићевих налаза (пре свега комбинацију *-смо* у 1. л. множ. аориста с локативом множине изједначеним с генитивом), приписујући их говору једног од двојице преводаца – ако их је толико уопште било, уз локализовање таквих црта на данашњи [не и прошли] шири дијалекатски ареал (Ивић П. 1998: 112–113). То онда значи су у Савину времену ипак постојале какве-такве говорне разлике, макар у зачетку, те да је он из краја у којем се те, или неке друге иновације нису манифестовале. Његов говор је више припадао унутрашњости штокавског масива. Савремене потврде П. Ивића за горње Полимље и делове горњег Поибарја не морају бити за средњи век меродавне, јер се од тада управо ту могла изменити говорна слика под утицајем југозападних, зетских говора (в. 3.2.9.1).

⁹² По Александру Белићу тек на прелазу XII–XIII века (Белић 1999 [1905]: 126), али Куљбакин допушта да је црта присутна већ код првог српског преписивача текста одраженог у Мирослављеву јеванђељу, тј. у његову протографу: дакле, знатно раније (Куљбакин 1925: 103). За континуитет у рукописима до XIX века, в. Штављанин-Ђорђевић 1990: 532–533.

3.2.2. МИХАНОВИЋЕВ ОДЛОМАК АПОСТОЛА

Михановићев одломак апостола представљају два пергаментска листа, остатак некадашњег краткога праксапостола. По типу текста и источном обреду, јасно је да се ради о књизи која је настала за потребе једне словенске православне цркве.⁹³ Листови су пронађени у оквиру повеза, као подставни на корицама Номоканона светога Саве из 1262. године.⁹⁴ У питању је најстарији препис Савина кодекса, тзв. Иловичка крмчија, која је преписана за цркву Светога арханђела Михаила на Превлаци (код Тивта). Ту се налазило прво седиште зетских епископа Српске архиепископије (Мошин 1955: 50; Јанковић М. 1985: 163–165, 166–169; Трифуновић 2001: 29).

Ватрослав Јагић је, идући за представом свога времена (1868), да постоје само „бугарска и хрватска глагољица“,⁹⁵ говорио о одломку као о споменику хрватске глагољице (отуда и поднаслов „рукопис рода хрватскога“). Јагића је, међутим, збуњивало – како то да један споменик за који се очекује да због писма и правописа буде хрватски – може бити тога типа (апостолар), и то православног обрета.⁹⁶

⁹³ Перикопе из апостолских посланица распоређене су по правилима Источне православне цркве (ЋЕФАНИЋ 1970: 39; ЈАГИЋ 1868: 12, 14). Како истиче Владимир Алексејевич Мошин, „тоа е православен текст како и Гршковичевиот фрагмент“ (Мошин 2000: 93).

⁹⁴ По мишљењу Ватрослава Јагића фрагмент је пронашао Франц Миклошич, да би прву вест о њему, као о глагољском одломку „залепљеном на даску српског номоканона (из Скопља, а првобитно из Пећи)“ објавио Павле Јосиф Шафарик у својим Споменицима древне писмености Југословена (*Památky dřevního písemnictví jihoslovaniů*, 1853). У међувремену, пре него што ће га детаљно анализирати, како је Јагић сазнао од свога пријатеља Валтазара Богишића, Франц Миклошич је одвојио овај одломак од Иловичке крмчије, и од тада он има посебну судбину (ЈАГИЋ 1868: 1–3; ЋЕФАНИЋ 1970: 39).

⁹⁵ То је став који је заступао Павле Јосиф Шафарик с којим се доста дуго слагао и Ватрослав Јагић, док није нарасла толика количина сакупљенога материјала, да је релативизован однос између тзв. обле и угласте глагољице. Запажено је да су облом глагољцом писани споменици у „чешко-моравско-словачким крајевима“ и „негдје у Македонији или око егејскога мора све до Свете Горе“ и они „који су угледали свијета на јадранском мору, у Далмацији и острага у њеном заплеху“ (ЈАГИЋ 1893: 34–35).

⁹⁶ До Јагићева времена – што се ни до данас није изменило – сви старији хрватски глагољски споменици припадали су римском црквеном обреду, тј. писани су „као мисали и бревјјари; еванђелистара, какав је асеманов или апостолара, какав је охридски (Пригоровичев) неима у читавој глагољској књижевности хрватскога рода ни једнога“ (ЈАГИЋ 1868: 13). У овом, међутим, случају, он је

Јагић даље примећује да би оваква књига на јужнословенском западу најкасније могла настати у првој половини XII века, а на југу и истоку на крају XII, па чак и почетку XIII века (ЈАГИЋ 1868: 15). Избегавајући да настанак књиге директно веже за српско име, иако је у XIX веку било јасније него данас да је на јужнословенском простору између Хрвата и Бугара (пре диференцирања савремених националних групација) од давнина распоређен најбројнији јужнословенски, српски народ,⁹⁷ он констатује да постоје глагољске старине писане „таковим карактером глаголскога писма, који је стајао у средини између бугарскога и хрватскога те би се могао прозвати бугарскословенским“. Тако он настанак некадашњег апостола смешта у „стару Зету и Диоклецију“ (ЈАГИЋ 1868: 15), идући, заправо за чињеницом да је фрагмент и откривен у склопу књижне целине која је потекла с тога терена. Од посебног је значаја чињеница да су у глагољицу инкорпориране ћириличке форме: у невезаном писму доследно и уместо разгранатог ђ (које задржава своје место у лигатурама) и, наизменично, и поред ђ и ђ (Исто: 4, ШТЕФАНИЋ 1970: 39). То изричито говори о систематском и, вероватно, већ доминантном присуству ћирилице на простору на којем је настао Михановићев апостол.

Владимир Алексејевич Мошин у своме опису ћириличке рукописне збирке Југославенске академије знаности и умјетности износи различите могућности за датовање повеза Иловичке крмчије, као и уметања Михановићева фрагмента између рукописа и корица. Он није сигуран да ли је повез настао у XIII веку, када и рукопис, или у XV веку, уз напомену да су орнаментални мотиви и друга пратећа обележја својствени за увезе XIII – прве половине XIV века. Исто тако, он није сасвим сигуран да ли је фрагмент унет приликом првога повезивања или касније (Мошин 1955: 50). Из свега следи да је несигурно и безрезервно везивање Михановићева апостола за зетско приморје.

Постоје неколики елементи који релативизују време и простор укључивања фрагмента у Иловичку крмчију. Прво, за Михановићев апостол је доста рана 1262. година да буде третиран као макулатура

поверовао да је наишао на изузетак, због уверења да је свети Ћирило „саставио словинску службу по обреду грчком“, која је још за његова живота била пренета у Далмацију, да би је тек касније истиснуо римски обред (ЈАГИЋ 1868: 14).

⁹⁷ О томе за рани средњи век најубедљивије сведочи цар-писац, Константин VII Порфирогенит (в. ВИНЧЕ II: 46–65, 32–36).

(мада таква оцена не може бити искључива),⁹⁸ будући да је глаголица до тада на српском терену поприлично потиснута – или боље рећи, готово да је нема у споменицима који су данас сачувани.⁹⁹ Друго, Иловичка крмчија је нађена у околини Скопља. На Михановићеву фрагменту постоји каснији латинички запис *miserere cordia* (f. 2d), различит од руке колекционара Антуна Михановића.¹⁰⁰ Палеографска анализа показује да га је оставио патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента, у време свога боравка у Скопљу 1729. године, када и други латинички запис на крају саме крмчије (запис на с. 400б в. у: Мошин 1955: 53; за исто мишљење Штефанић 1970: 40). Фрагменти су могли бити улепљени на подставне даске било када о 1263. до 1729. године; било где од Иловице до Маркова манастира код Скопља.

О језику и правопису ћемо кратко (за подробније в. Јагић 1868), колико треба: Михановићев апостол се не разликује од осталих српских споменика из XII века.¹⁰¹ У Михановићеву апостолу је доследно спроведена српска редакција у свим обележјима која смо напред навели, и то без изузетака за црте које припадају књижевној норми (без обзира на ортографију). То су систематска унификација полугласника, штокавска замена назала, уз њихово доследно уклањање из граfiјског инвентара, чување епентетског *л*, елиминација јерија, источнојужнословенски рефлекс *ишѣ* и *жд* (без других црта овога типа), одсуство факултативне замене *въ- > оу-* (Јагић 1868: 30–32). Овде постоји и један особен србизам: *мѣѣ* 2б'11 уместо старословенскога *мѣѣ*, с адаптацијом класичнога *е* српским полугласником.¹⁰² Неопходно је истаћи једну важну језичку црту која у

⁹⁸ Постоји, наиме, и случај Јерусалимскога палимпсеста на подлози педесет година млађег текста, о чему в. ниже (т. 3.2.5).

⁹⁹ Томе разлог може бити и у каснијим временима када је словенска књига била најугроженија на Балкану, под Турцима. Прве на удару су биле књиге које су изгубиле практичну вредност. Али имамо и супротан пример у Маријину четворојеванђељу које се несметано користи још у XIV веку, вероватно на Светој Гори, на којој су владале друге прилике.

¹⁰⁰ Вид. његов рукопис на снимку прве странице Маријина четворојеванђеља у дну, десно (сл. у: Трифуновић 2001: 32/33).

¹⁰¹ Од хрватских редакцијских споменика се разликује. Ево једнога примера: „жд није још нигдје измијењен хрватским *ј*, као у каснијих глаг. споменицих“ (Јагић 1868: 32).

¹⁰² У питању је штокавска иновација, делимично распрострањена и на чакавском терену, док је у остатку чакавских говора као и у кајкавском дијалекту,

светлости претходних закључивања у XII веку на ширем простору од Зете до севера Македоније, и уопште на тлу штокавских говора може значити само једно. То је супституција јата као прави екавизам источноштокавскога типа, који се јавља изван уобичајених књишких категорија, у императиву, с подлогом у живом изговору: не боудемъ 2а'21-22, примѣте 2б'11.¹⁰³ Данас је у главнини штокавских говора (с чакавским) уопштен императив на *-ише*. Овом ареалу припадају и југозападни говори призренско-тимочке зоне и западномакедонски говори. У остатку призренско-тимочких говора, као и македонских и највећег броја бугарских, уопштен је модел *-еше* (Ивић П. 1994б [1958]: 24-25; 2001: 156, 166; 2009: 165). Границу на терену приближно маркирају два локална говора, јањевски с *-ише*, и гњилански с *-еше* (Ивић П. 2009: 188). Из тога се види да нема поклапања у дистрибуцији ове црте с групом *лу* као рефлексом *л* (в. т. 3.2.9.2). Начелно, ипак, можемо рећи, да се раширено штокавско *-ише* данас подудара с изворишном облашћу рефлекса *лу* (по нашој реконструкцији; такође в. ниже). Говори у којима се намеће наставак *-еше*, док су познавали јат, имали су наставак *-ѣше*. То се види преко најархаичнијег српскога, крашованскога говора, изолата из скупине ових говора, који је близак тимочко-лужничком дијалекту. У њему се чува стари наставак *-еше*, чак и иза јотовањем добијенога палаталнога оклузива *g' gog'еше* (в. Ивић П. 1994б [1958]: 263). У недостатку других поузданих историјских потврда, не можемо знати да ли је у време писања Михановићева апостола дошло до аналошкога ширења једнога, односно другог типа наставка,¹⁰⁴ али нема дилеме да никакво морфолошко уједначавање није могло довести до елиминисања јата из његова састава. Његова супституција у примерима из Михановићева апостола, стога, последица је гласовне реализације у изговору, према стварном или вештачком стању. Уколико би говор у подлози Михановићева апостола у датом тренутку и даље имао старији наставак императива, тада би се овде радило о живој народној црти.

словеначком, бугарском и осталим словенским језицима (Скок II, 1972: 345-346).

¹⁰³ Региструје их, али без објашњења, и Ватрослав Јагић (Јагић 1868: 32).

¹⁰⁴ Александар Белић препознаје у дубровачким изворима у XIV веку несумњиве потврде с тематским *-и-* у импер. множ. (Белић 2006 [1962]: 379). Његови, међутим, налази, превасходно почивају на Даничићевој Историји облика (1874) и старијим, из савремене филолошке перспективе, недовољно поузданим издањима; у конкретном случају на Српским споменицима Меда Пуцића (1858, 1862).

Уколико би у одговарајућем говору већ била извршена генерализација наставка с тематским вокалом *-и-*, што је реалније, и очекивано је да је Михановићев апостол настао на такву терену (мале су шансе да је споменик настао источније), онда бисмо овде имали непобитан доказ о раном постојању књижевног екавског изговора, тако типичног за српскословенски језик.

Постоји општа подударност у степену језичког развитка који је остварен у Мирослављеву јеванђељу и Михановићеву апостолу, па је могуће да у њима треба видети, макар у ширем смислу, блиску језичку и ортографску традицију. Они, на пример, имају јединствен правопис, с „танким јер“ и одговарајућом диграмом (ѣ – ѣ), нема трагова мешања назала, висок је проценат етимолошке употребе неутралног „јер“, овде без „старословенских“ вокализација, морфологија им је на приближно истом ступњу: асигматски аорист типа *поидоѣ 1а'10*, стари дат. сложене придевске деклинације *-ѣдоу 2б'16*, стари ген. типа *рѣдоу 2б'20*, али и нови *с(н)на 2б'25* итд. (в. Јагић 1868: 30–33). За Михановићев апостол је карактеристично изузетно раширено присуство „епентетског јер“ без реалног упоришта у изговору или етимолошким разлозима. Оваквога „фиктивног полугласника“, како тврди Мошин, има и у неким споменицима с македонског терена (Мошин 1954: 23), али колико је нама познато, нигде толико раширенога: *пѣрѣти 1а'7*, *вѣрѣме 1а'8*, *очѣсѣтиѣ 1б'1*, *бѣлоуѣ 2а'6*, *пѣрилагаѣѣ 2а'20–21*, *дѣроуѣ 2а'22–23*, *кѣротостѣ 2а'1*, *вѣ{л}астѣѣ 2а'16–17*, *чѣрѣсла 2а'30* итд.¹⁰⁵ Неоправдана експанзија овакве једне ортографске црте не говори о предлошку него о индивидуалном маниру писара који се, очито, није механички држао свога текстуалног узора, него се ослањао на своје искуство и меморију, пишући овај споменик.¹⁰⁶ Иста ова црта (само не у толикој мери распрострањена), заједно с доследним напуштањем „јери“ (ѣ > и), присутна је и у тзв. Јерусалимском палимпсесту (в. т. 3.2.5; за ово запажање в. Трифуновић 2001: 30). У Михановићеву апостолу је испољена дисјотација у писању палаталних, и некадашњих палатализованих сугласника, уз покоји

¹⁰⁵ Исти тај „чудновати обичај“ Јагић запажа у српским ћириличким повећама с југа или запада из XII и XIII века, али ипак спорадично (за примере в. Јагић 1868: 33).

¹⁰⁶ Његов је дуктус, такође, доста немаран и исписан (некалиграфски устав), што све одаје човека у зрелим годинама, с великим преписивачким искуством.

108). Фрагмент је пронашао врбнички капелан Ђршковић у заоставштини свога рођака, сакупљача старина, да би га, 1888. године, локални жупник Антон Матанић однео у Рим и поклатио римском канонику Ивану Црнцићу. Тако је доспео и до Јагића, који је прву информацију о њему саопштио у својој чувеној књижици под насловом *Glagolitica*, у којој се бави Кијевским и Бечким листићима (1890). Већ је Ивану Црнцићу било јасно на основу ћириличких бележака „да није тоту и писано било, него да је тамо (тј. у Врбник) пришло из некуда другда, гдје је прије рабило, гдје словјенска слова бијаху почела изгањати стара“ (ЈАГИЋ 1893: 38). „У великом покрету народњем XVI–XVII стољећа“, како Јагић претпоставља, „залазили су дјегунци испред турске силе и невоље чак на отоке јадранскога мора. С једним таким могахе се и та старина спасти како год на тај оток (тј. Крк)“ (ЈАГИЋ 1893: 40). Јагић је технички искоришћену ћирилицу датирао почетком XIV века (ЈАГИЋ 1893: 39, 54), али је Владимир Алексејевич Мошин померио датовање у средину или другу половину XIII века (ЏТЕФАНИЋ 1970: 38). Значи да се ова књига источнога обреда, која је настала тамо где је глаголица у датоме тренутку главно литургијско писмо, отприлике једно столеће касније и даље користила (јер се глаголица и даље познавала), на терену на којем је завладала ћирилица.¹¹¹ Опште Јагићево датирање споменика због „елемента конзервативности“ треба померити у прву половину XII века (ЏТЕФАНИЋ 1970: 39; Трифуновић 2001: 27–28).

Четврт столећа после бављења Михановићевим апостолом, у вези с глаголицом овога споменика, Јагић изводи нешто другачији закључак, да се ради о типу који је на средини међу глаголицом „маћедонском“¹¹² и хрватском (ЈАГИЋ 1893: 111; ЏТЕФАНИЋ 1970: 37), те да би се такви споменици могли „назвати глаголицом босанском или јоште шире управо глаголицом српском“ (ЈАГИЋ 1893: 111). Фрагменат апостола одликује искључива примена њ (уз одсуство тзв. „штапића“), као и употреба диграме њн у писању.¹¹³ Јагић је ту црту повезао с додатком Кијевских листића и глагољским редовима из

¹¹¹ По Јагићу, то је ћирилица тзв. „босанске редакције“ (ЈАГИЋ 1893: 55).

¹¹² Јагић том приликом више не користи термин „бугарска глаголица“.

¹¹³ „Кому је до тога да тражи танке разликости међу хрватским и српским глагољским старинама, просто му било од мене, да назове управо тај начин писања њн – српским“ (ЈАГИЋ 1893: 97).

Слепчанског апостола, али и с древним рукописима, међу којима су „ватиканско јеванђеље“ (тј. Асеманијево јеванђеље) и Прашки листићи (Јагић 1893: 97). Знатно касније су откривени натписи у манастиру Студеници, извођени под руководством светог Саве, 1208/1209. године, с уопштеним „дебелим јер“ (но тамо је њ). Глагољица Гршковићева одломка не познаје ћириличке уметке (попут џ, и *Мих*), спорадично се задржава прејотовано „мало јус“ (ѡ), на четири места,¹¹⁴ једном „зјело“ (ѕѡло III17), иако је било услова за његово јављање бар још једном; разједначава се удвојено и (-ни-), и у интерпункцијском систему употребљава се само двотачка, као у читаву низу древних рукописа, почев од Кијевског мисала. Оно што је Јагића определило за југозападни српски простор, јесте редовна замена грчког ϕ словенским $\bar{\imath}$ у страним, грчким именима, попут стѣпанъ и пилипъ. Јагић је добио дијалектолошки извештај да се и у његово време у Босни између Вареша и Високога и даље јавља ова замена, а знао је да њој има трагова у Херцеговини, Црној Гори, западној Србији, Дубровнику и Боки Которској. Постоје бројни примери у Шишатовачком апостолу и Типику архиепископа Никодима, од којих су оба из околине Пећи у Метохији, што је било познато и Јагићу (Јагић 1893: 101). Иако је наслућивао да су размере ове појаве биле много шире у средњем веку, Јагић се, без навођења разлога, одлучио само за наведени, у начелу ограничен простор (Јагић 1893: 101). У међувремену је показано да се супституција $\phi > \bar{\imath}$ у средњем веку одвијала свуда на српском терену, уз задржавање рецентних трагова на Косову и Метохији.¹¹⁵ За српски средњи век Иван Поповић је на основу опсежне анализе закључио да су позајмице са $\phi > \bar{\imath}$ из дубље старине српскога језика, док су позајмице са $\phi > в$ тек с почетка новог века, и да је њихов *terminus ante quem* поп време уласка млетаčkih и турских речи у српски језик (Поповић И. 1955: 128, 130, 144–145). У поменутом ктиторском натпису кнеза Мирослава владарско име је истоветно написано,

¹¹⁴ Јагић правилно запажа да се у српским споменицима с прелаза XII–XIII века, као што су Хиландарски типик и Вуканово јеванђеље, за разлику од савремених хрватских споменика, у којима је „ортографија ... већ потпуње установљена“, и даље местимично јавља „мало јус“ у вредности *e* (Јагић 1893: 41).

¹¹⁵ Примери су из Речника косовско-метохиског дијалекта Глише Елезовића: *Сѣйѣан*, *Сѣйѣановић*, *ѡайѡѡ*, *ѡасуљ* итд. (Елезовић 1935: s. vv.).

текстом, у којем стоји акуз. множ. одговарајуће именице (μαρτυρας ψευδεις λεγοντας), према којем је очекиван облик лъже (JAGIĆ 1893: 102). Распоред знакова пунктуације сугерише другачије разумевање од овога: съвѣдѣтелѣ : лъжоу г(лаго)люще (ДА 6:13). Преписивач на датоме месту није препознао синтагму съвѣдѣтелѣ лъжѣ, односно лъжесъвѣдѣтелѣ ‘лажни сведок’, у којој је лъжѣ конгруентни атрибут, него је за њега лъжа директни објекат, именица ж. р. регуларно употребљена у акуз. једн.

Споменик одише знатном језичком старином: у високом степену се бележи слабо *јер*, у складу с историјским правописом, стари дат. сложене придевске деклинације -оуиоу I11, асигматски и сигматски стари аорист, старији облик партиципа прет. акт., доследна употреба заменице етерѣ итд. (JAGIĆ 1893: 42–43, 99–102). У рукопису налазимо најранију потврду изразито српске црте: пријема грчке секвенце -ра- вокалним р_о (пр. трѣпѣзѣмъ IIIз, срп. *трѣпѣза*, грч. траπέζα), за шта је проучавалац ове појаве и њој сродних појава, Иван Поповић, претпоставио да је новијега порекла, превиђајући ову потврду (Поповић И. 1955: 128). У Ђршковићеву апостолу постоји више типичних штокавизама – регуларна и хиперкорективна промена вѣ- > оу-, штокавска деназализација, унификација полугласника, доследна депалатализација ч, ж, ш, шт, жд, ц, р, с, спроведена чак и у правопису (протегла се, као манир, и на ознаке палаталних консонаната), замена њн > н иза веларних к, х, чување епентетског л; наставак -га, пр. антиохискога IIIз (JAGIĆ 1893: 40–43, 96–102). У тексту се, међутим, налазе и неколики екавизми и антиекавизми: отвѣщавѣ, I20, VII8, VIII18, съвѣщано I22, обещавати IV22; вѣ нѣн же IV20, на нѣн IV21;¹¹⁹ тарѣсенинина (sic) VIII15 (уп. тарѣѣнина *Шини*, 15а, грч. Ταρσεύς)¹²⁰. Први примери спадају у категорију речи које на ширем српском подручју имају у своме корену блокиране, лексичке екавизме, као што смо већ истакли. У последњим, пак, заменичким примерима,

¹¹⁹ Препознаје их и Ватрослав Јагић, с анахроним уверењем да долазе из „маћедонскога“ предлошка (JAGIĆ 1893: 40–41; ŠTEFANIĆ 1970: 37).

¹²⁰ Суфикс *-janinъ продужава у српском језику своје трајање (тип *ирађанин*). У старословенском је имао алтернативне форме -јанинъ/-ѣнинъ, те би се овде могло очекивати -са- (у складу с ортографијом споменика), без јотовања (уп. назаранинъ IV5–6). Овде, иначе, грчком ε, као што смо истакли, одговара ѣ, по образцу парѣдѣноу III12, ар(ѣ)хѣрѣн IV10. У српском би морало бити *Таришанин*, како је у преводу Вука Караџића (ДА 9.11) (SJS, 42: 431).

не обележава се палатално читање група *лѣ, нѣ*, а не преноси се ни традиција писања *лѣ, нѣ* /*ља, ња*/, што значи да *ѣ* овде стоји као графичка варијанта *ѣ*: као да је било написано: *вѣ* *нен* *жѣ*, на *нен* /*вѣ њеј же*, на *њеј*/ (уп. по *нѣмѣ* IV²³, *гонениѣ* VI³; друге примере за овакву „правописну нетачност“ в. у: ЈАГИЋ 1893: 98).¹²¹

Иако је Јагић Гршковићев одломак широко смештао на босански терен, нема сумње да је и ово споменик с рашкога терена. Осим језичких разлога, само кроз област Рашке епархије могла је оваква једна богослужбена књига доћи на имагинарно глагољско подручје на концу XII века, „идући од Маћедоније на сјевер у Дукљу и Травунију, Хум (Захумље) и Босну“ (ЈАГИЋ 1893: 103).

Општи је утисак, такође, да је предложак с кога је преписиван овај апостол био много архаичнији него што је актуелна књижевнोजезичка норма у време његова преписивања, али и да је време његова настанка свакако дубоко у XII, ако не и у XI столећу.

3.2.4. БРАТКОВ МИНЕЈ

Братков минеј представља књигу састављену из четири целине које су се временом, из нарастајућих потреба, надовезивале једна на другу. Прве две целине су служабни минеји, а друге две празнични.¹²² Кодекс се почео формирати у другој четвртини XIII века око минеја за септембар–октобар (листови 1–123), који је преписао презвитер Братко, у време краља Владислава (1234–1243), да би му,

¹²¹ Другачијој интерпретацији оштро би се опирало изразито штокавско говорно осећање. Наиме, у време конституисања српскога језика, уклоњена је разлика између непалатализованих и палатализованих сугласника, што је сачувало дистанцу између *љ, њ* и *л, н*, доприносећи и консолидовању палаталних *ћ, ђ* (Ивић П. 1990 [1966]: 68–69). Уп. на *нѣ* *жѣ* *Мир.*, 338а19, на *нѣ* *Хил.*, 38б3 (1206) и *Хил.Пов. II*, р. 1 (1199–1202. или 1207/1208), *к нѣ* *жѣ* *Брайѣ*, 126б16. Поред оваквих примера јављају се у више српских споменика и упоредиви попут *вѣ* и *сѣ*, које Куљбакин, у случају Мирославјева јеванђеља, тумачи графичким угледањем „на придевске облике типа *новѣ*, којим су у народном језику одговарали облици типа *новој*“, због чињенице да је изгубљен осећај за старије форме (Куљбакин 1925: 99). Отуда су овакве, формалне, графичке аналогije постале могућним. То није спорно, али у случају *нѣ*, због упоришта у живом говору, језички осећај је морао бити стабилан (и тиме се враћамо на почетак), какав је и данас: *њеј* (одн. савр. *њој*). Ипак, не може се у овим случајевима сасвим искључити ни дејство аналогije (морфолошко угледање на поменуте придевске облике у ж. р. одр. вида).

¹²² Детаљно о рукопису в. Штављанин-Ђорђевић 1976; Штављанин-Ђорђевић и др. 1986.

потом, био придодат минеј за новембар (листови 124–219), настао у приближно истом времену, може бити десетак година касније.¹²³ У првој половини XIV века, можда на истоме месту где је настала „прва половина“ књиге, преписан је и њен „остатак“, минеј од 4. децембра до 2. фебруара (листови 220–251), око 1330. године, и минеј за фебруар–август (листови 252–299), одмах за претходним.

По речима Љубице Штављанин-Ђорђевић, у првој половини књиге се испољавају особине „двеју писарских школа: рашке и до-
рашке – зетско-хумске“ (Штављанин-Ђорђевић 1976: 27), што се може узети само условно, ако се појаве посматрају у механичком збиру. Делом из XIII века је, наиме, представљена рана фаза „рашке ортографије“, у којој се од писара до писара преламају елементи различити по пореклу и међусобној хронологији, својствени овом, непреврелом периоду. Ортографија из Браткова дела минеја, ипак, има своју очигледну паралелу: у ортографији Хиландарскога типика из 1206. године, који се везује за најужи Савин писарски круг, до његова повратка у Србију с очевим моштима. Поред сличне дистрибуције старијих глагољских и млађих ћирилских решења за бележење секвенци -ја-, -је- (да се не задржавамо на томе), оба споменика имају истоветну алтернативну употребу „малога јус“ (▲) у јотационој функцији на особен начин (за 'е), у ограниченом броју случајева: *Брайк вселанноую, испљннане* (Штављанин-Ђорђевић 1976: 28) – *Хил скок кола 2а19, испљннана 3б6*. Поменута појава је на почетку прве целине раширенија, да би се, идући ка крају, постепено губила; то значи да је „преузимања из предлошка“, а да је се Братко „ослобађао“ јер српски правопис његова времена више није користио „јусове“ (Штављанин-Ђорђевић 1976: 28). Љубица Штављанин-Ђорђевић износи запажање да је ова појава настала кроз живи додир с руском ортографијом (Штављанин-Ђорђевић 1976: 29; за укупну дистрибуцију в. Пешикан 1973: 83), али тако што је у конкретној дистрибуцији примењена српска иновација, не примећујући аналогију у Хиландарском типичу, и погрешно изводећи закључак да је „писар предлошка Братковог минеја отишао [...] у овоме даље од његових савременика [...] Ни св. Сава није то учинио у својој новој ортографији“ (Штављанин-Ђорђевић 1976: 29). За њу је, поред других

¹²³ За ово позније датовање в. Штављанин-Ђорђевић 1976: 26, 39.

русизама, ово доказ да се међу предлошцима Браткова минеја нашао и неки руски минеј (Штављанин-Ђорђевић 1976: 29).

Ортографија главне руке новембарскога минеја, у којем је, иначе, изоловано још једанаест писара (Штављанин-Ђорђевић и др. 1986: 340), и поред опречности у архаизмима и иновацијама, типолошки највише одговара стању одраженом у најстаријем препису Карејскога типика (око 20/30-их година XIII века) и Мокропољскога четворојеванђеља (најкасније средина XIII века), према Пешикановој класификацији (Пешикан 1973: 82). Овде се, управо, највише занимамо новембарским делом Минеја (за разлоге в. на крају излагања о овоме споменику). У овој књижној потцелини уочавамо системско присуство неких архаичних црта. У првом реду то је регуларно преношење „јер“ на месту слабога полугласника, на пример *недоуѣхъныиъ* 126a1-2, *свѣтълость* 132b16, *посъльницы* 133a5-6, *зѣрешаго* 153b10, *ветѣхаго* 183a28, *праздънѣтъ* 183b3-4, *тѣлѣсьныи* 183b1.¹²⁴ То се одражава и на изостанак обележавања асимилација у контакту разнородних гласова, на пример *тежъкнѣ* 160a28, *сладъког(ла)го* 205a22 и сл., што је у супротности са стањем из редакцијских споменика с македонскога терена, у којима се може сусрести *вспн* (< *възъпн*), *самовитъци*, *тщѣрь*, *ташъко* итд. (в. Десподова 1981: 91); значи да матица овога споменика претходи такву стању.¹²⁵ Оваква слика могла је поспешити бележење „јер“ на позицији секундарнога полугласника, и далеко више сувишнога „јер“ на морфолошкој граници, понекад и без таква упоришта (за „фиктивни полугласник“ у *Мих* в. 3.2.2): *възъблистаѣ* 156a7, *изълнтнѣ* 172a5, *прнеъмълютъ* 175b3, *неразымѣсно* 184b19-20, *оумръщъвлена* 189a19, *оутѣврѣднѣ* 189b13, *жрътъва* 127a18, *отъроци* 175a10, *сътълпѣ* 183b21-22, *клѣтъвы* 192b25 итд. (уп. за споменике с македонскога терена Рибарова 2005: 86–87; Мошин 1954: 23). „Старословенске“ вокализације су врло ограничене, и своде се на (а)

¹²⁴ Главни писар овога дела не познаје „пајерак“, него се држи старијег ортографског система чија доследност не би била могућа да нема упоришта у предлошку.

¹²⁵ У тој светлости „необично“ делују примери у којима је историјско „јер“ изостављено: *сдотрѣниа* 174a14, *прѣподобнѣ* 179b4, *свѣтло* 186b17. Доследно је елиминисано „јер“ у заменичком корену *вс-*: *всѣгда* 127a26, *всакаа* 142a7, *всѣмиръна* 159b23, *всацьско* 161a10 итд., због ослонца на прилике у живом говору. Добра илустрација укупнога стања је хибридни пример *всѣславынѣ* 189b5, с очуваним „јер“ у вок. једн. неодр. прид. вида.

усамљене случајеве и (б) оне који су обични за српску редакцију, у чему се огледа зрелост овога споменика: (а) таквѣньци 132а21, днвѣнь 132б7, безвѣществѣньци 183а20, (б) ретко ном. једн. попут б(о)жен 191а14, чешће ген. множ. ѿт[ъ] [. . .] напастѣн 148а28, твонхъ мошѣн 158а15, костѣн 192б13; несозданоу 180а28. Стабилизовани су ликови праведьныи 128б23, праведьно 190а28, Праведьникоу 193б28, ревьностию 184а10, можда бисѣра 201а4; цр(ъ)ковъ 133а33 (али цр(ъ)кы 193а5), цр(ъ)ковьнѣмъ 135б14-15, можда кныгѣни 134а7. Још се наизменично јављају облици попут лоуѣвнию 126б35 и лоуѣвнию 154б1 (први чешће), тогдѣ 139б25 и тѣгдѣ 175б20, али доследно је жъзль 134б11, тѣкъдо 197б17-18, ѿт[ъ] зль 142б16, къ врьтѣпѣ 189б21 итд. Слично овоме (уз етимолошке разлике), једино је присутан облик мѣмъ (кроз читаву парадигму, на пример 143б27, 156б5, 184б27). Местимично по угледу на предложак остаје недефинисан облик „танкога јер“ које формално подсећа на „дебело јер“ (због хоризонталнога левога привеска на врху стуба), на пример боудѣмъ 126б23, тѣченимъ 129б22, естѣствѣна 129б30-31, тварѣмъ 130а12 итд. Код помоћних писара (према идентификацији Штавланин-Ђорђевић и др. 1986: 340) налазимо и право „дебело јер“: I писар снхъ 173а26, XI писар нѣмъ 191б17, што је доказ да је у предлошку било и овога слова (можда повремено), само су се различити писари неједнако односили према њему.

У протографу, који је барем за две генерације старији од овога дела Браткова минеја, били су и „јусови“, па се остатак „великога јус“ делимично може видети у употреби ю у неким карактеристичним случајевима: Ышышю 126а22, злюю 132б12, сню 136а6, люкаво 161б14-15, голюбѣнца 195б11-12 итд. Да постоји дисконтинуитет (тј. постојање макар једнога међупреписа), види се по релативно ограниченој фреквенцији оваквих примера (није као у *Big*, на пример, в. 3.2.6), као и по примерима етимолошки неоправдане употребе овога слова, која се претворила у манир (тенденција за писање групе лю): слюжѣниѣмъ 129б23, слюхъ 142а13, Прѣстолю 145а21 (али Прѣстолю 145б1), слюньца 132а1 (али слоуньца 154б26), и сл. Разуме се, постоје и примери етимолошке употребе (лютник 146а5) и врло ретко с бележењем палатализованости (жюпелньи 131а18).

У прилог старине подлоге на којој је настао новембарски део Минеја говори и одсуство трагова мешања назала, као и елиминације епентетскога л. У читавој потцелини налазимо само један пример:

оумрьцькена 135б26 (али оумрьцьквлена 160б5-6); иначе је обично остављаша 125б26, бл(а)гословленъ 126а25, земльно 177а20 итд. Па ипак, у значајном броју примера сусрећемо се с разбијањем групе -зр- уметнутим *g*: раздрѣшенъ 129б2, раздроушає 129б22, нenzреченьнаго 131б13, издредьнын 148а16, въ ждрѣби 172б5, издранла 189а17. Има, ипак, нешто мање примера без ове појаве, па и са -ъ- као морфолошким међником: изриноу се 129б6, нenzреченьно 143б25, Нenzреченьны 148а15. Један од њих као да оцртава хронологију из старословенске подлоге, вокализацију пре интерполације *g*: възрєкънова 189а10.

На фонетском плану занимљив је облик синанстѣн 131б10, који илуструје исту ону појаву о којој говори Јагић за Маријино четворојеванђеље, примећујући да се „писару није допало“ ст из предлошка због опреке с његовим матерњим говором, па је повремено натписао ц изнад ове групе, али и у самом реду, на пример юденстѣн и сл.; у Маријину четворојеванђељу су остали и примери са ст, али су они са ц чешћи (Јагић 1960: 435–436). Упоредиво је стање и овде: анг(е)льсцин 140б24, анг(е)льстин 147б5, нѡрьданьсѣ 148а4, м(оу)т(е)н(н)тъстин 157а18 итд. Упркос говорном осећању српских писара, у извору се преноси старија основа придева тепл-: тепль 140а26, 149а2, въ теплы 147б11-12, теплоу кѣрю 171б9. У старији редакцијски изговор долази и именичка форма крѣстиан(ин)ъ (кр(ь)стыианомъ 136а21, крѣстиианомъ 148б13-14, за крѣстиани 172б18), позната, преко придева, и у Оснивачкој повељи манастира Хиландара (мирь крѣстиѣньскы р. 39), касније, након тзв. „накладне грецизације“ заостала само у српској писмености Босне и Хума.

У овом делу „јери“ више не припада фонолошком систему, што потврђују бројне замене ы > и, без позиционих ограничења: нєдоуѣн 124б6, въ вѣки 126а25, сьмисломъ 127б24, покривантє 128а17, призыває 131а16, грєхн 158а9, бл(а)гостинєю 158а23, вишьшѣ 159а3, поснлаємъ 162а5, неплоди 199а5 итд., али и хиперкорективна употреба: стр(а)стыю 125б6, наслѣдьныка 125б27, из глѡбыны 126а9, ицѣленыє 127а10, оулюнты 129б17, на з(е)млы 132а9, нывѣ 132а31, ныщидъ 165а22, кыно 190б18, кыкоть 213а8 итд.

„Јат“ се у принципу држи, осим ретких екавских рефлекса у случају „лабилнога јата“: оказионално телес- код главног писара, на пример телесниє 155б11, 184а27 (поред тѣлесемъ 182б16, и наравно тѣло 214б25), једном зєници 218б25, ѡкєцати код истога писара, на пример

донѣдѣ 184б24-25, зѣдѣ 198б17. Овакве форме имају ослонац у народним говорима у којима се, по терминологији Јована Вуковића, јавља такво „накалемљено јат“ (Вуковић 1974: 79).

Промена *въ-* > *у-* из народнога језика једва да је посведочена, што је у вези с процесом уобличења редакцијске изговорне норме: *оу горахъ* 159а11, *у рука оуц(а)ри* сѣ 170б25, посредно у *Олокавъоуѡматн* код главне руке, 132а12. Већ у примеру *оузрѣти жѣлкѣ бѣмр(ъ)тыпа* 159а6, видимо регуларно стање. По правилу се користи глагол *възоупити*, на пример *възоупиѣмъ* 144б21-22, да *възоупию* *у*, 176б2-3, нормативан у српској редакцији (стсл. *възѣпити*), у којем је остала „скривена“ дата промена.¹²⁷ Па ипак, и облик из протографа се изнимно чува: *възѣпише* 219а17. Метатезе својствене српској редакцији, које је зближавају с источнојужнословенском писменошћу, сразмерно су често заступљене, на пример *дѣвърь* 126а24, *дѣвърь* 178б12, па и *въ црѣтъвьнѣмъ* (*тѣлѣ*) 192а14-15. Из народнога језика се овде ређе одсликава несигурност у употреби *ѣ* и *ѣ*, на пример *въ вѣтъѣѣ* 189б22-23. Постоји чак и случај бележења новог српскога *ђ* у асигматском аористу: *зидѣтель пригѣ* на *зѣмлю* 219б13, у духу рашке ортографије из световних докумената (уп. усамљено *о* наслегенн *Хил*, *баѣ*).¹²⁸ У том смислу, нема ни трага глагољском заостатку у употреби „ђерв“: пише се, на пример, *анг(ѣ)лы* 129б31 и *гѣрмана* 132б19, као и у Јерусалимском палимпсесту чија је ћирилица на приближно истом развојном ступњу (упркос остатку једне мање глагољске секције, о чему в. 3.2.5). Као и у Гршковиће-ву апостолу, и овде налазимо вокално *р* у облику *ѣрѣза*: *трѣпѣзо* 147а20, *трѣпѣзѣ* 158б6, *трѣпѣзоу* 194б18, 203а12, поред једнога књишкога, неадаптираног *трапѣза* 160а14. Исту даљинску дисимилацију у властитом имену *Гриѣорије* > *Глиѣорије*, као и у записима другог писара Мирослављева јеванђеља (Белић 1936: 217, нап. 1), на више места затичемо и овде: *глигѣорнѣ* 179а17 итд., поред књижевне форме *григѣорнѣ* 180а23 итд., готово двоструко чешће присутне.

¹²⁷ У префигирану форму интегрисан је цео глагол *уѣиѣи*, до данас очуван у Црној Гори (в. Караџић 1986 [1852]: 1065).

¹²⁸ Овим примером се озбиљно помера датовање тзв. новог јотовања, које, по Белићу, пада у XIV век „у новоштокавским дијалектима источнога и јужнога типа“ (Белић 2006 [1960]: 95). Оно се, пре свега, збило у презенту сложених глагола према основном *иѣи*: *идем*, услед померања морфолошке границе (без метатезе), по обрасцу *ѣоу-дем* > *ѣо-јдем* > *ѣођем* (односно *ѣоу-ѣи* > *ѣо-јѣи* > *ѣо-ђи*), да би се, отуда, раширило и на аорист.

За општу представу о књизи важно је регистровање дијалекатскога рефлекса вокалног *д* > *лу* у новембарском делу минеја у мноштву примера у породици речи слъньце: слюньца 125б₁₅, прѣжде слюньца 132а₁, тръслюньъниць 137а₂₇, слоуньца 154б₂₆, слоунице 156а₂₃, пате слоуньца 160б₂₁, слоунице 180а₁₄, подъслюньъньоую 165б–166а, тръ-слоуньънаго 203б₄, слюньца 219а₁₂ (Штавланин-Ђорђевић 1976: 30; Штавланин-Ђорђевић 1986: 341). Иста особина постоји у делу из XIV века: доуѣгоу (Штавланин-Ђорђевић 1976: 30), што се, уколико се прихвати да је читава књига настала на једном месту (на Лиму, в. даље), из дијалекатских разлога мора тумачити као заостатак из предлошка (иако су се раније остављале обе могућности, Штавланин-Ђорђевић 1976: 30). Ако изоставимо примере ове именице написане с титлом, постоје и изузеци: љъзъмъ 130б₃₄, стьпъ 181б₁₅, дьгъ 211б₈ итд. Изолована призренско-јужноморавска црта неспојива је с потврдом постојања типично штокавске вокализације полугласника, на коју се наилази у прва два дела књиге, без обзира на то што сами примери нису најтипичнији за ову појаву (жрѣтскы || жрѣтскын, всгда || въсгда → всгда – савр. *svaĭga*, Штавланин-Ђорђевић 1976: 31), што с великим степеном сигурности упућује управо на Братка и његова анонимнога сарадника (или савременика). Значи да су они изван призренско-јужноморавскога терена радили на својим преписима, и да се у остатку књиге рефлекс *лу* тицао предлошка који је био доступан Браткову анонимном сараднику, односно предложака који су остали следећој генерацији писара на истоме месту. Вероватно није било потребе за преписивањем минејског остатка од децембра до августа у распону између 1234. и 1243. године зато што је тај део већ постојао у манастиру, и био је у солидном стању. Временом се тај остатак похабао, па је у првој половини XIV века преписан и увезан у исту књижну целину, задржавајући, тада већ, на нивоу српске редакције, изразити архаизам, као остатак из прошлости.

Морфолошки систем у новембарском делу Минеја у начелу не одаје изразиту старину, на пример у деклинацији дат. једн. сложене придевске промене присутан је аналошки наставак -омоу: вѣрномоу 128а₂₇, истиньномоу 136б₂₇, вѣтъномоу 182б₂₆, прѣт(ь)стьномоу 215б₁, а у конјугацији у аористу доминирају млађе сигматске форме: придохъ 139а₂₃, 177б₁₇, 160б₃, ѡбрѣтохомъ 130б₃₃, 219а₁₃. Негде у родословном

стаблу овога споменика – не можемо рећи да ли је то било у старијој старословенској фази или на српском тлу – било је језичкога подмлађивања. Местимичне архаизме ипак, налазимо у партиципима, као књишкој категорији, које је, због несигурности у употреби, редактор или старији преписивач могао без измена преузимати. На пример, опет у дат. једн. сложене придевске промене, задржава се сажети наставак -оуѡу: нсоушышоуѡу 130а1, зовоуцоуѡу 168б6-7, любецоуѡу 185б10-11, наставльшоуѡу 187а10.¹²⁹ Као и у старијим споменицима из охридско-преспанскога региона, и овде је врло раширен иновативни наставачки пар -оки/-еки дат. једн. у парадигми именица ѿ/јѿ-основа (из ѿ-основа), и ван властитих имена и категорије „живо (+)“: б(о)гови III, 131азз, 211б18, д(оу)хови 214а5, мирови 131а1з, огнєви 130б16. Осим текстолошкога ослона на стање у протографу, овде се може видети и старија локална црта, будући да је у значајној мери налазимо и у српској дипломатичкој грађи.

Донекле упоредиво стање показује и лексички састав истога дела Минеја. Нисмо уочили знатније присуство особене лексики, осим покоје маркантније, унеколико и ређе форме, где се, поглавито, чувају делови старијега текста, на пример *монисто* ‘[метална] огрлица’: *иакѡ монисто златѡ 208б7, иакѡ монисты златы Тий, 142б* (Ягичъ 1886: 455; СлРЯ XI-XVII вв., 9: 260; SJS, 18: 228), *поборитель* ‘заступник, поборник’: *иакѡ неподвижень · вѣръ поборитель показа се 212а6-7, иакѡ неподвижнѣ вѣръ поборитель Тий, 155а, ѣко б(о)гѡчѡстивъ поборитель 212б4, иакѡ бл(а)гѡчѡстивъ поборитель Тий, 155б* (Ягичъ 1886: 474, 475; СлРЯ XI-XVII вв., 15: 132; постоји само глагол *поборити* у *Суѿр*, SJS, 26: 65), *кладезъ* ‘извор, кладенац’: *кладезъ точєн жнзнь моудрости 169б25-26, кладазъ точа жнзни моудро(сти) Тий, 85б* (Ягичъ 1886: 371; СлРЯ XI-XVII вв., 7: 151) (само још у *Зоѿр* и *Син*, иначе у стсл. јеванђељима *стоудєньць*, SJS, 15: 24-25; 38: 190-191), управо у овом фонетском лику иако је у српским средњовековним изворима *кладєньць* (в. Даничић, I: s. v.), *мозоль* прен. ‘рана, повреда’: *мозолн нцѣлає 201а4-5* (СлРЯ XI-XVII вв., 9: 235; само у паримејницима, SJS, 18: 224). Овде се, тако, на ширем плану, може пратити „старија“ лексика, на пример *врьтъпъ 189б21, оупъвати 181а8-9, катапєтазѡ*

¹²⁹ Тако, пример *сѣтворьшѡу (дрєвлє) 199б27-28*, праћен обликом *дрєвлє* без секундарнога јата, показује пресађивање целокупнога старијега контекста, без дубљих интервенција.

197б21-22, параклитовъ 171б6, параклѣтъ I, 175б26, оупостасъ 201а20, оупостасънь 201а23 (оупостасна прѣмоудрость; без одреднице у SJS; овде и трноупостасное б(о)жѣство 214б11, али и с деформисаним фонетизмом трноупостасна б(о)жѣства 173а10-11; уп. оупостасъмн трыдн 201а20). Исто тако, може се, донекле, пратити и „млађа“ лексика, на пример багръ 212б8-9 (багроумъ оѣѣнь, насупрот прапрѣда, прапрѣдъ и сл.), ближника 163а13 (насупрот жжика) (за све в. SJS: s. vv.).

Љубица Штављанин-Ђорђевић је на основу записа из трећег дела књиге и хиландарских лимских повеља успешно реконструирала основне елементе који говоре о историји ове књиге. Трећи део је писан за потребе Мирослављеве задужбине, манастир Светих апостола Петра и Павла на Лиму 30-их година XIV века, у време хумског епископа Стефана Пећпала,¹³⁰ где су, по свему судећи, и први делови књиге раније написани (Штављанин-Ђорђевић 1976: 23-26). По нашем суду, скрипторија у којој је настао служабни део минеја у директној је вези с делатношћу светога Саве. Презвитер Братко из средишњих штокавских крајева, послужио се предлошком који је за потребе даљег умножавања по српским црквама преписао Савин пратилац, који је дошао у Србију почетком фебруара 1207. године. Тај човек је пред полазак са Свете Горе преписао Хиландарски типик, или је он члан једне мале групе која се држала сличних ортографских правила, одражених у Типику. Русизми у том предлошку (кровь, подажь, изо отьца, възненавидѣ, вснѣша итд., Штављанин-Ђорђевић 1976: 33) не укидају могућност да је он типолошки везан за млађи богослужбени корпус формиран до средине XI века у Охридској архиепископији (као што се мисли и за Вуканово јеванђеље).¹³¹

¹³⁰ Тада је центар Хумске епархије био измештен у ову област.

¹³¹ У студији Љубице Штављанин-Ђорђевић примери су повремено дати ван контекста и доследно без лоцирања, тако да их није могуће проверити. Није јасно наведено ни у којем делу Минеја се они налазе. Два примера смо, ипак, и сами нашли у новембарском делу кодекса. Први у целини делује необично: оѣѣѣньнѣ кровь љ(оу)ч(ѣ)н(н)ка въс(тъ) 128а14 (треба да буде и оѣѣѣннѣ). До вокализације у континуантима прасловенских група *trbt*, *trbt*, *tlbt*, *tlbt* долазило је и на македонском терену, пре времена аналошког уклањања, на подлози „двојаког изговора: *кров* – *крве*, *ѣлоѣ* – *ѣлѣи*“, уз развој секундарног вокалног *р* и *л* (Конески 1966: 32). Други наш пример пре је аорист него какав птц, през. акт.: *ѣлавоу вѣѣѣнѣноу* · *пиѣоу* же н *кѣрасотоу възненавидѣ* · *х(рн)с(т)а* же *възлюбѣвъ* 213б22-24. У књизи, затим, има и један пример који се може тумачити као псеудорусизам, *цр(ѣ)к(ѣ)вн жнжнтелю* 189б12, у којем, осим даљинске асимилације *з > ж*, може бити

Они само показују непосредан филтер кроз који је преписивани текст прошао, а могао их је унети и Савин пратилац – образован у руској средини (или на руским књигама) као некада Григорије дијак (Белић 1936: 220–221), а после њега и свети Сава. Могао је тај преписивач бити и прави Рус, али је и предложак који је донет са Свете Горе уистину могао бити руски. То што се у новембарском делу минеја под 26. даном обележава Празник освећења цркве Светог Ђорђа у Кијеву (1052–1053), само по себи, ипак, не доказује руску провенијенцију предлошка, упркос мишљењу Љубице Штављанин-Ђорђевић (Штављанин-Ђорђевић 1976: 33–34). То говори о везама српске, односно јужнословенске и руске културе које нису упитне, а овог празника има и у неким другим српским рукописима (Штављанин-Ђорђевић 1976: 33). Управо, његово идентификовање у месецослову Асеманијева јеванђеља омогућило је Љупки Васиљев да настанак споменика помери на почетак друге половине XI века (Васиљев 1988–1989: 15). А за овај споменик није спорно охридско порекло. Присуство истог празника који је везан за задужбину Јарослава Мудрога, може доводити протограф новембарскога минеја у везу са средином у којој је настало Асеманијево јеванђеље, а то, опет, не негира дубљу старину породице минеја којој припада. На крају крајева, руска успомена је могла бити унета у неки од преписа било када на нашем терену у готово два столећа која Минеју претходе од почетка обележавања овога празника.

Одавно је уочено да Братков део минеја заиста одговара старим руским синодално-типографским минејима из 1095–1097. године које је издао и проучио Ватрослав Јагић. За новембарски део минеја, пак, установљено је да почива на подлози најранијих словенских минеја (Штављанин-Ђорђевић 1976: 35–36, 38). Сва његова богослужбена

и упрошћавања групе *жг* (зжидитељ, SJS, 12: 672), мада у једном руском Стихирару из XII века налазимо исти облик (*зжидиѣль*, в. СлРЯ XI–XVII вв., 5: 388). Миклошич у своме Лексикону нормализује одговарајући лик (зжидитељ, Миклошич 1862–1865: 197), на основу три српске потврде (Шишатовачки апостол, Златоустове хомилије из патристичко-хомилитичког зборника Аустријске националне библиотеке, Cod. slav. 12, Прва хрисовуља манастира Жиче Стефана Немањића, према зидном препису, издата 1219/1220), с тим што, судећи по последњем издању Шишатовачког апостола, тамо, ипак, стоји облик зжидитељ 156б (СТЕФАНОВИЋ 1989: 98). Такође се за облик *порожъши* 172а_в може рећи да је или русизам, или последица накнадног упрошћавања.

последовања налазе се и у Иљиной књизи, а међу њима, скупа с Путјатиним минејом, влада и особита структурна блискост, која се огледа у нарочитом, „обрнутом редоследу“ химнографских текстова, какав се „понекад сусреће у рукописима из Јужне Италије и Палестине“ (Пентковский 2014а: 50, 53, Пентковский 2012: 407–408).¹³²

3.2.5. ЈЕРУСАЛИМСКИ ПАЛИМПСЕСТ

Јерусалимски палимпсест, препознат на српском кратком апракосу из средине XIII века у библиотеци Јерусалимске патријаршије, представља остатак најстаријег српског и јужнословенског празничног минеја, писаног, како се датује, најмање пола столећа раније, у XII веку (Иванова 1994: 22, 28; Трифуновић 2001: 57, 59). И само јеванђеље је занимљиво будући да представља тип који је ретко самостално посведочен у српској редакцији. Ту су и успомене светог Ћирила Философа, „учитеља словенског језика“ (14. фебруара) и светог Методија, „епископа моравског и учитеља“ (6. априла). Дописана је чак и памет светог оца Архилија (тј. Ахилија Лариског, 15. маја), па још и светог Вита (15. јуна), као и [Освећење кијевског храма] Светог Ђорђа (Иванова 1994: 18–19).¹³³ Јеванђеље доноси и словенске називе месеци, једном с екавизмом у основи: брѣзнь 180б (Иванова 1994: 18).¹³⁴

Сам, пак, минеј, односио се или на читаву годину, или на период од децембра до априла (Иванова 1994: 28). У њему је, такође, спроведена чиста српска редакција, а усред ћириличног текста уписано је, од средине једне речи, десетак глагољских слова: ѿ прѣса+ч.рѣ(э?) (ѣ(.).ѣэ ѣ...) 80а21 (Иванова 1994: 28). Као да је писар имао задатак да препише минеј с глагољице на ћирилицу – па да је погрешно. Ако је

¹³² Иљина књига, празнични минеј за период од септембра до фебруара с прелаза XI–XII века (РГАДА, ф. 381, Син. тип. 131) и Путјатин минеј, служабни минеј за мај из XI века (РГБ, Соф. 202), изузетно су важни староруски минеји из првобитног, „нестудијског богослужбеног комплекса“, у којем нема цариградских карактеристика, него је уређен по старом епирском литургијском обрасцу, који је близак јужноиталијанској и палестинској традицији (Пентковский 2014а: 50–51, 55, 58, 60).

¹³³ Ако се не ради о цариградском храму у Кипариси (26. новембар) (Иванова 1994: 15).

¹³⁴ Уп. брѣза у говорима с незамењеним *jajjom* (в. Реметић 1981: 23–44), али и према нашем говорном осећању (брѣза).

управо он био тај који је вршио транслитерацију, његов предложак је у правописном смислу био најблискији Михановићеву апостолу – карактеристично је одсуство „јерија“ (Трифунџић 2001: 56–57), и начелна дисјотација – али без потпуне подударности међу њима. У минеју, заправо, влада доследно необележавање палаталности, скоро као у Гршковићеву апостолу. Другачији је, ипак, статус гѣ-43a2, 38b5 / гѣ- 43b14, 43a2, супституента грчког γε-, у одсуству „ђерва“ (и иначе, на пример кгоупта 39a9). Српска ћириличка ортографија његова времена доста се удаљила од глагољске, поред напуштања „ђерва“ још и у масовном увођењу „омеге“. Вероватно из предлошка је преузето „велико јус“ (ж), функционално сродно „малом јус“ (а) у Хиландарском типiku и Браткову минеју, у претежној вредности у: ѿдѣждѣж 38b, вражн(ж?) 41a (в. Иванова 1994: 23, 25), поред усањене етимолошке употребе: неѣазлжтнѣ 38b (в. Иванова 1994: 23; уп. за начела Пешикан 1973: 83).

Морфолошки материјал не одаје утисак знатније подмлађености у односу на стање из Мирослављева јеванђеља, што је и логично, будући да се ради о тексту који подлеже ритмичким законитостима: користи се, на пример сажети наставак дат. једн. сложене прид. деклинације, боудѣцѣмоу 45a10, поред аналошкога, уз оглушење о резултате закона прегласа, рождѣшѣмоу 38b (в. Иванова 1994: 27, 23, уп. Куљбакин 1925: 55, 109), што остаје одлика српскословенскога.

Општи је утисак да је споменик настао око почетка XIII столећа (можда и на рубу претходнога). Предложак и овога празничног минеја прошао је кроз призренско-јужноморавски ареал, о чему сведочи присуство карактеристичног рефлекса лу: слоуњцоу (Иванова 1994: 28). У нешто дубљој прошлости, потекао је с источнојужнословенске подлоге. У њему су старословенске вокализације, испуштање епентетског л, „средњобугарско“ мешање назала, с примером: дшѣ ншѣ [. . .] дшѣ ншѣ 38b (в. Иванова 1994: 23). Сам, пак, рукопис настао је на другом штокавском терену, даљем од призренско-јужноморавскога, о чему говори тенденција ка вокализовању полугласника на централноштокавски начин, непозната југоисточној периферији, коју примећује проф. Ђорђе Трифунџић: тѣмѣ 41b20 (Иванова 1994: 25; Трифунџић 2001: 58–59) (уп. готове резултате у нешто млађем *Брајик*, т. 3.2.4). Могуће је да је простор за који треба везати овај споменик „екавски“, због постојања примера с неетимолошким јатом:

словесѣ 39a5, благословѣ(нь) 41a21 (в. Иванова 1994: 24, 25), у склопу појаве коју је регистровала Милка Ивић на грађи Душанова законика (в. нап. 87). Па ипак, то је нешто што имамо на унеколико јужнијем терену који поступно прелази у призренско-јужноморавски. Овде је, заправо, обично чување јата, како у домаћим речима: ѡбрѣзан(.) 38δ5, ѡт[ъ]вѣща 43δ18, вѣщници 43a1 итд. (в. Иванова 1994: 23, 27), тако и у старим позајмљеницама, на пример вѣльзѣвѣль 43a3 (Иванова 1994: 26). Постоји и сигурна потврда проласка овога текста кроз филтер српских говора с незамењеним јатом: форма ѡдѣждеж 38δ (Иванова 1994: 23) < ѡдежда, контаминирана је српским, секундарним јатом у корену (уп. јек. *ogjeħa*). Све се ово, начелно, може односити и на рашки дијалекат, пре дефонологизације јата, што би, у том случају, изискивало постојање још једне карике у преписивачком ланцу на српском тлу. Најреалнијим нам се, ипак, чини, да споменик језички треба везати за суседан (терцијаран) терен под јурисдикцијом Рашке епархије, као у случају Браткова минеја.

3.2.6. БЕОГРАДСКИ ПАРИМЕЈНИК

Међу паримејницима, најпознатији је Београдски паримејник, калиграфски најуспелији српски рукопис (Стипчевић 1970: 361–362), настао у првој четвртини XIII stoleћа у Расу,¹³⁵ у склопу црквених традиција настављених из Охридске архиепископије (Јовановић Б. 1976: 15). У текстолошком смислу сродан је с млађим Лопковљевим паримејником, како, између осталог, показују следећи примери – Приче 6:21: ѡбѣжи 30δ'11, такође ѡбажи *Лоѣк* – ѡжжжѣли *Гриѣ*, 29δ29, Исаија 25:6: вно дрождиано 57a'11–12, такође *Лоѣк* – вно дрождѣѣмъ *Гриѣ*, 39a2, Исаија 41:6: ближнѣмъ своѣмоу 77δ'8, такође *Лоѣк* – кѣ искрѣномоу *Гриѣ*, 49a6, Постање 22:6: дрѣва ѡлокавѣтосънаѣ 85δ'20–21, такође *Лоѣк* – дрѣва ∴ вѣсѣсѣжагаѣмаѣ *Гриѣ*, 53a18 итд. (в. Јовановић-Стипчевић 2005: 167, 273, 355, 387; Рибарова-Хауптова 1998: 116–117, 154–155, 194–195, 210–211). У језичком смислу, осим српске редакције писане раним рашким правописом, у споменику се примећује пролазак текста кроз „зону трансмисије“ (на север „од линије Тетово – Скопље – Кратово“ или простор „између Косова и

¹³⁵ Лоцира се на основу блискости дуктуса с једном мањом секцијом Вуканова јеванђеља (Јовановић Б. 1976: 15).

Риле“), с претходним слојем „македонизама из Охридског писарског средишта“, а по мишљењу Биљане Јовановић-Стипчевић, и одједи рускога утицаја на протограф, видљиви у ортографији, „извршеног [...] највероватније крајем XI века на Светој гори“ (Јовановић-Стипчевић 2005: 9; Јовановић-Стипчевић 1995: 154). И поред значајне језичке старине, текстолошки је, у релативном смислу, нешто млађи од Григоровичева паримејника који је настао у Охриду, и припада грани која је најблискија прототипу из IX–X века, уз касније исправке „према другом грчком оригиналу, највероватније негде у Македонији“ (Јовановић-Стипчевић 2005: 12, 14, 16; Рибарова–Хауптова 1998: III; Рибарова 1991). Узима се да је његов архетип настао недуго после формирања текста посведоченога у Григоровичеву паримејнику, с карактеристичним местимичним прерадама према другачијем грчком оригиналу (Јовановић Б. 1976: 13–14).

Београдски паримејник на неколико места задржава „мало јус“ из предлошка, обично и прејотовано, у три варијанте, на одговарајућим историјским позицијама: доуша 41б’2, възнесе са 74а’9–10, поставлю га 58а’10, у фрагменту НБС сѣда 1б’17 (Штавлианин–Ђорђевић и др. 1986: 362). С друге стране, постоје и два примера које смо уочили, који би, на први поглед, могли одавати почетак процеса мешања назала одражен у предлошку (позиција после *p*): бореть се 3. л. множ. през. 6бб’15–16 (уп. бороутъ се *Срѣ*, 4а5–6), борещен се птц. през. акт. 78а’16–17 (уп. бороущен се *Срѣ*, 13а1–2). Када, међутим, узмемо у обзир да трагова мешања нема чак ни у примерима типа г жѣ (Исаија 42:7: извести изъ юзы съвезаныє 80а’11–13, изъ жзы *Лойк*, изъ оуъъ *Зах* – извести ѡт[ъ] азъ сѣдзаныа *Гриѣ*, 50б2–3 (в. Рибарова–Хауптова 1998: 200–201), изгледнијим нам се чини да у датим случајевима имамо посла с наносом из српске народне морфологије. У српском језику, наиме, извршена је прерасподела морфолошких модела у оквиру наслеђене конјугације, обично без одраза у књижевним споменицима: глагол брати се прешао је из III у IV презентску врсту (стсл. борѣж (са), борѣши (са) / срп. *борим се, бориш се*). О живој ортографској вези ове књиге с предлошком који је познавао „јусове“ сведочи и поремећај у употреби ю, као супституента ж у огромном броју случајева, на пример не бюди людръ 6б’13, люгюща 8а’11, сюдию 8а’13, рюкю 8б’9, сютъ 16б’13, стоахю 24а’6, ню 38а’2, поред ређих грешака у оваквој дистрибуцији.

Паримејник задржава и неке древне фонетске варијанте из предлошка: *алѣтарѣ* 24б'7 (*олтарја Гриі.*, 28а16, Рибарова–Хауптова 1998: 111), *гѣльсь* 32б'1, у читању *гольсь* (Јовановић–Стипчевић 2005: 175) (*гѣла Гриі.*, 30б29, Рибарова–Хауптова 1998: 121), *попелъ* 82б'7 (такође *попелъ Зах.*, док је *пепелъ Гриі.*, 51а27, Рибарова–Хауптова 1998: 202–203), *веплъ* 85а'5 и *веплемъ* 97а'2 (само још у *Бој*, од древних соменика, постоји одговарајући облик, *веплъ*, иначе је стсл. *въплъ* (в. СС: 149; Добрев 1972: 49, р. 18)).¹³⁶

Значајну старину подлоге потврђује врло раширено чување „јер“ на позицији слабога полугласника, на пример књигы 5а'11–12, не пождахъ 13б'11, *дѣвѣма* 24а'10 итд., али и поједини архаизми у морфологији, на пример *сѣтворѣшюмоу* 97б'7; у фрагменту *ни сѣблюсодъ* 1б'8 – *нѣ сѣблюдохомъ Гриі.*, 93а2 (в. Јовановић–Стипчевић 2005: 435, 483; Рибарова–Хауптова 1998: 371).

Из подлоге издија и преовлађујуће писање облика заменичкога корена *въс-* с „јатом“, на пример *вѣкко* 4а'16, поред *вѣсакъ* 45б'9, широка вредност јата у примерима *само* 99а'1 (ум. *сѣмо*, нпр. *Срѣ*, 31аз) и *трѣва* 105а'20 (уп. *трава Гриі.*, 63б13, али *трава Срѣ*, 36а7), учестале старословенске вокализације, попут *вѣзоумень* 3б'13, *вѣлен* 33а'16, *чювѣствиѣ* 69б'3–4, *нощен* 39б'3; *останокъ* 20б'20, *создати се* 57а'1, *ко мѣнѣ* 40а'1, *прѣдо мѣною* 88а'9, *золъ* 28а'20, *когда* 24б'15 итд., од којих се неке реализују на месту будућег постпозитивнога члана, на пример *въ градо-сь* 70а'18–19 (али *въ градъ съ* 70б'10), повремена елиминација епентетског *л*, с примерима *ослабѣѣ* 26б'3, *оставѣши* 41а'6–7, *от[ъ]* *земѣ* 46а'12 итд. – Укупни је утисак да број оваквих примера опада како се иде од почетка ка крају рукописа.

У солидној српској редакцији која је овде спроведена, пре свега на пољу деназализације и унификације полугласника, уочљиво је варирање конкретних гласовних решења на нивоу појединих речи, обично према старијим, а не зрелим српским књижевним обрасцима, за шта би у првим деценијама XIII века била неопходна и жива говорна подлога (пре њихова књишког уопштавања). Могуће је и *жезлъ* 66а'9 и *жъзлъ* 66б'8 (у редакцији ће превагнути *жъзлъ*), *неправѣнь* 27б'13 и *неправѣднь* 28а'3 (у редакцији ће се уопштити */не/*

¹³⁶ Потврда из Београдскога паримејника могла би се тумачити преко унификованог српскога полугласника (који је могао бити) реда *е*.

Ђорђевић и др. 1986: 362), с тим што постоје и изузеци, на пример *слъньцю 37a*². По запажању Биљане Јовановић-Стипчевић, сви српски паримејници испољавају ову дијалекатску црту. Има је и Дечански паримејник (бр. 141), најкомплетнији међу српским преписима, настао на прелазу XIII–XIV века, текстолошки и садржински најблискији Григоровичеву.¹⁴¹ Његов је правопис на нивоу прве половине (отприлике треће четвртине) XIII века (Стипчевић 1970: 364–365), што значи да је из тога времена, у ширем смислу речи, и његов непосредни предложак.¹⁴²

У настанку српских паримејника учествовало је више предложака, што се може видети и на примеру Пећког паримејника из XV века (бр. 100) који, мада одудара од текстолошке ситуације засведочене у осталим српским рукописима, показује петрифицирано понављање једне грешке која је први пут потврђена у Григоровичеву паримејнику: Јов 2.9б *дроудих* сѣ *Пећ*, *дроудих* сѣ *Гри* — *троудих* сѣ други (Савић 2014а: 368).

3.2.7. СРПСКИ ПАРИМЕЈНИК

Посебно да се издвоји заслужује и тзв. Српски паримејник из Санкт-Петербурга. Њега „препоручује“ глагољска подлога, недвосмислено видљива у ћириличкој ортографији, на пример раширена употреба *ѣ* и *є* у функцији јотације, лексичка блокираност „ђерва“,¹⁴³

¹⁴¹ У њему се налази и карактеристичан траг охридске [и уопште југозападне] замене *ѡ* - > *ю*- у примеру *юдѣѣдинѣ* (према стсл. *ѡдѣѣдинѣ*, SJS, 51: 1019), ако то није последица недовољнога диференцирања „јусова“.

¹⁴² Има чак и слово „ђерв“, у XIV веку увелико напуштено у рашким црквеним скрипторијама. Разлог овакву хронолошком одређењу је, разуме се, и ограничено јављање групе *лу* на ширини српскога простора у каснијем периоду, када подручје њена формирања губи истакнути значај за опште српске културне прилике, знатно измењене с изградњом властитога црквенога средишта.

¹⁴³ У јединој студији о овоме споменику истиче се, грешком, употреба *д* на позицији „ђерва“ (Стипчевић 1970: 354). Ту се, међутим, ради о правом „ђерву“ у облику архаичнога *ѹ* које је заротирано по хоризонталној оси /*л*/. Ово слово местимично подсећа на графему *д* са запушеним стубовима, која се у другим приликама збиља користила за представљање *ђ* (в. Поповић И. 1955: 141), што овде није случај. „Ђерв“ сусрећемо само у топониму *ѣлоупѣѣ* и одговарајућим дериватима (пребројали смо у овом деривационом гнезду двадесетак потврда). По изузетку се и овде користи млађе писање (прва половина рукописа, 31а1–38б17), док се у свим другим случајевима оно подразумева (на пример, *анг(ѣ)ль 7а5*, *ѣванг(ѣ)л(н)ѣ 51б5*, *антоуѣгнѣ 51б5*).

очувано – постоји само један пример његова губљења: *прѣстоупъ-шихъ* 37а1-2 (тако је *Гриї*, *прѣстѣпъшихъ*, 64а16-17, в. РИБАРОВА–ХАУПТОВА 1998: 255).¹⁴⁴ „Старословенске“ вокализације постоје, али у ограниченом броју случајева, *ѣ > е*: редовно *правѣднь* 3а-3б итд., у свим падежима и његовим дериватима, *кѣи* 13б21 и сл., *рѣкъновати* 34а16, ген. множ. типа *людѣи* 1б6, усамљено *ѣгѣпетъ* 38б17; *ѣ > о*: редовно *тогда* 43б19 итд., *создати* 3б11-12, *дождъ* 62аз, ген. множ. *ѿ притоѣ* 3а16 итд., нередовно у примерима *ко љнѣ* 26б22, *къ петокъ* 4а2 и сл. Обични су, заправо, случајеви са задржаним полугласником, на пример *тъкѣо* 43а5, *дръзъкъ* 70аз, *пѣсъкъ* 70а15, *лакѣтъ* 67б4, па и *ѿ притѣ* 34а12 итд.

У споменику је доследно спроведена српска деназализација, али ни у предлошку није било мешања назала. Једина два „сумњива“ примера које је било могуће пронаћи, „сасвим су несигурни“ (Стипчевић 1970: 355). Оба су на почетку рукописа: *лъжоу* 1б11 – Биљана Јовановић-Стипчевић га проблематизује због облика *лъже* у Дечанском паримејнику, где се вероватно ради о генитивној конструкцији, уз примедбу да се „у бугарским и руским паримејницима“ истовремено сусреће облик који одговара Српском паримејнику; *тежеѣи* 2а5-6 – остаје без фонетског објашњења (*нав. мѣсто*; оба примера су са штампарским грешкама, овде исправљена). У првом случају, када узмемо у обзир стање у другим паримејницима (*лъжж* 42а24 *Гриї*, *лъжоу* 105а”¹⁰ *Зах*, в. РИБАРОВА–ХАУПТОВА 1998: 166–167) и читаву конструкцију (Исаија 28:15: *и положихомъ лъжоу ѣпване наше и лъжею покрѣхомъ се*), видимо да пред собом имамо именицу *лъжа* у ж. р. (SJS, 17: 141–142), правилно деклинирану. У другом примеру (Исаија 28:19: *наоучѣте се слышати тежеѣи не љмаѣъ пѣрѣти се*; уп. *тжжѣѣѣ* *Гриї*, 42б7, *тоужаѣи* *Зах*, 106а’3-4, в. РИБАРОВА–ХАУПТОВА 1998: 168–169), позиција иза денталног *ѣ* и не подлеже замени назала, тако да објашњење, вероватно, лежи у недовољном разумевању текста, можда изазваном нејасно написаним „јусом“ у предлошку.

¹⁴⁴ Од свих српских паримејника на овоме месту епентетско *л* чува се само у Хиландарском (бр. 313): *прѣстоупъшихъ*, 84а (в. Јовановић-Стипчевић 2005: 468, р. 20). Дати пример у партиципу прет. акт. у начелу не би био необичан ни за тзв. канонске споменике у којима је (с изузетком Кијевског мисала) *л* угрожено испред *ѣ* и *и* (в. Николић 1978: 97).

У споменику се сусрећемо и с променом *кѣ- > оу-* у невеликом броју случајева, на пример *оуѣритѣ* 9б16,¹⁴⁵ *ѡ водѣ* 55а4, *ѡѣра* 41б22¹⁴⁶ (Стипчевић 1970: 355), док је глаголски облик *кѣзоупити*, пак, као обичан у српској редакцији, уопштен (на пример, 61б10). Графема *ы* казационално се замењује обичним *и*, поглавито у познатим случајевима (као у *Мир* и неким другим споменицима), после веларних *к*, *ѣ*, *х* и алвеоларног *р*, на пример *кловѣки* 69а19-20, *погнѣѣлѣ* 17б2-3, *соуѣне* 51б20; *покрѣють* 53б5, знатно ређе иза осталих сугласника, пре свега денталног *ѣ*, на пример *ѣ(и)лостѣниа* 25б15. Оно што развејава сумње да је јери елиминисано из фонолошког система, јесте његова хиперкорективна употреба иза палаталног *ѣ* у једном примеру, *лѣвѣгыти* 36б16. Уочили смо и један случај накнадне преправке „десетеричког *и*“ у „јери“, с дописаном петљом у подножју левога стубића: *постѣдѣтъ ѣ* 18б10.¹⁴⁷

Иако се јат у начелу чува (постоји и секундарно, српско, у речи *корѣнь* 9б12), оно је системски уклоњено у корену глагола ослоњених на глагол *кѣщати* (уп. ијек. *вијећати*), на пример *сѣщаваѣуѣнихъ* 14а7 (уп. *сѣщѣваѣуѣнихъ* *Big*, 79а-79б), *ѡт[ѣ]сѣщаваѣють* 14а23 (уп. *ѡт[ѣ]кѣщѣають* *Big*, 79б”13-14), *зѣсѣщахъ* 48а8, *ѡбѣсѣщахъ* 56б22-23 итд., али не и одговарајућих именица, чак и када непосредно следе једна другу у тексту, на пример *сѣѣтъ* 14а8 (такође *сѣѣтъ* *Big*, 79б’2), *зѣѣтъ* 48а7-8, *сѣѣщѣѣниѣ* 64а14. Још се једном сусреће екавски рефлекс у глаголу *цѣловати* 22а1-2 (уп. *цѣловати* *Big*, 88б7-8) и неетимолошко јат у корену речи *кѣрѣѣ* ‘реза, запор [на вратима]’: *кѣрѣѣ* 56б15 (Јона 2:7). Иако Даничићев Рјечник не бележи ову именицу, она је морала бити позната или разумљива говорницима српског језика у средњем веку, будући да још Вук бележи глагол *вѣрати се* у значењу ‘крити се, провлачити се’ (1818, 1852, в. Караџић 1986 [1852]: 104).

У два наврата региструјемо облик *слоуѣноу* 11а2-3, 58а11 (Стипчевић 1970: 379), што доказује ранији ступањ преписивања његова протографа на јужном српском ободном подручју.

¹⁴⁵ У питању је глагол *кѣѣрѣти* ‘погледати’, грч. ἀναβλέπω (Исаија 40:26), а не *оуѣрѣти* ‘видети’, грч. ὁράω; уп. *кѣѣритѣ* *Гриѣ*, 47б4 (в. Рибарова-Хауптова 1998: 189).

¹⁴⁶ Облик формиран према српском народном, који данас гласи *јуче(р)* (Стипчевић 1970: 355) (*кѣѣра* стсл. и српсл.).

¹⁴⁷ Уп. сличне случајеве с корективним натписивањем „јер“ у *Мар*. (Јагић 1960: 424-425).

који указују на постојање недовољно осветљених текстолошких веза између Српскога и ових паримејника: Исаија 54:10: *ѡзърнтъ сѣмѣ дългоживотъно* 51a7 (такође дългоживотно *Лоѡк*) – *оүзрнтъ* ∴ *сѣмѣ дългожитно* *Гриї*, 78б18–19 (в. Рибарова–Хауптова 1998: 312–313); Исаија 40:27: *ѡкры се поуѣтъ мон ѡт[ѣ] к(ог)а* 9б22–23 (такође *оүкры се Лоѡк, Зах*), грч. ἀπεκρύβη – грешком *оүкраси пѣтъ мон ѡт[ѣ] {{бога}}* *Гриї*, 47б10 (в. Рибарова–Хауптова 1998: 188–189); Постање 15.2–3: *съ же с(ы)нь масѣковъ || домачѣдъные моеѣ* [. . .] *кѣѣѣдънь же мон* 10a23, 10б3–4 (уп. *домачадинца* [. . .] *домачадыць Зах*) – *{{. . . м}}асековъ адѣѣадинны моѡ* [. . .] *адѣѣадинъ же мон* *Гриї*, 47б10 (уп. *ѣдѣѣадына* [. . .] *ѣдѣѣадинъ Лопк*) (в. Рибарова–Хауптова 1998: 188–189). Понекад Српски паримејник доноси индивидуално решење – Данило 3:38: *ни мѣста положити прѣдъ тобою* 70a21 – *ни мѣста пожрѣти прѣ тобою* *Гриї*, 93a27 (в. Рибарова–Хауптова 1998: 371).

Према распореду читања, Српски паримејник је, у структурном смислу речи, тешко класификовати, јер је сачуван само Цветни циклус, закључно с празником Вазнесења. Биљана Јовановић-Стипчевић предлаже да се он, за сада, и поред начелне блискости с Григоровичевим паримејником, сврста заједно с Хиландарским (бр. 313) и Захаријим паримејником, а то је она група у којој се излажу само покретни празници без Преполовљења (Русалне среде). У таквој типологији Григоровичев паримејник, заједно с Дечанским, представља групу с покретним празницима без Преполовљења, с уметнутним непокретним празницима (тј. „са проширеним Цветним циклусом“), а Београдски паримејник, као протограф Црколескога паримејника (бр. 4), стоји због своје старине на челу Лопковљеве, треће групе с покретним празницима, којима је још додато Преполовљење Педесетнице, без непокретних празника (Јовановић-Стипчевић 1995: 153–154; Јовановић-Стипчевић 2005: 21–23).

Иако Београдски паримејник на фонетском плану, најпре у погледу задржавања „јер“ на позицији слабога полугласника, као и несвакидашњих ликова попут *гольс*, показује већу старину од Српскога паримејника, то он, ипак, дугује реткој брижљивости његових писара, који су с посебном пажњом преносили садржај свога предлошка, који је, и сам, настао у оквиру једне неговане традиције. У другим елементима старина је на страни Српскога паримејника. У њему је мање „старословенских“ вокализација, раздијања групе

-зр- експлозивним *g*, потирања епентетског *л* итд. (нпр. брениѣ *Bīg*, 67δ¹⁰ – брѣниѣ *Срї*, 4δб, издрекѣ *Bīg*, 81а²¹ – изрекоу *Срї*, 15δб, на зѣмлі *Bīg*, 98а⁶ – на зѣмлю *Срї*, 30а¹³). То није могуће тумачити искључиво чишћењем текста у српској средини према штокавском говорном осећању, посебно не у једном тако конзервативном споменику какав је Српски паримејник. Верујемо да је сам предложак био мање прожет овим наносима, тј. да му је матица однета из јужних крајева у време самог зачетка наведених млађих језичких црта. Осим конзервативне ортографије, то убедљиво потврђује морфологија споменика која је доста архаична (нпр. *рѣкоста Bīg*, 94δ¹⁻² – *рѣста Срї*, 27δб). Ево једнога примера који добро илуструје односе између ова два српска споменика: *создавьшоуѣ Bīg*, 67δ¹⁴⁻¹⁵ / *создавьшоуѣ Срї*, 4δв. Утисак је да је преписивач Српскога паримејника више тежио ка упрошћавању него ка чишћењу текста, који је преносио из свога предлошка.

3.2.8. Михановићев одломак апостола и једна рана традиција (?)

Међу обрађеним изворима може се констатовати да је Михановићев апостол, упркос неким ортографским особеностима, у фонолошком смислу најчистији споменик српске редакције.¹⁴⁹ Његове, међутим, редакцијске одлике не поклапају се посве с редакцијским одликама споменика зреле српске писмености (за које се верује да су, између осталог, резултат накнадног угледања на конзервативне старословенске изворе),¹⁵⁰ пре свега у сегменту доследне употребе

¹⁴⁹ И Петар Ђорђић, описујући за загребачку Енциклопедију Југославије српски средњовековни књижевни језик, као илустрацију односа између српско-словенскога и старословенскога језика и правописа наводи управо један одломак из Михановићева глагољскога апостола (Ђорђећ 1960: 512).

¹⁵⁰ То се, на пример, види, на основу реституције етимолошке употребе *ю/оу* уместо принципа дисјотације и хиперјотације нарасле у време транзитивнога, глагољско-ћирилскога правописа, који је у српској средини постепено уобличен у XII веку, преливајући се и у XIII век, у процесу системског уклањања недиференцираног „великог јус“ *ж /ѡ,јѡ/*. Митар Пешикан доказује да је овај поремећај потпуно отклоњен у Мокропољском јеванђељу из средине XIII века (можда из првога периода владавине краља Уроша I, 1243–1276) и у другим споменицима из истог круга, на пример препису Карејскога типика светога Саве из 20/30-их година XIII века, уз угледање на архаичне узор, већ на почетку рађања тзв. рашке ортографије (Пешикан 1973: 71, 82).

унификованогa полугласника саобразно штокавској говорној подлози, чак и у домену „сталних македонизама“ у техничким терминима и другој у црквеним текстовима уобичајеној лексици. Или је његов охридски архетип из дубоке старине у X веку, или је његов изворник на српском земљишту начелно млађи, али је настао у крилу неке локалне традиције која умногоме продужава „прву српску редакцију старословенскога језика“. Таква традиција је, реално, могла бити укореењена у неком древном седишту домаће културе, добро опремљеном старијим књигама источног обреда, не толико (непрекидно) зависна од Охридске архиепископије. Очити екавизми, међутим, показују да та писарска школа није била удаљена од Раса: могао је, на пример, писар ове књиге потећи у Рашкој, али се образовати и радити у томе посебном центру. То би могло бити и Полимље, на које се неретко помишља као на истакнуто рано средиште српске културе и државности (Марковић В. 1920: 45; Јовановић-Стипчевић 1976: 17; Lešny 1989: 121–125; Живковић 2004: 192). Поред Михановићева апостола, и други споменици, као што смо видели, показују сличне архаичне домаће трагове, који су, међутим, у њихову случају већ мање-више преслојени (разлика је у степену, а мање у присуству истих црта).

Нема сумње да је у области Полимља постојала старија црквена организација, на прелазу IX–X (до XI) века. То показује тролисна црква Светогa Јована у селу Затону на реци Лиму (између Бијелога Поља и Берана), саграђена по истоме, тролисном моделу као и задужбине светогa Климента и Наума на Охриду и неке прероманичке цркве по Приморју (в. Ђурић 1981: 233–234). Свакако не случајно, жупа Затон је припала као метох Српској архиепископији са средиштем у Жичи, у времену њена оснивања. О тиме говори Прва жичка хрисовуља Стефана Немањића (1219/1220), у којој су, између осталогa, посебно побројана села Чрнча (‘црн[ориза]чко’, тј. ‘монашко село’) и обе Ивање (‘села у поседу [светогa] Ивана’), данас Ивање (с. р.) – источно – и Црнча – југоисточно од села Затона, с исте, десне обале Лима. Низводно од Бијелога Поља на Лиму налази се, данас, село Сутиван (‘село светогa Ивана’, **Sotivaŋь*), а нешто источније од Сутивана село Мојстир (< *Молстырь* < **monisterium*), што нас, преко пословењених

вулгарнолатинских етимона, заједно с још неким топонимима, доводи до времена раносредњовековног латинског хришћанства у области Полимља (Лома 1987: 11–13). У неким од наведених назвања, на пример, видимо живи култ *Суѿивана*, тј. светога Ивана, вероватно концентрисан око његове црквице у Затону, која је релативно рано запустела (пронађена 1922, обновљена 2002). – Предочени елементи добро, као радна хипотеза, одговарају нашој представи: рани и континуирани хришћански живот; непосредна веза конкретне цркве, и поред њене географске одвојености, али не на великом растојању, са средиштем епископа Србије (раније можда у Расу, као што је од 1219/1220. у Жичи, а потом и Пећи).

3.2.9. ПРЕПОЗНАТЉИВИ ДИЈАЛЕКАТИЗМИ

3.2.9.1. РАНИ ЕКАВИЗАМ КОСОВСКО-РЕСАВСКОГА ТИПА

Директно за Рашку неке од побројаних споменика везује екавизам – ако не у пуном виду (као фонолошки неопозив), онда његова антиципација,¹⁵¹ могућа у датоме времену (XII–XIII век) само на [тадашњем или будућем] екавском терену, на којем је *ѣ* изговорно било најблискије по висини средњем вокалу предњег реда (*е*).¹⁵² Када узмемо у обзир све примере, сложићемо се да су у начелу позиционо ограничени, претежно иза дентала и лабијала, али за јат се у српском случају то и у принципу може рећи: књижевне комбинације типа *рѣ*, *лѣ*, *нѣ* су граfiјске (*р'а > ра*; *ља*, *ња*), а након палатализације веларних *к*, *ѣ*, *х*, *ѣ* > *'а > а*. Уколико је наше тумачење употребе секвенце *нѣ*- у Гршковићеву апостолу тачно, с „јатом“ као једном од граfiјских варијаната *е* након дисјотацијскога поремећаја карактеристичног за овај споменик, онда словну ознаку овога гласа видимо иза обележја палаталнога сугласника у позицији обичног *е*. То би значило да на једном невеликом говорном подручју, коме гравитира и настанак Гршковићева апостола, већ

¹⁵¹ Антиципацију овде схватамо у једном од основних значења, као „појаву која долази пре свога правога времена, у најави“, а не у смислу регресивне адаптације, како се обично узима у фонетици (SIMEON I, 1969: 77).

¹⁵² Логично је претпоставити да се јат, у зависности од својих физичких карактеристика, замењује неким од блиских гласова у систему – затвореније јат са *и*, а отвореније јат са *е* (Пешикан 1971: 250).

средином XII века више није важило позиционо ограничење у дистрибуцији јата. Неки од представљених примера су, на свој начин, наравно, постали обични и у говорима с другачијим развојем овога вокала, као стални екавизми (типа *зеница*, *цесѿа*, *целиваѿи*, *обећаѿи*, *обе*, *шело* и сл.). Ипак, сигурно има и таквих који ни у којем случају не спадају у ту категорију. На пример, ту је облик *среда* (под дужином) у предлошко-падежној конструкцији, у Београдском паримејнику из ¼ XIII века. Само узгред је напоменут пример у корену речи *врезнь* 'април', у Јерусалимском кратком апракосу из средине XIII века, што је све скупа за непуну столеће старије од досада познатих несумњивих потврда. Такође налазимо *цесець* у Зборнику попа Драгоља из ¾ XIII века (17684). Остаје, свакако, чињеница, да је у Мирослављеву јеванђељу регистрован велики број алтернација *ѣ* : *е*, без обзира на то како их ми тумачили (в. Куљбакин 1925: 97–101). А затим, осим примера у корену речи, присутни су још у XII и раном XIII веку и примери у флексији: *потръпехъ Мир*, *пърнцете Мих*, *радовехоу се Браѿик*.¹⁵³ Неки од ових облика, посебно они из Михановићева апостола и Браткова минеја, можда представљају потврду већ стасалога екавскога књижевнога изговора српскословенскога језика, на једном ужем подручју и на ономе који је у културном смислу зависан од њега. Упоредиву најаву вокализације полугласника видели смо на истом терену, с примерима *жрацьскы*, *всагда* (Штављанин-Ђорђевић 1976: 31). Немогуће је одупрети се утиску да је по среди појава истога реда (ако је признајемо за смену *ѣ* > *а*), која је ухваћена у зачетку, у случају елиминације јата око средине XII века. Све време треба имати на уму чињеницу да је српска ортографија врло конзервативна и да у време „сигурне“ екавизације и вокализације примери с одговарајућим потврдама и даље наступају врло спорадично (уп. нап. 79; в. Белић 2006 [1960]: 83). То је зато што су књижевни текстови артифицијелни, конвенционални, и нису транскрипт живог говора. Стање ће се изменити тек у рукописима с тзв. посрбљеним правописом, у потпуно измењеним културноисторијским околностима (XVII–XVIII век).

¹⁵³ Ови примери нису слабији од Ивићева, „првог сигурног доказа“ с краја XIII века (пр. кшс, в. 3.2.1.2, Ивић П. 1994: 628).

Српски језик данас има два екавска дијалектска блока, оба у Србији: (а) примарни, јужни, доследан, косовско-ресавски с призренско-тимочким и (б) секундарни, северни, недоследан, шумадијско-војвођански са смедеревско-вршачким. Екавизам је с југа пренет миграцијама на простор некадашњих говора с незамењеним јатом, од Шумадије до Велике Мораве и даље (Ивић П. 2009: 98). Њихове границе и простирање у прошлости су се знатно мењале. У примарном екавском блоку косовско-ресавски дијалекат има, за нас, посебно место, будући да је он, и поред каснијих мешања, наследник дијалекта Рашке (Белић 1958: 9), док је његов југоисточни сусед, призренско-тимочки дијалекат, непосредни међник западнојужнословенских говора према источнојужнословенским. У погледу појаве и развоја екавизма дијалекат Рашке је ипак био исходиштан, док се призренско-тимочки говори као пасивни у том погледу, на њега настављају у секундарном таласу: видимо на основу извора да се његово присуство на северу Македоније, у контактної зони где се свршава призренско-тимочки ареал, може регистровати тек у другој половини XIII века, и тада по изузетку неких рукописа који су у непосредној вези са српским залеђем, одакле се црта преноси. Да су призренско-тимочки говори били извориште ове појаве, њено ширење би се другачије манифестовало, и просторно и временски – и према средишту српске државе и према македонским областима – а то се није догодило. Постоје, изгледа, у овом прелазном говорном појасу и реликти некадашњег дуже задржаног незамењеног јат (у односу на екавско средиште), са сличном дистрибуцијом као и на северној периферији (шумадијско-војвођански и смедеревско-вршачки говори).¹⁵⁴

¹⁵⁴ Бројни су примери „икавске замене јата“ у префиксу *нѣ-* > *ни-*, типа *никол’ико*, *ники*, *никој*, *нишиџо*, *никако*, *ниђе* итд. (уп. *њейко*, *њеки*, *њеколико* у мрковићком говору, Ретровић 1982: 570; за шире разумевање ове аналогije в. нап. 162), не само у доскорашњем Призрену (до јуна 1999. године) него дуж читаве призренско-тимочке зоне, у све три говорне подгрупе. У Призренској Гори иста црта се јавља и испред *-ј-*, у примерима типа *сеје*, *преје*, *веје* (Реметић 1996: 371–373). Мешање поменутих префикса (*нѣ-* : *ни-*) могуће је само у говорима у којима постоји или је постојала физиолошка сличност између *ѣ* и *и*, тј. посебна фонема јат с типично српском артикулацијом. О таквој, старијој вредности

Увидом у непроменљиво језгро рашке државе и физичку ситуацију на терену коју диктирају природне препреке (реке и планине), логично је претпоставити да је посматрана гласовна појава развијена у подножју Копаоника на запад, омеђена рекама Ибром, Студеницом – или евентуално шире, Западном Моравом и Лимом, у ширем обручу. Све даље на запад и север српске говоре ће задуго одликовати непромењено јат (у неким цеповима на терену и исељеничким оазама оно је задржано до данас). На север од Западне Мораве и Моравице (што је данашња централна Србија) оно је остало у фонолошком систему све до миграција у XVII–XVIII веку. Знатно даље на запад (преко Лима) касниће икавска замена, да би ијекавска, суседна екавској, била последња.¹⁵⁵ Могуће је, при том, да је ијекавизам у значајном делу Црне Горе такође накнадна или барем одоцнела појава (Попович И. 1958: 204–205; Ердељановић 1937: 336–337; Пешикан 1971: 247; Ретровић 1982: 568; Станишић 1995: 17).

Данашње стање на терену је драстично измењено. Пре свега, на добром делу некадашње Рашке, простире се североисточни крак зетско-сјеничкога дијалекта (продужетак говора средњовековне Зете), нехомогеног екавско-ијекавског изговора с архаичном акцентуацијом.¹⁵⁶ Оваква ситуација је, изгледа, настала мешањем досељеничкога ијекавскога и домаћег екавскога говора, а не унутрашњим, органским развојем (Ивић П. 2009: 55–56, 60). Павле Ивић претпоставља „да су сјенички и новопазарски крај и цело горње Поибарје некад имали екавски говор, а да се у долини горњег тока Лима налазио изворни ареал ијекавско-екавскога говора, свакако шири него данас“ (Ивић П. 2009: 60). И оно што је остало у оквирима косовско-ресавскога дијалекта показује накнадни утицај суседних српских дијалекатских скупина, и западних и источних. Упркос томе, јасно је да је првобитни говорни тип образован и хомогенизован на веома уском подручју, с особеним у „шопском“ ареалу сведочи крашовански говор, пореклом из ове, призренско-тимочке зоне (Ивић П. 2001 [1956]: 161).

¹⁵⁵ О релативној хронологији, мада с нетачном дистрибуцијом, в. Белић 1958.

¹⁵⁶ То је „белопољски крај с обе стране Лима и низ Лим до границе Србије и преко ње све до околине Бродарева, Пештер, сјеничка, новопазарска и ту-тинска околина, делови поречја горњег тока Ибра, слив горњег тока Студенице“ (Ивић П. 2009: 49).

цртама (Ивић П. 2009: 66–67). Појава о којој говоримо, може се, стога, на апстрактан начин (у структурнојезичком смислу, али уз просторну дислокацију) пројектовати, најприближније, на данашњи копаоничко-западноморавски поддијалекат, као средишњи у оквиру читаве косовско-ресавске зоне, у којем се најдоследније чувају типичне особине овога дијалекта, с диференцијалном комбинацијом рефлекса јат и акценатске структуре: пре свега „чист“ екавизам удружен с неокаутом у опозицији према дугосилазном акценту (в. Ивић П. 2009: 104–105).¹⁵⁷

Стога, екавизми у рукописима српске редакције који се својим пореклом можда још само могу довести у везу с македонским тереном, не и неким другим словенским тереном или културом (на пример с руском традицијом),¹⁵⁸

¹⁵⁷ За овај дијалекатски подтип в. Ивић П. 2009: 78–90. Зна се да је косовско-ресавски дијалекат кренуо у [последње] сеобе с невеликога простора северне Метохије и севернога Косова (Ивић П. 2003), што следи из његова садашњег географскога положаја и његове значајне унутрашње компактности. (Исто се може рећи за његова јужнога суседа, призренско-тимочки дијалекат – јужна Метохија и јужно Косово.) То заправо говори само о последњем таласу сеоба које су обликовале тај дијалекат и његову дистрибуцију на терену, али не и о ранијим покретима становништва или правцима ширења изоглоса. Кад се узме у обзир укупна друштвена и културна историја, као и природна конфигурација терена, најлогичније је за овај [као и за суседни и умногоме паралелени призренско-тимочки] дијалекатски корпус претпоставити изломљену, цик-цак линију кретања на терену, отприлике: √√

¹⁵⁸ Иако су везе између јужнословенске и севернословенске писмености доказане, треба бити обазрив у свођењу разних црта на руски утицај, између осталог и због хронолошких ограничења. На огромном пространству руских говора развој јата је био дифузан. У северноруској скупини овај вокал се до истека средњег века одржао, осим по изузетку у неким новгородским списима из XIII–XV века итд. (Бошковић 2000 [1968]: 38–39; Дурново 2000 [1924]: 189). Николај Николајевич Дурново анализирао је староруске споменике XI–XII века, уочивши ретке и ограничене случајеве ђ > е, међу којима има и оних који су својствени српским споменицима (као стални екавизми, на пример, у основи тѣлес-) (Дурново 2000 [1924–1927]: 468–485), што би могло упућивати не само на паралелан развој него и на заједничко, прасловенско дијалекатско наслеђе. – Први јужнословенски утицај је остварен на прелазу X и XI века: по Владимиру Алексјевичу Мошину непосредан контакт између Кијевске Русије и Самуилова царства био је могућ само 989–1001. године (Мошин 1962: 51). Ратови и присуство Печенег и Кумана у јужној Русији онемогућавали су током целог XI века везе између Русије и словенског Балкана (Мошин 1962: 59–60). У склопу Првога севернословенског утицаја староруска дела XI–XII века долазила су Србима

припадају простору Рашке. Само на њему они су жива творевина. На другим подручјима, у процесу трансмисије рашких текстова, они постају књишком категоријом (на пример у средњовековној Зети), што непобитно говори о њиховој провенијенцији.

3.2.9.2. Призренско-јужноморавско $\text{л} > \text{лу}$

Особени дијалекатски рефлекс вокалног л , који обједињује кључне српске споменике, показује да је околина Призрена била расадником српске писмености.¹⁵⁹ Помислило би се, на први поглед, да се ова, за нас важна скрипторска делатност, на назначеном терену одвијала у периоду који је засведочен у споменицима (XII–XIII век). Случај Мирослављева јеванђеља, међутим, за које се зна да је преписано са старијега српскога предлошка, на дијалекатски другачијем терену, показује да је та писарска „школа“ (или радионица) деловала раније.

и Бугарима такође у ограниченом, мада нешто дужем периоду, од краја XII до истека прве половине XIII века (Моћин 1962: 17). Ортографска и палеографска анализа Мирослављева и Вуканова јеванђеља, такође, показују руске утицаје у овим споменицима (Богдановић 1997 [1985]: 136–137). Да су међу Србима у томе периоду заиста боравили и образовани Руси, монаси, знамо по најмање два податка: 1191. године Растко одлази с једним руским монахом на Свету Гору у Русик, где остаје нешто мање од годину дана (в. Живоиновић 1998: 47–49); један од преписивача Иловичке крмчије, који је преписао првих 53 листа књиге, на којој је рад завршен 1262. године, по пореклу је Новгородјанин, исти онај који је преписао рускословенско изборно јеванђеље из 1258–1268. године, од којег је остао фрагмент, сачуван у збирци Измаила Ивановича Срезњевског, бр. 48, БАН (Цернић 1981: 49–50). Културни додири између Срба и Руса ојачани су с формирањем српских монашких установа на Светој Гори (1198), преко Рускога манастира, у чему је посебну улогу имао сам свети Сава. Мада, ових је додира преко Свете Горе сигурно бивало и раније (Богдановић 1997 [1985]: 137). Савиним старањем су у Милешеви насликани и свети мученици Борис и Гљѣб 1221/1222. године (Ђорђевић 2008 [1998]: 105). За ране српско-руске везе, између богате литературе, в. Трифуновић 2009 [1994]: 304–314. Русизми у српским споменицима, тако, потичу или из предлогака (од којих је већина вероватно била преузета на Светој Гори) или од самих Руса – преписивача, што на примеру Иловичке крмчије разложном анализом показује Љубица Штављанин-Ђорђевић (1996: 60–66), или од српских преписивача који су се образовали у руској средини или на руским књигама.

¹⁵⁹ За данашњи говор Призрена в. Реметић 1996; за говорну диференцијацију у читавај Призренској котлини и у Шарпланинској области на седам говорних типова, до јуна 1999. године (када је српска заједница присилно смањена на Косову и Метохији, в. Младеновић Р. 2004: 209–249, мапа 210).

Ако прихватимо претпоставку Степана Михајловича Куљбакина да је српски међупрепис настао у првој половини XII века (Куљбакин 1925: 22), добијамо и приближно време које нас занима. То је, затим, простор Призренске епархије (унеколико и Липљанске епархије)¹⁶⁰ у којој од давнина постоји развијена црквена организација. Призрен у датом тренутку потпада под Охридску архиепископију. Средиште црквеног живота у овоме крају везано је за византијску базилику која је остала у темељима Богородице Љевишке у самом граду, у функцији епископске катедре (Ђурић 1981: 241; Јанковић М. 1985: 183).¹⁶¹ Где су се српске књиге тачно преписивале – у овом тренутку тешко је рећи. И сам простор описаног дијалекта у XII веку, иначе најзнатнијег у читаву призренско-тимочком („шопском“) ареалу, данас није могуће прецизно одредити. Осим југозападне Метохије, извесно је да је добрим делом запремао север данашње Албаније, с јужном границом на Дриму, с постепеним преласком према суседним зетским говорима.¹⁶² Постоје индиције

¹⁶⁰ Није извесно где се налазило средиште византијске Липљанске епархије, поменуте у првом сигилиону Василија II Охридској архиепископији (1019). Постоји претпоставка да се оно могло налазити у тробродној базилици, саграђеној на темељима позноантичке из V–VI века, чије се подизање одређује између IX и XI века, а над којом је почетком XIV века саграђена црква Ваведења пресвете Богородице у Липљану (Давидов Темерински 2014: 17; Јовановић В. 1988: 45, 60). Једино је извесно да је стара једнобродна базилика у темељима Грачанице, с фрагментарним остацима фресака из периода око 1230. године, представљала седиште српске Липљанске епископије (Ђурчић 1988: 19, 44), уз могућност да је дошло до измештања епископске катедре у Савину времену због разорености старе византијске базилике из Липљана (Давидов Темерински 2014: 17).

¹⁶¹ У темељима базилике је пронађен новац Романа I Лакапина (920–944) (Јовановић В. 1988: 32). Богородица Љевишка је 17. марта 2004. године опљачкана и запаљена у нападу Арбанаса.

¹⁶² То су у Метохији жупа Патково, можда и Подримље и Кострц (према Липљану), област Алтин и обод Горњег Пилота на североистоку Албаније (за мапу терена в. Шкриванић 1957: 332; Благојевић 2011: 110bis). Изгледа да је остатак суседног северноалбанског српског говора зетског типа данашњи архаични мрковићки говор у околини Бара, за који Иван Поповић и други истраживачи истичу да поседује црте које га у дубљој прошлости спајају с моравским говорима јужне и централне Србије (Поповић И. 1958: 204–205; Поповић И. 2007 [1960]: 298–299; Вуковић 1967: 171, 180–183; Пешикан 1971: 248; РЕТРОВИЋ 1982: 568, 571–573; Станишић 1995: 17). Иначе, првобитна српско-арбанаска етнолингвистичка граница налазила се на северу данашње Албаније, од Скадра на

да се првобитно он простирао и нешто северозападније, према Пећи, будући да у околини Дечана постоји село Слуп (< вероватно *сѣлѣ*, Пешикан 1985: 48).¹⁶³ Значи да су се и српскословенски рукописи могли преписивати било где на томе простору докле је сезала Призренска епархија, уз напомену да на терену тражимо

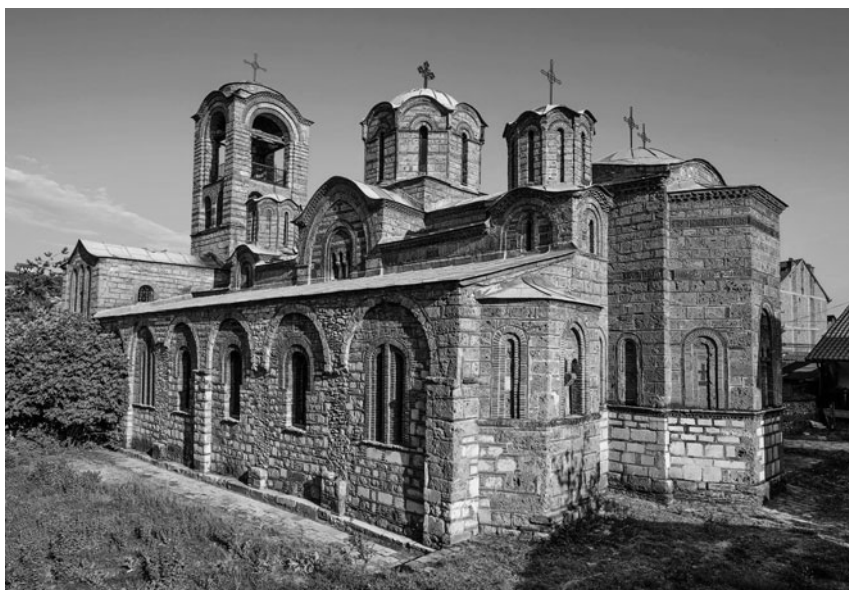
западу, долином реке Дрима ка северу и истоку, упркос Селишчевљевићевим закључцима (Поповић И. 1958: 202; Станишић 1995: 16–21), па је тако постојао српски језички континуум између Метохије и Црне Горе, од Призрена до Скадра (Поповић И. 1958: 205; Вујовић 1967: 171, 183–184). Арбанаси се први пут у историјским изворима појављују тек у XI веку, дубље у залеђу византијскога Драча.

¹⁶³ Данас се призренско-јужноморавски дијалекат протеже јужно од Дечана, захвата Ђаковицу и Ораховац, сежући преко шарпланинског залеђа Призрена до Скопске Црне горе и околине Куманова (за македонску страну с истим дијалекатским цртама, између осталог и ограниченог рефлекса *лу*, в. Видоески 1954: 2–3; то нарочито важи за Скопску Црну гору у севернијем, пограничном делу (Видоески 1954: 139–140); мање кумановско-кратовску групу (Видоески 1954: 17). На Косову он заузима Приштину с Липљаном, преко Њилана и Врања прати Јужну Мораву ка Нишу и даље ка северу. Кад се узму у обзир изразите природне препреке на терену с необичним правцем простирања дијалекта (раније помињана изломљена линија), као и везе с другим дијалекатима, и историјски фактор, јасно је да је место формирања овога дијалекта отприлике могло бити на подручју између Метохијске котлине и црногорских планина на западу. Призренско-тимочки говори, узев у целини, не само да су од самога почетка јужнословенскога језичкога развоја, део српске, штокавске зоне (Ивић П. 2001 [1956]: 21–25, 160; Поповић И. 2007 [1960]: 203–205, 208–209), него су се једва разликовали од косовско-ресавских, с којима су одржавали живе везе (Ивић П. 2001 [1956]: 140, 161; Белић 1999 [1905]: 127). Тек у XIV веку призренско-јужноморавски говори су иступили из шире штокавске еволутивне заједнице, улазећи у балкански језички савез (Ивић П. 2001 [1956]: 161). Северна Метохија је, иначе, „од почетка чинила саставни део старосрпског језичког подручја и одакле су се западнојужнословенске језичке црте почеле ширити на југ рано, знатно раније од укључења призренског краја у границе немањихке државе“ (Лома 2004: 57). Павле Ивић, такође, оправдано искључује као главно објашњење за остајање по страни читаве торлачке говорне зоне од накнадних штокавских иновација, ширење немањихке државе, из хронолошких и географских разлога. Разлог је само померање становништва ка истоку и југоистоку у раскораку са средњовековним померањем државних граница (Ивић П. 2001 [1956]: 161–162; Поповић И. 2007 [1960]: 209). На ширење, пак, формираних говора, у одређеној мери је, разуме се, накнадно утицало и ширење Србије Немањиха. Конкретно, само Скопље је прелазило у српске руке у више наврата, први пут Немањиним акцијом 1183–1186. године, потом 1208, 1257. године итд. (Марковић М. 2015: 42, 44, 45). Сви ови говори су у другом таласу, у другим приликама, били изложени и утицајима с југа; на пример, на призренски крај су утицале тетовске говорне цре (Ивић П. 2001 [1956]: 165).

простор преклапања епархије и лу-говора само у првој половини XII века – а не у време формирања или ширења најособеније изоглосе, која се ни у укупним варијацијама ни у дистрибуцији на терену не преклапа с дијалектом као целином.¹⁶⁴ Будући да се у првом Василијеву сигилиону из 1019. године у саставу Призренске епархије помињу, осим епископскога седишта, још и Хвосно (северозападни део Метохије с Дечанима и Пећи), Лесковац (можда на месту данашњег истоименог села код Клине) и Врет (?) (грч. τὸν Βράϊτον), закључује се да је ова епархија обухватала целу Метохију, а можда и Полог с јужне стране Шар-планине, до леве обале Вардара (Новаковић 2003 [1908]: 92–94; Равић 2013: 86; Лома 2013: 131, 179–180, 222–223). Липљанска епархија, пак, простира се на Косову, без других посебних градских средишта (Новаковић 2003 [1908]: 94; Равић 2013: 86; Лома 2013: 132–133). Када се све узме у обзир, може се претпоставити да тражени простор, начелно, представља узани ареал на подручју Призренске епархије у сливу Белога Дрима (изван ужега градскога језгра),¹⁶⁵ на

¹⁶⁴ Павле Ивић примећује да ње нема у верном препису новобрдскога Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића из 1412. године који је у ¼ XVI века (отприлике 1558–1579) преписао поп Јован Србин, вероватно у Кратову (Јовановић-Стипчевић 1990: 198), као ни у записима једнога новобрдскога свештеника из прве половине XVI века. С извесним ограничењима (на пример уместо *глуї-: глїї- и гуї-*) она долази у јужнијим пределима призренско-јужноморавскога дијалекта, па чак и у врањском крају (Ивић П. 1964: 210). То све, по нашем суду, указује на постепено и непотпуно ширење ове црте с крајњег југозапада, из Метохије.

¹⁶⁵ Вероватно треба искључити непосредну градску околину која се, према топонимским сведочанствима, налази на подручју раног мешања западних и источних јужнословенских изоглоса, што почетком XII века, наравно, више није морало важити, па наш опрез може бити сувишан. Но, на овој страни, у доњем Подримљу, трагови источнојужнословенских рефлекса прасл. **tj, dj*, избијају „низ Топлуху, северно од Призрена“ (Лома 1994: 116, 136; Лома 2004: 50; Лома 2007: 28–29). Ипак, да рано бележење топонима обично долази из друге руке (у овом случају на основу званичних забележака Првога бугарскога царства, а не локалнога изговора), показује нам пример Срема (*Срѣмъ < Sirmium*), по тачној Гелцеровој и Новаковићевој интерпретацији за епархије из првога Василијева сигилиона (1019): *Θράμιος* (Новаковић 2003 [1908]: 90), с уметањем *-ий-* у групу *-ср-* и бележење *ѣ* с *-α-* (тј. *α*), у духу источнојужнословенског изговора. У извору је стајало *срѣмъ*, ако не и *срѣмъ*, мада је месни изговор у континуитету допро до данас (преко lika *Срем*), с одговарајућом потврдом и у Супрасаљском зборнику (SJS, 38: 155, *срѣмъ*).

Богородица Љевишка, XIV век, у чијим темељима је базилика из X–XI века, старо средиште призренског епископа (фото: М. Цандир)

средишњим ободима котлине, отприлике између данашње Ђаковице и Ораховца. Има назнака да је то могло бити и нешто даље, у Хвосну (због историјске географије овога терена, као и супстратског трага у топониму *Слуј*), у висини Липљана (отприлике сливови Дечанске Бистрице, Пећке Бистрице и горњи ток Белога Дрима).

Постоје конкретни историјско-географски разлози који Метохијску котлину с Призренском епархијом чине најбољим „кандидатом“ за извориште споменика с дијалекатском групом *лу* у првој половини XII века. Потребно је претпоставити привременост останак невелике групе српских говора изван општих токова у централним штокавским говорима, барем пола столећа пре овога времена – око краја XI и почетка XII века. Та група, затим, мора да се налази на јужном правцу српског језичког корпуса према Византији, одакле су допирали охридски утицаји. У географском смислу, дакле, то могу бити само Метохија, Косово и Јужно Поморавље, и у све три регије и данас се простире призренско-јужноморавски

дијалекат. Метохија је заклоњена оштрим врховима Проклетија, затим Богићевице, Жљеба и Мокре горе, са севера, док је с истока, од Косова, одвојена Дреницом која прелази у масив Црнољеве, да би с јужне стране у залеђу Призрена прерастала у Шар-планину, затварајући се на западу Коритником, Паштриком, Јуничком планином, до Проклетија назад. Метохија је, превасходно из географско-стратешких разлога, остала изван главнога правца ширења државе великога жупана Вукана, који је своје снаге усмерио током Ситнице ка централном Косову, спаљујући Липљан 1093. године, да би га 1094. године и узео, заједно с читавим Косовом, претворивши га у упориште за своје даље операције у Скопљу, Пологу и Врању, трајно запоседајући Лаб, Топлицу и Расину (в. Благојевић 2011: 93–94). Тек је Немања после 1190. године коначно заузео Горњи и Доњи Пилот око Дрима, Патково, Хвосно, Подримље и Кострц у Метохији, значајан део Косова и неке друге области на рачун Византије (Благојевић 2011: 111). „Зигос“ тога времена, као тешко проходан, шумовит, разрован и брдовит предео, „знатним делом ничија земља којом пролазе зараћене војске“ (Максимовић 1985: 75–77)¹⁶⁶ на размеђи векова није простор за живот знатнијег броја људи, а није ни погодан за развој писмености (што не важи за претходни период, у XI веку, како смо видели). Потом, у првим деценијама XII столећа, када Византија у време Јована II Комнина буде повратила власт и у Расу, остаје у дубини византијске територије.¹⁶⁷ Јужно Поморавље као физички најдаљи простор на исток од описаног, отпада.

¹⁶⁶ „У подручје Зига треба укључити Косово поље, а његове границе приближно повући преко Чичавице, Црнољеве, пл. Неродимке, источних обронака Шаре, Скопске Црне горе, Жеговца, Кознице и јужних падина Копаоника“ (Максимовић 1985: 89).

¹⁶⁷ Савремена дијалекатска слика Косова која је, наравно, вишеструко сложена под утицајем разноврсних чинилаца, не говори много о времену које нас занима. Северни део припада косовско-ресавском дијалекту, док се остатак налази у призренско-јужноморавској зони. У највећој мери то је зона нарушавања ареала рефлексације $л > лу$ у постденталној позицији, која се, иначе простире од Призрена до Ђиладана. На централном Косову углавном је уопштен рефлекс $у$ (на пример, Липљан, Племетина, Грачаница), с изузетком појединих села по ободу регије (католичкога Јањева и Летнице, православнога Словиња, Гуштерице итд.), док је на југу сасвим спорадично присутно декомпоновано $лу$ (на пример, Горње и Доње Неродимље) (Младеновић Р. 2013: 93–94; Барјактаревић 1977: 44–45).

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

4.1. Општи оквир

Сачувани старословенски извори из IX–X века у познијим српским преписима сведоче о непрекинутој традицији која је опстала у српској средини, донекле о оној из времена примања писмености, а нарочито о немого познијој, из времена њена уобличења и богађења на словенском југу. Осим богослужбене постојаности, ти споменици су уткани и у аутентично српско стваралаштво, које можемо пратити од краја XII века. Ипак нема доказа да је први значајни српски стваралац, свети Сава, систематски опонашао своје велике претходнике, да их је славио и свесно узимао за (пра)узоре. Култ светог Климента Величкога задуго остаје ограничен на простор Кутмичевце и охридске околине, да би се, тек од почетка XIV века, као свети Климент Охридски, он почео приказивати и у српским црквама. Култ светог Ахилија Ларискога је негован и у младој Српској цркви, што показује да није било сметњи да тако буде и са словенским просветитељем, светим Климентом. Уосталом, ни сами свети Ђирило и Методије нису били знатније заступљени на ликовним представама у српским средњовековним светилиштима.

Још је Стојан Новаковић 1893. године описао могуће правце ширења писмености у српским земљама, закључујући да је први слој доспео из Методијеве архиепископије – за живота и одмах после његове смрти 6. априла 885, други се у накнадном таласу могао ширити кроз Далмацију – будући да су Срби с Хрватима дуго делили црквено средиште у Сплиту, а трећи и коначни доспео је из Охрида и Кутмичевце, из предела у којима су се смењивале бугарска и византијска власт (Новаковић 2002 [1893]: 119–144).

Старијим слојем, уређеним по римском обреду у првобитној верзији (873–925/925), односно касније прерађеним (између X и XI века, а можда и у другој половини XI века) у духу источнојужно-словенскога варијетета старословенскога језика, такође по римском обреду, али углавном с неподударном дистрибуцијом на терену, овом приликом се нисмо бавили.

У средишту наше пажње била је судбина последњег слоја који је настао непосредном адаптацијом источнојужнословенског, климентовског литургијског језика. Пријем климентовске верзије старословенског језика одвијао се уз активно посредовање цркве, у чијим оквирима се први пут наша и епархија у Расу 924/927. године. Томе периоду на посредан начин знамо почетак (преко другог Василијева сигилиона Охридској архиепископији), али нам измиче његова динамика, расплињујући се у недовољно јасним околностима, идући ка истеку X века. По Часлављевој обнови Србије створиле су се могућности и за обнову духовног живота (928–950). Иако није сасвим јасно да ли је Српска црква тога времена била у саставу Драчке митрополије (због византијског патроната) или Бугарске патријаршије (због окупираног Раса), није постојало сметњи да се настави или започне усвајање климентовских богослужбених књига, будући да је словенско богослужење већ било раширено. У оба случаја, затим, актуелна је била потреба за прилагођавањем словенских књига византијском обреду. Часлав је добегао у Србију као талац из Бугарске, у којој је стасао, без сумње упознат с делатношћу словенских учитеља (Грицкат 1975: 34–35; Трифуновић 2001: 85–87). Може се претпоставити да је Српска црква тек 1009/1010. године (ако не и 998?) потчињена Самуиловој црквеној организацији, што је, опет, могло бити краткога даха. За читав овај, по својој природи претежно старословенски период, 924/927–1005/1018 (с прекидима), можемо, на основу ширег датовања архетипа у оквиру чије су гране настали неки српски рани споменици, претпоставити преношење предложака непосредно с југа, уз посредовање врхова цркве, у главну српску епархију у Расу. И последњи период, од оснивања византијске Охридске архиепископије, одвијао се с прекидима, али се тада поузданије могу пратити токови српске писмености: најинтензивније за првих педесет година, 1019/1020–1067/1068, а с посебним квалитетом 1122–1204/1207, јер се тада ортографски уобличује српска варијанта црквенословенског језика, тзв. српска редакција.

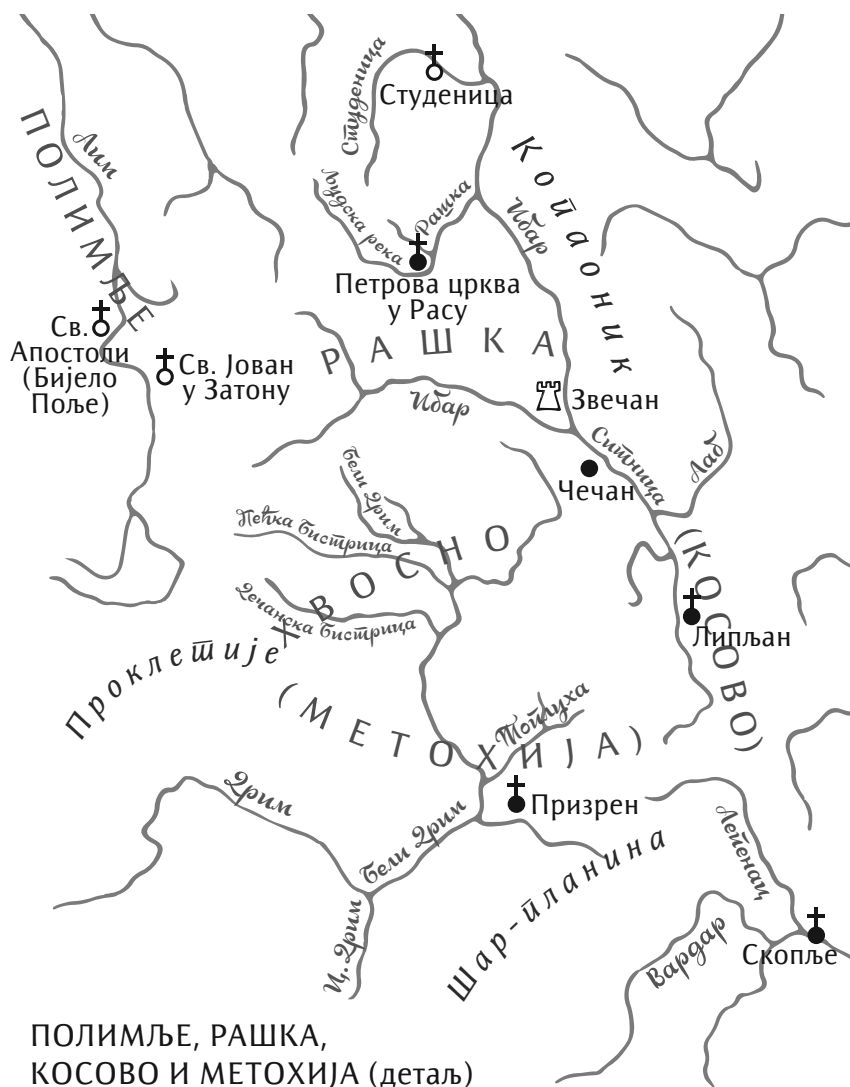
4.2. ТРИ ЕПАРХИЈЕ

Видели смо матрицу која се понавља на северном краку византијске Охридске архиепископије, у српским областима где је, очигледно, постојала жива словенска богослужбена традиција, свакако у симфонији с превасходним грчким богослужењем црквене целине. У крилу званичне цркве на простору Призренске епархије књига би се прилагођавала српском језику (пренос на српски црквенословенски тип, тзв. редакцију), да би даље, у Рашкој епархији, настављала свој живот, продирући дубље, црквеним каналима у остала средишта српскога духовнога живота. То призренско-јужноморавско посредовање видимо у првој половини XII века (у време диференцирања меснога дијалекта), али оно се могло зачети и раније, након 1019. године – али га је из језичких разлога тешко испратити.

Период непосредне византијске власти у Расу (1122–1155) одговара времену настанка предлошка Мирослављева јеванђеља. То је уједно и време проласка предложака свих важнијих српских рукописа с краја XII – почетка XIII века кроз филтер призренско-јужноморавских говора. Тада су они вероватно и пренети у Рашку епархију, где је уследило њихово преписивање на дијалекатски нешто другачијем терену (екавски рашки дијалекат), такође просторно доста ограниченом. Пада у очи јаз од једнога столећа између застаревања појединих текстова у самом Охриду и њихова, готово програмскога преписивања у исто време у Призренској епархији, можда баш за потребе Рашке епархије. Те су везе локалнога карактера, будући да се ради о текстовима који више нису актуелни у средишту архиепископије, и иза њихова умножавања, овога пута, можда и не стоји врх те цркве. Захваљујући новој, ктиторској делатности српских владара и њихових сродника (Срђан Пириватрић је оквирно везује за $\frac{3}{4}$ XII века, Пириватрић 2014: 117; Пириватрић 2011: 101), нарасле су потребе за преписивањем значајних књига. Благодаревши томе, до нашега времена су и сачувани неки од, претпостављамо, поприличног броја рукописа, међу којима има и посебно важних – од Мирослављева јеванђеља, преко Вуканова јеванђеља до Српскога (петроградско-кијевскога) паримејника итд.

Осим Призренске епархије, из разматрања се не може искључити ни суседна Липљанска епархија. Не само да њој у

прилог говори укупна логика могућих путева којима се кретала и словенска књига у раном средњем веку, него и међуепархијски контакти на самом терену. Из правца Охрида, преко Скопске епархије, стизало се, старим путем поред реке Лепенца, кроз Качаничку клисуру, на Косово и Метохију, на простор две сумећне епархије, Липљанске и Призренске (за мапу, в. Живковић 2004: 176bis; за

Мапа 2.

епископску мрежу и магистралне путеве који су их везивали, в. Пентковский 2015: 137–138). Северније од Липљана на падинама Чичавице (8 км југозападно од Вучитрна), у остацима раносредњовековног насеља на брду Чечану изнад реке Ситнице, нађен је чувени керамички уломак с глагољским натписом. Он потврђује широку употребу глагољице на овом терену, и то у функцији у којој је у словенским срединама на византијском/бугарском државном простору ћирилица одавно узела маха (в. Јанковић Ђ. 2007: 139–140).

Уопште узев, српскословенске књиге су могле бити преписиване у монашким стаништима која су у читавој регији „од Косова до Риле“ (Богдановић 1981: 227) образована као еремитска, с ослонцем на византијски образац, без непосредне везе с киновийским монаштвом које су својевремено, на другом крају исте црквене организације, установили свети Климент и Наум (Марковић В. 1920: 27).¹⁶⁸ За Рашку знамо да је једна од најзначајнијих скрипторија радила у оквиру манастирскога комплекса уз тврђаву Рас, који је био активан од друге половине XII до првих деценија XIII века (Поповић Д. – Поповић М. 1998: 47, 52, 54, 55). У питању је пећинска лавра светог Арханђела Михаила, у чијој Орловој пећини је, како се сматра, старац Симеон 1202. године завршио рад на Вуканову јеванђељу (Поповић Д. – Поповић М. 1998: 16, 47–48). Такве српске испоснице које би постајале и књижевним жариштима, превазилазећи „строге великосхимничке и затворничке клаузуре“ (Богдановић 1986: 15) познате су од прелаза XII–XIII века до знатно каснијих времена.¹⁶⁹ Није искључено да их је бивало и пре, у првој половини XII века – ако не и у ранијим временима.

¹⁶⁸ Како запажа Василије Марковић, словенско монаштво из раног средњег века на које се наставља монаштво у посебним јужнословенским државама зрелог средњег века, јавља се северно од Вардара, у „Шоплуку“, између река Вардара, Струме и Мораве, по угледу на византијско монаштво из јужне и средње Македоније или на оно са Свете Горе, као „приватно и еремитско“, за разлику од ранијега охридскога монаштва које је постало „путем владалачке иницијативе“, као киновийско. Најзначајнији испосници, свети Прохор Пчињски, свети Јоаким Осоговски, свети Гаврило Лесновски подвизавају се у овој широј регији у XI и почетком XII века, као некада и свети Јован Рилски у IX–X веку (Марковић В. 1920: 27; Павловић 1965: 20, 26, 28, 31).

¹⁶⁹ То су Кареја, Студеница, Белаје код Дечана, Ждрело код Пећи, Кориша итд. (Богдановић 1986: 15; Поповић Д. – Поповић М. 1998: 47–48).

4.3. РАЗДВАЈАЊЕ ДВА СЛОЈА У СПОМЕНИЦИМА

4.3.1. ДАТОВАЊЕ „МАКЕДОНСКИХ“ МАРКЕРА

Може се, о концу, на основу базичних редакцијских маркера предложити прелиминарна стратификација споменика које смо овом приликом сагледали. Она говори о старини текста у српској средини, али не и о његовој стварној старини.¹⁷⁰

Ево општих временских оквира за настанак неких језичких црта, одражених у рукописима (= предлошцима) с македонскога терена:

- губљење слабих полугласника уз спуштање њихове артикулације и једначење с постојећим *o* и *e*, сам прелаз X–XI века, у споменицима нарочито очекивано у првим деценијама XI века; по Блажу Конеском ово је отворен процес у X веку (Конески 2001 [1983]: 18), али уп. стање у Самуилову натпису из 993. године, у којем нема трагова (осим прегласа полугласника, једном у корену речи), односно у Битољском натпису из 1015/1016. године, с губицима и несигурном употребом полугласника;
- мешање назала постепено почиње од средине XI века, на шта, можда, упућују врло несигурни и малобројни примери настали испод руке једнога од главних преписивача Асеманијева јеванђеља (Kurz 1970: 23–26, 28); у споменицима је раширена појава у XII–XIII веку (Рибарова 2005: 82–83);
- деназализација у XII–XIII веку: *а* > *ѣ* (*ǣ*); у југозападним дијалектима *ж* > *ǣ* (*ѣ*);
- изједначавање *ы* и *и* у XII–XIII веку, с одоцњењем у охридским споменицима (Конески 2001 [1983]: 26, 40).

4.3.2. ДАТОВАЊЕ СРПСКИХ ЦРТА

У вези са српским споменицима треба имати на уму следећи развој догађаја у српском језику током његова настајања у X–XI веку (в. Ивић П. 1990 [1966]: 63–70), што се безусловно одразило на изговор књижевнога језика код Срба:

¹⁷⁰ На пример, време настанка предлошка Маријина четворојеванђеља стављамо после 1020. године (в. 4.6). Међутим, тај тип текста је настао око средине X века (Пентковский 2016: 88). Овом приликом то не поистовећујемо с архетипом, јер архетип „није обавезно текст који је саставио редактор“ (Лихачов 1966 [1964]: 16). Архетип је за нас изворник с кога је у дубљој прошлости потекао неки српски споменик. У случају Маријина четворојеванђеља природније је, ипак, говорити о старословенском протографу.

- губитак слабих полугласника и њихово међусобно изједначавање почиње тек око 950. године, па се може очекивати да је процес у првим деценијама XI века готово свуда окончан (за солидно посведочене прилике у српском и хрватском језичком корпусу који износи Константин VII Порфирогенит и за све грчке потврде у овој нашој потцелини (в. Лома 1999/2000: 127–136);
- деназализација око 950. године постепено захвата *ж* које у централним говорима мења артикулацију и преко *џ* прелази у *и* (грч. транскрипција са ουν, ου, на пример Μουντιϋρος, Λουκαβέται), док на периферији цео процес тече успорено, још се неко време задржава *ϝ* (грч. ον < *οϝϝ, на пример Λον(τοδόκλα) према *Λόϝϝ/Λοϝκά); *а* касни с повлачењем и у вредности је *ε* (грч. εν, нпр. Τζέντινα); претпоставља се да се *ж* до истека X века уклонило, а да му се *а* почело придруживати, с могућношћу да се његова ликвидација продужи у првим деценијама XI века (постоји разлика: дијагонална/директна деназализација);
- монофтонгизација јата у правцу *ε* до средине X века у централним говорима је завршена (грч. ε, нпр. Βελέγυραδον), али скупа с осталим одоцњењима на периферији и тај процес траје нешто дуже;
- средином X века *ы* се у принципу чува, да би, у склопу општег уклањања опозиције *йредњи* : *нейредњи вокали*, започело његово истискивање до почетка XI века;
- под центром треба, пре свега, подразумевати средишње српске земље, како их описује Константин VII Порфирогенит у спису De administrando imperio, а под периферијом југ и исток, према Византији и Бугарској.

4.4. Релативна хронологија

4.4.1. ВРЕМЕ НАСТАНКА РУКОПИСНИХ СПОМЕНИКА

Када укрстимо све побројане лингвистичке (али и друге) елементе који имају највише значаја за утврђивање односа међу споменицима, можемо предложити следећу релативну хронологију међу њима:

- Маријино јеванђеље (четворојеванђеље): између средине и свршетка $\frac{3}{4}$ XI века;
- Гршковићев одломак апостола (пун апостол): због опште конзервативности начелно прва половина XII века, али због ортографске елиминације „јусова“ уз сасвим спорадичну употребу, ређе него у Мирослављеву јеванђељу (уп. њихову живу употребу на првој страници Кијевског мисала с краја XI, евентуално почетка XII века), ипак око средине XII века;
- Мирослављево јеванђеље (изборно јеванђеље): 1161–1170. година (отприлике око 1165. године);
- Михановићев одломак апостола (кратки праксапостол): начелно друга половина XII века; због потпуног одсуства „јусова“ не може бити старији од последње четвртине XII века (могао би бити и сам почетак XIII века, али због уникатнога статуса „јера“ и још неких елемената, који можда стоје у вези са световном ортографијом о којој пише Александар Белић (1936), тешко је бити одређенији);
- Јерусалимски палимпсест (празнични минеј): прелаз XII–XIII век;
- Српски (петроградско-кијевски) паримејник: крај XII или почетак XIII века;
- Београдски паримејник: прва четвртина XIII века (Јовановић Б. 1976: 15);
- Братков минеј: служабни део минеја за септембар–октобар 1234–1243. године; минеј за новембар из истог времена, можда до средине XIII века (Штављанин-Ђорђевић 1976: 26, 39).

Готово сви ови споменици се директно или индиректно везују за скрипторије с простора Рашке епархије.

4.4.2. ВРЕМЕ НАСТАНКА БЛИЖИХ И ДАЉИХ ИЗВОРНИКА

Нешто другачије изгледа хронологија настанка протографа, односно архетипа побројаних српских споменика:

- Михановићев апостол: старословенски извор без вокализације полугласника и мешања назала, пре краја X века (?);

- Мирослављево јеванђеље: протограф с почетка или из првих деценија XII века на призренско-јужноморавском терену; изворник старословенски с бројним вокализацијама, али без мешања назала и губитка епентетског *л*, из првих деценија XI века, када је и пренет на српски терен (узима се у обзир његова застарелост у средишту Охридске архиепископије, с обзиром на опште прилике у $\frac{2}{4}$ XI века); јављање охридских матица с којих су, у ближем или даљем степену, преписани Маријино и Мирослављево јеванђеље, треба у српској средини ставити у заједнички временски оквир, можда у блиске историјске околности;¹⁷¹
- Маријино јеванђеље: старословенски протограф, после 1020. године (можда намењен Рашкој епархији), преписан пре прераде богослужбених књига у време Јована Дебарског (1018–1037)¹⁷² или евентуално Лава Пафлагонца (1037–1056); ако узмемо с опрезом културноисторијске разлоге, језичка слика споменика помера га приближно у $\frac{2}{4}$ XI века; изворник му је из X века;
- Братков минеј: протограф почетак или прве деценије XII века на призренско-јужноморавском терену; различити старословенски архетипи – први део из прве половине XI века, други (новембарски) део око почетка $\frac{2}{3}$ XI века;

¹⁷¹ Степан Михајлович Куљбакин правилно закључује да је између Мирослављевог јеванђеља и „старословенског праоригинала“ био „бар још један српски препис“, те да се доследна употреба епентетског *л* опире стању у познатим стсл. споменицима, „јер нема ни једног споменика XI. века писаног у Македонији у којем би употреба *l* *erenth* била проведена доследно. Па и иначе изгледало би као сасвим невероватно, да се крајем XII. века преписивало у српским крајевима непосредно са старословенског оригинала, то јест да између краја XI. и краја XII. века у погледу на то није било посредних веза“ (Куљбакин 1925: 22). С друге стране, од значаја је, овде истакнута чињеница, да је Мирослављево јеванђеље у укупној хијерархији сродства најблискије с Маријиним јеванђељем, и то обично у комбинацији са Зографским, а мање Асеманијевим јеванђељем (т. 3.2.1.1) (Куљбакин 1925: 94; уп. Пентковский 1998: 43; Пентковский 2016: 85).

¹⁷² О литургичкој реформи која је извршена у византијској Архиепископији Бугарске (Охридској архиепископији), недуго после њена формирања, в. Пентковский 2016: 97.

- Српски (петроградско-кијевски) паримејник: протограф с почетка или из прве деценије XII века на призренско-јужноморавском терену (постоји укрштање с руском традицијом, па је могуће да је то било и касније, али није искључено да су у преписивању коришћени различити предлошци); архетип старословенски, око истека $\frac{1}{2}$ XI века (Јовановић Б. 1976: 18, око средине XI века);
- Београдски паримејник: протограф с почетка или из прве деценије XII века на призренско-јужноморавском терену; архетип старословенски, отприлике $\frac{2}{3}$ XI века (оквирно из времена протографа Маријина четворојеванђеља, можда за нијансу млађи).
- Гршковићев апостол: „средњобугарски“ протограф с непоузданим и ретким мешањем назала (бугарско-македонска редакција), с краја XI или почетка XII века; ако би отпало овакво тумачење, архетип би му се могао тражити отприлике у трећој деценији XI века;
- Јерусалимски палимпсест: протограф с почетка или из прве деценије XII века на призренско-јужноморавском терену; „средњобугарски“ изворник с ретким мешањем назала, с краја XI или почетка XII века.

4.6. ТАБЕЛАРНИ ПРИКАЗ

Доносимо у табели сажети приказ анализираних споменика. Издвојени елементи нису степеновани и нису праволинијски одражени у правопису, нарочито старијих извора. За регистровање је довољно постојање одговарајуће црте у језичком материјалу споменика. Прве колоне илуструју српскословенску норму, следеће факултативне црте које допиру из народнога језика, односно дијалекта, а последње источнојужнословенску подлогу, међу којима има и оних које су део српскословенске норме, али и оних које су спорадично заступљене.

српскословенска норма					спорадично		источнојужносл. слој				
	<i>b = ђ</i>	<i>ж > ј</i>	<i>ѡ > е</i>	<i>ы > и</i> рано (XI–XII в.)	епент. л	<i>въ- > у-</i> опште- шток.	<i>ѣ > лу</i> дијал.	<i>ийй, жд</i> (и српсл. норма)	<i>ѡ, ѡ > е, о</i> (у техн. терм. и српсл. норма)	губљење епент. л	мешање <i>ж, ѡ</i>
<i>Мар</i>	+	+	(?)	+	+	±	-	+	+	±	-
<i>Грик</i>	+	+	+	±	+	±	-	+	±	-	±
<i>Мир</i>	+	+	+	+	+	±	±	+	+	-	-
<i>Мих</i>	+	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-
<i>Јер</i>	+	+	+	+	+	-	±	+	+	±	±
<i>Срѣ</i>	+	+	+	+	+	±	±	+	±	±	-
<i>Бѣ</i>	+	+	+	±	+	±	±	+	+	+	-
<i>Брайк</i> (за нов.)	+	+	+	+	+	±	±	+	±	±	-

РУКОПИСНЕ ЗБИРКЕ

АХАЗУ	Архив Хрватске академије знаности и умјетности (Загреб)
БАН	Библиотека Российской академии наук (Санкт-Петербург)
ГИМ	Государственный исторический музей (Москва)
ЗМ	Земаљски музеј (Сарајево)
ЗМТ	Завичајни музеј (Требиње)
Крка	Библиотека манастира Крка
НБКМ	Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методиј“ (Софија)
НБС	Народна библиотека Србије (Београд)
НМ	Народни музеј (Београд)
ПБ	Патријаршијска библиотека (Београд)
Пећ	Библиотека Пећке патријаршије (Пећки манастир)
РГАДА	Российский государственный архив древних актов (Москва)
РГБ	Российская государственная библиотека (Москва)
РНБ	Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург)
Хиландар	Библиотека манастира Хиландара (Атос)
МАА	Μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης (Синај)
П	Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων (Јерусалим)
BAV	Biblioteca Apostolica Vaticana (Vaticano)
BN	Biblioteka Narodowa (Warszawa)
NM	Národní Muzeum (Praha)
NUK	Narodna in univerzitetna knjižnica (Ljubljana)
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek (Wien)

ИЗВОРИ

- Асем*: *Асеманијево јеванђеље*, глаг., BAV, Cod. slav. 3, средина XI века; по издању: KURZ 1955.
- Биг*: *Београдски ѓаримејник*, ћир., НБС, бр. 652 и 2, прва четвртина XIII века; в. Јовановић-Стипчевић 2005.
- Блаї*: *Блаїајски најїиис*, ћир., ЗМ, с датовањем према Стефану Немањи (1168–1196); в. Чигоја 2014 [1994]: 57–58.
- Бој*: *Бојански палимпсест*, глаг., РГБ, М., 1960, крај XI века, јеванђеље-апракос као подлога изборног јеванђеља из XII–XIII века; по издању: Добрев 1972.
- Брайк*: *Брайков минеј*, ћир., НБС, бр. 647, служабни минеј за септембар–октобар 1234–1243. године, за новембар из истог времена; празнични минеј 4. децембар – 2. фебруар око 1330. године, минеј за фебруар–август, из истог времена.
- Вук*: *Вуканово јеванђеље*, ћир., РНБ, Ф. I. п. 82 и 1 л. БАН 24.4.2 (Срезн. 49), 1196–1202. година; по издању: Врана 1967.
- Грг*: *Наїїиис їребињскої жуїана Грга*, ћир., ЗМТ, око 1180. године; в. Чигоја 2014 [1994]: 46–47.
- Гриї*: *Гриїоровичев ѓаримејник*, ћир., РГБ, Григ. 2 (М., 1685), крај XII – почетак XIII века; по издању: Рибарова–Хауптова 1998.
- Гриї 9*: *Гриїоровичево јеванђеље*, ћир., РГБ, Григ. 9 (М., 1691), 1301–1307. година; по издању: Десподова 1988.
- Гришк*: *Гришковићев огломак айосїїола*, глаг., АХАЗУ, фрагм. глаг. 2, средина XII века; по издању: Јагић 1893.
- Деч*: *Дечански ѓаримејник*, ћир., Дечани, бр. 141, прелаз XIII–XIV века.
- Драй*: *Зборник їоїа Драїоља*, ћир., НБС, бр. 651, ¼ XIII века.
- Зах*: *Захариїин ѓаримејник*, ћир., РНБ, Q. п. I. 13, 1271. година; критички апарат у: Рибарова–Хауптова 1998.
- Зоїр*: *Зоїрафско јеванђеље*, глаг., РНБ, Глаг. 1, X–XI век, позни уметак XI–XII век; по издању: Јагић 1954 [1879].
- Јер*: *Јерусалимски ѓалимїсесїї*, ћир., ПП, Cod. slav. 19, крај XII – почетак XIII века, празнични минеј као подлога изборног јеванђеља из средине XIII века; по издању: Иванова 1994.
- Кар*: *Карејски їїиїиик*, ћир., Хиландар, бр. 132/134, трећа деценија XIII века; в. Богдановић 1985.
- КїїиїМир*: *Кїїиїорски најїиис кнеза Мирослава*, ћир., црква Св. Петра (Бижело Поље), 1161/1162. година; в. Чигоја 2014 [1994]: 58–59.
- Лойк*: *Лойковљев ѓаримејник*, ћир., ГИМ, Хлуд. 142, 1294–1320. година; критички апарат у: Рибарова–Хауптова 1998.
- Мар*: *Мариїино јеванђеље*, глаг., РГБ, Григ. 6 (Муз. 1689, ф. 87) и 2 л. ÖNB, Cod. slav. 146, око ¾ XI века, ћир. уметак XIV век; по издању: Јагић 1960 [1883].
- Мир*: *Мирослављево јеванђеље*, ћир., НМ, бр. 1536 и 1 л. РНБ (Санкт-Петербург), Ф. п. I. 83, око средине седме деценије XII века (око 1165. године); в. Родић, Јовановић 1986.

- Мих*: Михановићев одломак айосѿола, глаг., АХАЗУ, фрагм. глаг. 1, последња четвртина XII века; по издању: ЈАГИЋ 1868.
- Мокр*: Мокройољско јеванђеље, ћир., Крка, бр. 2, средина XIII века.
- Пећ*: Пећки ѿаримејник, ћир., Пећ, бр. 100, 2/4 XV века.
- Син*: Синајски евхолоѿиј, глаг., МАА, Sin. slav. Ms 37, 1/N, и 4 л. РНБ, Глаг. 2 и БАН, 24.4,8, XI век; по издању: НАНТИГАЛ 1941–1942.
- Срј*: Срјски ѿаримејник, ћир., РНБ, Q. п. I. 51 и 4 л. НБУВ (Кијев), ДА/П. 387, 388, крај XII или почетак XIII века.
- Сѿуг*: Сѿугенички ѿийик, ћир., NM, IX H 8 (Š 10), препис из 1619. године; в. Синдик 1992.
- Сујр*: Сујрасаљски зборник, ћир., BN, Bibl. Ord. Zamojskiej, BN BOZ 21, NUK, Cod. Кор. 2 и РНБ, Q. п. I. 72, средина XI века; по издању: Займов–Капалдо 1982–1983.
- Тий*: Тийоѿрафски служабни минеј за новембар, ћир., РГАДА, ф. 381 (Син тип.), бр. 91, 1097. година; по издању: Ягичъ 1886: 265–512.
- Хил*: Хиландарски ѿийик, ћир., Хиландар, бр. 156, препис из 1206. године; в. Богдановић 1995.
- ХилПар*: Хиландарски ѿаримејник, ћир., Хиландар, бр. 313, 2/4 XIII века.
- ХилПов I*: Хиландарска ѿовеља Сѿефана Немање, ћир., некада Хиландар, оригинал отуђен приликом евакуације у Београду 1915. године; данас је доступан само преко солидне црно-беле фотографије и цртежа Димитрија Аврамовића; 1198/1199. година; в. Трифуновић и др. 1986.
- ХилПов II*: Хиландарска ѿовеља Сѿефана Немањића, ћир., Хиландар, бр. 1/1, почетак XIII века (1199–1202. или 1207/1208).
- Шиш*: Шишайовачки айосѿол, ћир., ПБ (Београд), бр. 322, 1324. година; по издању: STEFANOVIĆ 1989.

ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСЕЕВ, А. А., А. А. ПИЧХАДЗЕ, М. Б. БАБИЦКАЯ и др. *Евангелие от Иоанна в славянской традиции*. Санкт-Петербург: Российское библейское общество и др., 1998.
- АЛЕКСЕЕВ А. А., АЗАРОВА И. В., АЛЕКСЕЕВА Е. Л. и др. *Евангелие от Матфея в славянской традиции*. Санкт-Петербург: Государственный университет и др., 2005.
- АЛЕКСЕЕВ, А. А. *Текстология славянской библии*. С.-Петербург – Köln – Weimar – Wien: Российская академия наук и др., 1999.
- БАРЈАКТАРЕВИЋ, ДАНИЛО. *Дијалекѿолошка исѿраживања*. Приштина: Јединство, 1977.
- БЕЛИЋ, АЛЕКСАНДАР. „Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика.“ *Свеѿосавски зборник*, 1. Расѿправе. Београд: СКА, 1936, 211–276.

- Белић, Александар. „Периодизација српскохрватског језика.“ *Јужнословенски филолоџ* 23 (1958): 3–15.
- Белић, Александар. *Дијалекти источне и јужне Србије*. Изабрана дела Александра Белића, том 9. Приредио Драгољуб Петровић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999² [1905].
- Белић, Александар. *Историја српског језика. Фонетика. Речи са деклинацијом. Речи са конјугацијом*. Изабрана дела Александра Белића, том 4. Приредио Александар Младеновић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006² [1931 – 1960; 1962; 1962].
- БИЦЕВСКА, Кита. *Правовисни и фонетски особености во ракописите од северна Македонија од XIII и XIV век*. Скопје: Менора, 2001.
- БЛАГОЈЕВИЋ, Милош. „Титуле принчева из куће Немањина у XII и XIII веку.“ *Манасијер Морача* (ур. Бранислав Тодић, Даница Поповић). Београд: Балканолошки институт, 2006, 33–44.
- БЛАГОЈЕВИЋ, Милош. *Српска државност у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 2011.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије (прир.). *Карејски џиџик светиога Саве*. Београд: САНУ – Народна библиотека Србије – Матица српска, 1985.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. „Свети Сава.“ *Свети Сава. Сабрани списи*. Приредио Димитрије Богдановић. Стара српска књижевност у 24 књиге, 2. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1986, 7–28.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. „Почеци српске књижевности.“ ИСН I, 1981, 212–229.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије (прир.). *Хиландарски џиџик. Рукопис СНЛ AS 156*. Београд: Народна библиотека Србије, 1995.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. „Развој ћириличног писма у Србији до XV века.“ *Студије из српске средњовековне књижевности*. Избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић. Београд: Српска књижевна задруга, 1997², 128–164 [1985].
- БОШКОВИЋ Р. *Основи ујоредне грамаџике словенских језика. Фонетика. Морфологија. Грађење речи*. Приредио Радојица Јовићевић, Београд: Требник, 2000⁷ [1968].
- ВАСИЉЕВ, Љупка. „Ариљски преписивачки центар и култ светога Ахилија код Срба.“ *Научни састајанак слависти у Вукове дане* 14/1 (1985): 165–175.
- ВАСИЉЕВ, Љупка. „Нов податак о времену настанка Асеманијевог јеванђеља.“ *Археографски прилози* 10/11 (1988–1989): 13–17.
- ВИДОЕСКИ, Божо. „Северните македонски говори.“ *Македонски јазик* 5/1–2 (1954): 1–30, 109–198.
- ВИИНЈ II: *Визанџијски извори за историју народа Југославије*, том II. Обрадио Божидар Ферјанчић. Фототипско издање (ур. Љубомир Максимовић). Београд: Византолошки институт САНУ, 2007² [1959].
- ВОЈВОДИЋ, Драган. „Представе светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије.“ *Визанџијски свет на Балкану*, 1 (ур. Божана Крсмановић и др.). Београд: Византолошки институт САНУ, 2012, 145–167 + 9.

- ВРАНА, Јосип. *Вуканово еванђеље*. Београд: САНУ, 1967.
- ВУЈОВИЋ, Лука. „Један периферијски староцрногорски говор (мрковићи) у свјетлости историје језика, међудијалекатских и међујезичких појава.“ *Наш језик*, н. с. 16/3 (1967): 171–192.
- ГРИЦКАТ, Ирена. „Српска редакција црквенословенског језика.“ *Сџудије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека СР Србије, 1975, 27–39.
- ГРКОВИЋ-МЕЈДОР, Јасмина. *Сџиси из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.
- ГРКОВИЋ-МЕЈДОР, Јасмина. „О формирању српске редакције старословенског језика.“ *Ђурђеви сџујови и Будимљанска епархија*. Зборник радова (ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко). Беране–Београд: Епархија будимљанско-никшићка и др., 2011, 43–51.
- ГРОЗДАНОВ, Цветан. „Портретите на Климент Охридски во средновековната уметност.“ *Словенска њисменосџи (1050-јодишнина на Климент Охридски)*. Охрид: Народни музеј, 1966, 101–109.
- ГРОЗДАНОВ, Цветан. *Портрети на светиџелиџе од Македонија од IX–XVIII век*. Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата, 1983.
- ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ, Александра. *Лџиљан у средњем веку. Власџеоска црква у іраду. Црква Ваведенја Боіородице у Лџиљану*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2014.
- ДАНИЧИЋ, Ђура. *Рјечник из књижевних сџарина српских*, I–III. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд: Вук Караџић, 1975³ [1863–1864].
- ДЕСПОДОВА, Вангелија. „Јазичните особености на спомениците за Речникот на македонските црковнословенски ракописи.“ *Slovo* 31 (1981): 83–101.
- ДЕСПОДОВА, Вангелија (прир.). *Гријоровичево еванђеље бр. 9*. Прилеп: Институт за истражување на старославенската култура, 1988.
- ДЕСПОДОВА, Вангелија. „Проучавање и издавање јужнословенских пуних апракоса.“ *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописи*. Зборник радова са III меѓународне хиландарске конференције (1989) (ур. Павле Ивић). Београд: САНУ, 1995, 95–102.
- ДОБРЕВ, Иван (прир.). *Глаголическият текст на Боянският палимпсест. Старобългарски паметник од края на XI век*. Софија: БАН, 1972.
- ДУРНОВО Н. Н., „Очерк истории русского языка“, „Русские рукописи XI и XII вв. как памятники ст.-сл. языка“. *Избранные работы по истории русского языка*. Москва: Языки русской культуры, 2000², 1–337, 391–495 [1924, 1924–1927].
- ЂОРЂИЋ, Петар. *Историја српске ћирилице. Палеоіграфско-филолошки ірилози*. Београд: Завод за уџбенике СР Србије, 1971.
- ЂОРЂЕВИЋ, Иван. „Представе светих Бориса и Ѓеба у Милешеви и српско-руске везе прве половине XIII столећа.“ *Сџудије српске средњовековне уметности*. Приредили Драган Војводић, Миодраг Марковић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2008² [1998], 101–116.

- Ђурић, Војислав Ј. „Почеци уметности код Срба“, „Преокрет у уметности Немањиног доба“, „Српско сликарство на врхунцу“. ИСН I, 1981, 230–248, 273–296, 408–433.
- Елезовић, Глиша. „Речник косовско-метохиског дијалекта, 2.“ *Српски дијалектолошки зборник* 5 (1935).
- Ердељановић, Јован. „Стари Срби Зећани и њихов говор.“ *Зборник лингвистичких и филолошких расправа. А. Белићу о четрдесетогодишњици његова научног рада*. Београд: Млада Србија, 1937, 325–338.
- Живковић, Тибор. „Поход бугарског цара Самуила на Далмацију.“ *Историјски часопис* XLIX 2002 (2003): 9–25.
- Живковић, Тибор. *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*. Београд: Историјски институт, 2004.
- Живоиновић, Мирјана. *Историја Хиландара, 1. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*. Београд: Просвета, 1998.
- Жуковская, Л. П. „Сербские пергаменные евангелия апракос в книгохранилищах СССР и их связи с инославянскими рукописями.“ *Исследования по сербохорватскому языку*, Москва: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1972, 208–239.
- Жуковская, Л. П. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва: Институт русского языка АН СССР, 1976.
- Займов, Йордан – Марио Капалдо (прир.). *Супрасълски или Ретков сборник*, 1–2. София: БАН, 1982–1983.
- Иванова, Климентина. „За един ръкопис с палимпсест от библиотеката на Йерусалимската патриаршия.“ *Palaeobulgarica* 18/2 (1994): 3–31.
- Ивић, Милка. „Ћ у Душановом законнику.“ *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 1 (1956): 127–145.
- Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у шипокавско наречје*. Целокупна дела, II. Приредио Драгољуб Петровић. Редактор издања Милорад Радовановић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001² [1956].
- Ивић, Павле. *О јовору Галијољских Срба*. Целокупна дела, I. Приредио Драгољуб Петровић. Редактор издања Милорад Радовановић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994а² [1957].
- Ивић, Павле. „Путеви развоја српскохрватског вокализма.“ *Изабрани оједи*, II. *Из историје српскохрватског језика*. Ниш 1991а [1958], 5–74.
- Ивић, Павле. *Српскохрватски дијалекти, њихова структура и развој*, 1. *Ојшћа размајрања и шипокавско наречје*. Целокупна дела, III. С немачког превела Павица Мразовић. Редактор издања Милорад Радовановић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994б² [1958].
- Ивић, Павле. „Никола Радојчић, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Београд 1962, издање Српске академије наука и уметности. Стр. 100 + XXVI таблица с фотографским репродукцијама.“ *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* VII (1964): 207–214.

- Ивић, Павле. „Периоди у историји структуре српскохрватског језика.“ *О језику некадашњем и садашњем*. Београд: БИГЗ – Приштина: Јединство, 1990 [1966], 61–86.
- Ивић, Павле. „О језику у списима светога Саве.“ *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање* (1976) (ур. Војислав Ђурић). Београд: САНУ, 1979, 167–175.
- Ивић, Павле. „Језик и његов развој до друге половине XII века“, „Језик у не-мањићкој епоси“. ИСН I, 1981, 125–140, 617–640.
- Ивић, Павле. „О рефлексима слоговног л у призренско-тимочкој дијалекатској области.“ *Изабрани оједи, III. Из српскохрватске дијалектологије*. Ниш: Просвета, 1991б, 205–214 [1987].
- Ивић, Павле. „Питање ауторства Хиландарског типика у светлости језичке слике тога текста.“ *Свети Сава у српској историји и традицији* (ур. Сима Ђирковић). Београд: САНУ, 1998, 107–115.
- Ивић, Павле. *Српски дијалекти и њихова класификација*. Приредио Слободан Реметић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009² [1998–2001].
- ИСН I: *Историја српског народа, I. Од најстаријих времена до Маричке бијке (1371)* (ур. Сима Ђирковић). Београд: Српска књижевна задруга, 1981.
- Јагић, Ватрослав. „Типик хиландарски и његов грчки извор (додатак к издању епископа Димитрија).“ *Сџоменик СКА*, 34, Други разред, 31 (1898): 1–66.
- Јанковић, Ђорђе. „Археолошка сведочанства о становништву развођа Балканског полуострва од VII–XII столећа.“ *Археологија Косова и Метохије*. Зборник радова (ур. Александар Бачкалов). Београд: Музеј у Приштини – Центар за очување наслеђа Косова и Метохије (Mnemosyne), 2007, 129–149.
- Јанковић, Марија. *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*. Београд: Историјски институт – Народна књига, 1985.
- Јерковић, Вера. „Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему.“ *Jugoslovenski seminar za strane slaviste* 33–34 (Zadar, 1984): 55–66.
- Јовановић, Биљана. „Значај српских паримејника за текстолошко разврставање словенских преписа и реконструкцију првобитног ћирило-методског оригинала.“ *Зборник историје књижевности*. Београд: САНУ, 1976, 1–20.
- Јовановић, Војислав С. „Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову.“ *Зборник окупљеног сџола о научном истраживању Косова* (1985) (ур. Павле Ивић). Београд: САНУ, 1988, 17–71.
- Јовановић, Гордана. „Још понешто о језику Хиландарског типика.“ *Граматики и лексика у словенским језицима*. Зборник радова с међународног симпозијума (ур. Срето Танасић). Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српски језик САНУ, 2011, 413–424.
- Јовановић-Стипчевић, Биљана. „Ко је писар „Закона о рудницима“ деспота Стефана Лазаревића.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXIII* (1990): 197–202.

- Јовановић-Стипчевић, Биљана. „О припреми издања српских паримејника.“ *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*. Зборник радова са III међународне хиландарске конференције (1989) (ур. Павле Ивић). Београд: САНУ, 1995, 147–157.
- Јовановић-Стипчевић, Биљана (прир.). *Београдски паримејник. Почетак XIII века. Текст са криптичким апаратом*. Београд: Народна библиотека Србије, 2005.
- Јухас-Георгиевска, Љиљана. „Карактеризација јунака у старословенским житијима Ђирила и Методија и у српским житијима прве половине XIII века.“ *Свети Ђирило и Методије и словенско њисано наслеђе (863–2013)* (ур. Јованка Радић, Виктор Савић). Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 349–373.
- Калић, Јованка. „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године.“ *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање* (1976) (ур. Војислав Ђурић), Београд: САНУ, 1979, 27–53.
- Караџић, Вук. *Српски рјечник (1818)*. Сабрана дела Вука Караџића, 2. Приредио Павле Ивић. Београд: Просвета, 1966.
- Караџић, Вук. *Српски рјечник (1852)*, 1–2. Сабрана дела Вука Караџића, 11. Приредио Јован Кашић. Београд: Просвета, 1986.
- Коматина, Предраг. *Црквена њолиџика Византије од краја њконоборства до смрти цара Василија I*. Београд: Византолошки институт САНУ, 2014.
- Конески, Блаже. *Историја македонског језика*. Београд–Скопје: Просвета – Кочо Рацин, 1966.
- Конески, Блаже. *Историска фонологија на македонскиот јазик*. Редактор Људмил Спасов. Скопје: МАНУ–Култура, 2001 [1983/1977].
- Куљбакин, С., „Бузук П., Къ вопросу о мѣстѣ написанія Маріинскаго Евангелія. (Отисак из „Извѣстія II. Отд. А. Н.“ XXIII, 1918, кн. 2, 109–149 с. с.)“ *Јужнословенски филолог IV* (1924): 219–222.
- Куљбакин, Ст. М. *Палеоѡграфска и језичка ѡиѡтѡивања о Мирослављевом јеванђељу*. Сремски Карловци: СКА, 1925.
- Куљбакин, С. М. „Лексичке студије.“ *Глас СКА*, 182, Други разред, 92 (1940): 1–43.
- Лашкова, Лили. *Историјска фонологија словенских језика*. Превели с бугарског Људмила Јоксимовић и Вања Станишић. Београд: Филолошки факултет, 2010² [2004].
- Лихачов, Д. С. *Текстологија (крајак оѡлед)*. Превела Љубица Штављанин-Ђорђевић. Редиговао М[илорад] Панић-Суреп. Београд: Научна књига, 1966² [1964].
- Лома, Александар. „Сутелица – топономастички трагови латинског хришћанства у унутрашњости преднемањичке Србије.“ *Историјски ѡласник* 1–2 (1987): 7–28.
- Лома, Александар. „Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу.“ *Ономастолошки ѡрилози* 11 (1990): 1–18.

- Лома, Александар. „Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике.“ *Говори љризренско-ѿимочке областѿи и суседних дијалекатѿа*. Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, 1992) (редакц. одб. Павле Ивић и др.). Ниш: Филозофски факултет, 1994, 107–134.
- Лома, Александар. „Од Теранде до Призрена, од Скарда до Шаре. Топономастика јужне Метохије као огледало њене далеке прошлости.“ *Глас САНУ*, 398, Одељење језика и књижевности, 20, 2004, 49–61.
- Лома, Александар. „Етнолингвистичка слика подручја Косова и Метохије у античко доба и у раном средњем веку.“ *Археолоѿија Косова и Метѿохије*. Зборник радова (ур. Александар Бачкалов). Београд: Музеј у Приштини – Центар за очување наслеђа Косова и Метохије (Mnemosyne), 2007, 17–31.
- Лома, Александар. *Тѿйонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљењу сѿтаросрѿској ѿйонономастѿичкој речника и бољем ѿознавању ѿишѿесловенских именовних образаца*. Београд: САНУ, 2013.
- Максимовић, Љубомир. „Зигос на српско-византијској граници.“ *Зборник Филозофској факулѿетѿа у Београду XV/1*. Споменица Ивана Божића (1985): 73–90.
- Марковић, Василије. *Православно монашѿиво и манасѿири у средњовековној Србији*. Приредио Станоје Станојевић. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1920.
- Марковић, Миодраг. „О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви Светог Петра на Лиму.“ *Зоѿраф* 36 (2012): 21–46.
- Марковић, Миодраг. *Свеѿи Никѿиѿа код Скопѿа. Задужбина краља Милуѿина*. Београд: Службени гласник – Институт за историју уметности Филозофског факултета, 2015.
- Миљковић, Петар. „Еден непознат лик на св. Климент Охридски во охридскиот катедрален храм.“ *Зборник на Музеј на Македонија археолошки, еѿнолошки и исѿориски*, н. с. 2 (1996): 29–50.
- Миљковић, Бојан. *Жиѿија свеѿѿој Саве као извори за исѿорију средњовековне уметносѿи*. Београд: Византолошки институт САНУ, 2008.
- Мирковић, Лазар. *Православна лиѿурѿика или наука о боѿслужењу Православне исѿочне цркве*. Други, посебни део (дневна богослужења, св. литургије и седмична богослужења). Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1965² [1918].
- Младеновић, Александар. „Напомене о српскословенском језику.“ *Зборник Маѿице срѿске за филолоѿију и линѿвистѿику XX/2* (1977): 1–20.
- Младеновић, Радивоје. „Дијалекатска диференцијација српских говора на југозападу Косова и Метохије.“ *Живоѿи и дело академика Павла Ивића* (гл. ур. Јудита Планкош). Суботица – Нови Сад – Београд: Градска библиотека Суботица и др., 2004, 209–249.
- Младеновић, Радивоје. *Говор јужнокосовској села Гаѿиње*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2013.
- Мошин, Владимир. *Македонско еванѿелие на ѿѿѿ Јована*. Скопје: Институт за македонски јазик, 1954.

- Мошин, Владимир. „Најстарата кирилска епиграфика.“ *Словенска писменост* (1050-годишнина на Климент Охридски). Охрид: Народни музеј, 1966, 35–44.
- Мошин, Владимир. *Словенска палеографија*. Приредил и превел од српски јазик Сотир Голабовски. Скопје: Менора, 2000.
- Мучај, Скендер, Суела Джуери, Иркид Ристани, Алексей Мстиславович Пентковский. „Средневековые церкви в долине Шушицы (Южна Албанија) и славянская епископия свт. Климента Охридского.“ *Slověne* III/1 (2014): 5–42.
- Нешкович, Јован. „Нека отворена питања о црквеном градитељству у доба Стефана Немањ.“ *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање* (1996) (ур. Јованка Калић), Београд: САНУ, 2000, 199–207.
- Николит, Светозар. *Старословенски језик, I. Правойис. Гласови. Облици*. Београд: Научна књига, 1978.
- Новаковић, Стојан. *Први основи словенске књижевности*. Изабрана дела, 11. Приредио Томислав Јовановић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002² [1893].
- Новаковић, Стојан. „Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II 1019. и 1020. године.“ *Списи из историјске географије*. Изабрана дела, 2. Приредио Сима М. Ђирковић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003² [1908], 59–102.
- Павловић, Леонтије. *Култови лица код Срба и Македонаца. Историјско-епографска расправа*, Смедерево: Народни музеј, 1965.
- Пентковский, А. М. „Лекционарии и четвероевангелия в византийской и славянской литургических традициях.“ Приложение 1, у: Алексеев и др. 1998: 3–54.
- Пентковский, А. М. „Славянское богослужение и славянская гимнография византийского обряда в X веке.“ *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit* (Bonn, 2005) (hrsg. Hans Rothe und Dagmar Christians). Paderborn: Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 2007, 16–26.
- Пентковский, А. М. „К истории славянского богослужения византийского обряда в начальный период (кон. IX – нач. X вв.): два древних славянских канона архангелу Михаилу.“ *Богословские труды* 43–44 (2012): 401–442.
- Пентковский, А. М. „Почитание святителя Климента в Охриде X–XV вв.“ *Старобългарска литература* 48 (2013): 79–113.
- Пентковский, А. М. „‘Охрид на Руси’: древнерусские богослужебные книги как источник для реконструкции литургической традиции охридско-преспанского региона в X–XI столетиях.“ *Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир „Кирилотодиевската традиција и македонско-рускиот духовни и културни врски“ (организиран по повод 1050 години од Моравската мисија и од словенската писменост), Охрид, 3–4 октомври 2013*. Скопје, 2014а, 43–65.

- Пентковский, А. М. „Славянское богослужение в архиепископии святителя Мефодия.“ *Светии Кирило и Методије и словенско њисано наслеђе* (863–2013) (ур. Јованка Радић, Виктор Савић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014б, 25–102.
- Пентковский, А. М. „К истории славянского богослужения византийского обряда в начальный период (кон. IX – нач. X вв.): addenda et corrigenda.“ *Богословские труды* 46 (2015): 117–146.
- Пентковский, А. М. „Формирование славянского богослужения и комплекса славянских богослужебных книг византийского обряда (кон. IX – перв. пол. X вв.).“ *Slověne V/2* (2016): 54–120.
- Петровић, Миодраг М. *Сјугенички њијик и самостјалностј Срјске цркве*. Горњи Милановац: Дечје новине – Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1986.
- Пецо, Асим. *Из живојја наших речи*, Београд: Просвета, 1996².
- Пешикан, Митар. „Око мрковићких рефлекса јата.“ *Зборник Мајице срјске за филолојју и линјисјику* XIV/1 (1971): 243–251.
- Пешикан, Митар. „Мокропольско четворојеванђеље из XIII века – споменик значајне фазе у развоју старосрпске писмености.“ *Зборник Мајице срјске за филолојју и линјисјику* XVI/1 (1973): 61–88.
- Пешикан, Митар. „О ортографским видовима српске редакције.“ *Научни састјанак славистја у Вукове дане* 14/1 (1985): 45–52.
- Пириватрић, Срђан. *Самуилова држава – обим и карактјер*. Београд: Византолошки институт САНУ, 1997.
- Пириватрић, Срђан. „Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодршци области српског престола.“ *Зборник радова Византолошкој инстјијјујја* XLVIII (2011): 89–118.
- Пириватрић, Срђан. „Кирилометодијевске традиције и српске области пре постанка аутокефалне цркве у краљевству Немањића.“ *Светии Кирило и Методије и словенско њисано наслеђе* (863–2013) (ур. Јованка Радић, Виктор Савић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 103–124.
- Поповић Даница – Марко Поповић. „Пећинска лавра Арханђеља Михаила у Расу.“ *Новојазарски зборник* 22 (1998): 15–61.
- Поповић, Иван. „Грчко-српске лингвистичке студије, III.“ *Зборник радова Византолошкој инстјијјујја* III (1955): 117–157.
- Поповић, Иван. *Истјорија срјскохрвајској језика*. Београд и др.: Требник и др., 2007² [1960/1955].
- Поповић, Светлана. „Преиспитивање цркве Светог Петра у Расу.“ *Стефан Немања – свети Симеон Миротјочиви. Истјорија и ѡредање* (1996) (ур. Јованка Калић). Београд: САНУ, 2000, 209–232.
- Попович, Иван. „К вопросу о происхождении славян северной Албании.“ *Славянская филология* 1 (1958): 195–205.
- Равић, Ивана П. *Црква и држава у срјским земљама од XI до XIII века*. Филозофски факултет у Београду, 2013 [одбрањена докторска дисертација у рукопису]; прерађено: Ивана Коматина. *Црква и држава у срјским*

- земљама од XI до XIII века. Београд: Историјски институт, 2016 (за ову студију коришћено према: Равић 2013).
- РЕМЕТИЋ, Слободан. „О незамењеном јату и икавизмима у говорима северо-западне Србије.“ *Српски дијалектолошки зборник XXVII* (1981): 7–105.
- РЕМЕТИЋ, Слободан. „Српски призренски говор I (гласови и облици).“ *Српски дијалектолошки зборник XLII* (1996): 319–614.
- РЕШЕТАР, Милан. „Најстарији дубровачки говор.“ *Глас СКА, ССЦ, Одељење литературе и језика*, н. с. 1 (1951): 1–47.
- РИБАРОВА, Зденка. „Григоровичевиот паримејник и глаголските традиции во македонската писменост.“ *Предавања на XXIII семинар за македонски јазик, лиџераџура и кулџура*. Скопје, 1991, 157–165.
- РИБАРОВА, Зденка. *Јазикот на македонскиџе црковнословенски џекстџови*. Скопје: МАНУ, 2005.
- РИБАРОВА Зденка – Зое Хауптова (прир.). *Гриџоровичев џаримејник*, 1. *Текст со криџички аџараш*. Скопје: МАНУ, 1998.
- РОДИЋ, Никола – Гордана Јовановић (прир.). *Мирџславџево јеванџеље. Криџичко издање*. Београд: САНУ – Институт за српскохрватски језик, 1986.
- САВИЋ, Виктор. „Рани старџсловенски језик и српска редакџијска писменост. Нарочито с освртом на *џ* и *џ*.“ *Ђурђеви сџуџови и Будимљанска еџархија*. Зборник радова (ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко). Беране–Београд: Епархија будимљанско-никшићка и др., 2011, 155–169 [у овој књизи: 31–56].
- САВИЋ, Виктор. „Штокавска вокализација у Хиландарском типикџ.“ *Прилози за књижевностџ, језик, истџорију и фолклор LXXIX* (2013): 83–88.
- САВИЋ, Виктор. *Боџслужбена лексика у српским џиџицима од XII до XIV века*. Филозофски факултет у Новом Саду, 2013 [одбрањена докторска дисертација у рукопису].
- САВИЋ, Виктор. „Одломак српског паримејника из Москве. Текстџлошка анализа и издање текста.“ *Зборник Маџиџце српске за књижевностџ и језик LXVII/2* (2014): 363–405.
- САВИЋ, Виктор. „Редакџијске одлике прве стране Кијевских листића.“ *Свеџи Ђирило и Меџџодије и словенско џисано наслеђе (863–2013)* (ур. Јованка Радић, Виктор Савић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 277–308 [у овој књизи: 59–87].
- СИНДИК, Надежда Р. (прир.). *Сџуденички џиџиџик. Царџстџавник манасџира Сџуденице*. Београд: Народна библиотека Србије – Завод за уџбенике и наставна средства, 1992.
- Сводный каталог 1984: *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг хранящихся в СССР (XI–XIII вв.)*. Москва, Академия наук СССР, Отделение истории, Археџграфическая комиссия, 1984.
- СЛАВОВА, Татьяна. „Преславска редакџия на кирило-метџдиевџа старџбџлгарски еванџелски превџд.“ *Кирило-метџдиевски стџудиџ 6* (1989): 15–129.
- СЛРЯ XI–XVII вв.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, 1–. Москва: Институт русского языка АН СССР/РАН, 1975–.

- СС: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва: Славянский институт АН ЧР – Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994.
- Станишић, Вања. *Српско-албански језички односи*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 1995.
- Станков, Ростислав. „Локализация древнеболгарских переводных текстов в свете так называемой „охридской“ и „преславской“ лексики.“ *Palaeobulgarica* 15 (1991): 83–91.
- СТЕФАНОВИЋ, Димитрије Е. „Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века.“ *Јужнословенски филолоџ* XLV (1989): 137–160.
- СТИПЧЕВИЋ, Биљана. „О српским паримејницима.“ *Кирил Солунски. Симџо-зиум 1100-годишнина од смртија на Кирил Солунски*, 2. Скопје: МАНУ, 1970, 347–387.
- Стојановић, Љуб. „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, записи, поменици, записи и др.“ *Сјоменик СКА* 3 (1890).
- Стојановић, Љубомир. „Мирослављево јеванђеље. Предговор и пратећа студија уз фототипију Мирослављевог јеванђеља, Беч 1897, стр. V–IX и 203–223, 1–7.“ *Љубомир Стојановић о Мирослављевом јеванђељу*. Приредио † Никола Родић [Ђорђе Трифуновић, Виктор Савић]. Горњи Милановац: ЛИО, 2004², 73–181.
- СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана. „Култ светог Ахилија Лариског.“ *Зборник радова Византолошкој инститиути* XXVI (1987): 21–33.
- СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана. „Словенски преписи службе св. Ахилију и њихови грчки узор.“ *Свети Ахилије у Ариљу (историја, уметност)*. Зборник радова са научног скупа 25–28. 05.1996. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2002, 29–34.
- СУБОТИЋ Ђорџо – Љубомир Максимовић. „Свети Сава и подизање Милешево.“ *Византијски свет на Балкану*, 1 (ур. Бојана Крсмановић и др.). Београд: Византолошки институт САНУ, 2012, 97–109.
- ТОДИЋ, Бранислав. „Архиепископ Лав – творац иконографског програма фресака у Светој Софији Охридској.“ *Византијски свет на Балкану*, 1 (ур. Бојана Крсмановић и др.). Београд: Византолошки институт САНУ, 2012, 119–136.
- ТОМОВИЋ, Гордана. „Глагољски натпис са Чечана.“ *Историјски часопис* XXXVII (1990): 5–19.
- ТОМОВИЋ, Гордана. „Глагољица.“ *Лексикон српској средњеј века*. Приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 1999, 112–114.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе, Томислав Јовановић, Љиљана Јухас. „Азбучни показатељ речи у списима светог Саве.“ *Археографски прилози* 2. Додатак (1980): 3–201.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. *Стара српска књижевност. Основи*. Београд: Чигоја-штампа, 2009³ [1994/1981–1984].
- ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. *Ка почецима српске писмености*. Београд: Откровење, 2001.

- Трифунковић, Ђорђе, Весна Бјелогрић, Ирена Брајовић. „Хиландарска оснивачка повеља светог Симеона и светог Саве.“ *Осам векова Стилуденице*. Зборник радова (ур. одб. епископ жички Стефан). Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1986, 49–60.
- Турилов, А. А. „Судьба древнейших славянских литературных памятников в средневековых национально-региональных традициях“, „Роль сербской традиции в сохранении древнейших памятников славянской литературы“. *Исследования по славянскому и сербскому средневековью*, Београд: Чигоја-штампа, 2014, 21–42 [2005], 43–54 [1999].
- Турилов, А. А. „К истолкованию надписи на краснофонной иконе св. Климента из зарубежного частного собрания: «великий епископ» или ‘епископ Великий’?“ *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софийнина. История и культура славян IX–XVII вв.* Москва: Институт славяноведения РАН, 2011, 63–72 [2009].
- Ђирковић, Сима. „Преци Немањини и њихова постојбина.“ *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање* (1996) (ур. Јованка Калић). Београд: САНУ, 2000, 21–29.
- Ђоровић, Владимир. „Међусобни одношја биографија Стевана Немање.“ *Светосавски зборник*, 1. Расправе. Београд: СКА, 1936, 1–40.
- Ђурчић, Слободан. *Грачаница. Историја и архиепископство*. Београд: Просвета – Приштина: Јединство, 1988.
- Угринова-Скаловска, Радмила. „Споменици на старомакедонската писменост.“ *Словенска писменост (1050-годишнина на Климент Охридски)*, Охрид: Народни музеј, 63–72.
- Флора Б. Н., А. А. Турилов, С. А. Иванов. *Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия*. Санкт-Петербург: Алетей, 2000.
- Цернић, Луција. „Нека запажања о писарима Иловичке крмчије.“ *Археографски ирпозии* 3 (1981): 49–64.
- Чанак-Медић, Милка. *Светии Ахилије у Ариљу. Историја, архиепископство и ирпосторни склой манастира*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2002.
- Чанак-Медић, Милка, Даница Поповић, Драган Војводић. *Манастир Жича*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2014.
- Чигоја, Бранкица. *Најстарији српски ћирилски најписи, XI–XV век (ирифија, ортотрифија и језик)*. Београд: Чигоја-штампа. 2014 [1994].
- Шкриванић, Гавро А. „Област средњовековног Пилота у XIV ст.“ *Историски часопис* VII (1957): 323–332.
- Штављанин-Ђорђевић, Љубица. „Братков минеј. Кратак приказ.“ *Зборник историје књижевности*. Београд: САНУ, 1976, 21–40 + 4.
- Штављанин-Ђорђевић, Љубица. „Присуство групе лу у српским рукописима XIII века.“ *Научни састанак слависти у Вукове дане* 14/1 (1985): 101–108.
- Штављанин-Ђорђевић, Љубица. „Прилог проучавању групе лу у говорима призренско-јужноморавског дијалекта.“ *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XXXIII (1990): 531–534.

- ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, Љубица. „Још један поглед на русизме у Иловичкој крмчији.“ *Археографски њрилози* 18 (1996): 55–67.
- ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, Љубица, Мирослава Гроздановић-Пајић, Луција Цернић. „Братков минеј“, „Београдски паримејник“. *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, 1. Београд: Народна Библиотека Србије, 1986, 340–345, 361–365.
- ЯГИЧЪ, И. В. *Служебныя минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь. Въ церковно-славянскомъ переводѣ по русскимъ рукописямъ 1095–1097 г.* Санктпетербургъ: Императорская академія наукъ, 1886.
- ЂОРЂИЋ, Petar. „Jezik srpskohrvatski, II. Književni jezik. A) Književni jezik na osnovi staroslavenskog jezika. a) U srpskoj književnosti do Dositeja.“ *Enciklopedija Jugoslavije*, 4. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, MCMLX, 511–514 [1960].
- НАММ, Josip. „Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika.“ *Slovo* 13 (1963): 43–67.
- ЈАГИЋ, Vatroslav. „Gradja za glagolsku paleografiju. I. Mihanovićev odlomak apostolara glagolskoga; rukopis roda hrvatskoga.“ *Rad JAZU* 2 (1868): 1–35.
- ЈАГИЋ, Vatroslav. „Grškovićev odlomak glagolskog apostola.“ *Starine JAZU* 26 (1893): 33–161 + 8.
- ЈАГИЋ, V[atroslav] (ed.). *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zoraphensis nunc Petropolitanus*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1954² [1879].
- ЈАГИЋ, V[atroslav] (ed.). *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1960² [1883].
- КОВАЧЕВИЋ, Jovan. „Prvi klesari ćirilćikih natpisa na Balkanu.“ *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Arheologija* 15–16 (1961): 309–316.
- КУРЦ, Josef (ed.). *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3, slavicus glagoliticus*, dćl II. Pragae: Academia scientiarum Bohemoslovenica, 1955.
- КУРЦ, Josef. „Nazalni vokali u Asemanovu kodeksu.“ *Slovo* 20 (1970): 5–28.
- ЉЕШНЫ, Jan. *Studia nad poczćtkami serbskiej monarchii Namaniczćw (poćowa XI – koniec XII wieku)*. Wrocław, Warszawa, Krakćw, Gdańsk, Łódź: Instytut Słowianoznawstwa PAN, 1989.
- ЛОМА, Aleksandar. „Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos.“ *Зборник рагова Визанћолошкој инстћићући XXXVIII* (1999–2000): 87–161.
- МИЃАЉЕВИЋ, Milan. *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio. Uvod i fonologija. Zagreb: Školska knjiga 2002.
- МИКЛОСИЧ, Fr. *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum*. Emendatum auctum. Vindobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.
- МОШИН, Vladimir. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 1. dio. *Opis rukopisa*. Zagreb: JAZU, 1955.
- МОШИН, Vladimir. „O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza.“ *Slovo* 11–12 (1962): 13–130.

- NAHTIGAL, Rajko (prir.). *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik*, 1. Fotografski posnetek, 2. Tekst s komentarjem. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1941–1942.
- PETROVIĆ, Dragoljub. „Iz problematike govora Mrkovića.“ *Македонски јазик* 32–33 (1982): 567–573.
- PG 126: MIGNE, J.-P. „Patris nostri inter sanctos Clementis Bulgarorum Archiepiscopi vita, conversatio, certamen rerumque mirabiliter ab eo gestarum compendiosa narratio.“ *Theophylacti Bulgariae Archiepiscopi opera quæ reperiri potuerunt omnia*. Patrologiae Graecae, 126. Paris, 1864, 1194–1240.
- REŠETAR, Milan. *Der štokavische Dialekt*. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1907.
- SIMEON, Rikarad. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, 1–2. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, 1–52. Praha: Československá akademie věd – Slovanský ústav, 1958–1997.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Priredio za tisak Valentin Putanec. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- STEFANOVIĆ, Dimitrije E. (ed.). *Apostolus Šišatovacensis (anni 1324)*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften – Serbische Akademie der Wissenschaften und Künste, 1989.
- SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Tatjana. „Reflection of the Cult of Saint Konstantine and Methodios in Medieval Serbian Culture.“ *Thessaloniki – Magna Moravia*. Proceedings of the International Conference Thessaloniki, 16–19 October 1997. Thessaloniki: Hellenic Association for Slavic studies – SS Cyrill and Methodius Center for Cultural Studies, 1999, 37–46.
- ŠTEFANIĆ, Vjekoslav. „Grškovićev odlomak apostola, XII st.“, „Mihanovićev odlomak apostola, XII st.“. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 2. Zagreb: JAZU, 1970, 37–39, 39–40.
- VRANA, Josip. „Da li je sačuvan original isprave Kulina Bana.“ *Radovi Staroslavenskog instituta* 2 (1955): 5–57.
- VUKOVIĆ, Jovan. *Istorija srpskohrvatskog jezika*, I. *Uvod i fonetika*. Beograd: Naučna knjiga, 1974.

[illegible]

Гршковићев одломак апостола, средина XII века, 1a (Архив ХАЗУ; из посебног
отиска, 1893, Јагићев лични примерак у библиотеци Катедре за српски језик са
јужнословенским језицима Универзитета у Београду)

О ЈЕДИНСТВУ СРПСКЕ РЕДАКЦИЈЕ СТАРΟΣЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА У ВРЕМЕНУ СТЕФАНА НЕМАЊЕ

1.1. Уз почетак

До Немањина времена прошло је неколико векова интензивнога српскога културнога и језичкога развитка. Иако се српска лингвогенеза у средишњим областима окончала готово читаво столеће пре његова рођења, о томе у начелу немамо непосредних сведочанстава. Закључци се превасходно изводе на основу појединачних података из страних извора.¹ По свој прилици, нису сачувани језички споменици српскога народа старији од XI века. Иако су споменици на народном језику тек из времена Немањине зрелости, знамо да је тај језик у суштини јединствен, без много дијалекатских разлика које у првој развојној фази могу бити само у повоју.² Од највећег је значаја фонолошко јединство народнога језика; оно је пресудно утицало на издвајање српске редакције старо(црквено)словенскога језика (односно, српске варијанте црквенословенскога).

¹ Најстарији крупнији извор за језичке прилике код Срба и Хрвата представља „Спис о народима“ Константина VII Порфирогенита из средине X века (детаљно: Лома 1999–2000; за сам извор: CONSTANTINE PORPHYROGENITUS 1985 [1967]). До истека XI века на целом српском етничком простору окончани су резултати језичких промена и формиран је посебан, српски језик. Раносредњовековним изменама којима је обликован „штокавски дијалекат“ били су обухваћени сви српски говори јер они који су остали изван ових процеса, остали су и изван српскога језичкога корпуса, односно изван српскога језика. За најранији период в. Ивић 1981: 125–140 и Поповић И. 2007 [1960]: 279–314.

² Па ипак, поједини дијалектизми су нам познати; о њихову присуству в., нпр., у Хиландарском типуку (Ивић 1998: 107–115), састављеном око 1200, а преписаном око 1206 (Савић 2013: 86).

1.2. ПРЕДИСТОРИЈА

Иако су Срби, како ми разумевамо рану књижевнојезичку прошлост, из дубље старине (IX–X век) наследили два књижевнојезичка тока (управо две језичке варијанте), изгледа да је до Немањина времена преостао само један, универзалнији, главни, једини у свету *Slavia Orthodoxa*. То је онај који почива на источнојужнословенском варијетету старословенскога језика (условно говорећи, „климентовски“ језички ток). Овај варијетет ће на простору деловања Самуилове „Бугарске цркве“ и византијске Охридске архиепископије („Архиепископија Бугарске“ са средиштем у Охриду) прерасти, током времена, у посебне редакције овога језика – српску редакцију на северу и северозападу, бугарско-македонску редакцију на југу и североистоку (вероватно с извесним, благим одоцњењем у односу на прву); из њега ће се развити и руска редакција у далекој Кијевској Русији (истовремено, ако не и нешто раније у односу на српску редакцију),³ а утицаће, уз српско посредовање, и на обликовање хрватске редакције.⁴ Наиме, једини остаци српскога књижевнога корпуса западнога обреда, везани за личност Димитрија Синајца (прва страница Кијевскога мисала и једна секција Синајскога мисала – или ипак служадника 5/N;⁵ за истог човека се везују и споменици несумњиво источнога обреда – поменик у заставици Синајскога служадника и исписи у млађем Синајском псалтиру 3/N), показују да књижевнојезичких разлика у оквиру српскога корпуса више нема (крај XI – почетак XII века), да је раширен само један,

³ О временским оквирима за настанак ових блиских редакција в. Савић 2016a: 189, нап. 4.

⁴ У науци је у више наврата истицано мишљење да се споменички посведочена хрватска редакција обликовала под утицајем бугарско-македонскога типа старословенскога језика, нпр. Већерка 2006: 104, 111, 112. Постоји више трагова јужнога порекла текстова који су у хрватске крајеве морали доћи српским посредством, преобликујући раније већ формирану хрватску писану културу. Јужни, византијски и словенски утицаји видни су, нпр., у Бревијару Вида Омишљанина из позне 1396. године – витацизам, задржавање *к* ум. средњовековнога лат. *ц*, итацизам, ипсилон, усамљени грецизми, калкови, посебан избор речи, ред речи, партиципске конструкције, а с друге стране, доследно чување групе *жсg*, правилна употреба *ѣ*, писање *ю* иза *ж* и *жсg*, десетеричко *и* итд. (Минаљевић 1997: 120–123).

⁵ Друга рука у опсегу 30v–42r (TARNANIDIS 1988: 103).

источнојужнословенски језички тип (Савић 2014: 277–308; TARNANIDIS 1988: 103–108, 5/N). То се, наравно, односи на фонолошки, морфолошки и синтаксички план, не и на лексички. Разумљиво је јављање специфичне лексике из латинскога обреда, попут мѡша ‘миса’, префацић ‘уводна молитва’ и брашњѡце (углавном брашѡнѡце) ‘причест’;⁶ уз византијску изговорну и терминолошку традицију у сфери именовања (нпр. (свѡтѡи) григорѡ 40г, грч. Γρηγόριος, (свѡтаи) вогородница 58г, грч. Θεοτόκος).⁷ Слично ће се контаминирано стање задржати у познатим Бечким листићима, насталим можда и непуно столеће касније (ако се датују ближе концу XII века).⁸

Изравни „ѡирилометодијевски књижевнојезички ток“ Србима је дошао између 873. и 924. године (Савић 2016в: 43–44). То се догодило значајно пре 925. године, када је одржаван први Сплитски помесни сабор на којем се сузбија рад словенских свештеника међу Хрватима и Србима по Приморју.⁹ Делатност ових свештеника се у међувремену, очито, подоста раширила. – Или након папина

⁶ За примере в. TARNANIDIS 1988: 104–105 (fol. 14r – 58r, особито на листовима везаним за нашега писара); такође ТКАДЉЌИЌ 1989: 167. – Ипак, за разлику од Кијевскога мисала, овде је, уместо латинизма оплатѡ (лат. *oblata*; в. SJS 23, 1972: 548, s. v.; уп. ТКАДЉЌИЌ 1989: *loc. cit.*), иновативно, „климентовско“ приношѡне (грч. προσφορά), присутно, као лексичко решење, у Псалтиру, Евхологију, Апостолу, Паримејнику итд. (SJS 29, 1975: 294–295, s. v.), што додатно сведочи о мешању различитих традиција.

⁷ Осим што је у Синајском „мисалу“ упадљиво присуство гласовних форми развијених на словенском југу који продужава књижевне традиције зачете на западу Првога бугарскога царства (нарочито раширена „македонска“ вокализација, у начелу тек из XI века), и именослов је из грчко-византијскога света. Уп. форму фѡлицѡта у старијем Кијевском мисалу (лат. *Felicitas*), насупротив филѡикѡта у Охридском апостолу (грч. Φηλικιτάτη). У вези с реченим је и снижавање степена адаптације, односно одсуство јата у усвојеној форми префацић (пре- ум. прѡѡ- још из Кијевскога мисала где је остатак дубље старине, SJS 32, 1977: 500, s. v.), што сведочи о лексичком подмлађивању (стсл. ѡ одговара познлат. *æ* [pгаefatio], без обзира на то да ли је преузимање било директно или уз немачко посредство; овде се рефлектује млађе стање). У исто време и у Кијевском мисалу постоје вишеструке итацистичке потврде у имену блаженога папе Климента I (само клиѡѡнтѡ, и без назала, грч. ген. Κλημεντ-), што вероватно поткрепљује познате налазе о познијем преписивању једнога великоморавскога мисала.

⁸ О споменѡку Јагић 1890: 10–14. О датовању споменѡка в. Куљбакинѡ 2008: 126–127. – Како је до овога укрштања дошло, за сада нема недвосмисленог одговора.

⁹ За саборске закључке в. Живковић 2004а: 119–123.

обраћања „словенском кнезу Мутимиру“ да потчини цркву у својој држави [Методијевој] архиепископији (873) или после Методијеве смрти (885), када је уследило склањање његових ученика на југ, међу којима је било и оних који су се обрели међу [Србима, већ у Посавини], свакако у последњој четвртини IX века. Други историјски контекст не може се, за сада, пружити. Овакав, великоморавско-панонски варијетет старословенскога језика усвојен је у српској средини,¹⁰ али о томе да ли је значајније прилагођаван народном језику или не, у недостатку извора, не могу се доносити чвршћи закључци, мада би се на то с правом помишљало.¹¹ У српским устима могао је он, нешто касније, прерасти у „прву“ српску редакцију, истовремено с преображајем познопрасловенскога на српском етничком терену у [стари] српски народни језик. Ако би се, наиме, показало, да је резоновање Вјачеслава Михајловича Загребина и Вацлава Вондрака о вези Кијевскога мисала са српским народним говором (поглавито на супрасегментном плану) у основи исправно,¹² било би доста необично задржавање једнога таквога језика у споменику измештеном с матичнога подручја у тако дугом времену (оквирно до XI века, по нашем суду). Па ипак, макар на плану лексике, изгледа нам да се у појединим старијим српским споменицима могу очекивати супстратски остаци из првобитнога књижевнојезичкога тока. У том смислу, уз напред навођене примере, добро нам је познат латинизам

¹⁰ У овој прилици не инсистирамо на двама варијететима под овим именима, што се у науци обично признаје (ВЕЋЕРКА 2006: 98, 104, 112; KURZ 1969: 34–39), јер то за наше излагање без довољно доказа у суштини и није битно. Јасно је да је то био старословенски језик донет непосредно са севернијег подручја на којем су деловала Солунска браћа.

¹¹ Уп. приближно истовремено настајање различитих варијетета старословенскога језика у последњој трећини IX века, у зависности од различитих говорних средина у које је овај црквени језик увођен. О „варијантама“ и „типovima“ старословенскога језика у првим трима развојним фазама, из којих ће се развити посебне редакције, говори Радослав Вечерка (ВЕЋЕРКА 2006: 111–112).

¹² Вјачеслав Михајлович Загребин је на основу анализе надредних знакова закључио да се у Кијевском мисалу користе српски надредни знаци из „трећег периода“ (середина XIV века – XVI век). На основу тога је претпоставио да је писар, који је владао српским ћириличким правописом, преписао овај мисал на Синају у назначеном периоду (ЗАГРЕБИН 2006: 183–196). Вацлав Вондрак је претпоставио да су оригинални мисал на српском терену преписала два писара, остављајући упечатљив знак дужине над финалним -ѡ у ген. мн., што је особена српска црта (VONDRÁK 1904; о овоме и другим мишљењима в. NEDEJKOVIĆ 1964: 25–51).

мѡша, поред ређега антоѡргиѣ у Мирослављеву јеванђељу.¹³ Степан Михајлович Куљбакин је палеографском анализом утврдио да се реч мѡша у пет случајева везује за главнога писара, а у преосталих пет за „помоћнога“, Григорија (што значи да се, како он подвлачи, она не може доводити у везу с наводном верском припадношћу преписивача); при томе је реч антоѡргиѣ писао само главни писар; у исто време романску верзију имена Јована Крститеља, жѡанѣ батиста, изнад његове ликовне представе, забележио је Григорије (Куљбакин 1925: 8). За оба писара се, дакле, везују источни и западни елементи. За јављање латинске *мисе* (само као термина) могу се понудити два објашњења: 1) реч је преузета из предлошка (односно предложака), пошто је имају оба писара – али не видимо могућност да се такав латинизам одржи у једном јужнословенском, охридском предлошку типично византијскога обреда; 2) реч је била присутна у живом говору обојице писара, па је њоме спонтано истискивана *лиѡиурђија* из источне подлоге.¹⁴ Код главнога писара се, при том, испољила „глагољска“ ортографија, код другог млађа, развијенија „ћирилска“. Не треба заборавити да је значајан део српскога етничкога простора дуго лежао у зони латинскога утицаја (западнога хришћанства), о чему сведочи топонимија (источније од Приморја још и у сливовима Босне, Пиве, Лима, Ибра и горњег Дрима), а да је граница зоне грчкога утицаја почињала тек на подручју Метохије и северније у данашњој централној Србији (у доњем Подримљу и у Поморављу, с истуреним тачкама у Љевиши, Сталаћу¹⁵ и Ђунису).¹⁶ Без обзира на ситуацију из XI–XII века, Рашка је (као и све западније и југозападније српске земље), дакле, вековима уназад, била у зони западнога утицаја. То је имало живе трагове у српском језику.

¹³ О њихову међусобном односу (10 : 6) в. Стојановић Љ. 2004 [1897]: 131; такође Куљбакин 1925: 8.

¹⁴ И Љубомир Стојановић је сматрао да је „реч била у оригиналу“ (Стојановић Љ. 2004 [1897]: 131).

¹⁵ Сталаћ је на ушћу Јужне у Велику Мораву. Занимљиво је да је у његовој близини село Горњи Катун (преко Варварина), у којем је пронађен Темнићки натпис с именима неких од Севастијских мученика (в. ниже у основном тексту).

¹⁶ У Полимљу и Рашкој забележена су два карактеристична топонима са *суш-* < *sanctus*, са словенским образовањем уз латинску подлогу – *Сушиван* на Лиму (низводно од Бијелог Поља) и *Сушелица* на Ибру (северни обронци Копаоника), али и други трагови (нарочито *Мојстиир*, *Колудра*) (Лома 1990: 11, 14, 16–17).

У XII век ћемо закорачити преко два важна споменика који у неједнакој мери указују на постепену стабилизацију језичких прилика у српској провинцији Византијскога царства после Василијеве обнове (владао 976–1025, поступна реокупација од 999–1005). Темнићки натпис који по природи ствари, с обзиром на начелну устаљеност клесарских традиција, одаје, вероватно, дубљу старину него што јој истински припада, улази у конститутивни период српске редакције, али због ограниченога обима и конкретне намене, у њему не налазимо довољно језичких елемената за исцрпнију анализу. Осим изузетне калиграфске вештине клесара, још је важније, међутим, коришћење ћирилице и присуство млађег ћириличнога правописа.¹⁷ Тиме се показује рано присуство овога писма чија је употреба на завидном нивоу (што би могло сведочити о његову нешто дужем присуству у српској средини) и уједно се антиципира значајно познији развој правописа који ће наступити у нашим крајевима у епоси Немањиних млађих синова (Савић 2016в: 47). Маријино четворојеванђеље, споменик великога обима (174 листа), који се просторно и временски, уза сав опрез, може одредити, захваљујући успешној контекстуализацији,¹⁸ пружа нам довољно материјала за расуђивање. Како је то споменик из друге половине XI века, што је за више од пола столећа удаљено од формирања српске редакције (идеална реконструкција у нашој науци односи се на прелом X–XI века), изненађује нас стање у његову језику и ортографији. Језик није прочишћен од источнојужнословенске подлоге, па је супротстављена слојевитост и даље присутна; ортографија је старословенска (пре свега у употреби јусова; јерови се већ стихијски користе и ту је главна системска иновација, изазвана неповратним процесима у народном језику). Да ли то значи да је укупна граfiјско-ортографска трансформација црквенословенске књиге на српском терену позадуго каснила? Уколико је била поступна, она није могла дати конкретније резултате пре

¹⁷ О типовима ћириличнога правописа који најављују правописни развој српске редакције в. Пешикан 1985: 48 и нап. 8 (првој развојној фази одговарају Самуилова плоча и Енински апостол; прелазној ћириличној фази одговарају Савина књига и Супрасаљски зборник; Мостичев натпис и Остромирово јеванђеље имају најмлађи ћирилички правопис).

¹⁸ Роман Николајевич Кривко скреће пажњу на још два важна споменика с истог подручја – Ключев зборник и Синајски псалтир (Кривко 2016: 127–129).

него што ће истећи половина столећа, с обзиром на смене [„идеалних“] језичких генерација.¹⁹ Горњу границу настанка Маријина четворојеванђеља везујемо за одсудан период који ће дугорочно трасирати изграђивање рашке Србије – Вуканова експанзија ка југоистоку. Она ће „Зигос“ претворити у ратно поприште (поступно од средине 80-их година XI века, а засигурно од 1091/1092) (Живковић 2006а: 107; Максимовић 1985: 76–77), онемогућујући значајнији културни живот ове прелазне области. То значи да је овај кодекс настао или до тога периода или до времена привременог уклањања византијске посаде из Раса (1067/1068–1075) које је овоме претходило: крајем 70-их година или пре истека 60-их година XI века (Савић 2016б: 260). На тај начин завршно визеулно обликовање српске редакције можемо хипотетички пројектовати отприлике у прву половину XII века – у другу деценију, или у тридесете године – а то је време Немањина рођења и детињства, односно време његова пунолетства.²⁰

2.1. КЊИЖЕВНИ СПОМЕНИЦИ XII ВЕКА

И поред небројених историјских недаћа, мада невелик, није занемарљив број српских књижних споменика XII века. Сви су ови споменици добро познати: Ђршковићев одломак апостола (некадашњи пун апостол), настао око средине XII века (4 листа, АХАЗУ, фрагм. глаг. 2), Мирослављево јеванђеље (пун апракос), највероватније од 1161/1162. до средине те деценије (180 листова, Народни музеј у Београду, бр. 1536; 1 лист, РНБ у Петрограду, Ф. п. I. 83), Листови Срезњевскога (Житије Јована Богослова), $\frac{3}{4}$ XII века (2 листа, БАН у Петрограду, 24.4.18), Михановићев одломак апостола (некадашњи кратки праксапостол), последња четвртина – крај XII века (2 листа АХАЗУ, фрагм. глаг. 1), Вуканово јеванђеље (пун апракос), 1196–1202 (189 листова, РНБ у Петрограду, Ф. п. I. 82; 1 лист, БАН 24.4.2), Јерусалимски палимпсест (некадашњи празнични минеј),

¹⁹ Верујемо у њену поступност јер српски споменици XII века и даље садрже јусове (у супротном, да је извршена ортографска „револуција“, не би их садржали), и тек с протоком времена осетно се смањује њихов удео у споменицима (уп. Недељковић 1979: 182–183).

²⁰ За биолошке периоде у Немањину животу са становишта средњовековнога човека в. Пириватрић 2011а: 92–93, 97–98.

прелаз XII–XIII века (Јерусалимска патријаршија, Cod. slav. 19),²¹ Српски паримејник, крај XII или почетак XIII века (71 лист, РНБ у Петрограду, Q. п. I 51; 4 листа НБУВ у Кијеву, ДА/П. 387, 388). Условно међу споменике књижнога писма треба убројати и тзв. Минхенску азбучну таблицу, преписану до средине XII века, у којој се, једна за другом, невешто доносе ћириличка и глагољска азбука на слободном пољу испод латинскога текста (латински кодекс из X века, Баварска државна библиотека у Минхену, Cod. lat. 14.485). Без обзира на то да ли је азбуке писао странац или словенски писар,²² подлога се мора везати за српску традицију прве половине XII века, пре свега због присуства ћириличног ћерва, слова с којим почиње историја српске ћирилице (Ђорђевић 1971: 64). Само слово не може бити старије од првих деценија XII века јер се, уместо њега, и даље јавља глагољска интерполација у ћириличким текстовима српске провенијенције, с потврдом у једном ћириличком поменику – у слободној заставици Синајског служабника (отприлике крајем XI века).²³ Општи изглед слова може да завара. Ништа бољи рукопис није ни онај који припада Димитрију Синајцу.²⁴ Наш је утисак да је Минхенску азбучну таблицу сачинио човек ослабљеног вида и у поодмаклим годинама, немарног и доста исписаног потеза, у инојезичкој средини, као нерадо прихваћену обавезу, кудикамо вичнији глагољци, из чега би следио закључак да је, вероватно, био свештено лице.²⁵

Како већина наведених споменика припада другој половини XII века, не чуди нас претежна употреба ћирилице и у литургијској функцији. Међутим, неки споменици су глагољски, а у свима осталима види се ближа или даља глагољска подлога. Очито је да

²¹ Опширније о овим споменицима в. Трифуновић 2001: 24–32, 48–59; Савић 2016б: 260–299.

²² На писара којем су страна оба словенска писма помишљао је Николај Николајевич Дурново. Његова је палеографска анализа показала да се слова обеју азбука односе на XII век, без обзира на само време писања (Дурново 2000 [1930]: 614, 616–617). По мишљењу Петра Ђорђевића, ово је 'најстарији рукопис из XII века' (Ђорђевић 1971: 70).

²³ Подробније о томе в. Савић 2016б: 282–283.

²⁴ Уп., нпр., прву страницу Синајског псалтира 3/N, исписану незграпном и доста немарном глагољцом, где се на дну такође доносе азбучни низови, нешто крупнијим словима (PDS 2012: 149).

²⁵ За сличан закључак в. Савић 2016б: 263, нап. 74, 264, нап. 75.

се у XII stoleћу одиграла смена међу писмима у српској средини, и није необично што се глагољица, по традицији, дуже задржала у литургијској књизи. Уосталом, и Охридски апостол, по датовању Анатолија Аркадјевича Турилова – из времена Димитрија Хома-тијана (1225–1227), још ће садржавати значајан удео глагољице у себи.²⁶ То нам говори да, стицајем историјских околности, немамо реалан увид у дистрибуцију ових писама у XII–XIII веку. Глагољица је, дакле, могло бити и више него што нам то сада изгледа, а због губитка свога места у укупној култури, њене књиге су се доста рано из посве практичних побуда могле наћи на удару. Глагољица би се брисала (или радирала) да би се преко ње писао ћирилички текст (на то упућују неколики палимпсести) или да би се користила као макулатура (о томе сведоче оба српска глагољска одломка). У начелу, могло би се претпоставити да се глагољица шире познавала и да се глагољска књига користила све док је глагољска ортографија вршила утицај на ћириличку. У Рашкој то престаје у доба краља Уроша I (1243–1276) (уп. Пешикан 1985: 47, нап. 7). На основу стања ћириличке ортографије дâ се закључити да су књиге у Рашкој још могле бити писане глагољцом закључно с временом Стефана Немањића († 1228).²⁷ Без подробнијих истраживања не можемо знати да ли се догодио прекид или постепена транзиција (најкасније у трећој деценији XIII века). Чињеница да је већ Мирослављево јеванђеље, литургијска књига, писано ћирилицом – речита је сама за себе; упадљива је чињеница и задржавање глагољице у некадашњој млађој литургијској књизи, сада Михановићеву одломку апостола (одломак се позно датује). Очито је да је давнашња смена глагољице ћирилицом у свакодневној и пословноправној примени убрзана у литургијској књизи друге половине XII века, што је време Стефана Немање. Ипак, статус глагољице у Рашкој Немањина времена не може се посматрати одвојено од остатка Охридске архиепископије у којој се, као целини, она постепено напушта у истом периоду. Претпостављамо да је Савин долазак са Светогорцима у Србију и њихов интензиван рад који је довео до стварања самосталне цркве, окончао ову преднемањићку, старословенску традицију. Глагољица је

²⁶ Раније се сматрало да је ово споменик XII века; в. Турилов 2016: 21–28.

²⁷ За основне хронолошке оквире у развоју ћириличке ортографије в. Пешикан 1973: 82–83.

остала у прошлости, као израз старијег времена, као што су и успомене на Немањине претке остале у прошлости.²⁸ Нова црква имала је и симболички нов почетак у избору језика и писма – српскословенски (наместо старијег грчкога као званичнога) и ћирилица (као доказ оданости византијској култури). У Охридској архиепископији ће се наставити грчко-словенска симбиоза, са ћирилицом која ће, такође, истиснути глаголицу.

2.2. ОСТАЛИ СПОМЕНИЦИ XII ВЕКА

Српски корпус XII века ипак је шири од представљенога. Ту је и неколицина епиграфских споменика из друге половине столећа: Хумачка плоча (нађена у близини Љубушкога) која се у науци различито датовала, али не може бити старија од прве половине XII столећа, Ктиторски натпис кнеза Мирослава (црква Светога Петра код Бијелога Поља, 1161–1162), Ктиторски натпис Стефана Немање (Ђурђеви ступови, 1170–1171), Натпис требињскога жупана Грда (пре 1180) (Живковић 2006б: 460), Поваљски натпис на Брачу (1184), Ктиторски натпис бана Кулина (Мухашиновићи код Високога, око 1185), Ктиторско-надгробни натпис судије Градеше из Кулинова времена (Подбрежје код Зенице, 1180–1204), Благајски натпис из Немањина времена (близина Мостара, последње деценије XII века), Натпис из Чичева код Требиња (крај XII века), Надгробни натпис студеничкога игумана Игњатија (1197) (Чигоја 2014 [1994]: 43–62; Томовић 1974: 34–37; уп. КОВАЧЕВИЋ 1961: 311–316; Мошин 1966: 40–41). У овим натписима има више језичкога материјала него у Темнићком натпису, али све то није довољно за садржајнију језичку слику.²⁹ Постоје и четири дипломатичка извора, непосредно сачувана у оригиналима из овога времена: Уговор великога жупана Стефана Немање с Дубровчанима, с Немањиним и Мирослављевим потписом испод латинскога текста

²⁸ Подсетимо се само немарнога односа Немањиних наследника према Немањину оцу – он се не помиње у житијима његових синова, а не разјашњава се ни Немањина веза с даљим прецима (домишљање је да је Немањин деда велики жупан Вукан, ако не и Урош I). Завида се под тим именом изравно помиње само у вези с кнезом Мирославом, у историјском времену – у његову ктиторском натпису на цркви Светога Петра у Бијелом Пољу и у Григоријеву запису у Мирослављевој јеванђељу (Живковић 2006а: 119).

²⁹ О њихову језику в. Чигоја 2014 [1994]: 137–174.

(27. септембар 1186), Заклетва бана Кулина дубровачком кнезу Крвашу (тј. Гервасију), тзв. Повеља бана Кулина (29. август 1189), Заклетва дубровачкога кнеза Крваша и кнеза Мирослава, с Мирослављевим потписом испод латинскога текста (17. јун 1190), Немањина оснивачка повеља манастира Хиландара (1198) (ЗТПП, 2011).

3. НАРОДНА ПОДЛОГА КЊИЖЕВНОГА ЈЕЗИКА

Природно је да је средњовековни књижевни језик код Срба јединствен, с обзиром на то да је настао ограниченим зближавањем старословенскога с домаћим, народним српским језиком; сам српски језик до краја XII века је један, недељив (в. ниже). Иако на Балкану нема строгих граница међу сродним народним језицима, на терену се ипак уочавају различити јужнословенски блокови. На пример, на истоку, када се прође Моравска долина, у планинским масивима од Тимока, преко Старе планине до Осогова и даље променом правца до Шар-планине, лежи древна граница између западних и источних јужнословенских говора (наспрам српских и, у данашњем кључу, бугарских) (Ивић 1981: 137–138). На западу, пак, на ушћу Цетине, где је и Порфирогенитова српско-хрватска етничка међа (око 950), лежи копнена граница између штокавских и чакавских говора (до данас се у Пољицама на Цетини одржао чакавски говор, сада у штокавском окружењу), мада постоји и јужни чакавски крак до средине Пељешца, поморским путем повезан с оближњим, данас чакавским острвима на која се наслања.³⁰ У оба случаја ради се о очувању „почетних“ дијалекатских позиција по боковима, упркос померањима становништва у ближој и даљој прошлости. Досадашњи поглед на западнојужнословенску језичку историју и анализе појединих народних споменика показале су језичко јединство свих штокаваца на централном српском терену. Главни извори за утврђивање односа у XII веку су, пре свега, Повеља бана Кулина (1189) и Немањина оснивачка повеља манастира Хиландара (1198), у делу који је писан народним језиком (Пецо 1989: 64–76). Без обзира на касније, спорадично варирање у споменицима из средњовековне Босне, Повеља бана Кулина даје чисту штокавску слику;

³⁰ За мапу в. Ивић 1971: 332–333 (*Дијалектолошка карта српскохрватској подручја*).

ту нема шћакавскога рефлекса $*dj > j$, већ искључиво $\dot{h}$, а посведочен је и троугаони систем африката ($\dot{h}$ - $\dot{h}$, $\dot{c}$; у будућности ће српски говори развити и $\dot{c}$, тако да ће се реализовати два пара африката). Ипак, данашњи говори централнобосанске зоне и уопште шћакавски говори показују унеколико другачији развој и другачије резултате – у знатнијем делу, пре свега, свођење вишечланог система на двочлани, $\dot{h}$ - $\dot{h}$ или $\dot{c}$ '- $\dot{c}$ ' (Пецо 1989: 73).³¹ Нарочито на левој обали горњег и средњег тока Босне (према Врбасу) регистровано је присуство рефлекса $*dj > j$ (познатог у неким каснијим западносрпским црквеним споменицима).³² – Такође, о укупном језичком јединству говори и најстарија епиграфска грађа (XI–XIII век), у којој доминира књижевни над народним језиком (Чигоја 2014 [1994]: 137–174).

4. ОДЛИКЕ СРПСКЕ РЕДАКЦИЈЕ

Како подсећа Ирена Грицкат, „српском редакцијом се назива стање које се затиче у одређеним књигама почев од краја XII века“ (Грицкат 1975: 27). Није то, наравно, *obscurum per obscurius* јер се добро зна шта улази у тај српски редакцијски репертоар, с чврстом горњом границом и невеликим бројем солидно обрађених извора. То су домаћи рефлекси назала, свођење два полугласника на један (губљење слабога од првих времена и његова местимична реституција, с карактеристичном дистрибуцијом устаљиваће се у наредном периоду), свођење парних вокалних p и l , такође на по једну фонему, присуство секундарних вокалних p и l , одскора знамо да се то тиче и свођења два i на једно, „меко“ (премда нисмо сигурни да ли се односи на целину нашега простора) (Савић 2016б: 274, 284, 294, 297, 314 – Куљбакин 1925: 96–97),³³ усвајање српске фонолошке

³¹ У вези с овим треба бити обазрив јер местимична „уклањања опозиције $/\dot{c}/ \sim /h/$ у унутрашњости српскохрватске језичке територије припадају муслиманским говорима, који су под снажним утицајем турског и арапског језика“ (Ивић 1991 [1960]: 15, са скицом, и нап. 15). За преглед различитих мишљења и сопствене ставове в. Ресо 2007 [1975]: 259–281, 287–295; Brozović 1966: 141–143; Окука 2008: 297.

³² Занимљиво је да је ова појава пре свега везана за централнобосанске шћакавске говоре, али не и за западнобосанске икавскошћакавске говоре и западнохерцеговачке икавскошћакавске говоре (Пецо 1996: 25–43).

³³ Донедавно се сматрало да је до краја XII века јери код нас 'делимично познато' и да је његово уклањање најпре везано за позиције иза k , $\dot{l}$, x , те да је од почетка XIII 'потпуно непознато' (Младеновић 1977: 4).

вредности јата ($e\ddot{a} > e$), продужетак епентетскога *л* с обзиром на домаће прилике; ипак још и задржавање вокалнога *л* и почетнога *вѣ-* ($*v\check{e}-, v\check{e}-$) наместо *у-* (мада је у овом периоду привремено нарушен њихов однос), наглашено присуство страних, инословенских рефлекса јотованих дентала, *шѣ* и *жѣ*, истовремено усвајање опозиције по палаталности из народнога језика (меки су *љ, њ, не* и *р* (с изузецима на терену), *с*; нису више умекшани ни *ч, ж, ш, ц, шѣ, жѣ*), елиминисање *гз'* у корист *з*, нестабилан статус усвојенога *ѳ* (више је присутно граfiјски него гласовно), па је у XII веку обична његова супституција са *ѣ*, задржавање некадашњег редукованог *и*, одржавање сугласничких група *чр-*, *чѣ-*, иницијалнога *ио-* из грчких позајмљеница (не прихватају се комбинације из народнога језика којима се елиминишу резултати закона прегласа, нпр. *-јо-, -љо-, -њо-*), особена супституција грчких *к'* и *γ'* српским *ћ* и *ђ* (уп. Грковић-Мејџор 2011: 47–48; Јерковић 1984: 56–58; Јерковић 1979: 33–35; Младеновић 1977: 4; Ђорђевић 1975: 222–224). Као што је добро познато, два српска језичка система, књижевни и народни, у погледу инвентара се до истека XII stoleћа фонолошки поклапају. Унутрашња дистрибуција им, међутим, није јединствена: главно је разилажење у несрпским рефлексима $*tj$ (и kt', gt'), $dj > шѣ, жѣ$, поред којих, само у српској традицији, вероватно од првих времена, постоји звучно/беззвучни пар африката $ћ/ћ'$, задржан у појединим грецизмима; исто тако у групи *вѣ-* уместо *у-*. Иако је и морфологија важна, ипак су за настанак једне редакције пресудне фонолошке измене (Грковић-Мејџор 2011: 46). У српској науци је одавно наглашено да се „делом књижевне норме [...] могу сматрати само оне појаве из народнога говора које су систематски усвојене. Све остало, факултативно унето, варира од рукописа до рукописа“, указујући на различите појединости мањег домашаја (Јерковић 1979: 33).

5. СРПСКА КЊИГА У БОСНИ У XII ВЕКУ

5.1. ПОТВРДЕ ИЗ XII ВЕКА. – Српска писменост посведочена је на добром делу наше територије у XII веку, што се односи и на народни и на књижевни језик, али не свуда у једнакој мери. Остаци књишке писмености сачувани су само у држави Стефана Немање и његових сродника – у Рашкој и Полимљу, а епиграфска нешто

шире, мада, насупрот овоме, највише у југозападним крајевима, ван простора под надлежноћу званичне православне цркве. То је у вези с јаким романским клесарским традицијама из Приморја. Највећи проблем за наш преглед представља чињеница што немамо сачуваних црквених кодекса с подручја Босне из XII века, да бисмо могли унапред тврдити да је српскословенска књига посвуда јединствена у томе периоду. Али, већ и малобројни подаци из епиграфских споменика не дају повода за издвајање оних који су с тога терена. Пажњу привлачи неколико формула изречених у Повељи бана Кулина, уклопљених у народни језик целине. Они делови књижевнојезичкога исказа који су остали неокрњени говорном стихијом, ничиме се не удаљавају од српскословенске праксе XII века. То су иницијална формула у протоколу (символичка инвокација: *ѡ нѣ ѡца н сѣа н сѣаго дѣа*), с подмлађеном морфологијом именице **ѡ*-основе и задржавање књишкога, али сажетог придевскога наставка у ген. јд. -аго, и у томе времену обичне штокавске супституције иницијалнога *ѡ* - : *ѡ*-. У есхатолу се наводи света књига као предмет над којим се заклиње (и снѣ сѣ ѡ ѡвангѣлѣ). У синтагми је демонстративна заменица за близину, можда већ тада књишкога карактера, у том случају прилагођена народном изразу (с проширеном основом) (Ђорић 2011: 102–103); у адаптираном грецизму страна група је разбијена секундарним полугласником, изостаје ђерв, које ће бити враћено тек у млађим преписима, чува се редуковано -*ѡ*-, васпостављено у нашој редакцији у претходном столећу. Следи датовање према Христу (*ѡ ѡжѣства хѣа*), у целости приближено народном говору: народна форма предлога на челу конструкције, с финалним -*г*, упрошћена старословенска група *жг* на морфолошком споју унутар именице, што је последица живог изговора; у млађем препису процес ће отићи и даље и доћи ће до обезвучавања: *рошѣства*; најмлађи препис враћа се на првобитно стање: *рождѣства* (уп. Пецо 1989: 72). У Мирослављеву јеванђељу такође налазимо потврде за *рождѣство* (на пример, на истој страни 158а.16, 158а.19 и 158б.2–3), односно за *рождѣство* (159в.13–14) (Родић-Јовановић 1986: 259 – 314а и 314б; 261 – 317а). Из приказаног се јасно види да су све формулације заживеле у усменом саобраћању (макар у канцеларијском (из)говору), из којег су и ушле у писани израз. На крају акта прецизно се наводи назив црквенога празника (*ѡсѣѣние : глѣве*

: нѡѡана : крѣститѣла). И овде је деклинација усаглашена с народном, изговорном, али је укупна формула, без сумње, црквена. Истоветну налазимо у Струмичком апостолу, с истим лексичким решењима, па чак и фонетским ликовима.³⁴ Већ су ови невелики сегменти из словенскога црквенога језика довољни да покажу две битне ствари: овај тип језика, у повећи присутан у траговима, изграђен је на подлози источнојужнословенскога варијетета старословенскога језика (он, дакле, у даљој перспективи потиче из словенске Источне цркве); и поред системске везе с глагољицом, испољене у правопису и конкретним словним решењима, та је веза овде разлабављена, што се види по необавезујућој употреби ђерва у одговарајућим позицијама, као и у нараслој, типично српској употреби иницијалне омеге; то одговара стању у српским рукописима из XII века и пре ортографске реформе у држави Немањића. Упоредиво је за исти пример у Мирослављеву јеванђељу колебање у употреби ђерва, на пример ѡѡѣглѣ 174б.19 и ѡѡѣглѣ 2в.11 (Родић-Јовановић 1986: 280 – 348б; 22 – 3а). Исто, ненормализовано стање наставиће се и касније у црквенословенским споменицима из Босне, на пример – нѣѡѡѣ ум. нѣѡѡѣ у Мостарском јеванђељу (Мт 27.11) (Сперанский 1906: 42, 57), лѣѡѡѣ ум. лѣѡѡѣ у Копитареву јеванђељу (Мк 5.9 и 5.15), док је у Хвалову зборнику лѣѡѡѣ,³⁵ али постоји и обротно, „г непретворено у ђ на мјестима гдје је у никољском ђ“, на пример вѣѣѡѡѡѡѡ (Мт 21.1) итд. (Даничић 1975: № XIX, 57).

5.2. ДИЈАГОНАЛНО ПОРЕЂЕЊЕ АРХАИЧНОГА И СТАРОГА. – Иако су споменици из Босне млађи за више од једнога столећа од оних из Рашке,³⁶ редакција примењена у њима је иста – штокавска, српска. Не постоји лингвистички оправдан разлог због којег би се ове две групације, везане за тако уско подручје, раздвјале на две редакције. Од посебне је вредности чињеница да споменици из Босне, упркос одоцнелом јављању, чувају старину на

³⁴ Заступљеност глави : нѡѡѡа : крѣлѣ 86а, СтрумАп 1990: 340 (уп. SJS 46, 1993: 701, s. v. оустѣнѣнѣ).

³⁵ За примере из Хвалова зборника и његова критичкога апарата у који улазе Дивошево, Никољско, Копитареве и Чајничко јеванђеље, в. ZBORNIK HVALA KRSTJANINA 1986.

³⁶ Упитно је датовање најстаријег међу њима, Григорович-Гиљфердингова јеванђеља у XIII век; већином су то споменици из XIV и XV века.

свим језичким нивоима.³⁷ Њих је, стога, могуће – уз узимање у обзир протока времена и нагомилавања појединачних локалних црта које су се у међувремену појавиле – самерити с осталим старијим српским споменицима. Као што је познато, нема њих много – двадесетак, и поглавито се тичу Светога писма, претежно Новог завета (на првом месту су то четворојеванђеља) (Ђорђевић 1971: 130–131; Nazor 2005: 539–562; Kuna 2008: 95–174).³⁸ Ови кодекси, очигледно, представљају петрифицирани изданак старе српске црквене књижевности који је остао ван домашаја Савине архиепископије, делујући, тако, у уским оквирима наслеђене језичке праксе, заједничке за читаво српско подручје у XII веку. Као што ни у народном језику овога времена није било знатнијих дијалекатских разлика, исто је морало важити и за књижевни језик на одговарајућем развојном ступњу.

5.2.1. ПАЛЕОГРАФСКИ ПЛАН. – Сама морфологија и инвентар слова садржаних у рукописима из тзв. „босанске палеографске школе“³⁹ одају самоизолујући положај средине у којој су се преписивали по инерцији, у склопу једне традиције, у међувремену другде заборављене. Књишки устав из ове скупине типолошки је заостао за развојном матицом у главнини српских земаља, обједињених под влашћу Немањића (Ђорђевић 1971: 130). Већину ових рукописа издваја „општи изглед словних фигура“ (изразит контраст између танких и дебелих линија и квадратни словни оквири), с појединим старијим словним решењима. Па ипак, ниједан од ових чинилаца не обједињује

³⁷ Како истиче проф. Јасмина Грковић-Мејџор, оно што издваја већину рукописа из Босне „није никакво посебно учење, нити различит језик, већ њихова архаичност“ (Грковић-Мејџор 2012: 23).

³⁸ Слична је ситуација и у старословенском рукописном канону, и тамо је од Старог завета присутан само Псалтир, а о вези с источним предлошцима убедљиво сведоче поједина житија светих из неколико споменика из Босне. Пажњу посебно привлаче апокалипсе без коментара, такође преписане с источних предлогака (Грковић-Мејџор 2012: 21–22). Ипак, „ако се средњовековна босанска књижевност проучава у целини, у просторно и хронолошки тачно омеђеним оквирима, може се са сигурношћу закључити да је она, иако сиромашна у сачуваним рукописним кодексима, богато заступљена свим књижевним родовима и врстама“, заједничким на јужнословенском простору Источне цркве (Драголовић 1997: 51–52), у оквиру *Slavia Orthodoxa*.

³⁹ За први детаљан палеографски опис в. Лавровъ 1914: 234–249. За систематизацију в. Ђорђевић 1971: 133–138.

све рукописе из ове западносрпске гране; није то чак ни слово ђерв јер га нема у свим рукописима. Сабира их „ограничена употреба надредних знакова: у њима се углавном држи само титла“ (Ђорђић 1971: 133–134).⁴⁰ Словни облици, како запажа Петар Ђорђић, готово у целости су познати код главнога писара Мирослављева јеванђеља. Оно што није посведочено у овом рукопису јесте у Охридском апостолу, више од пола столећа млађем споменику са словенскога југа, као и у другим старим споменицима с данашњег „македонскога“ подручја,⁴¹ на које је непосредно ослоњена српска писменост кроз тзв. „зону трансмисије“. Ипак, нема потпунога палеографскога јединства ове групе: Никољско јеванђеље, Млетачки зборник, Хвалов зборник, Белићеви одломци и неки други споменици „већ на први поглед“ не улазе у типичну групу „босанске палеографске школе“ него формирају засебну, мање хомогену скупину (Јерковић 1989: 59). – Од нарочитога је значаја чињеница да се у Вуканову јеванђељу (настало у Расу),⁴² у чијем преписивању се смењивало чак осам писара,⁴³ издваја једна секција писана некалиграфским уставом која по својим општим особинама антиципира потоњу „босанску књижну скупину“. Писар ове секције (по општем редоследу четврти), преписао је непуна три ступца на 10. листу.⁴⁴ И код других писара Вуканова јеванђеља постоје словна решења устаљена у потоњој западносрпској групи (уп. Ђорђић 1971: 135). Намеће се закључак да је у њој развијено стање последица случајне селекције.

5.2.2. ГРАФИЈСКО-ОРТОГРАФСКИ ПЛАН. Кршење начела отворенога слога на крају реда (механичко сечење речи) зацето је у старословенском периоду и продужено је касније, отприлике до почетка XIII

⁴⁰ Истраживање ће, међутим, показати да се и надредни знаци могу јавити под утицајем рашке писмености (Јерковић 1989: 60).

⁴¹ За сумаран палеографски опис в. Ђорђић 1971: 134–138.

⁴² Претпоставља се да је ово изборно јеванђеље преписано у пећинској лаври Светога Арханђела Михаила у комплексу Раса (Поповић Д. – Поповић М. 1998: 15–61).

⁴³ Присуство већег броја писара даје нам повода да закључимо да се радило о посебној скрипторији, али у исто време, учешће већег броја људи у настанку једне овакве књиге показује да је она настала у сложеним условима, можда с прекидима и вероватно с одређеном журбом у раду. Уп. за слично смењивање више писара у раду на Чајничком јеванђељу, Јерковић 1975: 18.

⁴⁴ За идентификацију свих писара в. Пешикан 1979: 147–159.

века. Спорадично је примењивано и у глагољским и у ћириличким рукописима (Асеманијево јеванђеље, Прашки листићи, Слечански апостол, Охридски апостол) (СПЕРАНСКІЙ 1906: 12–17). Континуитет до босанске скупине омогућило је више рашких споменика, међу којима су најпознатији Гршковићев одломак апостола, Мирослављево (СПЕРАНСКІЙ 1906: 15) и Вуканово јеванђеље.⁴⁵ У рукописима са српскога запада овај поступак ће се задржати, али не свуда у једнакој мери. Више је примера у споменицима – поред Повеље бана Кулина још и у Григорович-Гиљфердингову јеванђељу, Никољском четворојеванђељу, нешто мање у Мостарском четворојеванђељу итд. (СПЕРАНСКІЙ 1906: 15–16; Грицкат 1961–1962: 244–245; Јерковић 1975: 93; Јерковић 1991: 30; КУНА 2008: 69).

Као израз старине може бити задржавање великога јус (ж) у преиначеној вредности, као варијанта ю (ово већ упућује на XII век), само по изузетку у каснијим рукописима, на пример – азъ полагаю ж Григорович-Гиљфердингово јеванђеље, иждѣисцѣмъ, иждѣскъ, иждѣн-сѣнъ, иждѣа Припковићево четворојеванђеље,⁴⁶ послѣднѣж Дивошево четворојеванђеље (Мт 20.12) (Грицкат 1961–1962: 259), о шоюж єго Мостарско четворојеванђеље (29б.4) (СПЕРАНСКІЙ 1906: 42, 88) – и Дивошево четворојеванђеље (Мк 15.27) (Грицкат 1961–1962: 259); ждѣжє Копитареве четворојеванђеље, 158б.9 – и Дивошево четворојеванђеље (Лк 19.22) (Грицкат 1961–1962: 259) итд. Овај је знак у Кулинову натпису из 1185. године употребљен на исти начин (у вредности ју) – сиѣ црквѣ р. 1 (Чигоја 2014 [1994]: 51–53), као у Јерусалимском палимпсесту – ѿдѣждѣж 38б, вражи(ж?) 41а,⁴⁷ такође споменику из XII века (остатак празничнога минеја у подлози краткога апракоса). У истој функцији је и у Листовима Срезњевскога – кажѣи сѣ, тобож, мѣнож (Трифуновић 1997: 43), као и код четвртога писара Вуканова јеванђеља који спорадично користи оба јуса, и који је по својим палеографским одликама претеча „босанске скупине“, о чему је већ било речи – въ ллдиж 10а.20, дыѣжщѣ 10а.25,

⁴⁵ У погледу примене правила о вокалском завршетку слога писари се прилично разликују међу собом – неки га доследно примењују, код неких се јављају огрешења, а осми писар га уопште не примењује, подударивши се у томе с главним писаром Мирослављево јеванђеља (Пешикан 1979: 154).

⁴⁶ Примери су преузети с илустрација у: Лавровъ 2014: 237, сл. 255, 240, сл. 261; на њих скреће пажњу Грицкат 1961–1962: 259.

⁴⁷ За примере в. Иванова 1994: 23, 25.

дѣлажцѣ 10г.15, прѣбыважцѣа 10г.17.⁴⁸ Оваква употреба великога јус можда се може довести у везу са специјализованом употребом словне честице ѣ у вредности *jǫ/ʹǫ* у једном глагољском фрагменту, остатку Часослова са Синаја (XI век). По свему судећи, тај монограф је пример активне употребе словне фигуре са 36. места у глагољском низу Минхенске азбучне таблице (GLIVETIĆ 2015: 18 и нап. 14). Слово на тој позицији је нејасно написано, али би се могло схватити као основни део великога јус окренут за 45° у леву страну, надоле. С тиме је упоредиво присуство ћириличнога великога јус с удвојеном десном ножицом, највероватније модификација љ, такође на 36. месту у претходном низу. Од важности је чињеница да уз оба слова, мењајући место, стоји слово ју (ю, ѣ). Уз речено, исти знак се појављује уместо малог јус у позицији у којој није било мешања назала (къзнѣ сѣ Мостарско јеванђеље 31а.18 (Мк 16.19), СПЕРАНСКІЙ 1906: 42, 90). Занимљиво је да се велико јус задржава и у конзервативном препису Студеничкога типика из позне 1619. године. Све то показује да је у ранијој фази, макар у једној линији старе српске писмености, било уопштено велико јус, вероватно зато што се ни у одговарајућим предлошцима нису (довољно) разликовали јусови.

Нарочиту вредност има опште српско ортографско јединство манифестовано у једној системској појави – употреби само једнога, танкога јер (ѣ) у писању, а саобразно томе и у писању јерија помоћу овога знака (ѣ). У Босни, као и у Мирослављеву јеванђељу и још неким старијим рукописима с истока штокавске територије из XII–XIII века користи се то слово са спојницом, лигатурно ѣ (ѣ + и). Каквога је значаја појава једне, унификоване ортографије, видимо по примерима превирања у српским областима и у варијацији на суседним, инословенским теренима. Да то није била једна писменост, могла су се усталити различита решења у Рашкој и Босни (на пример чување оба јер, што би се и могло очекивати, с обзиром на велику старину предложака), али то се није догодило. То показује да палеографске разлике нису могле представљати препреку за ширење исте ортографије. То у исти мах открива да писмо четвртога писара Вуканова јеванђеља није случајност, него је случајност то што није сачувано више таквих

⁴⁸ За већину примера в. ВРАНА 1967: 26; илустрације: 127–128.

рукописа. Значи да у стварности нису постојале суштинске палеографске разлике и да се у Босни каснијега времена збиља сачувао само један од више постојећих рашких писарских модела (в. 5.2.1). У нашим крајевима постојао је глагољски правопис с уопштеним дебелим јер (ѣ) и одговарајућом диграмом љи (то претходи ћириличком љи и даље љи) – на првој страници Кијевских листића и у Гршковићеву одломку апостола. У натписима на фрескама уз сцене и свете, као и на приказаним свицима и отвореним књигама у манастиру Студеници (1208/1209), већином су коришћени дебело јер (ѣ) и јери с „десетеричким и“ (љ).⁴⁹ Овај ортографски крак је, дакле, дуже потрајао, али се и он, очито, рано истањило. Могло би се радити и о позном ћириличком изданку глагољскога правописа примењенога у Маријину четворојеванђељу (у њему се користи исто јери с тенденцијом да се изврши редукција два јер у корист дебелог јер).

О специфичном правописном јединству које су неговали главни преписивачки центри у Рашкој с Полимљем и у Босни, сведочи делатност клесара Браје (Братена). Он је по наруџбини кнеза Мирослава израдио свечани натпис за цркву Светог Петра код Бијелога Поља. Натпис је изведен према предлошку у којем је примењен млађи српски правопис с танким јер (1161/1162) (Марковић 2012: 21–46). Можда и целих двадесет година касније, исти писар је у околини Требиња (село Пољице) израдио натпис за жупана Грда (око 1180; шире датовање је 1173–1189),⁵⁰ с дебелим јер (ѣ) и одговарајућим јеријем (љ).⁵¹ Испада да се на југозападнијем терену и после правописних мена задржава нешто старији тип правописа. Промена је извршена у средишњем, унутрашњем српском појасу, а по југозападнијим и североисточнијим ободима дошло је до привременог заостајања. У групи западнијих натписа први је тек

⁴⁹ Цртачи слова у именима светих вештији су од цртача слова на свицима који су, вероватно, били Грци (Трифунувић 1986: 10–11; Ђорђевић 1986: 197–200, I–VIII). – Званични натпис све тројице Немањиних синова у прстену тамбура о свршетку украшавања Богородичине цркве, у којем постоји и непосредно Савино обраћање, познаје само танко јер; за приказ в. Ђурић 1981: 277, о пореклу писара в. Шпадијер 2006: 518–521.

⁵⁰ О личности клесара в. Kovačević 1961: 314–315; Марковић 2012: 24, 36; Савић 2016б: 263–264.

⁵¹ Датовање је према кнезу Михаилу, споменутом у натпису, Чигоја 2014 [1994]: 46. О правописним питањима в. Савић 2016б: 264.

Благајски натпис с уопштеним танким јер, и он се, наравно, везује за Стефана Немању (по званичном датовању).

Код хрватских глагољаша у близини, од старине су задржана оба јер (ѣ, ѥ), све до краја XIII века. Прво је наставило да се користи, а друго је сведено на тзв. „штапић“ (формално одговара пајерку на истоку, међутим, ради се о специјализованој палаталној дијакритици) (Станишић 2004: 392). У бугарским и македонским крајевима продужена је употреба оба јер, али су се појавили и редуковани, по типу „једнојерови“ правописи, чак врло рано (на пример, баш у охридском књижевном кругу с дебелим јер, а на северу данашње Македоније, где почиње простор призренско-тимочке, српске говорне зоне, танко јер, Мошин 1954: 23).

Приказано српско ортографско јединство (и Босне и Рашке с преосталим крајевима) последица је врло интензивне и релативно краткотрајне заједничке развојне фазе која се одвијала у XII веку. Овакво јединство могло је бити диктирано само из једнога књижевног центра, и вероватно је најпре остварено у административно-правној писмености, да би се, претпостављамо са закашњењем, пренело и у литургијске књиге.⁵² С обзиром на општи статус писмености у назначеном периоду, таквих писарских радионица је било мало. Остварена промена се, дакле, могла учврстити само преко главне и најутицајније канцеларије која се уједно налазила и прва на правцу ширења ћириличке писмености. – Ради се, по нашем суду, о државној, рашкој канцеларији, а потом и књижевној радионици која је била под њеним непосредним утицајем, близу архиепископског средишта (близу, зато што је сам рашки епископ био Грк, па су и његови писари поглавито писали на грчком).

5.2.3. ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКИ ПЛАН. – У гласовном погледу споменици из ове групе нису се могли разликовати од остатка српских

⁵² Овакву релативну хронологију изводимо на основу стања у савременим књижним и пословноправним споменицима: у првима се до истека XII века одржавају различити слојеви (старословенски и прелазни с млађим, редакцијским); у другима је правопис већ релаксиран, поједностављен. – И Александар Белић је сматрао да се наша световна ортографија прва стабилизовала, по губитку јусова, док их је црквена задржала још извесно време, ослобађајући их се сасвим у XIII веку (Белић 1936: 225–226). Било је то, по њему, са следећим инвентаром: њ (= в, ѿ), њ (= ђ, ѣ), ѣ (= ѣ, ја), е (= е, је), ю, с чиме се делимично можемо сложити. Уп. Мошин 1962: 75.

споменика из XII века. У њихову језичком систему после опште елиминације назала и унификације полугласника морало је бити девет вокала (уколико рачунамо и елиминацију јерија који је, иначе, графички ретко засведочен у западносрпској групи). Вокал јат се, након монофтонгизације, стабилизовао у тзв. српској вредности (е), што је значајно пре његове дефонологизације због које групу делимо на икавске споменике и део с континуираним бележењем јата, везаним за територију источнобосанског дијалекта (тамо ће се у будућности развити ијекавски изговор). Мада је Херта Куна издвојила као кључну особину ових споменика „претежни“ икавизам, супротстављајући га „изразито“ екавском карактеру источнијих споменика, видевши у томе редакцијску разлику (Куна 2008: 70), не ради се о црти која би имала нормативни статус ни на самом терену средњовековне Босне. Сви аутори признају да је у питању само тенденција, негде изазвана дијалекатском подлогом, негде као манир. На пример, у Чајничком јеванђељу насталом на истоку босанске државе, бројни икавизми последица су аналошких и асимилационих процеса, уопште нису потврђени ијекавски рефлекс јата, а поједини екавски рефлекс својствени су самом локалном дијалекту (Јерковић 1975: 117–123).⁵³ Ове појаве се не могу узимати за критеријалне у моменту рађања редакције јер дијалекатски развој икавских рефлекса јата није старији од XIII века, а ијекавски од друге половине XIV века (Решетар 1914: 439–440). У сваком случају, каснија варијантност не тиче се односа у XII веку.

На заједничко порекло рашких и босанских кодекса посебно указује строга селекција лексикализованих форми са старословенским вокализацијама $\text{ѣ} > \text{о}$ и $\text{ѣ} > \text{е}$ („македонизми“) наместо општештокавског полугласника (овде и с типичном домаћом заменом $> \text{а}$).⁵⁴ Било које од форми могле су ући у језик књига из Босне; међутим, усталиле су се само оне које су се учврстиле и у суседној Рашкој, оне које су постале својеврсни *termini*

⁵³ За могућности у дијалекатској подлози в. Brozović 1966: 133, нап. 48; Ивић 1955–1956: 107–115.

⁵⁴ Ове замене, наравно, има и у рашким споменицима, али у значајно мањој мери, што је у вези с образовањем писара. У исто време у Дивовшеву јеванђељу штокавска рефлексација полугласника није посведочена (Грицкат 1961–1962: 258; уп. Грковић-Мејџор 2012: 24).

technici, скопчани с књигама источнога порекла (Куљбакин 1925: 25). Најтипичнији примери су временски прилози попут *когда, тогда*, затим *правѣднь* и *правѣдникъ* – ово је редовно стање у Чајничком јеванђељу (Јерковић 1975: 85). У српској би се редакцији овде очекивали јерови на позицијама некадашњих јаких полугласника. Такво стање је одржано само у Михановићеву одломку апостола и ретким епиграфским споменицима, Ктиторском натпису кнеза Мирослава и Благајском натпису (Савић 2016б: 251). Исто је морало бити и у главнини редакције, али рашко-босански споменици имају иновирано стање, преиначено под утицајем матица из XI и XII века донетих са словенскога југа, каналима Охридске архиепископије. Да је било и више таквих форми, сведоче споменици с босанскога терена; на пример, у Чајничком јеванђељу *крѣтопъ* (×3), *книгоѹне* и *сл.* (×8), *кинсоъ*, *жрѣновѣнь* (Јерковић 1975: 85). Они се, поред других облика, јављају и у Мирослављеву јеванђељу (*крѣтопъ*, *книгоѹне*, *опрѣснокъ*, *начѣтокъ*, *лакотоъ*, *создати* итд., Куљбакин 1925: 25), али је њихов број временом, начелно, опадао, нарочито у XIII веку. До једнога тренутка у Босну су престали пристизати предлошци с југа, успут већ прочишћавани у Рашкој; у Рашку су, међутим, континуирано доношени све до 1219. године, што је додатно подизало удео оваквих лексичких форми у корпусу. Посвуда су се стабилизовали књишки облици који су се супротстављали живом језику. Рано су се упростиле сугласничке групе у *кѣда* и *ѣѣда*, па су добијени разноврсни облици *кѣга*, *кѣгы*, *кѣда*, *кѣде*, *кѣди*, *кѣдѣ* (Даничић I, 1975 [1863]: *quando*, 516–517) и *тѣгы*, *тѣда*, *тѣде*, *тѣди*, *тѣдѣ*; ретко је *тѣгда* (Даничић III, 1975 [1864]: *tunc*, 332–333); исто тако придев *правѣднь* и именица *правѣдникъ* носили су наглашено црквену семантику. Док ће се у рашким споменицима доцније усталили облици *црѣковъ*, *любовъ* и још понеки, у босанским ће се филтрирањем вратити на раније стање (XII век), подржано народним језиком – *црѣкѣвъ* и *любѣвъ*; на пример *црѣкавъ* и *црѣкавънин* у Хвалову зборнику (Даничић 1975: 37, 38). У Мирослављеву јеванђељу се, како закључује С. М. Кљубакин, виде резултати таквога процеса („јер се може претпоставити да су Срби – преписивачи у току свога рада у знатној мери смањили број примера са ѣ > Ѧ под утицајем свога изговора (са полугласником)“, Куљбакин 1925: 26), па се поред књишких ликова бележе и обични, у складу с народним изговором, баш *црѣкѣвъ* и *любѣвъ*, поред разних других (Куљбакин 1925: 26).

Осим што се повремено вршење метатезе *-вѣ-* : *-ѣв-* међу сугласницима у средини речи раније схватало као утицај несрпских предлога, ове црте заправо има и на ширем српском говорном подручју на истоку, у читавој призренско-тимочној и косовско-ресавској зони, на простору Рашке, Косова и Метохије, Поморавља – на пример, *самне* (*савне*) уместо *сване* < *сѣвне* (Ивић 1994 [1958]: 47; Ивић 2001 [1956]: 141; уп. Куљбакин 1925: 102). Повремене потврде постоје још од Гршковићева одломка апостола – при *дѣврѣхъ* I24 (< *дѣврѣхъ*) (Јагић 1893: 41) и Мирослављева јеванђеља – *дѣврн* 280а.19, *жрътвѣнникомъ* 236б.12 (< *жрътвѣнникомъ*) (Куљбакин 1925: 102; Младеновић 1977: 4). Одговарајући, мада ретки примери, заостаци са старијих источника, налазе се и у Босни; на пример – *ѿ дѣврн* (sic) (< *ѿ дѣврн*) 9а.4 у Мостарском јеванђељу (Сперанский 1906: 43); *мрътавце* (< *мрътѣце*) у Чајничком јеванђељу (Мт 8.22) (Јерковић 1975: 113). У Копитареву јеванђељу је на истоме месту као и у Мирослављеву јеванђељу уочен призренско-јужноморавски рефлекс *л* у речи *слънцѣ* 26а.4 (Мт 13.6) (Јурић-Карпељ 2008: 213, нап. 1), што је изузетан доказ зависности босанских од старијих рашких предлога потеклих у претходној фази простора Косова и Метохије.

Од XI до XII века на читаву штокавском терену, пре потпунога стабилизовања нормe, спорадично ће се вршити замена *вѣ-* > *у-* у отвореном слогу на почетку речи (у предлогу и префиксу). О томе сведочи Маријино јеванђеље – *оуслѣнѣжѣ* Лк 2.1 *оуорѣжѣ* сѣ Лк 11.21 (Јагић 1960: 425), а касније и Гршковићев одломак апостола и Хумачка плоча, као први од своје врсте. Наступиће привремена лабилност књижевне нормe у односу на ову црту, регистрована преко примера двосмерне замене (дијалекатски оправданих, али и хиперкорективних). Тако је у Гршковићеву одломку апостола – на пример *оудръжанне* IV.22, али и *вѣ оуѣжа* I.27 (Јагић 1893: 40), у Мирослављеву јеванђељу *уѣрѣжѣ* 144.7, али и *вѣбнѣнѣ* 90.8 (Куљбакин 1925: 95–96, Стојановић Љ. 2004 [1897]: 94–95), у Натпису требињскога жупана Грда *вѣмрѣ* р. 1; у Хиландарском типичу, поред обичних примера попут *оукоушати* 14б и сл. (Јагић 1898: 60), смањује се број хиперштокавизама, на пример – *вѣдарнѣ* 17а. Наиме, већ крајем XII века и на почетку XIII века постепено се истискује ова говорна црта из система због несагласја с класичном, али и широм редакцијском

нормом.⁵⁵ У Српском паримејнику мало је одговарајућих потврда, а у Београдском паримејнику (прва четвртина XIII века) и Браткову минеју (оквирно 1234–1243) једва да се могу наћи потврде. Српска редакција ће задржати само глагол *възѡупити*, у којем је промена „замаскирана“ префиксом (непрефигирани глагол је обичан, *въпити*) (уп. Савић 2016б: 285, 297). То не значи да се не могу и касније наћи појединачне потврде, напротив. У Минеју за јануар и фебруар из последње четвртине XIII века (ЦИАМ, бр. 403), уочен је пример *оуперивъ 9г.12* (Грковић 1986: 49). Споменици из Босне задржавају онакво стање које је у остатку писмености било најизраженије у трећој четвртини XII века. У Чајничком јеванђељу, на пример, читамо *възѡписта* (Мт 8.29) и *въпитѣхъ* (Мт 27.33) (Јерковић 1975: 115).⁵⁶

Дубинско ослањање на глаголицу значило је у читавој старијој писмености изостанак ћириличких графема *љ, џ, ѣ* у словној вредности, као и *з* због раније гласовне елиминације. Већа дистанца према грчкој подлози условила је и одсуство *ѵ*, тако да је грчко ипсилон преношено као *оу*. За то има више потврда у Гршковићеву одломку апостола и у Мирослављеву јеванђељу, а такво стање остаће и у средњовековној Босни. Исто стоје ствари и с рецепцијом грчкога *φ* у старим позајмљеницама, поглавито именима. На читаву штокавском терену оно је дуго замењивано словенским *ѡ* (Поповић И. 1955: 128, 130, 144–145). То је обична црта у редакцијским споменицима XII века, без промена у Босни, уз непрекинути ослонац на локалне дијалекатске прилике. – У Рашкој се ово неће одржати због свеобухватне трансформације писмености у XIII веку.

Класични старословенски рефлекси прасловенских **t', d' > ш/ѡ* и *ж/ѡ*, као обавезан део норме у XII веку не могу бити упитни. У супротном, до XIV–XV века у дугом преписивачком ланцу они се не би одржали. О томе у континуитету сведочи и дипломатички материјал у којем се спорадично јављају књижевни трагови. У Заклетви босанскога бана Матеја Нинослава Дубровчанима (22. март 1240) налазимо, на пример – *ѡѣто ѡплѣщениѣ г(о)сп(о)д(н)на нашего и(с)х(р)ист)а тисѣща .ѣ.м. р. 1, ѡѣстѣни животворѣщи кр(ь)стѣ р. 10* (ЗБПП,

⁵⁵ Уважава се древно стање и текуће стање у другим изводима. О судбини ове црте в. Јерковић 1984: 61.

⁵⁶ За Дивошево јеванђеље Ирена Грицкат је закључила да се ова црта јавља у врло високом проценту, „можда и око 40%–50%“ (Грицкат 1961–1962: 259).

2011: 153–155, бр. 37). Повремени унос дијалекатскога *ј* уместо *ж* у књижевном материјалу ће имати изразито факултативан, ненормативан карактер (уп. Грковић-Мејџор 2012: 25).

У консонантском систему треба још издвојити присуство штокавских *ћ* и *ђ*, у корелацији с грчким *к'* и *γ'*. Супституенте грчких гласова старословенистика представља као позиционе варијанте, с обзиром на разлике у глагољској традицији, асиметрично – *ќ* и *ѣ*/*ѣ*.⁵⁷ Ове варијанте, вероватно, не би ни биле посебно издвајане да на њихово несумњиво постојање не указују глагољски и српски ћирилички споменици с ђервом. Ћириличко ђерв које се даје у транслитерацији с глагољице, заправо је Вуково типографско решење за савремену српску ћирилицу, усвојено у XIX веку у науци (имају га, примерице, и Миклошичев и Даничићев речник). Стара српска ћирилица је недоследно представљала поменути пар африката, у нормативном смислу лексички строго ограничен,⁵⁸ помоћу *к* /*ћ*/ и *ѣ*/г /*ђ*/ . Већ у Мирослављево јеванђељу, поред честог *ѣ*, постоје и бројни примери са г (за неколике примере в. 5.1; Стојановић Љ. 2004 [1893]: 16; Куљакин 1925: 13). У Вуканову јеванђељу наставља се ова тенденција, да би у Немањиној оснивачкој повељи, насталој на Светој Гори (иако је преписивач стари Немањин писар, Vrana 1955: 17; Ђорђевић 1971: 67, 88, 119–120), остао само један, добро познат пример (*ѣ*рѣвѣ, р. 58). У Хиландарском типичу, такође састављеном на Светој Гори, уопште нема оваквих примера, а усамљени случај некњижевнога, народнога *ђ* приказан је на новији, од тада и једини начин у источном краку српске писмености (*ѣ* наслѣгѣни ба.5). То је у корист симетрије и графичке неутрализације (према осталим словенским писменостима, и посебно, грчком узору), јер се и народно *ћ* уобичајено доносило као *к* – *а*кѣ ли 298.⁵⁹ Занимљиво је да у оригиналу Повеље бана Кулина ђерв бива само у народној речи (*ѣ*рѣвѣ), не и у грецизмима (*ѣ*ванѣгѣли, в. 5.1). У каснијим временима, у црквеној писмености, ђерв ће се јављати и у словенским

⁵⁷ В. примере у SJS.

⁵⁸ По нашем суду, од језичке трансформације српске верзије црквенословенскога језика након оснивања Василијеве Охридске архиепископије (1018/1019), ако не и раније; првобитна је српска писменост морала имати ове гласове без оваквих ограничења, и то је основна разлика међу њима.

⁵⁹ Први је уочио оба примера Јагић 1898: 60.

речима, поред ознаке *ћ* још и *ѣ*, са слабљењем дистинкције по звучности, на пример у Чајничком јеванђељу – *ѣѣ* Мт 9.5, *ноѣ* Мт. 12.40 (×2) (Јерковић 1975: 116–117).⁶⁰ Пре свега место *ѣ* му бити у грецизмима, али опет – недоследно (в. 4). Више је примера с *ѣ*рв у народним речима у Вуканову јеванђељу, за изражавање новог, народнога имперфекта (по Вранину запажању после радирања д): *хоѣашѣ*, *хоѣѣшѣ*, *исхоѣѣшѣ*, *исхоѣѣхоу*, *привоѣѣхоу* (Врана 1967: 57–58).

5.2.4. Морфолошки план. – У српској књижевнोजезичкој варијанти морфолошка норма се почела мењати с извесним одоцњењем (XI/XII век). У томе је каснила један корак за фонолошком која је својим променама (X/XI век) условила немали број морфолошких измена и даљих језичких померања. О дугој устајалости норме српских сакралних текстова најбоље сведочи Маријино четворојеванђеље које је, како то наглашава С. М. Куљбакин, познато „као најстарији текст Јеванђеља [а јеванђеља су главни део старословенскога корпуса] у погледу морфологије и лексике“ (Куљбакин 1925: 94). Истини за вољу, у Темнићком натпису из прве половине XI века потврђена је једнакост акуз. и ген. јд. код именице м. р. **ѣ*-основе у ознаци „живога“ (*ѣ(о)г*)а р. 7, Чигоја 2014 [1994]: 26), али оваквих примера има и више у конзервативним споменицима (Зографско четворојеванђеље, Асеманијево јеванђеље, Савина књига), осим у Маријину четворојеванђељу, наравно (Николић 1978: 116, т. 180). Најрепрезентативнији пример за стање у српској црквеној књизи XII века је монументално Мирослављево јеванђеље у којем има довољно материјала за све врсте поређења. Овај споменик и Маријино четворојеванђеље (заједно с другим канонским споменицима) сравнио је С. М. Куљбакин. Из његових резултата се види да се између позних 60-их година XI века (до када је написано Маријино четворојеванђеље у српској провинцији Царства) и 60-их година XII века (када је преписано Мирослављево јеванђеље), није много тога променило на плану морфологије, али ни лексике. Не важи приговор да се ту ради о стању старије подлоге с које је Мирослављево јеванђеље преписано; на делу је посебан, свештени однос домаћих преписивача према предлошцима. Исти такав, непромењен однос показиваће и писари у средњовековној Босни.

⁶⁰ Више о вредности *ћ*-*ѣ* слова *ѣ*рв в. Станишић 2015: 110–111.

Њега, уосталом, показује и преписивач Гршковићева (одломка) апостола, споменика који је, отприлике, за деценију и по старији од Мирослављева јеванђеља.⁶¹ Док не еволуира општа култура средине у којој писари делују, док се они чврсто држе својих предлогака, уопште док српскословенска књига живи на периферији, док не постане стваралачки самостална и слободна, приступ се неће мењати. Главна иновација у морфолошком систему Мирослављева јеванђеља (као и у Гршковићеву одломку апостола, Јагіс 1893: 99) јесте тежња ка сажимању наставака. У томе се преписивач могао разликовати од предлошка на који се угледао. Таквих је облика свакако већ било у старословенском канону, само у мањој мери, и тек овде је, вероватно, пресудан писарев избор између могућих облика. У сложеној придевској деклинацији то су, на пример, ном. мн. м. р. -и, ген. јд. м. и с. р. -аго, дат. јд. -оуѡу, ген. мн. -иѡъ и -иѡъ, дат. мн. -иѡъ и -иѡъ, инстр. мн. -иѡи, лок. јд. м. и с. р. -ѡѡъ, и у читаву имперфекту у односу 377 : 127 (Куљбакин 1925: 55–56, 61–62). Треба имати на уму да између нашега споменика и старословенскога оригинала (по нашем суду из првих деценија XI века, Савић 2016б: 316) стоји дуга преписивачка традиција, вероватно с више српских карика у ланцу. Тиме су се, током времена, акумулирале домаће иновације које се нису противиле наслеђеном канону јер их је и он, само у мањој мери, познавао. У Мирослављеву јеванђељу се, затим, у глаголској промени уочава наставак -ѡѡ у 1. л. мн., старословенски по пореклу, неколицина облика 3. л. през. без -ѡѡ, осим што су народни, такође су засведочени и у старословенским споменицима из претходнога столећа. Архаична је црта (већ у старословенском периоду) чување -ѡѡ у 2. и 3. л. јд. аор. Ипак овде је до изражаја дошло колебање у употреби наставка -ѡѡ и -ѡѡ у 3. л. дв. (-ѡѡ долази по изузетку), с односом сличним у Савиној књизи и Супрасаљском зборнику, вероватно уз садејство промена у српској средини и стања из старословенске подлоге. Јесте да је српским преписивачима асигматски аорист постао страни, али С. М. Куљбакин минуциозном анализом показује да су старији типови аориста (асигматски и сигматски стари) врло присутни у овоме споменику и да својом дистрибуцијом српски споменик и његов старословенски изворник по степену старине

⁶¹ О морфолошким цртама овога споменика в. Јагіс 1893: 43, 99.

превазилазе и Зографско четворојеванђеље и Савину књигу (Куљбакин 1925: 60–61). Иако је започета замена супина инфинитивом (што у траговима постоји чак и у Маријину четворојеванђељу), супин и даље претеже на очекиваним позицијама. У Мирослављеву јеванђељу постојан је старији потенцијал (ѡиѡ, ѡи, ѡи итд.), осим 3. л. мн. с народним обликом ѡи, вероватно уместо збуњујућег ѡѡ из предлошка. По правилу овде се јављају старији облици птц. прет. акт. глагола на *-и-ѡи*, изведени наставком *-јѡ*, а само изузетно се сусрећу млађи облици на *-ивѡ*, по чему је Мирослављево јеванђеље у друштву најконзервативнијих старословенских споменика (о свему в. Куљбакин 1925: 47–65).

Све ове црте више-мање сачуване су и у црквеним споменицима из средњовековне Босне. Они морфолошки нису уједначени и у њима се испољавају различити степени старине у зависности од типа текста, чак и у истом кодексу. То показује одсуство чврсте нормe и значајну зависност од предложака. – Доминира сажимање наставака. Тако је, на пример, у дат. јд. м. и с. р. придева *-оѡѡѡ*, с тим што активни партиципи као књишке форме боље чувају старије *-оѡѡѡѡ*; тако је и ген. јд. м. и с. р. *-аѡѡ*, ретко *-оѡѡ*, реликтно *-ааѡѡ*, па чак и *-аѡѡѡ*.⁶² У 2. и 3. л. дв. уопштен је наставак *-та*, као и у читавој редакцији (Јерковић 1975: 170). Занимљиво је да неки споменици чувају супин (на пример, Дивошево четворојеванђеље и Хвалов зборник), а неки га губе или га уопште не познају (на пример, Мостарско четворојеванђеље и Чајничко четворојеванђеље, Јерковић 1975: 169 и нап. 187). У потенцијалу су присутни старији облици (ѡиѡ, ѡи, ѡи итд., али је у 3. л. мн. ѡи). Стање у потенцијалу је приближно исто као и у Мирослављеву јеванђељу. Ове споменике ће посебно одликовати присуство асигматскога аориста и старијег птц. прет. акт. глагола на *-и-ѡи* (на *-јѡ*, KUNA 2008: 73; Јерковић 1975: 173 и нап. 194), који, сам по себи не ишчезава у потпуности на истоку јединствене редакције.⁶³

Не изненађују поједине реликтне форме у једној пасивизираној књижевној средини. У Чајничком јеванђељу је, на пример, запажено чување свршетка **й-основа* у дат. јд. именица м. р. „које означавају

⁶² Прецизан синтетички осврт даје Јерковић 1975: 153, 168.

⁶³ На пример, у Псалтиру Црнојевића (1494) однос између старијих и млађих форми је 222 : 178 (Грковић-Мелџор 1993: 94).

неку титулу, занимање или властито име“, попут *донџови*, па чак и *арџхнерџовџ*, *кесаровџ*, *нродовџ* (Јерковић 1975: 144). Посреди је укрштање с парадигмом именица **ā*-основа, као и у једном примеру из Хиландарскога типика, *нгоуџеновџ* (12а.14). Без сумње се ради о црти која дијалекатски припада најјужнијем појасу контактне српско-македонске говорне зоне, односно ареалу призренско-јужноморавскога дијалекта (Ивић 2009: 164–165), тамо где се овај ослања на западномакедонске говоре. Иста је црта уочена и у Битољском триоду (пример *гџоргниџ*), блиском по времену настанка (последња четвртина XII века) (Конески 1966: 114–115; о свему в. Савић 2017б: 77–86). Додајмо овоме и поменути налаз призренско-јужноморавскога рефлекса *лу* у Копитареву јеванђељу на основу чега се поуздано прати пут предложака (кроз призренско-јужноморавске говоре),⁶⁴ који су доспели на северозапад, у Босну. – Реликти с различитих језичких нивоа су, напосто, карактеристика старије и конзервативне писмености. Особен је пример из Београдскога паримејника: *гџьсь* 32г.1 – у читању *гољсь* (Јовановић-Стипчевић 2005: 175; о томе в. Савић 2016б: 293), као и *кал’тинџ* из Шестоднева Јована Егзарха, 73а.21–22 (1263) (Aitzetmüller 1961: 13), оба са заостатком у процесу метатезе ликвидације.

Иновативни процеси који ће у дугом периоду давати резултате видљивије тек с Вукановим јеванђељем (и то у другом, и већем делу књиге) не нарушавају јединство српске редакције у њеној конститутивној фази и у времену прве стабилизације. На примеру овога апракоса открива се још један моменат важан за разумевање ових промена: у Рашку непрекидно пристижу и други, млађи предлошци, у којима је, осим бројних гласовних иновација, дошло и до крупнијих морфолошких промена. Како запажа Ј. Врана, озбиљну неравнотежу у употреби асигматскога аориста између првога и другог дела књиге (преко стотину потврда наспрам само три), изазива разлика у предлошцима: док је у првом делу књиге коришћена старословенска подлога налик оној у Мирослављеву јеванђељу, за други део књиге консултована је „средњомакедонска подлога“ из XII века.⁶⁵

⁶⁴ Познат је случај рефлекса *-л-* > *-лу-*, заостао у Мирослављеву и Вуканову јеванђељу и многим другим споменицима.

⁶⁵ Вокализације указују на језички развитак попут онога у Добромирову јеванђељу (в. Врана 1967: 47, 55).

– У коначном, обичне црте за српску редакцију које важе за њен источни, „рашки“ крак ипак су, само, у нормативном смислу, млађа појава – на пример губљење супина и асигматскога аориста; ширење наставка -омѹ/-ѹмѹ у дат. јд. м. и с. р. сложене придевске промене, поред задржавања старог наставка у партиципској промени; уопштавање -та у 2. и 3. л. дв.; наставак -мы у 1. л. мн. през. атематских глагола итд. Неке од ових црта наслеђене су из старословенскога канона, мада су и тамо без обавезујућег карактера, неке су пренете из млађих предложака с јужнијега, македонскога терена, а неке су зачете у српској средини (уп. Јерковић 1984: 62–63). Већина њих је, макар делом, присутна и у XII веку, па су самим тим, у различитој мери заступљене и у млађим споменицима из Босне.

5.2.3. Лексички план. – У споменицима из Босне запажена је велика текстолошка старина, с чиме је у вези и упечатљива старословенска лексика. То, уосталом, важи и за Мирослављево јеванђеље, и у погледу словенске и у погледу позајмљене лексике. Како је С. М. Куљбакин закључио, овај споменик начелно стоји на страни глагољске, а не ћириличке традиције, слажући се с Маријиним, Зографским и Асеманијевим јеванђељем тамо где се ова разликују од Остромирова јеванђеља и Савине књиге. С друге стране, онда „када се глагољски споменици не слажу међу собом, Миросл. се најчешће подудара са Мар. односно са Мар. и Зогр. у исто време, ређе са Мар. и Асс.“ У њему се, заправо, само по изузетку, јавља подновљена лексика (Куљбакин 1925: 93–95). Иста констатација се може пренети и на споменике с простора средњовековне Босне. Одмицање од старословенске подлоге у њихову случају ретко ће узроковати нарочити дијалектизми (на пример *крѣлны* ж. мн. ‘крила’ у Никољском јеванђељу, Мт 23.27, Лк 13.34).⁶⁶ Тамо су препознатљивији поједини грецизми. Разуме се, нису сви ни задржани, на пример *δηνάριον* – *пѣнезь* (Мк 14.5), *ἀργύριον* – *сребръникъ* (Мт 27.3, 9), *πορφύρα* – *прапроудъ* (Мк 15.17, 20), *κεραμαεὺς* – *скоудельниковъ* (Мт 27.7), *ὀποκρίσις* – *лицемѣрне* (Мт 23.28), *ὀποκρίτης* – *лицемѣрь* (Мт 23.14, 23) и *ιποκριτή* (Мт 23.13, 15 итд.), *πρύμνη* – *крымъ* (Мк 4.38) (Сперанскій 1906: 38). Међу заосталим грецизмима обично се наводе *петра*

⁶⁶ Према грађи Старословенистичкога одсека института за српски језик САНУ; в. SJS: s. v.; уп. *крелино* у: РСАНУ: s. v.; RJAУ: s. v.; Даничић 1864: XII.

(ум. стѣна), практоръ (ум. слоуга), спекоулаторъ (ум. коннъ), тривлане (ум. солнло), форъ (ум. данъ) итд. – али за већину од њих С. М. Куљбакин, као и В. Јагић сматрају да су „привидне старине“ (Куљбакин 1925: стр. 75, т. 70 и 73; стр. 76, т. 82; стр. 77, т. 92 и 94; уп. Даничић 1864: XII). То је очито због тога што су само неки од њих подржани стањем у Асеманијеву или каквом другом старословенском јеванђељу, док други имају млађе аналогије; на пример – тривлане (Мт 26.23) постоји у бугарском Бањичком („Банишком“) јеванђељу (XIII–XIV век) (Алексеев и др. 2005: 143), форъ (Лк 20.22) у руском Галичком (1144) и Карпинском јеванђељу са севера данашње Македоније (XIII век) (Куљбакин 1925: 77). Ово би упућивало на закључак да је у њихову родословном стаблу у једном тренутку извршено накнадно усаглашавање с грчким изворником.⁶⁷ Нешто од ове лексике налазимо и у српским јеванђељима пореклом из Рашке, на пример спекоулаторъ (Мк 6.27) у Рашко-хиландарском, Мокропољском и Богданову четворојеванђељу,⁶⁸ а нешто и изван ових текстолошких оквира, у широј српској писмености, на пример прахторъ у Хрисовуљи манастиру Светога Ђорђа – Горга код Скопља краља Милутина (око 1299) (Споменици, I: 211, 223, 229, 237).

Штета је што немамо сачуваних четворојеванђеља из Рашке старијих од XIII века јер бисмо у том случају имали могућност за потпуно поређење, која сада изостаје. И Мирослављево и Вуканово јеванђеље ипак су по типу пуни апракоси чији су старословенски изворници међусобно доста удаљени, при чему текст Мирослављево јеванђеље, заједно с доста млађим Григоровичевим јеванђељем број 9 (1301–1307), као једини у својој врсти, наслеђује древни глагољски апракос намењен манастирском богослужењу (Жуковская 1976: 51, 270, 272, 1972: 210–211; Пентковский 1998: 43; уп. Пентковский 2016: 61, 85). Ирена Грицкат је, приликом анализе Дивошева четворојеванђеља, закључила да се „назире [...] сродност“ босанске скупине јеванђеља „са оним текстовима који морају бити блиски сродници Асемановог јеванђеља [...] и Савине књиге.“ С друге стране, она наставља да је „сродност са Маријиним јеванђељем видљивија [...] само код интерполација и исправки“ (Грицкат 1961–1962: 290).

⁶⁷ Уп. Грицкат 1961–1962: 290, уз напомену да су о томе раније говорили и Ф. Привец, К. Хорлек и Ј. Вајс.

⁶⁸ В. критички апарат у Родић-Јовановић 1986: 280.

Треба се подсетити да је Асеманијево јеванђеље по типу кратки апракос. Овакав јеванђељски текст обликован је после 893. године за потребе комплетнога саборно-парохијскога богослужења у словенској средини (ПЕНТКОВСКИЙ 1998: 40; АЛЕКСЕЕВ 1999: 150, 161). Но, у јеванђељима из Босне нема текстолошкога јединства као што би се на први поглед могло мислити (САВИЧ 2014: 448). Највећи проучавалац словенских јеванђеља, Анатолиј Алексејевич Алексејев, закључио је да наводни „богумилски“ рукописи не показују унификовану традицију која би се издвојила у време настанка богумилске јереси (X век) и да у томе не лежи узрок очувања архаичнога текста. Пре би се овде, по њему, радило о коришћењу старих извора и о њиховој накнадној преради него о континуитету древних текстова (АЛЕКСЕЕВ 2001: 39–41, 43). Ево неколицине текстолошких варијација до којих смо дошли у раду на Копитареву јеванђељу:

Мт 16.21 въскрѣсѣти Кп – вѣстати Хвал и др. (вѣстати Мар, Ø Зоґр Асем Остр) / Мт 16.22 ѡставѣти Кп – прирѣкати Хвал и др., прѣрица[ти] Нк (прѣрѣкати Мар, Ø Зоґр Асем Остр) / Мт 23.26 вѣдѣти Кп – парасѣдѣти Хвал, фаросѣдѣти Нк, паросѣдѣти Чј (паросѣдѣти Мар, Ø Зоґр Асем Остр) / Мк 6.3 дрѣводѣлѣти Кп – тектоновѣ Дв Нк Чј, тектеоновѣ Хвал (тектонѣ Мар, тектонѣ Зоґр, Ø Асем Остр) / Мк 6.6 вси окрѣсти Кп Чј – градьѣти Хвал и др. (градьѣти Мар, градьѣти Зоґр, Ø Асем Остр) / Мк 6.16 въскрѣсе Кп – вѣста Хвал и др. (вѣста Мар Зоґр Асем Остр) / Лк 14.12 възвращѣниѣ Дв, ѡзвращѣниѣ Кп – възданѣти Хвал и др. (въздааниѣ Мар, въздааниѣ Зоґр, Ø Асем) / Лк 18.13 не смѣше Кп Дв – не хотѣашѣ Хвал и др. (Мар Зоґр Асем Остр) / Јн 1.31 послави мѣ Кп – да ѣвѣти се Хвал и др. (да ѣвѣти сѣ Мар Асем Остр, да авѣти сѣ Зоґр); Лк 8.27 етерѣ Кп и др. (етерѣ Зоґр Асем – единѣ Мар) – нѣкто Хвал (нѣкѣин Остр) / Лк 12.39 подѣрѣти Кп (подѣрѣти Асем) – подѣкопати Хвал и др. (подѣкопати Мар Зоґр Остр) / Лк 19.22 не положѣти Кп Дв (Асем) – не положѣти Хвал и др. (не положѣти Мар Зоґр, Ø Остр) / Јн 5.44 ѿ иночѣдаго с(ѣ)на Кп и др. (отѣ иночѣдаго с(ѣ)на Асем, отѣ иночѣдаго Зоґр) – единочѣдаго Нк (единочѣдааго Остр – отѣ еднааго б(ог)а Мар); Лк 16.2 пригласѣти Кп и др. (Зоґр – пригъваѣти Мар, Ø Асем).⁶⁹

⁶⁹ За уобичајене скраћенице в. САВИЋ 2007: XV–XVIII. За примере из Хвало-ва зборника и његова критичкога апарата, в. ZBORNIK HVALA KRSTJANINA.

У овде приказаном материјалу обично је слагање главнине јеванђеља из босанске скупине на челу с четворојеванђељем из Хвалова зборника – с Маријиним четворојеванђељем. При томе, Копитарево четворојеванђеље, евентуално и Дивошево с њим, неретко остају по страни. Ретко када Копитарево четворојеванђеље обједињује остала јеванђеља, пратећи текст Асеманијева, понекад и Зографско-га четворојеванђеља, док четворојеванђеље из Хвалова зборника наставља да следи Маријино четворојеванђеље.

6. СВРЉИШКИ ОДЛОМАЦИ ЈЕВАНЂЕЉА.

ДИЈАГОНАЛНО ПОРЕЂЕЊЕ

Сврљишки одломаци јеванђеља (1279) показују да употреба српске редакције у средњем веку није нужно везана за простор српске државе и цркве, да се могла користити чак и у крајевима који нису улазили у њихов састав, али у њима јесте био раширен српски језик. Према Житију Симеона Немање које је саставио Стефан Немањић, Немања је, између осталог, освојио и разорио град Сврљиг (Родић 1999: 15). Сврљиг је, ипак, у дужем времену остао погранични град ван домета српске државе.

6.1. ПАЛЕОГРАФСКИ И ЈЕЗИЧКИ ПЛАН. – Сачувани су остаци три невелика одломка (укупно 11 пергаментских листова), нађена у сеоској црквици у близини Сврљига одакле их је Милан Ђ. Милићевић однео у Српско учено друштво (данас Архив САНУ, бр. 63). Први одломак је четворојеванђеље (листови 1–6), друга два су апракоси (листови 7–8, 9–11; последњи је с историјским записом Војсила Граматика). Апракоси су писани сличним, ако не и истоветним рукописом.⁷⁰ Последњи проучавалац и издавалац одломака, Никола Родић, показао је да се без сумње ради о српској редакцији, по чему се споменик уклапа у владајуће прилике међу српским рукописима XIII века (нарочито су важни доследна деназализација без трагова мешања назала и унификација полугласника, Родић 1994: XXI–XXII, XXVI–XXVII, XXIX). Да је споменик са српскога језичкога терена (осим што је у њему примењена српска књижевнојезичка варијанта),

⁷⁰ О историјату, кодиколошком опису и палеографској анализи в. Родић 1994: VII–XVI.

1994: XXII). Удео ових црта у грађи је временом опадао, у свакој од преписивачких генерација. Лексичка анализа је показала да је овај споменик најближи Богданову четворојеванђељу из групе рашких четворојеванђеља (посебно је карактеристична заједничка иновација о мѣсѣтствоујуциѣ се из 35. главе у садржају Јеванђеља по Матеју),⁷¹ са закључком Н. Родића „да су им предлошци били највероватније из истог тетра круга“ (Родић 1994: XXIV). Оквирно, XII веку припадају и српски протографи апракосних делова одломака, што се, опет, види на основу њихове језичке анализе. У сваком, на пример, има асигматскога аориста, у другом делу и свршетак -тъ у 3. л. јд. аориста. И поред неких разлика први апракосни одељак се текстолошки ближи старијим српским јеванђељима оличеним у Мирослављеву и Вуканову, а удаљава се од млађих, нарочито од Црколескога број 1 (середина XIII века) и Хиландарскога број 8 (трећа четвртина XIII века).⁷² Други апракосни одељак углавном показује удаљавање од познатих српских апракоса (Родић 1994: XXVII–XXVIII), али најближе од свих му је Вуканово јеванђеље.

6.2. Ортографски план. – Сврљишки одломци јеванђеља су, такође, правописно занимљиви. У њима се доследно спроводи устаљена српска ортографија с једним јером и уопштеном иницијалном омегом (ова црта је на српском терену раширена у XII веку и хронолошки је везана за појаву дисјотације; в. ниже). Ипак, док у првом и трећем делу постоји само танко јер, у другом делу користи се дебело јер, а тек на моменте и танко јер (нихъ 8б.6, ѡвѣцѣ 8б.22). Могло би се претпоставити да се овде ради о доследном преузимању двеју битних црта из предлошка (ѣ, ѣ), уз случајно, неконтролисано промицање властитих црта писара (танко јер у писању). На то се помишља када се изводи закључак да је писар трећега дела, Војсил Граматик, писао и други део одломака (Родић 1994: XXI).⁷³ Иако су та два рукописа палеографски блиска, тешко је објаснити толику доследност код писара у црти која би

⁷¹ Глагол није посведочен ни у Миклошичеву Лексикону (Miklosich 1862–1865) ни у Прашком старословенском речнику (SJS).

⁷² За поређење в. Родић 1994: XXV–XXVI.

⁷³ Никола Родић се у овоме позива и на мишљење Иљинскога (Ильинский 1994 [1906]: 88).

му морала бити страна. Ближи смо уверењу да на делу, ипак, имамо две правописне традиције у блиском контакту. Обе традиције су српске – млађа с танким јер и старија с дебелим јер, али и шире словенске. Занимљиво је да је, с обзиром на однос прејотованим *ѡ* и *ѣ* (изузев за меке сугласничке групе) у сва три одељка у извесном смислу речи присутан најмлађи ћирилички образац (в. ниже) – и изван српске државе, на простору на којем су важиле другачије правописне норме. Глагољска употреба *ѣ* у групама *ѡа* и *ѡа* вероватно је већ била у непосредним предлошцима (пошто њихове рукописне традиције сежу до првих српских протографа у XII век, и даље). Али, када имамо на уму запис Војсила Граматика у којем долази до изражаја његов властити правопис, може се запазити да је он у себи садржавао *ѣ* у оваквој функцији, вероватно под утицајем предложака с којима је био у сталном додицању (исправљјуѣ 11б.11, наспрам *ѡ(ѡ)лю* 11б.9, *стоѡѡхѡу* 11б.8, *ѡратнѣ* 11б.10). Војсил ће у три везана реда на дну једне стране механички преписати древни српски оригинал, преносећи његов правопис. Ту видимо да су у изворнику доминирали јусови у комбинацији с танким јер, без икаквих назнака мешања назала. Тај оригинал је, изгледа, из прве половине, па можда и с почетка XII века (док се српски рукописи још нису знатније ослободили јусова). Постоје само два јуса, оба на етимолошким позицијама, с тим што, попут глагољских *ѣ* и *ѣ*, они имају и самосталну и прејотовану вредност, на српском терену *ѡу/ю* и *ѣ/ѣ* (ндж и *ѡѣѣѣѣ* 9б.22–23, в тж *ноѣѣ* 9б.23–24, с тоѡѣѣ 9б.22; *не ѡѡѣ* 9б.24, Родић 1994: 37). Ово је врло важно јер показује заматак оне правописне линије с танким јер која ће постати централном у Срба, пре уклањања јусова (што сведочи о њеној великој старини) и у исто време постојање актуелнога српскога правописа, више-мање истог онога који се користио у суседној немањинској држави. Општи однос према јотовању палатала напосе је важан да покаже однос овога споменика према главним токовима у српској писмености. Због „старословенске“ употребе јата (*ѡѣ*, *нѣ* за *ѡа*, *ѡа*), претпостављамо, Н. Родић није одредио којој правописној школи припада споменик (јер то можда и није могуће), него се задовољио детаљним описом његових правописних црта (Родић 1994: XVI–XXI). Највише, дакле, изнемајује раширена употреба лигатурних *ѡ* и *ѣ* на свим позицијама

у речи, изузев за означавање палатала. Групе *ље*, *ње* увек су приказане у старој (глагољској) традицији, без јотације (*ле*, *не*), што ће, на пример, задуго важити и у рашкој ортографији (Јерковић 1980: 25). Преостале групе приказиване су двојако – на најстарији начин (*лѣ*, *нѣ*, *лю*, [н_ю]), и уз дисјотацију (*ла*, [на], *лоу*, [ноу]). Ово граfiјско упрошћавање зачето је на српском терену (XI–XII век) (уп. Јерковић 1980: 24), посведочено је већ у Ђршковићеву одломку апостола и потрајаће у првим двома самосталним ортографским фазама српске редакције, по терминологији Митра Пешикана „глагољско-ћирилској“ и „прелазној ћирилској“ (до средине XIII века) (Пешикан 1985: 46). У поређењу црквених и дипломатичких извора јасно се уочава шта је основни ток у актуелној српској ортографији тога времена. Док Мирослављево и Вуканово јеванђеље, на пример, познају оба правописна обрасца (као и Сврљишки одломци у томе сегменту), рашки дипломатички материјал из XII века садржи само форме с необележеном палаталношћу (*ла*, [на]) (Јерковић 1980: 25). Употреба *лѣ*, *нѣ* тада је, очигледно, и у црквеним књигама књишка црта из предлогака. У XIII веку оваква употреба јата постаће реткост у рашким споменицима и нови правопис са *ла*, *на* заправо ће истискивати *ла*, *на*, напореда са спором нормализацијом на плану обележавања *ље*, *ње* (*ле*, *не* → *лк*, *нк*). У томе је главно разилажење рашке писмености с ортографијом Сврљишких одломака, у којима се продужава ослањање на древне словенске оригинале и, наравно, на стање у држави у којој настају. Накнадно и интензивно зближавање у току XIII века с рашким писарским радионицама види се по широком усвајању *ла* и *к*. Упоредиву ћемо ситуацију имати и у црквеним књигама из Босне, на другој периферији – доминантну ортографију са српском дисјотацијом, уз задржавање понекога старијега решења из праматица, па чак и ограничено усвајање јотованих лигатура. Док се у Сврљишким одломцима примењује актуелни правопис из XIII века с појединим окамењеним цртама из XII века, па и старијим, у рукописима из Босне претежно ће се остајати на XII веку, такође с одређеним дубљим старинама, уз ограничене наносе из каснијега времена.

7. КА ЗАКЉУЧКУ

7.1. ПРВА ВРЕМЕНА. – Водећи српски лингвиста прве половине XX века, Александар Белић, одредио је шири интервал у којем је дошло до српске и хрватске језичке консолидације (IX–XII век). Она је праћена и јасним територијалним разграничењем међу сродним западнојужнословенским скупинама. У том ширем периоду, после почетних различитих позиција, штокавски и чакавски говори су обухваћени заједничким језичким развојем, чија је последица узајамна блискост, уз задржавање или развијање појединих разлика. Дијалектолошка истраживања су показала да је, с обзиром на природу језичких процеса и њихове резултате, штокавски прогресивнији, а чакавски пасивнији, у чему, практично, делује као штокавска језичка периферија. Павле Ивић је одредио ужи интервал пресудан за формирање народних језика (X–XI век). У ширем временском распону који је за народне идиоме поставио Белић, заправо, пада конститутивни период у развоју јужнословенских књижевних језика, генетски чврсто повезаних. У том периоду који је трајао нешто више од три stoleћа, први словенски књижевни језик, „старословенски“, заживео је међу Србима и Хрватима. Потом је трансформисан у две посебне редакције, али опет, као што су им и народни језици блиски, то су биле две блиске редакције. Српска редакција, као источнија, све време је до истека овога периода (тачније до Савине делатности на заснивању самосталне цркве) била под снажним утицајем источнојужнословенскога књижевнога језика, у прво време посебне варијанте старословенскога језика, потом и ране бугарско-македонске редакције. Наше је уверење да српска редакција какву познајемо, не настаје простом адаптацијом текстова пренетих с југа на српски језички простор, него да је резултат суживота двеју традиција унетих са стране, обеју под различитим условима прилагођаваних српској артикулационој бази. Старија, ћирилометодијевска грана поступно је трансформисана под притиском сталнога прилива јужнословенских текстова, до којег је, ако не и раније, зацело дошло по оснивању византијске архиепископије у Охриду (1018/1019). Не знамо како би се другачије објаснило присуство српскога африкатскога пара *h/h̑* у позајмљеницама чија потпуна адаптација, да је ишла уз јужно посредовање, верујемо да

не би била могућа.⁷⁴ По нашем суду, већ су биле учвршћене одговарајуће форме у време продора и преслојавања читава књижевнога језика његовим јужним сродником. То би, дакле, били окамењени остаци првобитнога српскога књижевнога језика, заробљени у источнојужнословенској језичкој материји, измењеној под утицајем српскога фонолошкога система.

7.2. Старија норма у изговору и ортографији. – Овде методолошки треба раздвојити две ствари: постојећи изговор (са старим текстовима који су у повлачењу) и нове текстове који ће временом, у ограниченој мери, утицати и на мењање актуелнога изговора књижевнога језика. Постојање самосталне фонолошке варијанте потврђује више текстова преписаних на домаћем терену у којима се читује умањивање удела јужних фонетизама (неутрализација страних црта) у верзији намењеној домаћој култури. Илустративне су Куљбакинове речи за Мирослављево јеванђеље: „Да је у старословенској подлози Миросл. било више примера са *o* из *ъ* а да је преписивач (последњи или ранији) те примере већином преиначио, може се тврдити и стога, што је готово потпуно уклонио и примере са *ε* на месту јакога *ъ*. Међутим било би потпуно невероватно мислити да тих примера није било и у старословенском оригиналу, кад је било примера са *o* место *ъ*“ (Куљбакин 1925: 26). Наивно би било закључивати да је овакве измене у XII веку диктирало сирово штокавско („дијалекатско“) говорно осећање. Писар тачно одређене форме елиминише (недоследно, наравно, према властитој бдуности и знању), а друге свесно задржава: на пример, без изузетка *ишѣ*, *жд* као рефлексе прасловенских **tj*, *dj*; системски смањује удео рефлекса *e < њ* (мање му смета од *o < њ*), али зато доследно пише *правѣдѣнь* (у свим случајевима који су, из историјске перспективе, фонетски различити). То показује да иза свега стоји изговорна норма књижевнога језика, дакако у дужем низу година подложна променама, али у тренутку настајања

⁷⁴ Експанзија српских говорних црта, међу којима и *ќ*, *ѣ*, *ж > у*, *чр- > цр-* итд., на простор македонских говора десила се много касније, од краја XIII столећа и нарочито у XIV столећу; исто *ќ*, *ѣ* онамо је присутно у словенским и посуђеним речима (Конески 1966: 71–74). Оштра граница између западних и источних јужнословенских говора у време формирања српске редакције била је северније него данас. То значи да у раном средњем веку нема те књижевнोजезичке варијанте која би у ослонцу на народни говор (у северном делу данашње Македоније) преносила, на самом терену, такве гласовне форме српској традицији.

Мирослављева јеванђеља доста стабилна. Постоји, ван сумње и ортографска норма (удео јусова је такође ограничен, сведен на граfiјске варијанте основних словних ликова на истим позицијама у систему). И дистрибуцијом графема у оквиру ортографије диригује конвенција. Пример је, такође, не слободна него дистинктивна употреба *ѣ* и *ѡ* коју је запазио Љубомир Стојановић (Стојановић Љ. 2004 [1893]: 17) – по Куљбакиновим речима „вештачки правопис“ (Куљбакин 1925: 28), као и везана употреба омеге у супституцији с обичним „он“⁷⁵ и других вокалских графема у низу.⁷⁶ Књижевно и народно језичко осећање се, очито, само делимично поклапају, с посебностима регионалнога или локалнога карактера. Узајамни односи су условљени и ортографском традицијом, која је, у начелу, морфонолошка.⁷⁷

Књижевнојезичка варијанта коју осећају као своју писари Мирослављева јеванђеља и Михановићева (одломка) апостола, спонтано је примењујући (писар Михановићева одломка с непоновљивом доследношћу, Савић 2016б: 251–252), већ је елементарно преиначена усвајањем инословенских *шѣ*, *жѣ*, на пример. Можемо само да претпостављамо како је изгледала првобитна верзија српскога књижевнога језика која је била раширена у српским крајевима пре Василијеве обнове византијске власти на простору данашњег Балкана и појачаног утицаја Охридске архиепископије (нарочито скопчаног с делатношћу Јована Дебарскога, 1018–1037), али и раније, до премоди Самуилова царства међу Јужним Словенима (крајем X века, ако је то имало нарочитога утицаја).

7.3. Измене у ортографији. – Почетком XI века на рушевинама познопрасловенскога, у српским етничким крајевима преостао је „старосрпски језик“. Сличан је однос између домаћег варијетета старословенскога и његове „српске редакције“ (ако се служимо важећим терминима, мада овде нема накнаднога мењања старословенскога него се наставља његово трајање у српским црквеним средиштима). Старословенски великоморавско-панонскога типа (да се не упуштамо

⁷⁵ За примере в. Куљбакин 1925: 16.

⁷⁶ О свему в. Родић–Јовановић 1986: 10–11.

⁷⁷ Подразумева се етимолошки правопис с чувањем графема које ће током времена, почев од XII века губити изговорну вредност: граfiја стабилизује вокално *л* које се дефонологизује у народним говорима, нормом се регулише писање јерија, а касније и јата и јера, без обзира на њихову судбину.

у варијабилност унутар ове групе) „редигован“ је много раније, у последњим деценијама IX века, најкасније до прелома IX–X века. Производ те прераде је, по нашем уверењу, био српски варијетет старословенскога. О „српској редакцији“ у правом смислу могло би се говорити да је до ње дошло, рецимо после 1018/1019. године на старословенским текстовима приспелим с југа, да су се Срби први пут тада сусрели са словенском црквеном књигом. Томе се противи наше познавање историје. Дуго није вршена дубинска ортографска реформа (пример продуженога трајања старословенске ортографије је Маријино четворојеванђеље), а појам редактуре скопчан је с прерадом текстова, дакле њиховим писањем и у коначном – граfiјско-ортографским поступцима мотивисаним реалним изговором. Инсистирање на разликовању термина „редакција“ и „рецензија“ (спонтано, односно намерно мењање првобитне језичке материје) у старијој науци (Намм 1970 [1958]: 189, и нап. 73), одавно је изгубило значај код нас. Подразумева се прихватање термина „редакција“ („српска редакција“ и друге редакције истога класичнога језика). Можда би боље било говорити о „српском типу“ црквенословенскога језика, ако се начелно прихвати условна подела на староцрквенословенски, тј. старословенски, и црквенословенски, средњи и нови (Ђорђевић 1975: 7–8). У XII веку када сигурно имамо српску ортографију (опет као нарочит тип, без обзира на конкретна решења одражена у тзв. „правописним школама“), могло би се говорити о српској редакцији старословенске ортографије; то је уједно посебна језичка верзија и с њом усаглашена ортографска редакција.⁷⁸ Ово опет под претпоставком да је старословенска ортографија најпре поступно појединостављивана у српским световним документима. У њима је примена важеће ортографије свакако била ограничена због раскорака између књижевнога система и народне језичке стихије. Народни израз је остајао без адекватнога ослоња у важећим правилима због више „нерегуларних“ јединица (оних које су обичне у народном језику, а непознате у књижевном). Умножена одступања, као и попуштање писарске пажње у познатим случајевима (заједничким за оба идиома у диглосији), изазвано практичним разлозима (кључно је одсуство

⁷⁸ Подсетимо се, Белић говори о редакцији као граfiјско-ортографској, а не језичкој појави („ћирилска редакција наших споменика“, Белић 1936: 224).

потребе за стриктном применом ортографске норме), створило је конфузију. Проблем је разрешен на једини дугорочно одржив начин – упрошћавањем графијскога инвентара (графијска неутрализација). Фактички, то је, пре свега, значило примену главних српских језичких иновација и у графијском систему – елиминисање јусова и свођење два јер на једно (не искључујемо сасвим преузимање готових „једнојерових“ решења са стране), а вероватно и још понешто. На овакав редослед збивања указује једна иновација, потврђена пре средине XII века: доследна дисјотација у бележењу палатала. Она је могла наступити само као резултат нарочите рационализације писарскога поступка. Тада би се, у посебним околностима које су важиле за цркву у Србији, у нарочитом историјском тренутку, могло очекивати реформисање ортографије.⁷⁹ Тако би се могло говорити о српској ортографској редакцији, али је проблем што, у недостатку црквених споменика из периода који је кључан за разумевање овога процеса, стварни развој ситуације не знамо.

7.4. Књижевнојезичка унификација (XI век). – Како год да је текао развој књижевнога језика код Срба (с претпостављеним варијантским разликама), у току XI столећа у „српској редакцији“ ће се превазићи регионалне разлике (останемо, за сада, на овоме термину). Пре његова истека имамо потврде да је опстао само један књижевнојезички образац међу Србима оба обреда – источни (пример је прва страница Кијевскога мисала: језик источних карактеристика, а текст западнога обреда). Уосталом, коначна подела међу црквама (Велика шизма) тек што се догодила. На самом терену, посред српскога етничкога корпуса, куда је пролазила пукотина, та се подела још задуго у стварности није осећала. Она је, за неко време, само као замишљена линија пресекала јединствен етнички, а на тој траси и државни корпус. Зато је и могућа оваква транзиција. У богослужбеним књигама различитог обреда задржаће се само лексичке разлике (на нивоу читавих речи или њихових фонетских варијаната, у зависности од постојања грчке или латинске подлоге).⁸⁰

⁷⁹ Деценије су пролазиле, а ортографија се и није морала мењати. Имамо више примера за то у европској култури, где значајнијих промена није било столећима.

⁸⁰ То ће важити само до првих деценија XIII века када је свети Сава основао епархије Српске цркве по Приморју, обједињујући Србе по обреду, на простору где је раније било замисливо словенско богослужење западнога обреда.

Пут до унификације ишао је преко прихватања дублета: о раној фази тога процеса на терену источне цркве говори Мирослављево јеванђеље у којем се поред мисе (*мѡша*) користи и литургија (*лѡиѡурђија*), у различитом међусобном односу. Таква дублетност, наравно, могућа је била само на простору данашње југозападне Србије (некадашња Рашка с непосредним суседством), до границе на терену где су се оцртавали утицаји некадашњег латинског и грчког хришћанства (трагови се виде у топонимији). Разлог је у томе што је у овој средишњој српској земљи дошло до смене црквених организација (вероватно 924–927), а Источна црква трајно се учврстила тек у времену Стефана Немање.

7.5. НАДДИЈАЛЕКАТСКИ КАРАКТЕР ШТОКАВСКЕ ПОДЛОГЕ. – Будући да се српска редакција развила по завршеном обликовању штокавског дијалекта као српског језика, као његов одраз у књижевном изразу, јасно је да су се штокавске црте урезивале у домаћу црквенословенску норму формирајући посебну црквенословенску варијанту. Штокавски говори до XII века имају исту физиономију, наслеђују исте најважније црте из конститутивног периода, иначе не би припадали јединственом систему, па тиме ни српскоме језику. Будући да се редакција формирала готово истовремено с народним језиком, у првом новом веку за њу, XII, док не почне озбиљније диференцирање нових дијалеката, она је јединствена и – једна. Она је, као што се зна, „наддијалекатска творевина“ (Трифуновић 2009 [1994]: 286). Све то и не треба да нас чуди јер српски језик из најранијег периода није обухватао огроман простор. Да је српска редакција формирана касније, резултат би био другачији, и на истом терену бисмо, можда, имали неколико редакција (у једном тренутку у науци се оперисало супротстављеним терминима попут „зетско-хумска редакција“, „рашка редакција“ итд., али ту се мислило искључиво на ортографске формације, не на језичке разлике међу њима).

7.6. ЈЕДИНСТВЕНА КОМБИНАЦИЈА И ЊЕНО ПРОСТОРНО ЛОЦИРАЊЕ. – У српској редакцији XII века – ако се усредсредимо на њену коначну слику – нису само штокавске црте подређене законитостима

Разуме се, у непосредном залеђу Дубровника и још понегде, то богослужење је наставило да траје.

књижевнога језика него и инословенске из другогa слоја. Њихов међусобни однос изражава се кроз специфичне пропорције и нека посебна решења. Довољно је поменути нарочит избор лексикализованих „македонизама“ (в. 7.2). У другој средини избор би био другачији јер не би било могуће све особине независно поновити на другоме месту. Такав језички систем није производ случајности, остварив било где на штокавском терену, у било којем времену које би се уклапало у шире задате оквире. Ирена Грицкат је помишљала да таквој, нарочитој редакцији, треба тражити подлогу у неком локалном дијалекту.⁸¹ Особен спој хетерогених језичких црта био је могућ само у српским скрипторијама с простора Охридске архиепископије. Потребно је раздвојити два елемента: простор језичке адаптације проучаваногa модела и простор на којем је вршен ортографски преображај. Први се може прецизно одредити као простор од севера данашње Македоније до Рашке и евентуално Полимља (све зависи од тога под чијом црквеном јурисдикцијом се Полимље налазило). Јужна граница би се за посматрани период прецизније повукла до централногa Косова и Метохије, на спој Липљанске и Призренске епархије, пошто се у важним споменицима XII и XIII века затиче траг призренско-јужноморавскогa дијалекта (декомпоновано вокално *л > лу*). Захваљујући томе, видимо и приближну доњу хронолошку границу настанка ове појаве (то је време писања предлошка Мирослављева јеванђеља, око средине XII века).⁸² У исто време видимо и доњу границу за настанак српских предлога који су нешто касније завршавали у Босни (о драгоценом сведочанству из Копитарева четворојеванђеља в. 5.2.3). Финална језичка прерада

⁸¹ Ипак, њена хипотеза о постојању мешовитогa дијалекта на српско-македонској граници чини нам се нереалном за прву половину X века (време кнеза Часлава). Тешко је доказати истовремено постојање српске деназализације и источнојужнословенских *шѣи, жд* у једном говору (деназализација у томе времену још није спроведена, а источни рефлекс прасловенских **tj, dj* већ постоји). Реалније је говорити о каснијем преслојавању источне говорне подлоге говором западногa типа, уз заостајање *шѣи, жд* у топонимији, без њихова системскогa присуства у новоме говору. Уп. нап. 74.

⁸² То би значило да се сама црта, ако се зачала нешто западније у Метохији, могла јавити и раније (друга четвртина XII века), јер би јој било потребно извесно време да се рашири на овај средишњи простор куда су пролазили главни путни правци којима су се, логично, преносиле књиге и вршили књижевни утицаји.

јужних матица почињала је управо ту, на јужној српској граници, а свршавала се у Рашкој епархији као крајњем одредишту. Ортографска прерада, пак, могућа је само тамо где је било посебне српске државе у томе времену, на означеном простору – у земљи рашких жупана (пре свега у Рашкој и Полимљу).

7.7. УТИЦАЈ СРЕДИШТА И СТВАРНИ ЗНАЧАЈ ХУМА. – Српска редакција с карактеристичним језичким и ортографским цртама могла се раширити даље само из Рашке. То важи за Зету, Хум, Босну и друге српске западније области. Видећи у Мирослављеву јеванђељу, преко ортографије Григорија дијака, већ развијени рашки правопис, Димитрије Богдановић је закључио да је он, „без сумње, плод једнога продуктивног књижевно-преписивачког круга“. А затим, наставља он, „то је она спона која везује Хум, а преко Хума – Босну, са осталим српским земљама и књижевним центрима који су се морали наћи дуж читаве линије главних комуникација, преко Раса или Призрена на Косову и у сплет манастира северно и источно од Скопља, чак до у Свету Гору на југу“, присећајући се, у коначном, запажања Александра Белића, али у исти мах и негирајући неки од његових главних закључака (Богдановић 1981: 227). У том смислу, „зетско-хумска територија“, вели он, „није у историји српске књижевности одиграла битну улогу. Она је посредно сведочанство једнога ширег процеса и стања, а не матично подручје наше књижевне културе средњег века. Српска књижевност се није конституисала у тој области. До Дукље и Хума допире само талас који се заметао у југоисточним крајевима српске језичке и етничке области, на граници према Македонији. На дукљанској, зетској територији, а поготову у Босни, овај се талас гасио удаљен од својег извора“ (Богдановић 1981: 229). – Сагледамо ли простор за који је било намењено Мирослављево јеванђеље, закључак се може исправити у посебан утицај Полимља на удаљеније области од рашкога жаришта (не Хума). Почев од праматице у Охриду, преко призренско-јужноморавскога ареала, непосредан предлогак овој књизи пореклом је из Рашке. С обзиром на историјски контекст, она је могла бити преписана само за српску област у суседству, везану за Рашку, где је тек осниван један православни (са)владарски манастир, а то је Полимље. У XII веку немамо из Хума ниједну црквену књигу, док епиграфски и литургијски текстови по својој природи дају различита сведочанства. Уосталом, најстарији датован српски

натпис је из Полимља – Мирослављев, ктиторски. Рашка је у време великога жупана Вукана и пре његових војних акција против Византије укључивала Дрину, Лим, Моравице, јужни део „оностранога Срема“ и Расу (Благојевић 2011: 94).⁸³ Захваљујући географском положају, у српско-византијским надјачавањима Полимље је било сигурније од саме Рашке (Рас је у више наврата непосредно потчињаван Византији). У горњем и средњем Полимљу Немањин је род држао баштинске поседе.⁸⁴ Сам Немања је располагао поседима у жупама Лим и Љубовића. Они се реконструишу на основу његових даривања Богородици Бистричкој (манастир Вољавац, Благојевић 2003: 11–12). Немања је ктитор ове цркве у коју је довео монашку обитељ. Скромност грађевине и одабир локације (на очевини, у близини цркава других чланова породице) могли би говорити о томе да се овде ради о првој или једној од првих његових цркава, с почетка његове удеоне владавине. Занимљиво је преплитање западних и источнохришћанских слојева на истоме месту. У томе је источни слој млађи – актуелан. Црква лежи недалеко од ушћа Бистрице у Лим, низводно од Затона (с познатом тролисном црквом Светога Јована), затим Бијелога Поља (где је Мирослављева задужбина) и Сутивана – топонима карактеристичног за Запад. У хрисовуљи краља Стефана Владислава (АХС, бр. 2) у којој се обнављају дарови првих ктитора Стефана Немање и Стефана Првовенчаног, помињу се лексички

⁸³ У вези с територијалним опсегом првобитне, невелике Рашке, водећи рачуна о помену из Василијева сигилиона у којем је Рашка епархија међу најмањима у Охридској архиепископији (само 15 клирика и 15 парика, Новаковић С. 2003 [1908]: 98), Реља Новаковић скреће пажњу на један податак из Летописа попа Дукљанина, вреднији од помена митских владара, да је Љутомир (вероватно Љутовид, „стратег Србије и Захумља“) дочекао с војском Павлимира Бела на Лиму. На основу разложне анализе може се закључити да је Лим представљао западну границу Рашке (Новаковић Р. 1981: 105–108). За историјску географију и није од посебне важности истинитост описаних појединости, колико „позорница догађаја“ (Новаковић Р. 1981: 112).

⁸⁴ Како запажа С. Ђирковић, „ктиторска делатност чланова династије од средине XII до средине XIII века ограничена је рекама Ибром, Западном Моравом, Лимом и Морачом, са изразитом концентрацијом у Полимљу“. Осим што је Немања ктитор Богородице Бистричке у Полимљу (Вољавац), у близини су и задужбине Стефана Првослава, Тихомирова сина (Ђурђеви Ступови), кнеза Мирослава (Свети Петар), Владислава (Милешева), Димитрија, Вукановова сина (Давидовица) (Ђирковић 2000: 27). Све су се оне налазиле у горњем и средњем току Лима, у жупама Будимља, Лим, Љубовића и Црна стена (Благојевић 2006: 33–44).

конкурентни топоними, засновани на различитим традицијама – *Крижевицъ* (р. 14) и *Крсѣицъ* (р. 16) – друго је млађе; узводно уз Би-стрицу латинску традицију настављају црквено село *Молсѣиѣ* (р. 18) (Лома 1990: 5–6) и даље путем, у међи, *Михоља цркѣѣ* (р. 20).⁸⁵

Рашка је вишеструко била важна. У Расу је столовао византиј-ски епископ и за овај град су се Срби и Византија борили у више наврата. С обзиром на географски положај Босне и других области, Полимље је могло одиграти посредничку улогу у преношењу рашких културних тековина. Упадљива је чињеница да се у самој Зети није сачувао ниједан српскословенски споменик из XII века. Зета је сто педесет година под јурисдикцијом Западне цркве (друга половина XI века до 1219/1220)⁸⁶ и сви црквени натписи су латински.⁸⁷ Зрели српскословенски споменици на томе простору су потврђени тек од оснивања Савине Зетске епископије у XIII веку и у целости они се слажу с тадашњим стањем у српској редакцији (за прве посве-дочене српскословенске споменике в. Стојановић Ј. 2011: 182–183).

7.8. МИРОСЛАВЉЕВО ЈЕВАНЂЕЉЕ И СПЕЦИФИЧАН ПОЛОЖАЈ СПОМЕ-НИКА ИЗ БОСНЕ. – Књиге коришћене у Босни вероватно су већ по типу заостајале за онима које су у назначеном времену коришћене у Рашкој. Стога су и у самој Рашкој, када би биле преписиване на северозападној периферији, ове књиге садржавале језичку старину знатнију од оних које би пристизале из скрипторија ближих словенском југу. Споменици из Босне, премда физички млађи и врстом другачији, имају директан ослонац у Мирослављеву јеванђељу. По-каткад се у њима налази и већа старина, али усамљених реликата има и у споменицима из Рашке. Још су Љубомир Стојановић и Михаил Нестерович Сперански ставили Мирослављево јеванђеље на чело „босанских рукописа“ (Стојановић Љ. 2004 [1893]: 14; СПЕРАНСКИЙ 1906: 3–4; уп. Грковић-Мелџор 2012: 23). Важност овога јеванђеља за

⁸⁵ Црква Светог Михаила знатније је старине и култ овога светог одра-није је раширен у овом крају; с њим је у вези и народни назив Немањина мана-стира – *Вољавац* (< **Воил(о)*) (Лома 1990: 7, 9, 11–12).

⁸⁶ У почетку Дубровачке архиепископије у саставу Римске цркве; од 1199. године Диоклија има сопствену архиепископију у Бару, основану настојањем најстаријег Немањина сина, Вукана (Коматина И. 2016: 132, 221–227).

⁸⁷ За старији период пример је Ктиторски натпис краља Михаила с цркве Светог Михаила у Стону (око 1080); в. Ђурић 1981: 246). Каснији период илу-струје натпис краља Вукана у цркви Светог Луке у Котору (1195).

разумевање писмености у Босни приметила је и Херта Куна, зато га и назива „прелазном кариком“ у развоју групе (KUNA 2008: 95). По речима Димитрија Богдановића, Мирослављево јеванђеље „открива и разјашњава порекло безмало све ћирилске писмености у средњовековној Босни. Сви ћирилски рукописи из Босне XIII–XV века конзервирају с веома малим разликама неке особине онога правописа који је заступљен у Мирослављеву јеванђељу, а текстолошки се изводе из македонско-глагољске традиције“ (Богдановић 1981: 227). Проблем је, наравно, друге природе: Херта Куна говори о „јужном правцу“ по сваку цену искључујући Рашку из читава процеса (KUNA 2008: 95). Као да Хум није српска земља; следствено, као да књижевни језик и писменост који су коришћени у њему нису део српске културе. Српска компонента у ширењу књиге из охридско-преспанскога региона даље на север и запад у Босну и Хрватску не може се доводити у питање. Не треба нарочито познавање историјске географије, да би се схватило да је немогуће прескочити најважнију српску земљу на путу с југа – Рашку, а пре тога и Косово и Метохију. Црквена организација је неопходан предуслов без којег је ширење сакралне књиге необјашњиво. О лингвистичким доказима већ смо говорили.

7.9. Могућности за културни контакт између Босне и Рашке у XII веку. – У историографији се истиче да је Босна од 30-их година XII века у саставу угарске круне. Могло би то водити закључку да су се измениле и опште прилике, нарочито у културној размени између Босне и Рашке. С обзиром на то, и рашки предлошци би све мање пристизали у Босну. Ипак, постоје два јака разлога који се опирају оваквој претпоставци. Прво, будући да је непосредни предлажак Мирослављево јеванђеље настао на југоистоку српске територије половином XII века, потребан је додатан проток времена да би се рукописи саобразних карактеристика преписали даље на северозападу на који се наставља Босна. Такви предлошци који би били однети на супротну периферију вероватно не би ни били старији од Мирослављево јеванђеље (важно сведочанство је присуство групе лу), што читав склоп околности помера оквирно у средину 60-их година XII века. Друго, иако се Босна доста рано нашла у сфери непосреднога интересовања Угарске краљевине, једнако је и Рашка у томе периоду била увучена у угарску интересну сферу, иако је формално потпадала под Византију (уп. Калић 1981: 200). Спустивши се са североистока,

Угри су припојили Хрватску (1102) и далматинске градове (1105), а Бела II је на сабору у Острогону (1137) дао своме сину Ладиславу „Босанско војводство“ (*Bosnensem ducatum*) (Ђирковић 1989: 31). Угарски краљ од тада управља Босном преко бана, свога вазала (Живковић 2006а: 157).⁸⁸ У добром делу XII столећа млађи изданак великожупанске лозе у Рашкој (Маркови потомци, Живковић 2006а: 150), одржаваће тесне односе с Угарском. Рашко-угарски савез ојачан је женидбом угарскога престолонаследника Беле II кћерју Уроша I Јеленом (1129/1130) (Калић 1981: 200), а Јеленин брат, Белош, постаће бан и палатин у Угарској (1144, 1145) (Живковић 2004б: 145). Он ће имати значајнога удела у смени представника домаће династије баном Борићем у Босни, као и у довођењу Десе на рашки престо (Живковић 2004б: 162). Више је ратних епизода у којима су се Срби борили против Византије на страни Угарске (1127–1129, 1149–1150, 1183), а у већини од њих учешће су узимали и босански банови као угарски вазали (у последњој, на пример, у данашњој средишњој Србији, Кулин и Немања, Живковић 2004б: 141, 145–146, 153; Калић 1981: 200, 202–203; 252).⁸⁹ – У XII веку у византијско-угарским односима у време мира равнотежа је остваривана тако што су „велики жупани Рашке спада[ли] под царску, а банови Босне под краљевску власт“ (Ђирковић 1989: 31–32). И Босна ће трпети притиске из Византије. Манојло I Комнин (1143–1180) потчиниће себи Босну и читаво њено окружење (1165) (Коматина И. 2016: 192; Ђирковић 1989: 31). И Немања ће од 1172. до цареве смрти бити у несумњивој покорности према Византији (Калић 1981: 210–211). Сестра бана Кулина била је удата за Немањина брата, Мирослава, а Кулин је, после Вуканове узурпације у Рашкој и протеривања млађега Стефана, војно интервенисао

⁸⁸ Од 1138. и Рама улази у састав угарске краљевске титуле (Живковић 2006а: 131, 157; Ђирковић 1989: 31). По мишљењу Т. Живковића, Раму је, као најистуренију жупу рашкога Подгорја која с јужне стране опасује Босну, Урош I дао у мираз мађарском краљевићу Бели Слепом (Живковић 2006а: 131, 157; Живковић 2004б: 157, 160–163). То би значило да често истицање овога податка у вези с историјом Босне у назначеном периоду заправо и нема смисла; тек касније ће се у титули поистоветити ове две регије (Живковић 2004б: 163).

⁸⁹ Раније се узимало да је „Кучевско загорје“ из Кулинова ктиторскога натписа у данашњој источној Србији. Недавно је, међутим, утврђено да је то предео иза Авале и Космаја, јер се област Кучева протезала између Авале, Дунава, Велике Мораве, Јасенице и Космаја, са средиштем у Смедереву (Крстић 2003: 160).

(1202) (Ђирковић 1981: 268–269). Отвореност Рашке према Босни и њихова узајамна културна сарадња била је, дакле, могућа кроз читав XII век, без обзира на то да ли су под непосредним утицајем великих сила, Угарске и Византије. Овиме контакти нису прекинути и поред њихова све већег црквеног и политичког разилажења. Треба се присетити да је потврђен близак додир између бана Матеја Нинослава (1232–1250) и светог Саве у мисији ширења српске књиге. Књига Савина писара Карејског типика, Будила, који је деловао у средишту монашке Свете Горе, Ватиканско изборно јеванђеље број 4, завршила је на Нинослављеву двору (Васиљев 1977: 141–142; Јовановић-Стипчевић 1998: 129–130; Турилов 2009: 306). Уосталом, знамо да је Мокропољско четворојеванђеље, које је састављано у духу литургијске реформе светог Саве, коришћено доцније и у Босни. Тамо је у XIV веку, након дуже употребе, замењен један похабани лист (Савич 2014: 446). Поновићемо раније речено: штета је што немамо четворојеванђеља из Рашке из XII века, али и из Босне из прве половине XIII и читавог XII века, будући да она чине најпретежнији део рукописног блага присутног у овој средини. У супротном, поређење би било потпуно. Из Босне нам је сачувано само оно што је коришћено у каснијем времену; заправо се ни не зна какав је био књижни фонд у XII веку. Палеографско удаљавање рашких и босанских рукописа почело је у XII веку због сталног притицања нових књига с југа и мењања писарских навика у Рашкој. Посебно важан је утицај Свете Горе који је током времена нарастао. Акумулирање разлика и њихова извесна консолидација уследили су тек у XIII веку.

7.10. Хронолошки оквир за уобличење редакције. – Посебно је питање када је дошло до уобличења језичке редакције, потом и ортографије какве затичемо од средине XII века. Јединствен књижевни језик указује на обједињен српски културни простор у XI и XII веку. Темеље тога јединства поставила је династија Војислављевића. Још је њен оснивач, Стефан Војислав, родом из Травуније, 30-их година XI века у два наврата успевао да ослободи Србију (други пут ће тежиште своје власти померити у Диоклију).⁹⁰ На врхунцу моћи, Константин Бодин је,

⁹⁰ Стефан Војислав се у изворима први пут јавља као одметник од византијске власти у теми Србији (1034–1036), да би, после неколико година (1039–1040), завладао Диоклијом (Коматина П. 2012: 159–186; Буџало 2016: 40–41).

користећи византијску заузетост, запосео Србију (око 1082/1083), доводећи у Рашку жупане са свога двора – Вукана и Марка, а у Босну кнеза Стефана (Живковић 2006а: 105–106, 107; Калић 1981: 197). Због снаге латинских центара у Приморју којима су били блиски диоклијски владари, главни словенски културни живот одвијао се у оном делу земље који је био под Охридском архиепископијом, отворен за благодети богате словенске традиције израсле у византијским оквирима. На основу приближнога датовања Маријина четворојеванђеља, закључили смо да се српска редакција у лику у каквом је познајемо, уобличила највероватније до времена Немањина рођења и детињства (служимо се средњим, идеализованим и довољно карактеристичним, оквирно прихватљивим вредностима: „око 1065“ → „око 1115“). Управо нешто раније у средишњим областима, ако би се узело да је овај споменик са српске језичке периферије („око 1050“ → „око 1100“). У недостатку извора у Маријину четворојеванђељу основано можемо видети полазиште и за граfiјско-ортографски развој српске писмености у целини, јер значајна варијабилност овога споменика одражена кроз хетерогену слојевитост, показује отвореност система у којем је он настао, пре закључивања језичких и других правила. Током XII века окончаће се унутрашња стабилизација редакције и граfiјско-ортографскога система. У наредни век српски књижевни језик ће ући јединствен – хомоген језички и граfiјско-ортографски, а ситнија померања и варијантска раслојавања уследиће тек након тога. Запис старца Симеона весник је будућег развоја у Рашкој (1202) (Трифуновић 2004 [2002]: 65–87).

7.11. ПРЕЛИВАЊЕ СВЕТОВНЕ У ЦРКВЕНУ ОРТОГРАФИЈУ. – Из начелних разлога треба раздвојити развој световне и црквене писмености. Укупном преображају, највероватније, претходила су померања у световној ортографији (в. 7.3). Световна ортографија се могла преиначити у области у којој је српска културна аутономија довољно велика, која је у државном погледу подложна Византији и у којој је ћирилица узела примат у световним стварима (уп. 7.6). Готово тридесетогодишња власт великога жупана Вукана у Рашкој (1083/1084 – 1112) (Живковић 2006а: 116) временски је довољно дуг интервал за измене у световној ортографији – и временски савршено одговара нашој хипотетичкој калкулацији. Стабилизација

унутрашњих прилика непосредно се одразила на развој државне канцелараје. Нарасла продукција пословноправних аката повећала је притисак на свакодневну употребу писма и збиља, до прве деценије XII века граfiјско-ортографски систем се морао упростити. Један карактеристичан термин који је доспео до првих генерација Немањиних потомака, својим гласовним склопом (крјусовољ), сведок је континуитета у српској пословноправној писмености. У датоме лику на српском терену он не може бити много млађи од прве половине XI века (Савић 2017а, 291–303). Владарска канцеларија у Рашкој, дакле, деловала је у оба преломна столећа (XI–XII). Док је државна канцеларија диоклијских владара претежно била латинска (?), као и у осталим српским приморским областима, словенска се могла развијати нешто даље на северу, код обласних господара у унутрашњости и нарочито на простору некада јединствене „Крштене Србије“. Првобитно је та канцеларија свуда била глагољска. На примену глагољице у свакодневном животу, највероватније у оквиру порескога, државнога система, указује керамички уломак с глагољским натписом, пронађен на брду Чечану (Косово и Метохија), у археолошком слоју од IX до почетка XI века (Јанковић 2007: 139). Тек у Рашкој, као првој самосталнијој домаћој области на правцу ширења источних утицаја може се, у прилици која је за нас непозната, очекивати увођење ћирилице у државну канцеларију.

Под утицајем свакодневне писарске праксе, ревизија црквене ортографије могла је прво захватити чти-књиге. Ово би се поглавито односило на случајеве када су књиге преписивали професионални дијаци, световна лица, а њима се служили и лаици на високом положају. Измене у црквеним књигама нису морале чекати окончање процеса у световној ортографији (па и у самом Маријину четворојеванђељу испољавају се такве тенденције, в. 7.10). Наша је претпоставка да смо у световним списима око 1100 (на почетку друге половине Вуканове владавине) већ имали нови систем – отприлике у истом времену када је окончано језичко уобличење домаће редакције, јер је то део истога, ширега процеса. До Вуканове смрти (око 1112), резултати су били видљиви у чти-књигама, и оне су, вероватно, истовремено пребациване на ћирилицу. После Завидина свргнућа (1112), чиме ће бити изазван читав ланац догађаја, наступиће општи метеж у српским земљама, а затим и нестабилан

период с насилним смењивањем утицаја суседних држава (Живковић 2006а: 121), када ни прилике у цркви, свакако, нису могле бити редовне. Али књиге су се зацело и тада преписивале, захваћене општим духом промена. По споменицима од средине овога столећа знамо да је модификација црквене ортографије ускоро морала бити завршена. Можда је већ 1129. године, када се у Рас враћа византијска војна посада, а с њоме и епископ, ово могло бити преовлађујућа пракса. Из ортографске конфузије могло се ући у стабилно стање (до истека друге четвртине XII века), а да се добије познати резултат, само ослонцем на други стабилнији систем – световну српску ортографију. Разуме се, ове две праксе се ни у будућности неће сасвим поистоветити, пре свега због тога што ће писари црквених књига обично имати пред собом старије предлошке. Лако је претпоставити ограничено познавање црквенословенскога језика због којег се грчки епископ не би превише мешао у словенске ствари, осим у случајевима који би угрожавали црквено јединство. Овде то није било случај, продужена је грчко-словенска симфонија, без обзира на невелику варијацију унутар словенскога корпуса. Уколико је ње ико био довољно свестан у овоме периоду. У једној војно и политички преосетљивој предстражи Царства такав компромис у сфери дозвољене диглосије сам се по себи подразумева. Уколико су наведене промене биле праћене и почетком напуштања глаголице у корист ћирилице на самој литургији, за Грке је то могло представљати знак културнога обједињавања у духовно недељивом Царству.

7.12. Немањино доба. – Шта је донело време Немањине власти? Ђршковићев одломак апостола показује да су већ сви основни елементи присутни, и пре Немањина великожупанства (1166/1168). Наслеђено јединство књижевнога језика се негује, а нова српска ортографија (најважније је потискивање, па и одсуство јусова), развијена, како смо претпоставили, на Вуканову двору, у црквеним књигама преузета из световних списа, у процесу интензивирањем у време прогонства Немањина оца Завиде и Немањина рођења (1112/1113), и даље се унапређује у Рашкој. После 1155. године када цар Манојло II Комнин Немањи додели посебну част, Немања ће се огледати као ктитор (Пириватрић 2011а: 90, 92, 101, 107), па и чланови његове ближе породице. Запажено је, наиме, да отприлике након ове године долази „до кључне промене карактера византијске власти у Србији“,

да се Византија више не ослања на сопствену војску јер долази до повлачења гарнизона, него „на локалне структуре, на удеоне владаре и на епископе Охридске архиепископије, у првом реду на рашког епископа“ (Пириватрић 2011а: 106; уп. Пириватрић 2011б: 63). Немања и његова породица се подстичу да се лично вежу за Византију. Немања ће добити „самодржавни чин“, а његов син, много касније, руку принцезе и високо дворско достојанство. Срби се убрзано претварају од непомирљивих супарника у судеонике исте цивилизације, укључују се у „византијски комонвелт“ (о овоме појму в. Оболенски 1991). Изградња нових цркава и манастира, општи напредак и Немањина упућеност на рашког епископа, преко њега и на Охридску архиепископију, благотворно ће деловати на развој српске књиге, и не само богослужбене. Будући да немамо директних сведочанстава о ортографској замени њ > њ старијих од прве половине XII века, најпре би се помишљало да се то тада и догодило, у Немањиној области. Ипак, мало је вероватно да наведена смена пада у доба Немањине удеоне власти. Најпре, трећи део Сврљишких одломака чува секцију с јусовима поред којих је и танко јер чија је пројекција на рани XII век, а затим, кратко је време и мало је могуће да један „Немањин“ правопис (после 1155) буде примењен у ктиторском натпису његова старијег брата Мирослава у Полимљу (1161/1162), с којим је Немања убрзо покварио односе, до успостављања нове равнотеже. По свему судећи, у Рашкој су се дуго сучељавала два система, од самога почетка XII века. Ортографија, посебно у јавној, свечаној употреби у сложеним српским приликама одраз је јаснога става. У преломним тренуцима, без сумње, то је и културнополитичка ствар. Исто можемо рећи за суседну Босну бана Кулина до које, можда тек 80-их година XII века, допире овакав ортографски модел из Немањине државе. Наиме, у Кулинову натпису код Високога још 1185. године одржава се дебело јер, уз подразумевано закашњење у епиграфици у односу на стање у пословноправној писмености. У Повељи из 1189. танко је јер, као и у Натпису судије Градеше код Зенице. Први натпис у Хуму с танким јер је тек онај из раздобља Немањине врховне власти, пронађен у Благају код Мостара. Из тога се види с које стране се врши утицај на све српске области – из Рашке Стефана Немање, али и његових претходника, све под утицајем дубљих кретања у византијској Охридској архиепископији.

7.13. НЕМАЊА И ЊЕГОВО НАСЛЕЂЕ. – Немањини синови, Стефан и Сава, показали су завидну књижевну културу; то познавање књиге и њена језика стекли су у очеву окружењу, на великожупанском двору, у додиру са солидном библиотеком. Њихово је дело највећи доказ Немањине мисије. Истина, прилике у домаћој култури више ће показивати Стефан него Сава, је се он образовао искључиво у Србији. Породица оснивача српске династије збиља је јединствена у читавој дотадашњој српској историји: отац, остарели владар одлази у манастир, и изван отаџбине (из тога се види окретање Србије и изван себе саме, зарад себе саме), млађи син то чини и раније, све време бавећи се књижевним радом; средњи син, владар, такође је писац. Као да је у Србији постојала висока култура преко једнога столећа, а главни преокрет је, заправо, наступио од Стефана Немање. Немања не стоји само на почетку нове српске државности, него и на почетку новог концепта српске културе. То су схватили и његови синови и савременици. Он је велики покретач и велики ујединитељ.

ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСЕЕВ, А. А. *Текстология славянской библии*. С.-Петербург – Köln – Weimar – Wien: Российская академия наук и др., 1999.
- АЛЕКСЕЕВ, Анатолий А. „Сербская традиция славянского евангелия.“ *Словенско средњовековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу* (ур. Зорица Витић и др.). Београд: Чигоја-штампа, 2001, 35–43.
- АЛЕКСЕЕВ, А. А. и др. *Евангелие от Матфея в славянской традиции*. Санкт-Петербург: Санкт-петербургский государственный университет и др., 2005.
- БЕЛИЋ, Александар. „Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика.“ *Светиславски зборник*, 1. *Расправе*. Београд: СКА, 1936, 211–276.
- БЛАГОЈЕВИЋ, Милош. „О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века.“ *Краљ Владислав и Србија XIII века* (ур. Тибор Живковић). Београд: Историјски институт, 2003, 7–23.
- БЛАГОЈЕВИЋ, Милош. „Титуле принчева из куће Немањића у XII и XIII веку.“ *Манасијир Морача* (ур. Бранислав Тодић, Даница Поповић). Београд: Балканолошки институт, 2006, 33–44.
- БЛАГОЈЕВИЋ, Милош. *Српска државност у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 2011.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. „Почеци српске књижевности.“ *ИСН I*, 1981, 212–229.

- БУБАЛО, Ђорђе. *Српска земља и њоморска у доба владавине Немањића*, I. *Ог Сабора у Расу до Сабора у Дежеву*. Београд: Филип Вишњић, 2016.
- ВАСИЉЕВ, Љупка. „Нови податак о ватиканском српском јеванђелистару XIII века.“ *Зборник Владимира Мошина*. Београд: Савез библиотечких радника Србије, 1977, 141–142.
- ВРАНА, Јосип. *Вуканово еванђеље*. Београд: САНУ, 1967.
- ГРИЦКАТ, Ирена. „Дивошево јеванђеље. Филолошка анализа.“ *Јужнословенски филолоџ XXV (1961–1962)*: 227–293.
- ГРИЦКАТ, Ирена. „Српска редакција црквенословенског језика.“ *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека СР Србије, 1975, 27–39.
- ГРКОВИЋ, Јасмина. *Софијска служба светом Сави. Палеографска, орфографска и језичка истраживања*. Нови Сад: Филозофски факултет, 1986.
- ГРКОВИЋ-МЕЈДОР, Јасмина. *Језик „Псалтира“ из штићенице Црнојевића*. Подгорица: ЦАНУ, 1993.
- ГРКОВИЋ-МЕЈДОР, Јасмина. „О формирању српске редакције старословенског језика.“ *Ђурђеви студији и Будимљанска епархија. Зборник радова* (ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко). Беране–Београд: Епархија будимљанско-никшићка и др., 2011, 43–51.
- ГРКОВИЋ-МЕЈДОР, Јасмина. „Средњовековно језичко наслеђе Босне и Херцеговине.“ *Језик и његово у Републици Српској*. Бања Лука: АНУРС, 2012, 17–35.
- ДАНИЧИЋ, Ђура. *Рјечник из књижевних ствари српских*, I–III. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд: Вук Караџић, 1975³ [1863–1864].
- ДАНИЧИЋ, Ђ. *Никољско јеванђеље*. У Биограду: у Државној штампарији, 1864.
- ДРАГОЛОВИЋ, Драгољуб. *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*. Нови Сад: Светови, 1997.
- ДУРНОВО, Н. Н. „Мюнхенский абецедарий.“ *Избранные работы по истории русского языка*. Москва: Языки русской культуры, 2000² [1930], 613–623.
- ЂОРЂЕВИЋ, Иван М. „Натписи на свицима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству.“ *Осам векова Студенице. Зборник радова* (ур. одб. епископ жички Стефан и др.). Београд, 1986, 197–200, I–VIII.
- ЂОРЂИЋ, Петар. *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*. Београд: Завод за уџбенике СР Србије, 1971.
- ЂОРЂИЋ, Петар. *Старословенски језик*. Нови Сад: Матица српска, 1975.
- ЂУРИЋ, Војислав Ј. „Почеци уметности код Срба“, „Преокрет у уметности Немањиног доба.“ *ИСН I*, 1981, 230–248, 273–296.
- ЖИВКОВИЋ, Тибор. *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*. Београд: Историјски институт, 2004а.
- ЖИВКОВИЋ, Тибор. „Рама у титулатури угарских краљева.“ *Зборник радова Византолошког института XLI (2004б)*: 153–164.
- ЖИВКОВИЋ, Тибор. *Порирећи српских владара (IX–XII век)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006а.

- Живковић, Тибор. „Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века.“ *Зборник радова Византолошког института* XLIII (2006б): 451–466.
- Жуковская, Л. П. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва: Наука, 1976.
- ЗАГРЕБИН, В. М. *Исследования памятников южнославянской и древнерусской письменности*. Москва – С.-Петербург: Альянс-Архео, 2006.
- ЗБПП: *Зборник средњовековних ћириличких њовеља и њисама Србије, Босне и Дубровника*, I (1186–1321). Приредили Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик. Београд: Историјски институт, 2011.
- Иванова, Климентина. „За един ръкопис с палимпсест от библиотеката на Йерусалимската патриаршия.“ *Palaeobulgarica* XVIII/2 (1994): 3–31.
- Ивић, Павле. „О неким проблемима наше историске дијалектологије.“ *Јужно-словенски филолоџ* XXI (1955–1956): 107–115.
- Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у шћокавско наречје*. Целокупна дела, II. Приредио Драгољуб Петровић. Редактор издања Милорад Радовановић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001² [1956].
- Ивић, Павле. *Српскохрватски дијалекти, њихова стурктура и развој*, 1. *Ойшћа размајрања и шћокавско наречје*. Целокупна дела, III. С немачког превела Паница Мразовић. Редактор издања Милорад Радовановић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994б² [1958].
- Ивић, Павле. „Значај структуралних карактеристика за опис и класификацију дијалеката.“ *Изабрани ојледи*, III. *Из српскохрватске дијалектологије*. Ниш: Просвета, 1991² [1960], 5–24.
- Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга, 1971.
- Ивић, Павле. „Језик и његов развој до друге половине XII века.“ *ИСН I*, 1981, 125–140.
- Ивић, Павле. „Питање ауторства Хиландарског типика у светлости језичке слике тога текста.“ *Свети Сава у српској историји и традицији* (ур. Сима Ћирковић). Београд: САНУ, 1998, 107–115.
- Ивић, Павле. *Српски дијалекти и њихова класификација*. Приредио Слободан Реметић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009².
- Ильинский, Г. „Сверлижские отрывки. Санктпетербургъ 1906.“ у: *Сврљишки одломци јеванђеља (XIII век)*. Издање приредио Никола Родић, Сврљиг–Ниш: Етно-културолошка радионица – Просвета, 1994, 75–108.
- ИСН I: *Историја српског народа*, I. *Од најстаријих времена до Маричке бијке (1371)* (ур. Сима Ћирковић). Београд: Српска књижевна задруга, 1981.
- Јагић, Ватрослав. „Типик хиландарски и његов грчки извор (додатак к издању епископа Димитрија).“ *Сјоменик СКА XXXIV*. Други разред 31 (1898): 1–66.

- Јанковић, Ђорђе. „Археолошка сведочанства о становништву развођа Балканског полуострва од VII–XII столећа.“ *Археологија Косова и Метохије*. Зборник радова (ур. Александар Бачкалов). Београд: Музеј у Приштини – Центар за очување наслеђа Косова и Метохије (Mnemosyne), 2007, 129–149.
- Јерковић, Вера. *Палеографска и језичка исцртавања о Чајничком јеванђељу*. Нови Сад: Матица српска, 1975.
- Јерковић, Вера. „Напомене о проучавању ортографије и језика српских редакцијских споменика.“ *Археографски њрилози* 1 (1979): 31–38.
- Јерковић, Вера. „Средњовековне ортографске школе код Срба.“ *Југословенски семинар за странe слависте* 31 (1980): 19–28.
- Јерковић, Вера. „Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему.“ *Jugoslovenski seminar za strane slaviste* 33–34 (1984): 55–66.
- Јерковић, Вера. „Палеографске одлике Хваловог зборника.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXII/1 (1989): 59–65.
- Јерковић, Вера. „О Никољском јеванђељу.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXIV/1 (1991): 21–31.
- Јовановић-Стипчевић, Биљана. „Писар Карејског типика.“ *Свети Сава у српској историји и традицији* (ур. Сима Ђирковић). Београд: САНУ, 1998, 127–133.
- Јовановић-Стипчевић, Биљана (прир.). *Београдски њаримејник. Почетак XIII века. Текст са критичким апаратом*. Београд: Народна библиотека Србије, 2005.
- Калић, Јованка. „Српски велики жупани у борби с Византијом,“ „Борбе и тековине великог жупана Стефана Немање.“ *ИСН* I, 1981, 197–211, 251–262.
- Коматина, Ивана. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Београд: Историјски институт, 2016.
- Коматина, Предраг. „Србија и Дукља у делу Јована Скилице.“ *Зборник радова Византјолошкој инститиуи* XLIX (2012): 159–186.
- Конески, Блаже. *Историја македонској језика*. Београд–Скопје: Просвета – Кочо Рацин, 1966.
- Кривко, Р. Н. „Орфографија рукописи как свидетель текстологической преемственности.“ *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова*, Вып. 9. История русского языка и культуры. Памяти В. М. Живова (2016): 124–148.
- Крстић, Александар. „Кучево и Железник у светлу османских дефтера.“ *Историјски часопис* XLIX (2003): 139–162.
- Куљбакин, Степан Михайлович. *Славянская палеографија*. Приредили Гордана Јовановић и др. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008.
- Куљбакин, Ст. М. *Палеографска и језичка исцртавања о Мирослављевом јеванђељу*. Сремски Карловци: СКА, 1925.
- Лавров, П. А. *Палеографическое обозрѣние кирилловскаго письма*. Энциклопедія славянској филологији, вып. 4.1. Петроград: Императорская академія наукъ, 1914.

- Лома, Александар. „Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу.“ *Ономастолошки њрилози XI* (1990): 1–18.
- Максимовић, Љубомир. „Зигос на српско-византијској граници.“ *Зборник Филозофској факултету у Београду* 15/1 (1985): 73–90.
- Марковић, Миодраг. „О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви Светог Петра на Лиму.“ *Зограф* 36 (2012): 21–46.
- Младеновић, Александар. „Напомене о српскословенском језику.“ *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику XX/2* (1977): 1–20.
- Мошин, Владимир. *Македонско еванђеље на њој Јована*. Скопје: Институт за македонски јазик, 1954.
- Мошин, Владимир. „Најстарата кирилска епиграфика.“ *Словенска њисменост (1050-годишнина на Климент Охридски)*. Охрид: Народни музеј, 1966, 35–44.
- Недељковић, Олга. „Свети Сава и рашка правописна школа.“ *Сава Немањин – Свети Сава. Историја и ѡредање* (1976) (ур. Војислав Ђурић). Београд: САНУ, 1979, 177–188.
- Николић, Светозар. *Старословенски језик, I. Правоиис. Гласови. Облици*. Београд: Научна књига, 1978.
- Новаковић, Реља. *Где се налазила Србија од VII до XII века (историјско-географско разматрање)*, Београд: Историјски институт – Народна књига, 1981.
- Новаковић, Стојан. „Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II 1019. и 1020. године.“ *Сјиси из историјске географије. Изабрана дела*, 2. Приредио Сима М. Ђирковић. Београд: Завод за уѡбенике и наставна средства, 2003² [1908], 59–102.
- Оболенски, Димитрије. *Византијски комонвелт*. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1991.
- Пентковский, А. М. „Лекционарии и четвроевангелия в византийской и славянской литургических традициях.“ Приложение 1, у: А. А. Алексеев и др. *Евангелие от Иоанна в славянской традиции*. Санкт-Петербург: Российское библейское общество и др., 1998.
- Пентковский, А. М. „Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужебных книг в конце IX – первой половине X веков.“ *Slověne V/ 2* (2016): 54–120.
- Пецо, Асим. „Повеља Кулина бана у свјетлости штокавских говора XII и XIII вијека.“ *Осамсто година Повеље босанској бана Кулина (1189–1989)*. Сарајево: АНУБиХ, 1989, 64–76.
- Пецо, Асим. „Једна фонетска специфичност централобосанске шћакавштине.“ *Из животиа наших речи*. Београд: Просвета, 1996², 25–43.
- Пешикан, Митар. „Мокропољско четворојеванђеље из XIII века – споменик значајне фазе у развоју старосрпске писмености.“ *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику XVI/1* (1973): 61–88.
- Пешикан, Митар. „Колико је писара писало Вуканово јеванђеље.“ *Јужнословенски филолој XXXV* (1979): 147–159.
- Пешикан, Митар. „О ортографским видовима српске редакције.“ *Научни састајанак славистиа у Вукове дане* 14/1 (1985): 45–52.

- Пириватрић, Срђан. „Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодршци области српског престола““. *Зборник радова Византолошкој институту* XLVIII (2011a): 89–118.
- Пириватрић, Срђан. „О Стефану Првославу, ктитору цркве светог Георгија у Будимљи.“ *Ђурђеви сѣујови и будимљанска епархија*. Зборник радова (ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко). Беране–Београд: Епархија будимљанско-никшићка и др., 2011b, 53–67.
- Поповић, Даница – Марко Поповић. „Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу.“ *Новојазарски зборник* 22 (1998): 15–61.
- Поповић, Иван. „Грчко-српске лингвистичке студије, III.“ *Зборник радова Византолошкој институту* III (1955): 117–157.
- Поповић, Иван. *Историја српскохрватској језика*. Београд и др.: Требник и др., 2007² [1960/1955].
- РЕШЕТАР, М. [Одговор]. „Анкета о јужном или источном наречју у српско-хрватској књижевности, XXVIII.“ *Српски књижевни гласник* 316, XXXII, 6 (16. март, 1914): 439–442.
- Родић, Никола – Гордана Јовановић. *Мирослављево јеванђеље. Критичко издање*. Београд: САНУ – Институт за српскохрватски језик, 1986.
- Родић, Никола. „Сврљишки одломци јеванђеља.“ *Сврљишки одломци јеванђеља (XIII век)*. Издање приредио Никола Родић, Сврљиг–Ниш: Етно-културолошка радионица – Просвета, 1994, VII–XXIX.
- Родић, Никола. „Сврљишки одломци јеванђеља, значајан споменик старе српске писмености.“ *Сврљишки одломци јеванђеља (XIII век)*. Издање приредио Никола Родић, Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 1999², 7–17.
- САВИЋ, Виктор. *Српскословенски речник јеванђеља. Оједна свеска*. Београд, Институт за српски језик САНУ, 2007.
- САВИЋ, Виктор. „Штокавска вокализација у Хиландарском типуку.“ *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* LXXIX (2013): 83–88.
- САВИЋ, Виктор. „Редакцијске одлике прве стране Кијевских листића.“ *Свети Бирило и Методије и словенско писано наслеђе: 863–2013* (ур. Јованка Радић, Виктор Савић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 277–308 [у овој књизи: 59–87].
- САВИЋ, Виктор. „Свеобухватни задаци пред проучаваоцима српскословенског језика.“ *Зборник Института за српски језик САНУ, III. Српски језик и актуелна питања језичкој планирања*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016a, 187–201.
- САВИЋ, Виктор. „Српска редакција црквенословенског језика: од св. Климента, епископа словенског, до св. Саве, архиепископа српског.“ *Slověne V/2* (2016b): 231–339 [у овој књизи: 141–260].
- САВИЋ, Виктор. „Српски језик око године хиљадите.“ *Црквене студије* 13 (2016в): 37–52.
- САВИЋ, Виктор. „Српски називи документа у средњем веку – према самим документима (1189–1346).“ *Словенска терминологија данас* (ур. Предраг

- Пипер, Владан Јовановић). Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, Београд, 2017а, 291–303.
- Савић, Виктор. „О једном морфолошком дијалектизму у 13. глави Хиландарског типика.“ *Научни састај слависта у Вукове дане* 46 (2017б): 77–86.
- Савич, Виктор. „Западносербски вставной лист в Мокропольском тетраевангелии.“ *Славјански альманах* 2013 (Москва, 2014): 439–453.
- Сврљ 1994: „Сврљишки одломци јеванђеља. Снимци и рашчитан текст.“ *Сврљишки одломци јеванђеља (XIII век)*. Издање приредио Никола Родић, Сврљиг–Ниш: Етно-културолошка радионица – Просвета, 1994, 1–43.
- СПЕРАНСКИЙ, М. Н. *Мостарское (Манойлово) боснійское евангелие (Отрывки)*. Варшава, 1906.
- Споменици, I: *Споменици за средновековнаџа и џоноватџа истџорија на Македонија*, I (ур. Владимир Мошин). Скопје: Архив на Македонија, 1975.
- Станишић, Вања. „Старословенска двоазбучност и српска и хрватска редакција старословенског језика.“ *Српски језик* IX/1–2 (2004): 383–396.
- Станишић, Вања. „Босанска букваџа’ и Вукова ћирилица.“ *Вук Сџефановић Караџић (1787–1864–2014)* (ур. Нада Милошевић-Ђорђевић). Београд: САНУ, 2015, 105–114.
- Стојановић, Јелица. „Писмо и правопис српских споменика 12. и 13. вијека.“ *Ђурђеви сџујови и Будимљанска еџархија*. Зборник радова (ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко). Беране–Београд: Епархија будимљанско-нишкиџа и др., 2011, 171–185.
- Стојановић, Љубомир. „Мирослављево јеванђеље (одломци). Из Споменика СКА, књига XX, Београд 1893, стр. I–XII и 1–23.“ *Љубомир Сџојановић о Мирослављевом јеванђељу*. Приредио † Никола Родић [Ђорђе Трифуновић, Виктор Савић]. Горњи Милановац: ЛИО, 2004², 7–72.
- Стојановић, Љубомир. „Мирослављево јеванђеље. Предговор и пратећа студија уз фототипију Мирослављевог јеванђеља, Беч 1897, стр. V–IX и 203–223, 1–7.“ *Љубомир Сџојановић о Мирослављевом јеванђељу*. Приредио † Никола Родић [Ђорђе Трифуновић, Виктор Савић]. Горњи Милановац: ЛИО, 2004², 73–181.
- СтрумАп 1990: *Сџрумички (македонски) аџосџол. Кирилски сџоменик од XIII век*. Подготовиле Емилие Блахова и Зое Хауптова, Скопје: МАНУ, 1990.
- Томовић, Гордана. *Морфолоџија ћириличких наџџиса на Балкану*. Београд: Историјски институт, 1974.
- Трифуновић, Ђорђе. *Сџара српска књижевностџ. Основи*. Београд: Чигоја-штампа, 2009³ [1994/1981–1984].
- Трифуновић, Ђорђе. „О најстаријим натписима у Богородичиној цркви манастира Студенице.“ *Православље* 460 (15. мај 1986): 10–11.
- Трифуновић, Ђорђе. „Житије из времена светог Саве.“ *Сџаљивање мошџију свейџоа Саве (1594–1994)*. Зборник радова (ур. одб. епископ шумадијски Сава и др.). Београд, 1997, 39–54.
- Трифуновић, Ђорђе. *Ка џочеџима српске џисменосџи*. Београд: Откровење, 2001.

- Трифуновић, Ђорђе. „Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу. Издање текста.“ *Са свейојорских извора*. Београд, 2004² [2002], 65–87.
- Турилов, А. А. „Ватиканское сербское евангелие.“ *Православная Энциклопедия* 7 (2009): 306.
- Турилов, А. А. „‘Незамеченная’ дата в южнославянских кириллической и глаголической палеографиях (к вопросу о времени написания Охридского апостола).“ *Славяноведение* 2 (2016): 21–28.
- Ђирковић, Сима. „Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника.“ *ИСН I*, 1981, 263–272.
- Ђирковић, Сима. „Босна и Византија.“ *Осамстој година Повеле босанској бана Кулина (1189–1989)*. Сарајево: АНУБиХ, 1989, 23–35.
- Ђирковић, Сима. „Преци Немањини и њихова постојбина.“ *Стефан Немања – Свјетии Симеон Мироточиви* (ур. Јованка Калић). Београд: САНУ, 2000, 21–29.
- Ђорић, Божо. *Повеља бана Кулина. Графемика. Фонемика. Морфемика*. Београд: Чигоја-штампа, 2011.
- Чигоја, Бранкица. *Најстарији српски ћирилски најписи (XI–XV век). Графија, ортографија и језик*. Београд: Чигоја-штампа, 2014 [1994].
- Шпадијер, Ирена. „Писар ктиторског натписа светог Саве у Студеници.“ *Зборник радова Византолошкој институцији* XLIII (2006): 518–526.
- AITZETMÜLLER, Rudolf. *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*, Bd. III. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1961.
- BROZOVIĆ, Dalibor. „O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta.“ *Hrvatski dijalektološki zbornik* 2 (1966): 119–228.
- CONSTANTINE PORPHYROGENITUS *De administrando imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins, Washington D. C. 1967, Second Impression, 1985.
- DANIČIĆ, Gj. „Hvalov rukopis.“ *Свјетинији свјисци Ђуре Даничића, III. Описи ћирилских рукописа и издања његова*. Приредио Ђ. Трифуновић. Београд: САНУ, 1975² [1871], № XIX, 1–146.
- GLIBETIĆ, Nina. „A New 11th Century Fragment from St Catherine’s Monastery: the Midnight Prayer of Early Slavic Monks in the Sinai.“ *Археографски прилози* 37 (2015): 11–47.
- НАММ, Josip. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 1970³ [1958].
- JAGIĆ, Vatroslav (ed.). *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1960² [1883].
- JAGIĆ, Vatroslav. *Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente*. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1890.
- JAGIĆ, Vatroslav. „Grškovićev odlomak glagolskog apostola.“ *Starine JAZU XXVI* (1893): 33–161 + 8.
- JURIĆ-KAPPEL, Jagoda. „O dijalekatskim temeljima srednjovjekovne bosanske (vjerske) pismenosti.“ *Slovo* 56–57 (2008): 209–218.

- KOVAČEVIĆ, Jovan. „Prvi klesari ćiriličkih natpisa na Balkanu.“ *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Arheologija*, n. s. XV–XVI (1961): 309–316.
- KUNA, Herta. *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Sarajevo: Forum Bosne, 2008.
- KURZ, Josef. *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969.
- LOMA, Aleksandar. „Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos.“ *Зборник радова Византолошкој институту XXXVIII* (1999–2000): 87–161.
- MIHALJEVIĆ, Milan. „Jezična slojevitost Brevijara Vida Omišljanina iz 1396. godine.“ *Filologija* 29 (1997): 119–138.
- MIKLOSICH, Fr. *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum*. Emendatum auctum. Vindobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.
- MOŠIN, Vladimir. „O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza.“ *Slovo* 11–12 (1962): 13–130.
- NAZOR, Anica. „Rukopisi Crkve bosanske.“ *Fenomen „krstjani“ u srednjovekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo–Zagreb: Institut za istoriju u Sarajevu – Hrvatski institut za povijest, 2005, 539–562.
- NEDELJKOVIĆ, Olga. „Akcenti ili neume u Kijevskim listićima?“ *Slovo* 14 (1964): 25–51.
- OKUKA, Miloš. *Srpski dijalekti*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2008.
- PDS 2012: *Psalterium Demetrii Sinaitici (monasterii sanctae Catharinae codex slav. 3/N)*, Band 1. Ad editionem phototypicam praeparaverunt Melania Gau et al. Sub redactione Henrici Miklas, Wien: Holzhausen Der Verlag, 2012.
- PECO, Asim. „Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne, dio I: Uvod i fonetika.“ *Izabrana djela* III. Sarajevo, 2007² [1975], 259–281, 287–295.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, 1–52. Praha: Československa akademie věd – Slovanský ústav, 1958–1997.
- TARNANIDIS, Ioannis C. *The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki: St Catherine's Monastery and The Hellenic Association for Slavic Studies, 1988.
- TKADLČÍK, Vojtěch. „Ioannis C. Tarnanidis, The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai, Thessaloniki 1988, 363 s.“ *Slavia* 56/1–2 (1989): 165–170.
- VEČERKA, Radoslav. *Staroslovenština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc–Praha: Univerzita Palackého, 2006.
- VONDRÁK, Václav. *O původu Kijevských listů a Pražských zlomků a o bohemismech v starších církevněslovanských památkách vůbec*. V Praze, 1904.
- VRANA, Josip. „Da li je sačuvan original isprave Kulina Bana.“ *Radovi Staroslaven-skog instituta* 2 (1955): 5–57.
- VUKOVIĆ, Jovan. *Istorija srpskohrvatskog jezika*, I. *Uvod i fonetika*. Beograd: Naučna knjiga, 1974.
- ZBORNIK HVALA KRSTJANINA. *Transkripcija i komentar*. Priredili N. Gošić i dr., redaktor H. Kuna. Sarajevo: ANUBiH–Svjetlost, 1986.

VIKTOR SAVIĆ

EARLY CENTURIES OF THE SERBIAN LITERARY LANGUAGE

S u m m a r y

The book deals with the beginnings of the Serbian written culture, tracing it back to its earliest instances (ninth – 11th (?), 11th–13th centuries). It offers answers to some long-standing questions, but it also raises some issues for the first time in Serbian scholarship. The introductory chapter, entitled “Early Centuries of Serbian Literacy”, offers a panoramic overview of the topic and outlines methodological guidelines for the revision of the known corpus of written monuments, the greatest part of which has so far been strictly perceived as Old Church Slavonic. Chapter Two, entitled “Early Old Church Slavonic Language and the Serbian Recension” discusses the possible existence of two Serbian recensions of the Old Church Slavonic language. The first recension could have taken shape in the northern areas of the Serbian domain under the Vlastimirović family, after 873/885 (associated with Sirmium in terms of ecclesiastical organization and geographical position). The second recension, which would remain the only Serbian recension shortly after it had emerged, could have arisen in Metohija, to reach a stable form in Raška, under a strong influence of the Eastern South Slavonic variant of the Old Church Slavonic language, coming from the Slavonic south, during the 10th or in the early 11th century, and especially after 1020, within the Archdiocese of Ohrid. The third chapter, “Recension Traits of the First Folio of the Kiev Missal”, examines the linguistic identity of a scribe whose earlier works are also known to us – “sinful Dimitrije”, who worked in the Holy Land. Dimitrije’s manuscripts have been preserved at Sinai. The analysis of the first folio of the Kiev Missal does not focus on the status of dialecticism because the manuscript contains two compositions in the Old Church Slavonic language (a passage from the Epistle of the Apostle Paul to the Romans and a special prayer to the Holy Virgin Mary), and not compositions in

the vernacular language. It is demonstrated that this written monument belongs to the Serbian recension, i.e. it is not an Old Church Slavonic manuscript that merely bears Serbian dialect traits. It is argued that Dimitrije most probably arrived in the Holy Land during the First Crusade (1096–1099). The language and the orthographic features of his notes correspond to the proto-forms of the second Serbian recension, and his education can be brought into relationship with the ecclesiastical routes along which the influences of the Eastern South Slavonic variant of the Old Church Slavonic language were spreading from the south to the Serb-populated regions. Based on cultural and historical indicators, he presumably originated from or worked in the territory of the Archdiocese of Dubrovnik, which had jurisdiction over Doclea since the second half of the 11th century. Hence the prevailing belief that the scribe came from Doclea. In our opinion, we should rely on more solid, linguistic evidence, which significantly diminishes the probability of this hypothesis. Dimitrije must have been educated in an area where the influences from the south were considerably strong and continuous even after the mid-11th century. He could have also been educated somewhere in the Rascian region or, in a broad sense, in the other Serbian regions under direct Byzantine rule. Furthermore, one cannot deny the possibility that he was educated in an area where diverse influences intertwined. At that time, this was the Lim River valley (Polimlje). The following chapter presents the text of the notes presumably written by Dimitrije, which have so far been studied by Prof. Heinz Miklas and his associates. These are the earliest surviving more or less original notes belonging to the [second] Serbian recension of the Old Church Slavonic language (the key written monument presenting this type of the Serbian literary language dating from about the same period – namely, somewhat earlier – is the Codex Marianus). Chapter Five, entitled “Serbian Language in Doclea under Prince Jovan Vladimir”, analyzes the linguistic situation in the southern Serbian coastal principality at the time when, according to major sources in other languages (Greek, Latin), the Serbian vernacular language was taking shape. The sixth, the most extensive chapter, entitled “Serbian Recension of the Old Church Slavonic Language: from Saint Clement, Bishop of the Slavs, to Saint Sava, Serbian Archbishop”, presents a systematic analysis of the “second line” of literacy within the framework of the Serbian recension.

It reconstructs the spiritual and cultural-historical context for the reception of the Eastern South Slavonic version of the Old Church Slavonic literacy in Serbian lands. Namely, at the beginning of the second quarter of the 10th century, a part of the Serbian cultural space belonged to the same Eastern Church into which the Diocese of Saint Clement of Velica (i.e. of Ohrid), where new Slavonic liturgical books took shape, had been included in 893. In the Diocese of Raška, the existing liturgical corpus, which belonged to the tradition of Cyril and Methodius and was aligned with the Western Rite (“the first Serbian literary line”), was replaced with the new one. Nevertheless, it was only after 1019/1020, when the Diocese of Raška had become part of the newly established Byzantine Archdiocese of Bulgaria (the so-called Archdiocese of Ohrid), that church life in the area gaining a special status among Serbian lands, took a distinct shape that would persist until the establishment of the Serbian Archdiocese in 1219. It is not very probable that Saint Sava was aware of the importance of Clement’s activities and the overall scope of his literary work, although his own literary work was partly inspired by Clement’s compositions. The study analyzes major written monuments related to Clement’s legacy. Earlier, Old Church Slavonic, and later traits typical of individual recensions are identified and an attempt is made to define their chronological and, where possible, territorial context. A relative chronology of the sources for some Serbian written monuments – Old Church Slavonic archetypes and local or Old Church Slavonic protographs – is thereby established, as well as the time and place of origin of Serbian written monuments, such as Codex Marianus, Miroslav’s Gospel, the Mihanović Fragment of the Apostolos, the Gršković Fragment of the Apostolos, Bratko’s Menaion, the Jerusalem Palimpsest, the Belgrade Prophetologion and the Serbian Prophetologion. Detailed explanations supporting the presented hypotheses regarding the time and place of origin of the Codex Marianus (the third quarter of the 11th century) and Miroslav’s Gospel (1161–1170, ca. 1165) are provided. The phonetic markers that shed light on the early history of the Serbian literary language and many Serbian written monuments drawing on prototypes created before the establishment of Sava’s Serbian Archbishopric (1200s) are identified based on the linguistic material provided in Miroslav’s Gospel. Chapter Seven, entitled “Unity of the Serbian Recension of the Old Church Slavonic

Language in the Age of Stefan Nemanja”, offers an overview of the situation in Serbian literacy in the 12th century, before the major divergence of dialects that could have been reflected in the literary language in different environments. Special attention is paid to the “diagonal” comparison of Rascian and Bosnian written monuments (i.e. eastern and western). It has been necessary to resort to this method due to the lack of surviving corresponding western Serbian written monuments from the 12th century. The compared materials originate from a later period (late 13th – mid-15th century), but despite later dialect deposits they retain the rare antique textological and linguistic traits, passively transmitted from prototype manuscripts. The linguistic evidence that their literary pivots transversed the Prizren – South Morava areal is indicated. Particular attention is also paid to the Svrljig Gospel Fragments, originating from beyond the borders of the Serbian state, i.e. from the region where Serbian vernacular speeches prevailed (1279). Written in the peripheral area, they captured the linguistic situation of the early 12th century. Finally, the conclusion is made that the “second”, and final, Serbian recension evidenced before the end of the 12th century would remain common to the entire Serbian cultural space.

ecclesie multos custodes seruet in annos
populis salamen dantes clementius amen.

4. B. P. T. A. E. X. U. D. H. T.
5. K. A. W. H. O. P. C. T.
6. F. X. W. L. N. U. M. J.
7. P. E. O. X. A. A. C.

8. F. G. G. G. G. G. G. G. G. G.
9. G. G. G. G. G. G. G. G. G.
10. G. G. G. G. G. G. G. G. G.
11. G. G. G. G. G. G. G. G. G.
12. G. G. G. G. G. G. G. G. G.

Минхенски азбучник, до средине XII века, у латинском кодексу
из X века (Баварска државна библиотека у Минхену)

О ОВОМЕ ИЗДАЊУ

У књизи се први пут објављују неки прилози, сабрани с неким недавно објављеним радовима, писаним да сачине једну тематску целину. У радовима је извршена стилскојезичка и техничка прерада, а први текст иза увода значајно је прерађен, уз освежавање одабраним библиографским јединицама.

У књизи се излажу следећи прилози:

1. „Прва столећа српске писмености“ (штампа се први пут).

2. „Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост. Нарочито с освртом на *с* и *ѡ*.“ *Ђурђеви сѣуѡви и Будимљанска еѡархија*. Зборник радова (ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко). Берање–Београд: Епархија будимљанско-никшићка и др., 2011, 155–169 (сада прерађено).

3. „Редакцијске одлике прве странице Кијевских листића.“ *Свѣтѣи Ђирило и Меѡодије и словенско ѡисано наслеђе: 863–2013* (ур. Јованка Радић, Виктор Савић). Старословенско и српско наслеђе, 1. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 277–308.

4. „Димитријеви записи: кратка белешка и издање текста“ (штампа се први пут).

5. „Српски језик у Диоклији у доба кнеза Јована Владимира, с освртом на изворе.“ *У сѡомен и славу Свѣтѡѡ Јована Владимира*, књ. 6/2. Међународни научни скуп „Свети Јован Владимир кроз вјекове – историја и предање (1016–2016)“ (ур. Васиљ Јововић и др.). Цетиње: Митрополија црногорско-приморска – ИИУ Светигора, 2018, 134–160.

6. „Српска редакција црквенословенског језика: од св. Климен-та, епископа словенског, до св. Саве, архиепископа српског.“ *Slověne. International Journal of Slavic Studies*, V/2 (Москва: Институт славяноведения РАН – Московский педагогический государственный университет, 2016), 231–339.

7. „О јединству српске редакције старословенског језика у време Стефана Немање.“ *Стефан Немања – њрејподобни Симеон Мироточиви*. Зборник радова с Међународног научног скупа „Владар, монах и светитељ: Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви и српска историја и култура (1113–1216)“ (2014). Беране–Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду и др. (до сада није објављено).

Део резултата саопштених у овој књизи остварен је на Пројекту Института за српски језик САНУ „Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције“, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 178030).

ИМЕНИК СПОМЕНИКА

- Азбучна молитва 146
 Антифонар, словенски 12
 Апостол, словенски 12, 145; в. Јеванђеље с Апостолом
 Апостол-јеванђеље 11, 146, 246, в. Апракос
 Апракос 145, 250, пуни 174, 175 и н. 69, 249, кратки 143, 145, 175, 210, 225
 Асеманијево јеванђеље 69 н. 28, 86, 143 и н. 6, 144, 145 и н. 11, 174, 189 н. 96, 196, 209, 240, 243 н. 171, 246, 248, 259, 280, 289, 293, 294, 295, 296
 Бањичко (Банишко) јеванђеље 294
 Бањска хрисовуља, 85, в. Светостефанска хрисовуља
 Барски родослов 113, 177 н. 72, в. *Gesta regum Sclavorum*
 Белићеви одломци 279
 Београдски паримејник 188, 202, 212–216, 219, 222, 225, 242, 245 т., 246, 252, 259, 287, 292, 321
 Беседе презвитера Козме 14, в. Зборник попа Драгоља
 Бечки листићи [6], 18, 62, н. 8, 195, 265
 Библија, словенска 145, 247, 318
 Битољски натпис 240
 Битољски триод 292
 Благајски натпис 163, 246, 272, 283, 285, 317
 Богданово четворојеванђеље 294, 298
 Бојански палимпсест 69 н. 28, 214, 246, 249
 Брајин натпис 179
 Братков минеј 188, 199–210, 211, 212, 225, 242, 243, 245 т., 246, 258, 259, 287
 Бревијар Вида Омишљанина 264 н. 4, 326
 Брижински споменици 38–41, 52 н. 46, 54, 56
 Василијеви сигилиони (хрисовуље) Охридској архиепископији 120, 123 н. 33, 135, 154 и н. 38, 230 н. 160, 232 и н. 165, 236, 254, 309 н. 83, 322, в. Хрисовуља Михаила VIII Палеолога Охридској архиепископији
 Ватиканско јеванђеље (бр. 4) 313, 319
 Велики требник 97 н. 12, 109
 Вуканово јеванђеље 51, 71, 85, 143 н. 6, 175 и н. 69, 182 н. 78, 184 и н. 83, 188, 196 н. 114, 208, 212 н. 135, 229 н. 158, 237, 239, 246, 249, 269, 279, 280, 281, 288, 289, 292 и н. 64, 294, 298, 300, 319, 322, 325
 Галичко јеванђеље 294
 Глагољски натпис из Жупе дубровачке 18
 Глагољски натпис с Конавала 18
 Гораждански молитвеник, 14
 Грегоријански сакраментар 59, в. Кијевски листићи
 Григорович-Гиљфердингово јеванђеље 277 н. 36, 280
 Григоровичев паримејник 212, 213, 214, 215 и н. 140, 216, 217, 218, 219 и н. 145, 220, 221, 246, 256
 Григоровичево јеванђеље (бр. 9) 175 и н. 68, 246, 249, 294, уп. Мирослављево јеванђеље
 Гршковићев одломак апостола 51, 64, 68 н. 25, 86, 95, 168, 189 н. 93,

- 194–199, 205, 211, 224, 242, 244, 245 т., 246, 259, 260, [261–262], 269, 280, 282, 286, 287, 290, 300, 316, 325
- Дела апостолска 194
- Детлачки евхологиј 14, 25
- Дечански паримејник 216, 218, 221, 246
- Дивошево четворојеванђеље 277 н. 35, 280, 284 н. 54, 287 н. 56, 291, 294, 296, 319
- Добромирово јеванђеље 292 н. 65
- Друга хиландарска оснивачка повеља, в. Хиландарска повеља, Стефана Немањића
- Душанов законик 185 н. 87, 212, 250
- Евергетидски типик 142 н. 6
- Евхологиј, словенски 12, 13, 93, 265 н. 6
- Еклога 12, в. Закон за суђење народу
- Енински апостол 85, 268 н. 17
- Житије Бенедикта Нурсијскога 14
- Житије Панкратија Тавроменијскога 14
- Житије св. Јована Владимира 117, 118 н. 23, 128, 129, 130, 131 и н. 51, 132
- Житије св. Климента, Теофилакта Охридскога 145 н. 11, в. *Vita s. Clementis, Theophylacti Bulgari-ae Archiepiscopi*
- Житије св. Методија 11, 24, 145 н. 12
- Житије св. Симеона Немање, св. Саве 141, 145 н. 12
- Житије св. Симеона Немање, Стефана Немањића 145 н. 12, 296
- Житије св. Ђирила 11, 24, 115 н. 7, 145 н. 12
- Заклетва бана Кулина дубровачком кнезу Крвашу 273, в. Повеља бана Кулина
- Заклетва бана Матеја Нинослава Дубровчанима 287
- Заклетва дубровачкога кнеза Крваша и хумскога кнеза Мирослава 273, в. Крст кнеза Мирослава
- Закон за суђење народу (*Закон судњи људем*) 12, 25
- Закон о рудницима 185 н. 87, 232 н. 164, 250, 251
- Захаријин паримејник 213, 214, 215 н. 140, 218, 220, 221, 246
- Зборник беседа Теодора Студита 188
- Зборник попа Драгоља 14, 146, 188, 225, 246
- Златоструј 14, 146
- Златоустове хомилије (патристичко-хомилитички зборник Аустријске националне библиотеке, *Cod. slav.* 12) 209 н. 131
- Зографско четворојеванђеље 32 н. 6, 35 н. 13, 60 н. 6, 143 н. 6, 145, 167, 207, 243 н. 171, 246, 259, 289, 291, 293, 296
- Изборник 14
- Изборно јеванђеље И. И. Срезњевскога (бр. 48) 229 н. 158
- Изборно јеванђеље, словенско, пуно и кратко 12, в. Апракос
- Иловичка крмчија, Иловички препис
- Номоканона св. Саве 23, 134, 189 и н. 94, 190, 191, 228 н. 158, 258, 259, в. Номоканон св. Саве
- Иљина књига 210 и н. 132
- Јеванђелистар, латински 61 н. 7, словенски 189 н. 96, 319, в. Изборно јеванђеље, Ватиканско јеванђеље
- Јеванђеље И. И. Срезњевскога (бр. 1) 175 н. 69
- Јеванђеље попа Јована 253, 322,
- Јеванђеље с Апостолом 11, в. Апостол-јеванђеље
- Јеванђеље, словенско 11, 12, 318
- Јерусалимски палимпсест 147, 191 н. 98, 193, 205, 210–212, 242, 244, 245 т., 246, 250, 269, 280, 320, в. Јерусалимско јеванђеље
- Јерусалимско јеванђеље 147, 210, 225, 242
- Јованово јеванђеље, словенско, 25, 168, 239, 322, в. Маријино четворојеванђеље

- Јурјевско јеванђеље 175
 Канон апостолу Андреју Првозваном, преп. Наума Охридскога 14, 146
 Канон на Успење Богоматере, св. Климента Охридскога 14, 146
 Канон св. Клименту, Димитрија Хоматијана 149
 Карејски типик 141, 142, 201, 222 н. 150, 246, 248, 313, 321
 Карпинско јеванђеље 175 н. 69, 294
 Кијевски листићи, Кијевски мисал [6], 12, 15–17, 24, 26, 27, 38, 42 н. 30, 43 н. 32, [57–58], [89–90], 93, 95, 132, 136, 159 н. 46, 162 н. 51, 166 н. 56, 59–83, 85, 87, 170 н. 61, 195, 196, 218 н. 144, 242, 256, 264, 265 н. 6–7, 266 и н. 12, 270, 282, 305, 323, 326
 Ключев зборник 9, 17, 20, 141 н. 1, 268 н. 18
 Књиге макавејске 11
 Копитарово четворојеванђеље 277 и н. 35, 280, 286, 292, 295, 296, 307
 Кратка историја, Јована Скилице 117, 128, 130, 137, 321
 Кратки апракос, словенски 143, 145
 Кратко житије св. Климента Охридскога, Димитрија Хоматијана 149
 Крст кнеза Мирослава 273
 Ктиторски натпис бана Кулина 52, 272, 280, 312 н. 89, 317
 Ктиторски натпис краља Михаила с цркве Св. Михаила у Стону 160 н. 48, 310 н. 87
 Ктиторски натпис св. Саве у Студеници 160 н. 48, 325
 Ктиторски натпис Стефана Немање у Ђурђевим ступовима 272
 Ктиторски натпис кнеза Мирослава 160 н. 48, 176, 178 и н. 74, 179 и н. 75, 196, 246, 253, 272, 282, 285, 309, 322
 Ктиторско-надгробни натпис судије Градеше 272, 317
 Лајпцишки лекционар 79
 Лантов палимпсест 19, 26, в. Октоих
 Легенда о Павлимиру Белу 84, в. *Gesta regum Sclavorum*
 Легенда о св. Људмили 114, 115 н. 7
 Лекционар, 322, в. Апракос
 Лењинградски октоих 19, в. Лантов палимпсест
 Листови Срезњевскога 269, 280
 Лопковљев паримејник 212, 213, 215 н. 140, 220, 221, 246
 Љетопис (Летопис) попа Дукљанина 113, 129, 135, 136, 309 н. 83, в. *Gesta regum Sclavorum*
 Мали синајски минеј, в. Синајски минеј, мали
 Маријино четворојеванђеље 9, 11, 15, 17, 19, 20, 22, 25, 35 н. 13, 38, 56, 64, 66 н. 20, 70 и н. 30, 71, 86, 135, 143 и н. 6, 144, 166 н. 56, 157–174, 175, 191 н. 99–100, 197 н. 118, 203, 219 н. 147, 240 н. 170, 242, 243 и н. 171, 244, 245 т., 246, 252, 259, 268, 269, 282, 286, 289, 291, 293, 294, 296, 304, 314, 315, 325
 Марково јеванђеље, словенско 144 и н. 7
 Матејево јеванђеље, словенско 144 и н. 7, 247, 318
 Матичин апостол 67 н. 23
 Методијев номоканон, в. Номоканон, Методијев
 Мешовита служба св. Клименту и св. Пантелејмону 147, в. Празнични минеј (1435)
 Милешевски панагирик 146
 Минеј за јануар и фебруар (ЦИАМ, бр. 403) 287
 Минеј, словенски 12, 13
 Минхенска азбучна таблица 18, 51, 270, 281, 319, [331–332]
 Мирославјево јеванђеље 10, 13, 19, 22, 34 н. 10, 51, 62 н. 9, 85, 143 н. 6, 163, 168, 174, 175 и н. 68, 178, 179,

- 180–188, 193, 199 н. 121, 204, 205, 211, 219, 220, 225, 229, 237, 242, 243 и н. 171, 245 т., 246, 252, 256, 257, 267, 269, 271, 272 н. 28, 276, 277, 279, 280 и н. 45, 281, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292 и н. 64, 293, 294, 297, 298, 300, 302, 303, 306, 307, 308, 310, 311, 321, 323, 324
- Михановићев одломак апостола 64, 23, 163, 189–194, 195, 196, 201, 211, 222–224, 225, 242, 245 т., 247, 259, 260, 269, 271, 285, 303, уп. Иловичка крмчија
- Михановићев панагирик 146
- Млетачки зборник 279
- Мокропољско четворојеванђеље 55, 201, 222 н. 150, 247, 255, 294, 313, 322, 324
- Молитва Богородици Марији 95, в. Орација св. Марији
- Морачки натписи 133
- Московски паримејник 256
- Мостарско (Манојлово) четворојеванђеље 277, 280, 281, 286, 291, 324
- Мостичев натпис 268 н. 17
- Мстислављево јеванђеље 143 н. 6, 175
- Надгробни натпис студеничкога игумана Игњатија 272
- Натпис зетског епископа Неофита 133
- Натпис из Чичева, в. Чичевски натпис
- Натпис краља Вукана у цркви Св. Луке (Котор) 310 н. 87
- Натпис са Чечана, в. Чечански натпис
- Натпис требињскога жупана Грда 178, 246, 272, 282, 286
- Немањина оснивачка повеља манастира Хиландара, в. Хиландарска повеља, Симеона Немање
- Никољско четворојеванђеље 143 н. 6, 277, 277 н. 35, 279, 280, 293, 319, 321
- Нови завет, латински 129, словенски 278
- Номоканон при Великом требнику 109
- Номоканон, Методијев 11, 115
- Номоканон, св. Саве 23, 95 н. 6, 134, 189 и н. 94
- Октоих (Изборни, Параклитик), словенски 12, 13, 19, уп. Лантов палимпсест
- Орација св. Марији 59, 69, в. Кијевски листићи
- Остромирово јеванђеље 143 н. 6, 168, 268 н. 17, 293, 295
- Охридски апостол 71 н. 33, 189 н. 96, 265 н. 7, 271, 279, 280
- Павлова посланица Римљанима 59, в. Кијевски листићи
- Панагирик, словенски 12
- Панонска легенда 114
- Паримејник (грч. Профитологиј) 12, 145, 207
- Патерик, словенски 11
- Пећки паримејник 216, 247
- Поваљски натпис 272
- Повеља бана Кулина 51, 184 н. 82, 186 н. 90, 273, 276, 280, 288, 322, 325, 326
- Посни триод, словенски 146, в. Триод
- Потврда о пријатељству између Дубровчана и Крајињана [29–30], 52
- Поуке црнорисца Петра 14
- Поучно јеванђеље 14
- Похвално слово апостолу Павлу 146
- Похвално слово св. арханђелима Михаилу и Гаврилу 146
- Похвално слово Четрдесеторици севастијских мученика, св. Климента Охридскога 14, 146
- Празнични минеј (1435) 147
- Празнични минеј (АСАНУ, бр. 361) 151–152
- Праксапостол, словенски 145, кратки 23, 189, 242, 269, в. Михановићев одломак апостола
- Прашки листићи 38, 42 н. 30, 61, 64, 196, 280, 326
- Прва жичка хрисовуља, Стефана Немањића 209 н. 131, 223

- Прва хиландарска оснивачка повеља, в. Хиландарска повеља, Симеона Немање
- Призренски зборник 146
- Проглас Св. јеванђеља 14, 146
- Прошлошко житије св. Ђирила 146
- Профитологиј 13, уп. Паримејник
- Псалтир Димитрија (Олтарника), в. Синајски псалтир, Димитријев
- Псалтир Црнојевића, штампан 16, 291 н. 63, 319
- Псалтир, словенски 11, 12, 145, 278 н. 38
- Путјатин минеј 210 и н. 132,
- Радомирово јеванђеље 175 н. 69
- Рашко-хиландарско четворојеванђеље 294
- Савина књига 143 н. 6, 268 н. 17, 289, 290, 291
- Сакраментар 59 н. 1, 61 н. 7, в. Грегоријански сакраментар; словенски 12
- Самуилов натпис 240, 268 н. 17
- Сарајевски препис Номоканона, св. Саве 95 н. 6, в. Номоканон, св. Саве
- Свето писмо, словенско 12, 278
- Светосавски номоканон 109, в. Номоканон, св. Саве
- Светостефанска (Бањска) хрисовуља, 25, 187 н. 90, 253
- Сврљишки одломци јеванђеља 296–300, 320, 323, 324
- Синајски евхологиј 14, 62–63 н. 12, 85, 87, 91, 215 н. 140, 247, 260
- Синајски зборник 146
- Синајски минеј, мали 18, 24, 27, 91
- Синајски мисал, односно служабник 17–18, 27, 61 н. 8, 63 и н. 14, 84, 87, 91, 93, 110, 264, 265 н. 7
- Синајски псалтир, Димитријев 17, 25, 27, 61, 63 и н. 14, 64 и н. 16, 65, 66, 67, 70, 71, 75, 76, 78, 80 н. 49, 82, 84, 87, 91–108, 109–110, 166 н. 56, 264, 270 н. 24, 326
- Синајски псалтир, старији 17, 19, 35 н. 12, 63 н. 15, 64, 91–92 и н. 1, 93, 109, 207, 268 н. 18
- Синајски служабник, старији 17, 27, 51, 62 и н. 11–12, 63 и н. 15, 64, 65 и н. 17, 66, 70 н. 31, 75, 72, 78, 79, 80 н. 49, 82, 83, 264, 270, в. Синајски евхологиј
- Синајски часослов 18, 26, 281, 325, уп. Псалтир
- Слепчански апостол 196, 280
- Слово о Рођењу Христову 14, 146
- Слово о Св. Тројици, твари и суду, св. Климента Охридскога 14
- Служабник 12, 91, в. Евхологиј
- Служба св. Јовану Владимиру [111–112]
- Служба св. Методију 14, 146
- Служба св. Симеону, св. Саве 141, 152 н. 32, в. Празнични минеј (АСА-НУ, бр. 361)
- Софијска служба св. Сави 319
- Спис о народима, Константина VII Порфирогенита 21, 34 н. 10, 43 н. 34, 47, 52 н. 46, 56, 113, 114, 116–120, 136, 156 н. 40, 169 н. 60, 177 н. 72, 190 н. 97, 241, 263 н. 1, 273, в. *De administrando imperio*
- Спис о церемонијама, Константина VII Порфирогенита 42 н. 29 в. *De ceremoniis*
- Српски паримејник [139–140], 213, 214, 215, 216–222, 237, 242, 244, 245 т., 247, 270, 287
- Стари завет, словенски 11, 278 н. 38, латински 129
- Струмички апостол 277 и н. 34, 324
- Студенички натписи 160, 196, 319, 324
- Студенички типик 141, 141, 142, 185, 247, 255, 256, 281
- Супрасаљски зборник 20, 32 н. 6, 35 н. 13, 141 н. 1, 207, 215 н. 140, 232 н. 165, 247, 250, 268 н. 17, 290

- Темнићи натпис 65, 267 н. 15, 268, 272, 289
- Теофанова хроника 114
- Тетрајеванђеље, словенско 145, в. Четворојеванђеље
- Типик архиепископа Никодима 95 н. 6, 196, 197 н. 117, 204
- Типографски минеји 207, 209, 247, 259
- Типографско јеванђеље 176 н. 70
- Требник, словенски 12, 91, в. Евхологиј
- Триод (Посни и Цветни), словенски 12, 13
- Уговор великога жупана Стефана Немање с Дубровчанима 272
- Устав за држање Псалтира 141
- Учитељно јеванђеље, Константиново 146
- Хвалов зборник 143 н. 6, 277 и н. 35, 279, 285, 291, 295 и н. 69, 296, 321, 325, 326
- Хиландарска повеља, Симеона Немање 51, 141, 171 н. 65, 182, 183 и н. 80, 182–185, 197, 203, 247, 258, 273, 288
- Хиландарска повеља, Стефана Немањића, 199 н. 121, 247
- Хиландарски листићи 141 н. 1
- Хиландарски паримејник 218 н. 144, 247
- Хиландарски типик 135, 141, 142 и н. 5, 143, 144 н. 8–9, 185, 186, 187, 196 н. 114, 199 н. 121, 200, 208, 211, 247, 248, 251, 256, 263 н. 2, 286, 288, 292, 320, 323, 324
- Хиландарско јеванђеље (бр. 8) 298
- Хомилијар, словенски 11, 12
- Хрватски глагољски јеванђелистар 87, в. Јеванђелистар
- Хрисовуља краља Стефана Владислава 309
- Хрисовуља манастиру Св. Ђорђа – Горга 53 и н. 49, 294
- Хрисовуља Михаила VIII Палеолога Охридској архиепископији 154 н. 38
- Христијанопољски апостол 73 н. 34
- Хумачка плоча 51, 65 н. 17, 272, 286
- Црколески паримејник 221
- Црколеско јеванђеље (бр. 1) 298
- Чајничко четворојеванђеље 277 н. 35, 279 н. 43, 284, 285, 286, 287, 289, 291, 321
- Четворојеванђеље, служадно, словенско 12, византијско и словенско 322
- Чечански натпис 173, 239, 257, 315
- Чичевски натпис 272
- Шестоднев, Јована Егзарха 146, 292
- Шишатовачки апостол 67 н. 23, 87, 196, 198, 209 н. 131, 247, 260
- De administrando imperio, Constantini Porphyrogeniti* 113, 118, 137, 169 н. 60, 241, 259, 325, 326, уп. Спис о народима, Константина VII Порфирогенита
- De ceremoniis, Constantini Porphyrogeniti* 42 н. 29, уп. Спис о церемонијама, Константина VII Порфирогенита
- Gesta regum Sclavorum* (I–II) 113–125, 128–130, 137
- Hexaemeron 137, 325, в. Шестоднев, Јована Егзарха
- Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae* 127 н. 42–43, 137
- Synopsis historiarum, Ioannis Scylitzae* 137, уп. Кратка историја, Јована Скилице
- Vita sancti Clementis, Theophylacti Bulgariae Archiepiscopi* 260, в. Житије св. Климента, Теофилакта Охридскога

САДРЖАЈ

ПРВА СТОЛЕЋА СРПСКЕ ПИСМЕНОСТИ	9
РАНИ СТАРОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК И СРПСКА РЕДАКЦИЈСКА ПИСМЕНОСТ	31
РЕДАКЦИЈСКЕ ОДЛИКЕ ПРВЕ СТРАНИЦЕ КИЈЕВСКИХ ЛИСТИЋА	59
ДИМИТРИЈЕВИ ЗАПИСИ: КРАТКА БЕЛЕШКА И ИЗДАЊЕ ТЕКСТА	91
СРПСКИ ЈЕЗИК У ДИОКЛИЈИ У ДОБА КНЕЗА ЈОВАНА ВЛАДИМИРА	113
СРПСКА РЕДАКЦИЈА СТАРОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА: ОД СВЕТОГА КЛИМЕНТА, ЕПИСКОПА СЛОВЕНСКОГА ДО СВЕТОГА САВЕ, АРХИЕПИСКОПА СРПСКОГА	141
О ЈЕДИНСТВУ СРПСКЕ РЕДАКЦИЈЕ СТАРОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА У ВРЕМЕНУ СТЕФАНА НЕМАЊЕ	263
EARLY CENTURIES OF THE SERBIAN LITERARY LANGUAGE. SUMMARY	327
О ОВОМЕ ИЗДАЊУ	333
ИМЕНИК СПОМЕНИКА	335

ВИКТОР САВИЋ
СРПСКА КЊИЖЕВНА РЕЧ
У СВОЈИМ ПРВИМ СТОЛЕЋИМА

Издају

МАТИЦА СРПСКА – ДРУШТВО ЧЛАНОВА У ЦРНОЈ ГОРИ
Одјељење за српски језик и књижевност
Подгорица, Римски трг 50/1
www.maticasrpskacg.org

МЕЂУНАРОДНИ ЦЕНТАР ЗА ПРАВОСЛАВНЕ СТУДИЈЕ
Обреновићева 20, 18000 Ниш, Србија
orthodox-studies.org
orthodoxstudies.ni@gmail.com

За издаваче
Јелица Стојановић, председник
Драгиша Бојовић, председник

Прелом и ликовна дорада
Александар Илчић

Тираж
500

Штампа и повез
Бирограф, Београд

© ВИКТОР САВИЋ

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.1"9/10"

821.163.1.09:811"9/13"

САВИЋ, Виктор, 1977–

Српска књижевна реч у својим првим столећима /
Виктор Савић. – 1. изд. – Ниш : Међународни центар
за православне студије ; Подгорица : Матица српска
– Друштво чланова у Црној Гори, 2019 (Београд :
Бирограф). – 340 стр. ; 21 cm

Тираж 500. – О овоме издању: стр. 333–334. – Напомене
и библиографске референце уз текст. – Библиографија
уз свако поглавље. – Summary. – Регистар.

ISBN 978-86-80136-19-6 (МЦПС)

а) Старословенски језик – 10–13. в.

б) Старословенска књижевност – Језик – 10–11. в.

COBISS.SR-ID 280030220